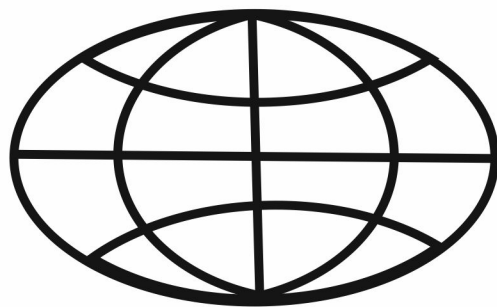

№1, 2023. (Випуск 54)
ISSN 2311-3383

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

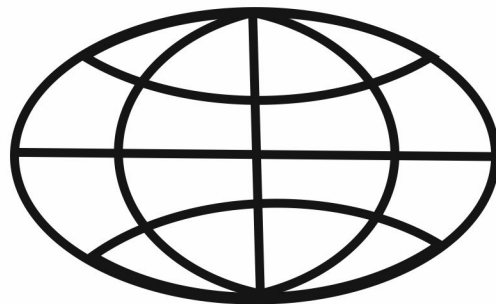
Серія: Географія

№1, 2023. (Issue 54)
ISSN 2311-3383

SCIENTIFIC NOTES

Ternopil Volodymyr Hnatyuk
National Pedagogical University

Series: Geography

ББК 26.8

Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: географія. Тернопіль: СМП "Тайп". № 1 (випуск 54). 2023. 284 с.

ISSN 2311-3383 (print) ISSN 2519-4577 (online)

DOI <https://doi.org/10.25128/2519-4577>

Адреса видавця: 46027, Україна, м.Тернопіль, вул. М.Кривоноса 2, каб. 130. Веб-сайт: <http://nzg.tnpu.edu.ua/>

Засновано у листопаді 1997 року. Виходить 2 рази на рік.

Друкуються за рішенням Вченої Ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ангенштам Пер – д. екологічних (с/г). н., професор, школа лісового менеджменту, Шведський університет сільського господарства (Швеція), Інландський Норвезький університет прикладних наук (Норвегія).

Андрейчук В'ячеслав – д.геог.н., професор, Державна вища школа ім. Папи Римського Івана Павла II (Польща).

Брич Василь – д.економ.н., професор, академік Академії економічних наук, директор Навчально-наукового інституту новітніх освітніх технологій. Західноукраїнський національний університет (Україна).

Ефрос Василь – д.геог.н., професор, Департамент географії. Університет Стефан дель Марє в Сучаві (Румунія).

Заставецька Лєся – д.геог.н., професор, завідувач кафедри географії та методики її навчання. Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. (Україна)

Кавецький Ігор – д.геог.н., професор, інститут просторового управління і соціально-економічної географії Щецинський університет (Польща).

Ковальчук Іван – д.геог.н., професор, академік Української екологічної Академії Наук, Академії наук вищої освіти України, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри геодезії і картографії, Національний університет біоресурсів і природокористування України (Україна).

Кузишин Андрій – д.геог.н., професор кафедри географії України і туризму, декан географічного факультету. Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. (Україна).

Кшемінь Казімеж – д.геог.н., професор, Ягелонський університет (Польща).

Мазбаєв Орденбек - д.геог.н., професор, кафедра туризму, Євразійський національний університет імені Л.М.Гумілева (Казахстан)

Максименко Надія - д.геог.н., професор, завідувач кафедри екологічного моніторингу і заповідної справи, Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна. (Україна)

Петлін Валерій – д.геог.н., професор, кафедра фізичної географії, Волинський національний університет імені Лєси Українки.(Україна).

Позняк Степан – д.геог.н., академік Академії наук Вищої школи України, Заслужений діяч науки і техніки України. професор, кафедра ґрунтознавства та географії ґрунтів. Львівський національний університет імені Івана Франка (Україна).

Рудько Георгій – д.геог.н., д.техн.н., д.геол.-мін.н, професор, академік Академії наук Вищої школи України, академік Академії гірничих наук України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки. Голова Державної комісії України по запасах корисних копалин. Кафедра екології, екологічного контролю та аудиту. Державна екологічна академія післядипломної освіти та управління. (Україна)

Сивий Мирослав – д.геог.н., професор (головний редактор), академік Національної Академії наук вищої освіти України, кафедра географії та методики її навчання. Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. (Україна)

Царик Любомир – д.геог.н., професор, (заступник головного редактора), член-кореспондент Української екологічної Академії Наук, академік Академії наук вищої освіти України, завідувач кафедри геокології та методики навчання екологічних дисциплін. Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. (Україна)

Чемпрух Йоланта – д.пед.н., професор, Інститут соціологічних наук. Університет Яна Кохановського (Польща).

Царик Петро – к.геог.н., доцент (відповідальний секретар), кафедра географії України і туризму Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. (Україна).

Збірник входить до переліку наукових фахових видань ВАК України.

Свідоцтво про держреєстрацію: КВ № 15878-4350Р від 12.10.2010 р.

Затверджено наказом МОІН № 886 від 02.07.2020р. в якості фахового видання

категорії «Б». згідно рішення Атестаційної комісії за спеціальностями

106. Географія, 103. Науки про Землю, 101. Екологія, 242. Туризм

Збірник входить до української реферативної бази даних "Україніка наукова". Матеріали індексуються Google Scholar, Journal Factor, Jifactor.

Статті опубліковані в журналі отримують міжнародний індекс DOI.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за добір, точність наведених фактів, цитат, власних імен та інших відомостей.

LBK 26.8

S 34

Scientific Notes Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University. Series: Geography. Ternopil: SMP "Tayp". № 1 (Issue 54). 2023. 284 p.

ISSN 2311-3383 (print) ISSN 2519-4577 (online) DOI <https://doi.org/10.25128/2519-4577>

Publisher Address: 46027, Ukraine, Ternopil, st. M.Kryvonosa 2, cab. 130. Web: <http://nzg.tnpu.edu.ua/>

Founded in November 1997. So 2 times a year.

Published by the decision of the Academic Council of Ternopil National Volodymyr Hnatyuk Pedagogical University.

EDITORIAL BOARD:

Andreychuk Vyacheslav – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Akademia Bialska Nauk Stosowanych im. Jana Pawła II (*Poland*).

Angelstam Per – Doctor of Ecological Sciences, Professor, School for Forest Management, Swedish University of Agricultural Sciences (Sweden), Inland Norway University of Applied Sciences (*Norway*).

Breech Vasyl – Doctor of Economics Sciences, Professor, Academician of the Academy of Economic Sciences, director of the Educational and Scientific Institute of the Latest Educational Technologies West Ukrainian National University.

Efros Vasyl – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Department of Geography, Stefan del Mare University in Suceava (*Romania*).

Kavetskyv Igor – Doctor of Earth Sciences, Professor, Institute of Spatial Management and Socio-Economic Geography, Szczecin University (*Poland*).

Kovalchuk Ivan – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Academician of the Ukrainian Environmental Academy of Sciences, Academy of Sciences of Higher Education of Ukraine, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Head of the Department of Geodesy and Cartography, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (*Ukraine*).

Kshemin KazImezh – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Jagiellonian University (*Poland*).

Kuzyshin Andrii – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Department of Geography of Ukraine and Tourism, Dean of the Faculty of Geography, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University (*Ukraine*).

Maksymenko Nadya – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Head of the Department of environmental monitoring and protected affairs, V. N. Karazin Kharkiv National University (*Ukraine*).

Mazbaev Ordenbek - Doctor of Geographical Sciences, Professor, Department Tourism, L.M. Gumilev Eurasian National University (*Kazakhstan*)

Petlin Valerii – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Department of Physical Geography, Lesya Ukrainka Volyn National University (*Ukraine*).

Poznyak Stepan – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Higher Education of Ukraine, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine. Professor, Department of Soil Science and Soil Geography, Lviv Ivan Franko National University (*Ukraine*).

Rud'ko Georgii – Doctor of Geographical Sciences, Doctor of Engineering, Doctor of Geological and Mineralogical Sciences, Professor, Academician of the Academy of Sciences of the Higher School of Ukraine, Academician of the Academy of Mining Sciences of Ukraine, laureate of the State Prize of Ukraine in the field of science and technology. Head of the State Commission of Ukraine on Mineral Reserves. Department of Ecology, Environmental Control and Audit. State Ecological Academy of Postgraduate Education and Management (*Ukraine*).

Shzempruch Jolanta – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Institute of Sociological Sciences. University Jana Kochanowskiego w Kielcach (*Poland*).

Svviv Myroslav – Doctor of Geographical Sciences, Professor, (), Academician of the National Academy of Sciences of Higher Education of Ukraine, Department of Geography and its Teaching Methods, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, *Editor in Chief* (*Ukraine*).

Tsaryk Lyubomyr – Doctor of Geographical Sciences, Professor, (). Corresponding member of the Ukrainian Academy of Environmental Sciences, Academy of Sciences of Higher Education of Ukraine, head of the department of Geocology and methods of teaching environmental disciplines, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, *Deputy Editor-in-Chief* (*Ukraine*).

Zastavetska Lesya – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Head of the Department of Geography and its Teaching Methods, Ternopil National Volodymyr Hnatyuk Pedagogical University (*Ukraine*).

Tsaryk Petro – Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor, Department of Geography of Ukraine and Tourism, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, *Executive Secretary* (*Ukraine*).

The journal is listed as scientific professional editions of Ukraine. Certificate of state registration:

KV-4350R № 15878 from 12.10.2010.

Approved by the order of the Ministry of Education and Science № 886 dated 02.07.2020. as a professional publication category "B". according to the decision of the Certification commission on specialties

106. Geography, 103. Earth Sciences, 101. Ecology, 242. Tourism

Journal is part of Ukrainian abstract database "Ukrainika Naukova". Materials indexed by Google Scholar, Journal Factor, Jifactor.

Articles published in the magazine receive an international index DOI.

Authors of published material are responsible for the selection, accuracy of facts, quotations, proper names and other information.

© Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, 2022

ІСТОРІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 504.454(282.247.314-192.2)

DOI: <https://doi.org/10.25128/2519-4577.23.1.1>

Любомир ЦАРИК, Петро ЦАРИК, Ігор ВІТЕНКО, Володимир ЦАРИК

З ІСТОРІЇ СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ГЕОЕКОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ МАЛИХ РІЧОК ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

Проведено систематизацію й узагальнення досліджень геоecологічних проблем малих річок Джурина, Нічлави, Гнізни. впродовж кількох етапів новітніх наукових досліджень (2000 - 2010, 2011 – 2020, 2021 – по даний час). Проаналізовані базові наукові праці даних етапів засвідчили розширення спектру геоecологічних досліджень малих річок представниками Львівської наукової школи під патронатом проф. І Ковальчука. Наприкінці першого етапу (2005, 2007, 2010 рр. такі дослідження проведені представниками Тернопільського наукового центру під керівництвом проф. Л.Царика. Особливої актуальності дослідження геоecологічних проблем малих річок досягли в середині другого етапу з вивченням природно-ресурсного потенціалу у басейнах річок (природних рекреаційних, природоохоронних, лісових ресурсів у дисертаційних дослідженнях С. Новицької, О. Греськів, І. Вітенка, В цей період захищено чотири кандидатські дисертації з даної проблематики, низка бакалаврських та магістерських робіт. На третьому етапі зростає активність експедиційних досліджень аспірантів щодо комплексних гідроекологічних вивчень, готується дисертаційні роботи басейнів річок Нічлава і Гнізна, про що свідчать опублікована колективна монографія, ряд статей у фахових наукових часописах.

Ключові слова: історичні етапи, геоecологічні проблеми, малі річки, Західне Поділля.

Постановка науково-практичної проблеми, актуальність і новизна дослідження. Малі річки – не лише унікальна складова ландшафту, а й невід’ємна частина середовища проживання населення. Мала річка – своєрідний «барометр» екостану річково-долинної екосистеми. З позиції наукового вивчення процесів і явищ природно-антропогенного походження малі річки є унікальним полігоном наукових досліджень. Прийняття ряду міжнародних і національних документів (Європейської ландшафтної конвенції, 2000), Водної рамкової директиви ЄС, 2000, Водних стратегій України (до 2025, 2050 р.) дали поштовх активізації прикладних гідроекологічних досліджень. Якщо на європейському чи національному рівнях декларується постановка першочергових науково-практичних завдань, то на локальному рівні досягається їх практична реалізація. Напрацювання матеріалів відбулось в процесі польових досліджень авторів в рамках збору даних для написання кандидатської і магістерської робіт. Окрім того, автори опираються на власні публікації у науковій періодиці та апробацію матеріалів в доповідях на наукових форумах з проблем природокористування і охорони природи у басейнах малих річок Джурина, Нічлави, Гнізни, Нічлавки, Гніздечної.

Малим річкам приділяється особлива увага, оскільки вони виконують важливі функції з формування гідрологічного режиму поверхневих вод, безпосередньому впливу на систему взаємовідносин з місцевим населенням, знаходячись з ним у природно-ресурсних від-

носинах. Малі річки є єдиними водними артеріями у населених пунктах, виконуючи господарські, відпочинково-оздоровчі, естетичні, кліматорегуляторні функції. Їх загальний стан є похідною від особливостей взаємодії місцевих громад з природним середовищем, що базується на принципах продуктивного життя людей в гармонії з природою. Досягнення гармонійних взаємостосунків в першу чергу залежить від рівня екологічної культури громадян, їх толерантного і відповідального ставлення до природи.

Зв'язок теми з важливими науково-практичними завданнями. Прийняття обласних програм ревіталізації малих річок мотивували бакалаврів, магістрантів, аспірантів, наукову спільноту кафедри геоecології на дослідження малих річок Тернопільщини з позицій стану природокористування, геоecологічних проблем річково-басейнових систем, охорони і відтворення природних комплексів тощо. **Тому об'єктом таких досліджень** виступають басейни малих річок Західного Поділля: Джурина, Гнізни, Нічлави. **Предметом** – зміни гідроекологічних та природоохоронних параметрів внаслідок антропогенного впливу на їх басейни.

Аналіз попередніх публікацій і методика досліджень. Як вказано у наших попередніх публікаціях проблеми малих річок Західного Поділля тривалий час привертають увагу дослідників. На першому етапі досліджень варто згадати наукові праці І.П. Ковальчука [10], монографії І.П. Ковальчука та його співавторів, присвячені висвітленню результа-

тів досліджень структури річкових систем на різночасових зрізах їх стану та оцінюванні масштабів трансформаційних процесів в річково-басейнових системах [5,7]. Цю тематику розкривають праці учнів професора Івана Ковальчука – А.В. Михновича, 1998, О.В. Пилипович [16], Ю.М. Андрейчука, 2012; Ю. Андрейчука, Є. Іванова, І. Ковальчука [1], Н.С. Крутої, 2014, О.І. Швець, Ю. Андрейчука, 2013), Б.С. Жданюка І.П. Ковальчука., Ю.М. Андрейчука, Б.С. Жданюка, О.І. Швець, 2013, Т.С. Павловської, 2008; І.П. Ковальчука, Т.С. Павловської, Д.В. Шевчук, 2011). Монографія А.І. Ковальчука та І.П. Ковальчука і ряд статей присвячені створенню геоecологічних атласів річково-басейнових систем [6,7].

Проблеми малих річок Тернопільської області досліджувались в 2010-2014 рр аспірантами і здобувачами кафедри геоecології та методики навчання екологічних дисциплін ТНПУ. Зокрема І. Вітенко розглядав проблеми річок Тернопільщини під кутом загального стану еколого-географічної ситуації в регіоні [34]. С. Новицька досліджувала стан річкових долин і якості поверхневих вод як важливого природного рекреаційного ресурсу, 2014. О. Греськів вивчала забезпеченість природних районів області та річкових долин територіями та об'єктами природно-заповідного фонду, 2013. Л.Баб'юк при дослідженні екологічної водної стежки «На хвилях Тірасу» проаналізувала діючі і обґрунтувала перспективні заповідні об'єкти долини р. Дністер, 2014. Проблемам геоecологічного стану малих річок присвячені комплексні еколого-географічні дослідження Ю. Андрейчука на матеріалах басейну р. Коропець в межах Західного Поділля [1], О. Бакало – трансформація еколого-географічних процесів басейну р. Джури [2]. Про використання басейнового підходу для формування ефективної системи природокористування і охорони природи присвячені експедиційні дослідження і колективна монографія за їх результатами Л. Царика, П. Царика, І Кузика, В. Царика [27]. Геоecологічні проблеми річки Нічлава висвітлювали у науковій періодиці О. Буртак, В. Царик [17], оптимізація землекористування басейну річки Нічлави досліджена І. Кузик, З. Кузик [13]. П. Царик, І. Вітенко, В. Царик проводили порівняльний аналіз річково-басейнових систем малих річок Західного Поділля в умовах антропогенних навантажень [30]. Дослідження проблем природокористування (на прикладі річки Качава) провели Л. Янковська, С. Новицька, Ю. Цідило [34, 35] І. Кузик, В. Мельник висвітлили прояв трансформаційних процесів у верхів'ї басейну річки Нічлава [11], регламентацію

господарської діяльності на ставках та водосховищах в басейні річки Нічлава, 2022. Аналіз природокористування верхньої частини р. Гніздечної провели І. Кузик, І. Брановський, 2022, П. Царик дослідив особливості природно-заповідного фонду малих річок Гнізни, Джурина, Нічлави, створивши серію картосхем приуроченості до басейнів річок територій та об'єктів ПЗФ [20, 21, 22, 29, 30, 31]. Методологічною основою дослідження виступають концепції: басейнового підходу, сталого природокористування, вплив-зміни наслідки.

Викладення основного матеріалу.

Малі річки Західного Поділля тривалий час перебувають в лещатах антропогенних перетворень, про що свідчить високий рівень господарського освоєння їх водозборів (розораність басейну р. Джури – 74,5%, басейну р. Нічлава – 66,1%; р. Гнізни – 70,65%. Забудованість річкових басейнів відповідно складає 4,18%, 7,00%, 5,34%). Аналіз картографічних матеріалів середини XVIII ст. показав, що 170 років тому в межах досліджуваних річкових басейнів ступінь господарського освоєності території вже був високим. Що змінилося у структурі землекористування за період з XVIII ст. до наших днів? Лісистість території зменшилася на 1,5 – 2,4%, значно зменшилися площі, зайняті водно-болотними угіддями (у басейні р. Джури на 18,2%, у басейні р. Нічлава на 11,5%, р. Гнізни на 13,4%). Зменшення площ водно-болотних угідь в річкових басейнах призвело до появи комплексу геоecологічних проблем. Фактично на місці водно-болотних ландшафтів з'явилися меліоровані агроландшафти, у яких докорінно змінилися гідрологічний і гідрогеологічний режими, характер ґрунтоутворчих процесів, збіднів видовий склад рослинного покриву і тваринного світу. У басейнах малих річок відбулось скорочення площ під природною рослинністю в середньому на 14-19%, наслідком чого стало спрощення структури природних ландшафтів, збіднення біотичного і ландшафтного різноманіття (водно-болотних і лучних угруповань), зміни в темпах і спрямуванні процесів ґрунтоутворення, зменшення водності малих річок. Проведеними замірами витрат стоку дренажно-скидних вод на гирлових спорудах меліоративних систем і 12-ти водомірних постах встановлено, що загальний об'єм вод, які відводяться з осушуваних земель у водоприймачі Тернопільської області впродовж року, склав близько 110 млн. м³ [10].

Осушені землі за умов відсутності двостороннього регулювання водного режиму в умовах глобальних і регіональних змін клімату перетворилися в екологічно нестабільні

угіддя з регулярним проявом несприятливих ґрунтово-екологічних і гідролого-геохімічних процесів.

Як зазначають Д. Ковалишин, С. Гулик «Лучно-степові ландшафти, які поширені лише на плоскорівнинних, майже не дренованих вододілах, де леси залягають на розмитій поверхні літотамнієвих вапняків або гіпсів, які часто перекриті шаром глинистих порід, на сьогодні майже всі розорані, осушені, мікрорельєф їх згладжений. Про більшу площу цих ландшафтів у минулому свідчать карти земельного кадастр 1779 і 1824 років» [5]. Інтенсивне сільськогосподарське використання ґрунтів лучно-степових ландшафтів на фоні осушення зумовили розвиток деградаційних процесів, які проявились в посиленні мінералізації органічної речовини, в ущільненні орного шару й формуванні брилистої структури ґрунтів, у посиленні процесів дефляції та водної ерозії.

Уздовж меліоративних каналів знижується рівень ґрунтових вод. Зони впливу меліоративних систем не стабілізуються в часі, а постійно збільшуються, іноді перекриваючи одна одну. На межиріччях у південній частині Тернопільської області не залишилося болотних масивів, які підтримували б і рівні ґрунтових вод у басейнах малих річок - допливів, не даючи їм опускатися далеко за межі оптимального рівня залягання. У перші 5-10 років після початку експлуатації осушувальних систем навколо них формується зона гідрогеологічного впливу шириною від 900 м до 3-5 км. (Kozlovsky V.I., 2005). За площею вона у 2-3 рази переважає розміри осушувальних систем і може займати від 36 до 54 % площі прилеглих територій. Це негативно позначається на живленні витоків річок і струмків. Нині у деяких приток Джурини, Нічлави, Гнізні витоків змістилися вниз по течії на 1-3 км (Л.Царик, 2006; Л. Царик, П. Царик, І. Вітенко, 2010).

Зниження рівня ґрунтових вод відбувається під впливом збільшення кількості посушливих днів, зменшення вологості повітря, що, у свою чергу, зумовлює зменшення запасів продуктивної вологи і зниження урожайності в середньому на 20 – 50 %. На рівнинних межирічних поверхнях і заплавах у верхів'ях річок з'явилися пересушені угіддя, що корінним чином змінило склад рослинного світу, призвело до появи суходільної рослинності. У літній період рівні ґрунтових вод опускаються нижче закладених дренажних каналів.

Лучно-степові річково-долинні ландшафти Західного Поділля у своєму розвитку під впливом господарської діяльності людини пройшли три стадії: 1) «степ» з озерами, рівень води в яких був постійним впродовж року; 2)

заболочені луки (поплави), які періодично затоплювалися водою; 3) луки, які вже не заливаються водою й поступово розорюються. Кожен з них відображає ті зміни, що відбувалися під впливом осушення заболочених територій, розорювання та остаточного перетворення природних ландшафтів в агроландшафтні геосистеми.

Зміни теплового балансу орних осушених земель зумовлені, окрім природних змін радіаційного балансу, зміною в інтенсивності їх прогрівання у сонячну і теплу пору і швидшого охолодження у нічний період і прохолоднішу пору певного сезону. Спостерігаються добові і сезонні зміни балансу тепла, що впливає на добові і сезонні ритми біопродуктивності ґрунтових мікроорганізмів, а відтак на процеси ґрунтоутворення, відновлюваності і стійкості ґрунтів. Зміни теплового балансу в умовах аридизації клімату не сприяють встановленню оптимальних співвідношень між теплом і вологою, а значить погіршуються умови існування ґрунтової біоти, змінюється сутність і спрямування біогеохімічних процесів [1].

У спекотну пору року, при відсутності атмосферних опадів впродовж 30-45 днів, відбувається різке зниження рівня ґрунтових вод, пересушення ґрунтів, що зумовлює прояв та посилює інтенсивність процесів дефляції, обміління і навіть пересихання верхів'їв річок і потічків.

Мінеральний обмін речовин у ґрунтах порушено внаслідок сільськогосподарського обробітку, при внесенні в них мінеральних добрив, отрутохімікатів та вилучені мінеральних речовин з полів разом з врожаєм. Щорічно з врожаєм однієї тони зернових з ґрунтів виноситься до 65 кг основних діючих речовин [3]. Внесення надмірної кількості мінеральних добрив призводить до їх акумуляції у ґрунтових горизонтах, а відтак і в рослинних організмах.

Деякі зміни біогенного обігу речовин пов'язані з процесами ґрунто- і гумусоутворення. Вилучення з геосистеми у процесі сільськогосподарського виробництва значної частини органічних речовин з продукцією рослинництва, відсутність внесення натомість органічних добрив веде до дегуміфікації ґрунтів, зменшення потужності їх гумусового шару, зниження родючості, зрештою до їх виснаження і деградації. У басейнах річок внесення органічних добрив за усередненими показниками скоротилось у десятки раз - з 14 т/га у 1990 році до 0,34 т/га у 2018 році [4], причому на значних площах угідь їх не вносять взагалі.

Зберігається залишкове забруднення зе-

мель радіонуклідами цезію - 137 і стронцію - 90 в межах Полівецької, Палашівської і Базарської сільських рад, розташованих у середній частині басейну річки Джурина. В межах басейну р. Нічлава радіаційне забруднення приурочене до околиць населених пунктів Шманьківчики, Колиндяни, Давидківці, Михалків, Пилипче, Устя (рис. 1). Радіонукліди на вододільних ділянках мігрували вглиб ґрунтових профілів й акумулювалися на глибині 80 – 100 см.

Проведені дослідження довели, що розвиток деградаційних процесів в умовах тривалих антропогенних навантажень є причиною втрати басейною системою своєї стійкості. За наявності лучних угідь у прируслових місцевостях, швидкої течії річок і незначного зарегулювання руслового стоку, відсутності непередбачуваних збурень, річкової системі вдається зберігати певний рівень стійкості, від якого залежить і геоecологічний стан заплавно-руслового комплексу річки. Тому на заключному етапі дослідження здійс-

нено обґрунтування системи заходів, спрямованих на забезпечення підтримки стійкості річково-басейнових геосистем в сучасних умовах. Запровадження оптимізаційної моделі природокористування в басейновій геосистемі є одним з пріоритетних завдань в умовах різкої зміни водного режиму водотоків і водного балансу території. Розроблені заходи з раціонального природокористування у паспортах річок орієнтовані на 80-і 90-і роки ХХ століття (Pasport richki Dzhurin; Pasport richki Nichlava) і потребують значних доопрацювань, а інколи і принципового перегляду. Докорінно змінилось сільськогосподарське використання території за рахунок занепаду тваринницької галузі, трансформації характеру і структури сівозмін, особливостей господарського водо- і землекористування. Відсутність належної кількості органічних добрив вносить системні зміни у процес ґрунтоутворення, зумовлює появу дисбалансу у гумусоутворенні, активізацію деґуміфікації ґрунтів сільськогосподарських угідь тощо.

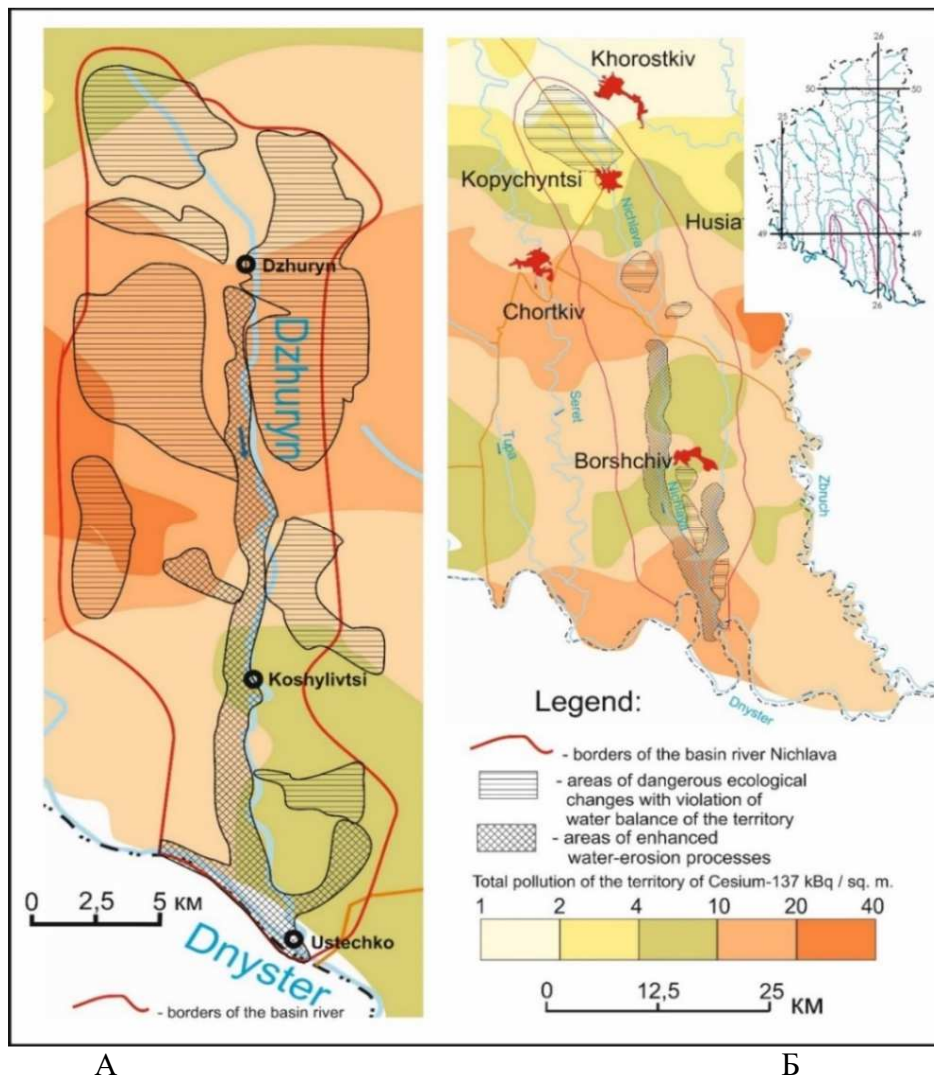

Рис. 1. Ареали поширення небезпечних геоecологічних процесів і явищ в межах річкових басейнів Джурина (А) [3] і Нічлави (Б) (Tsaryk P., 2019)

У той же час спостерігаються певні позитивні тенденції щодо вилучення деградованих і малопродуктивних земель зі структури орного клину, у багатьох стратегіях, програмах, законодавчих документах задекларовано скорочення розораності земельних угідь у басейнах річок до рівня 49 – 53%, покращується забезпечення фермерських і приватних господарств сучасною сільськогосподарською технікою, впроваджуються новітні технології обробітку ґрунту.

Басейнові системи малих річок залишаються поза увагою проектів і схем районного планування, організації сільськогосподарського використання земель на ландшафтно-екологічній основі. Тому важливим є системний аналіз землекористування у басейнових системах задля безпечного і невиснажливого використання їх природно-ресурсного потенціалу.

В основу запропонованої нами моделі оптимізації природокористування й охорони природи річково-басейнових геосистем покладено принцип збереження рівноваги та паритетного розвитку господарства й охорони природи. Це означає, що використання земельних та інших природних ресурсів і розвиток господарської діяльності на досліджуваній території не повинні погіршувати якості довкілля і стану природних геосистем та їхніх геокомпонентів. Оптимізаційні заходи передбачають покращання якості довкілля і формування екологічно безпечної системи природокористування, І. Ковальчук, 1997; О. Пилипович, І. Ковальчук, 2017; Л. Царик, П. Царик, В. Царик [24]

Враховуючи надмірно високий й екологічно небезпечний рівень розораності земель річкових басейнів Джурина, Гнізни, Нічлави, результатом якого внаслідок посилення ерозійних процесів втрачається від 25 до 50 т/га ґрунту, їх необхідно скоротити в середньому на 20,0%. Зменшення площі орних земель відбуватиметься за рахунок вилучення з орного клину сильноеродованих та малопродуктивних земель, які приурочені до схилових місцевостей верхньої і середньої частин річкових басейнів. Водночас частина цих земель з крутизною схилів більше 7° рекомендується під заліснення, що сприятиме підвищенню лісистості території в середньому до 15,0 – 17,0 %. Інша частина вилучених орних земель з крутизною схилів менше 7° підлягатиме закладанню садів (4%) та залуженню, що дасть можливість довести частку пасовищ і сіножатей до 10,0 – 12,0 %. Проведення таких оптимізаційних заходів сприятиме зростанню частки земель під природними екостабіліза-

ційними угіддями з 21, 0 – 23,0% до 40,0 – 42%.

Регіональний індекс, який відображає рівень антропогенного перетворення ландшафтних систем у варіанті з оптимальною структурою землекористування може розглядатися в якості нормативного регіонального індексу оптимальності природокористування. Регіональні індекси антропогенного перетворення природного середовища річково-басейнової системи (РБС), розраховані для фактичного (існуючого на даний момент), а також для пропонованого оптимального варіанту проектованої структури природокористування в річкових басейнах висвітлені авторами у монографічному дослідженні.

Важливою складовою оптимізаційних заходів виступатиме створення нових об'єктів природно-заповідного фонду, які б забезпечували оптимізацію існуючої заповідної мережі. Тому рекомендації щодо створення нових заповідних об'єктів орієнтовані на формування цілісної природоохоронної мережі басейнів річок, правих приток р. Дністер в межах Західно-Подільської фізико-географічної області. Кожна з частин річкових басейнів мала б репрезентувати свої ландшафти існуючими та перспективними заповідними територіями та об'єктами. Так, на витках річок важливим є забезпечення акумулювання схилового стоку, формування оптимального річкового стоку, тому важливе значення матимуть гідрологічні заповідні об'єкти. У середній течії інтенсифікації ерозійних процесів і процесів яроутворення можуть протистояти заповідні урочища, заказники, пам'ятки природи, створені в межах схилових місцевостей і заплавно-руслового комплексу. Нижня частина басейнів річок має високий потенціал рекреаційних ресурсів, ефективному використанню і збереженню яких сприятимуть вже існуючі національний природний парк (НПП) і регіональний ландшафтний парк (РЛП), а також перспективні для заповідання ландшафтний заказник між населеними пунктами Кошилівці і Поділля (басейн Джурина), який включатиме об'єкти в межах лісового масиву, а також гідрологічні, геоморфологічні, ботанічні об'єкти в межах схилів річкової долини. У долині р. Нічлави запропоновано створення близько 10 ландшафтних заказників, РЛП «Лісова пісня» загальною площею понад 5,0 тис. га. У басейні р. Гнізни запропоновано створення двох РЛП (Збаразькі Товтри, Княжий ліс), а також десяток гідрологічних та ботанічних пам'яток природи на площі понад 2,0 тис. гектарів [23].

Висновки та перспективи викорис-

тання результатів дослідження:

1. В результаті виконаних досліджень басейнових систем малих річок Західного Поділля встановлено, що осушування водно-болотних угідь на межиріччях і заплавах, зведення лісів та використання цих земель під сільськогосподарські угіддя порушило екологічну рівновагу в річково-басейнових системах регіону. Осушувальні землі за умов відсутності двостороннього регулювання водного режиму стали екологічно нестабільними угіддями, з локальними проявами несприятливих ґрунтово-екологічних і гідролого-геохімічних наслідків. Розвиток деградаційних процесів у схилових і долино-річкових геосистемах в умовах тривалих антропогенних навантажень став причиною втрати басейновими системами своєї стійкості і здатності до саморегуляції.

3. Виявлена в ході польових і дистанційних досліджень низка несприятливих геоекологічних процесів та явищ в межах річкових басейнів Західного Поділля (в даному випадку на прикладах РБС Джурина, Нічлави, Гнізни) послужила основою проведення комплексного геоекологічного дослідження процесів природокористування та охорони природи в їх межах. За результатами цих досліджень запропоновані оптимізаційні моделі землекористування в річкових басейнах, які сприятимуть покращенню еколого-географічної ситуації, зниженню ймовірностей виникнення нових і послабленню прояву наявних екоризиків, покращенню умов життєдіяльності насе-

лення.

4. Проведенні натурні дослідження типових для Західного Поділля басейнів малих річок дали можливість виявити і запропонувати до заповідання 1232,5 га (4,0% площі басейну річки Джурина) у складі перспективного ландшафтного заказника «Над Джурином», шести гідрологічних та однієї ботанічної пам'яток природи місцевого значення і тим самим збільшити частку заповідних площ з 4,2% території до 8,2%. В межах басейну р. Нічлава запропоновано створення шести ландшафтних заказників, ботанічної пам'ятки природи та регіонального ландшафтного парку «Лісова пісня» на околиці м. Борщова на площі понад 800 га. В межах басейну Гнізни запроектовано до створення два РЛП «Збаразькі Товтри» та «Княжий ліс». Ці заходи сприятимуть ефективнішому збереженню типових ландшафтів та унікальних природних об'єктів у басейнах малих річок Західного Поділля, дозволять покращити екологічний стан регіону, знизять екологічні ризики для господарського комплексу Тернопільської області і місцевого населення. Вважаємо, що дослідження такого спрямування необхідно виконати і для інших малих річково-басейнових систем, бо функціонування, геоекологічний стан річок високих рангів залежить від екостану малих РБС та заходів, спрямованих на забезпечення раціонального природокористування й охорони природи в них.

Література:

1. Андрейчук Ю.М., Иванов С.А., Ковальчук І.П. Використання ГІС в дослідженнях антропогенних трансформацій басейнів малих річок (на прикладі річки Коропець). Землеустрій, кадастр і моніторинг земель. Науково-виробничий журнал. № 2/3, 2015. С 55-64.
2. Бакало О.Д., Царик Л.П., Царик П.Л. Трансформація еколого-географічних процесів басейну р. Джурина. Монографія. Тернопіль: СМП «Тайп», 2018. 168 с.
3. Гродзинський М.Д. Пізнання ландшафту: місце і простір. [Монографія у 2-х т.]. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський Університет»: Т.1. 2005. 431 с. Т.2. 2005. 503 с.
4. Екологічний паспорт Тернопільської області за 2018 рік / Режим доступу: <http://ecoternopil.gov.ua/images/OVD/ecorasport2018.pdf> (дата звернення 28.03.2020 р.)
5. Ковалишин Д.І., Гулик С.В. Контактно-лугові чорноземи Західного Поділля та їх місце в класифікації матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми класифікації та діагностики ґрунтів». - Харків: Агрономія і ґрунтознавство, № 69, 2009. С.42-47.
6. Ковальчук А.І., Ковальчук І.П. Атласне картографування річково-басейнових систем: монографія. Львів: Простір-М, 2018. 348 с.
7. Ковальчук І.П., Ковальчук А.І. Цифровий атлас річково-басейнової системи як інструмент моніторингу її геоекологічного стану та управління природокористуванням. Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія. Періодичний науковий збірник / Гол. редактор В.К. Хільчевський. 2019. № 3 (54). С. 195-196.
8. Ковальчук І.П., Павловська Т.С., Савчук Д.В. Природно-заповідний фонд басейну р. Стохід: сучасний стан, його картографічна модель, шляхи оптимізації функціонування. Часопис картографії: Збірник наукових праць. К.: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2011. Вип. 3. С. 82 -91
9. Ковальчук І.П., Шубер П.М., Швець О.І., Андрейчук Ю.М. Трансформація структури річкової мережі басейнової геосистеми річки Бережниця. Вісник Львівського ун-ту. Серія географічна, 2013. Вип. 46. С.186-194.
10. Козловський Б. І. Меліоративний стан осушувальних земель західних областей України. Львів : Євросвіт, 2005. 420 с.
11. Kuzyk I., Melnyk Yu. Retrospektyvnyi analiz transformatsiinykh protsesiv u verkhivii baseinu richky Nichlava. Visnyk Ternopilskoho viddilu UNT .№4 (vypusk 4). 2020. S. 42-46.
12. Kuzyk I., Vitenko I., Tsaryk V. Neoeokolohichna otsinka struktury zemlekorystuvannia baseinu maloi richky Hnizdechna. Naukovi zapysky TNPU im. V. Hnatiuka. Serii: Neohrafiia. 2022. №1(52). S. 219-225.

13. Кузик І.Р., Кузик З. Сучасний стан та напрямки оптимізації землекористування басейну річки Нічлава. Вісник Тернопільського відділу Українського географічного товариства Тернопіль: СМП «Тайп». № 2 (випуск 2). 2018. С. 44-48.
14. Паспорт річки Джури / Фондові матеріали управління водного господарства і меліорації. – Тернопіль, 1994. – 158 с.
15. Паспорт річки Нічлава / Фондові матеріали управління водного господарства і меліорації. – Тернопіль, 1995. – 208 с.
16. Пилипович О.В., Ковальчук І.П. Геоєкологія річково-басейнової системи верхнього Дністра: монографія. Львів-Київ: ЛНУ ім. Івана Франка, 2017. 284 с.
17. Царик Л., Буртак О., Царик В. Геоєкологічна ситуація у басейні річки Нічлава. Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: географія. Тернопіль: СМП «Тайп», 2018, № 2 (випуск 45). С.147-153.
18. Царик Л.П. Еколого-географічний аналіз і оцінювання території: теорія та практика. Монографія / Л.П. Царик. – Тернопіль: «Навчальна книга – Богдан», 2006. – 256 с.
19. Царик Л.П., Царик П.Л., Кузик І.Р. Природокористування та охорона природи у басейнах малих річок: монографія. За заг. ред. проф. Царика Л.П. Тернопіль: СМП «Тайп», 2019. 114 с.
20. Царик П., Царик Л., Вітенко І. Перспектива створення заповідних територій у долинах річок Гнізні, Джурина, Вільховець. Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Тернопіль: СМП «Тайп», 2010. С. 236-242.
21. Царик П. Природно-заповідний фонд басейну р. Нічлава. Вісник Тернопільського відділу Українського географічного товариства. Тернопіль: СМП «Тайп». № 2 (випуск 2). 2019. С. 39-43.
22. Царик П., Царик В. Сучасний стан та перспективи розвитку природно-заповідного фонду басейну річки Гнізні. Подільські читання. Екологія, охорона довкілля, збереження біотичного та ландшафтного різноманіття: наука, освіта, практика. Зб. матеріалів міжнародної науково-практичної конференції. Хмельницький: ХНУ, 2019 С.201-204.
23. Tsaryk L., Kovalchuk I., Tsaryk P., Zhdaniuk B., Kuzyk I.. Basin systems of small rivers of Western Poilya state, change tendencies, perspectives of nature management and nature protection optimisation. Басейнові системи малих річок Західного Поділля: стан, тенденції змін розвитку, перспективи оптимізації природокористування та охорони природи/ [Journal of Geology, Geography and Geoecology, 2020 S.606-620](#)
24. Tsaryk L. Tsaryk P., Tsaryk V. Dolyna richky Hniznoi v heoekolohichnomu vymiri / Visnyk Ternopil'skoho viddilu Ukrain'skoho heohrafichnoho tovarystva – Tern.: SMP «Tayp». – №3.- 2019. – S. 24-30.
25. Tsaryk L., Kuzyk I., Melnyk Yu. Rehlamentatsiia hospodarskoi diialnosti na stavkakh ta vodoskhovyshchakh v baseini richky Nichlava / Visnyk KhNU im V.N. Karazina «Liudyna ta dovkillia. Problemy neoekolohii» 2022, Vypusk 38, S. 29-38
26. Tsaryk L., Melnyk Yu., Kuzyk I. Heoekolohichni problemy richky Nichlavka. Visnyk Ternopil'skoho viddilu UHT. №5 (vypusk 5). 2021. S. 44-49.
27. Tsaryk L, Tsaryk P., Kuzyk I., Tsaryk V., 2021. Prirodokoristuvannja ta ohorona prirodi u basejnah malih richok. Monografija [Environmental management and nature conservation in small river basins. Monograph]. SMP «Tayp», Ternopil. (in Ukraine).
28. Tsaryk L., Tsaryk V., Tsaryk P. Osoblyvosti zemlekorystuvannia i okhorony pryrody v mezhakh richkovo-basainovoi systemy Hnizny/ Proceedings of the 5th International Scientific and Practical Conference «International Scientific Discussion: Problems, Tasks and Prospects» (September 19-20, 2022). Brighton, Great Britain No 125, S. 177-188
29. Tsaryk P., 2019. Prirodno-zapovidnij fond basejnu richki Nichlava. [Natural reservation fund of the basin Nichlava river]. Visnyk Ternopil Division of the Ukrainian Geographical Society 2, 39-43. (in Ukraine).
30. Tsaryk P., Tsaryk V., 2019. Suchasnij stan ta perspektivi rozvittu prirodno-zapovidnogo fondu basejnu richki Gnizni. [The current state and prospects of development of the natural reservation fund of the Hnizny River basin]. Podilsky reading. Ecology, environmental protection, conservation of biotic and landscape diversity: science, education, practice. Proceedings of the International Scientific and Practical Conference. Khmelnytskyi. 201-204. (in Ukraine).
31. Tsaryk P., Vitenko I., Tsaryk V. Richkovo-basainovi systemy malykh richok Zakhidnoho Podillia v umovakh antropohennykh navantazhen: porivnialnyi analiz. Naukovi zapysky TNPU im. V. Hnatiuka. Serii: Heohrafiia. 2022. №2. S.129-137. DOI: <https://doi.org/10.25128/2519-4577.22.2.17>
32. Tsaryk P.L., Vitenko I.M. Heoekolohichna sytuatsiia dolyny richky Hnizny. Naukovi zapysky TNPU. Serii: heohrafiia, 2007. №1. S. 192-198.
33. Tsaryk V. Do otsinky zbalansovanosti zemlekorystuvannia i okhorony pryrody u dolyni richky Hnizny. Mahister. visnyk TNPU. 2020. №34. S. 22-25.
34. Vitenko I. Heoekolohichna sytuatsiia dolyny richky Nichlava. Naukovi zapysky TNPU im. V. Hnatiuka. Serii: Heohrafiia. 2008. №1(23). S. 174-179.
35. Yankovska L., Novytska S., Taranova N. Problems of natural resource management and nature protection in the Kachava river basin. Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: географія. 2022. №2(53). С.114-123.
36. Yankovska L., Novytska S., Tsydylo A. Baseinovyi pidkhid do doslidzhennia problem pryrodokorystuvannia (na prykladi richky Kachava) Naukovi zapysky TNPU im. V. Hnatiuka. Serii: heohrafiia. 2022. №1(52). S.209-219.
37. Yankov'ska L.V., 2018. Antropogenna transformacija geosistem Ternopil's'koї oblasti. Monografija. [Anthropogenic transformation of geosystems of Ternopil region. Monograph]. TNPU, Ternopil. (in Ukraine).

References:

1. Andreychuk Yu. M., Ivanov E.A., Kovalchuk I. P., 2015. Vikoristannja GIS v doslidzhennjah antropogennih transformacij basejniv malih richok (na prykladi richki Koropec'). [The use of GIS in studies of anthropogenic transformations of small river basins (on the example of the Koropets River)]. Scientific-production journal. Land management, cadastre and land monitoring. 2(3), 55-64. (in Ukraine).
2. Bakalo O.D., Tsaryk L.P., Tsaryk P.L., 2018. Transformacija ekologo-geografichnih procesiv basejnu richki Dzhurin. Monografija. [Transformation of ecological-geographical processes of the Dzhurin river basin. Monograph]. SMP «Tayp», Ternopil. (in Ukraine).
3. Ekologichnij pasport Ternopil's'koї oblasti za 2018 rik. [Ecological passport of Ternopil region for 2018]. Retrieved from: <http://ecoternopil.gov.ua/images/OVD/ecopasport2018.pdf>.
4. Grodzynskyi M.D., 2005. Piznannja landshafu: misce i prostir. Monografija. [Knowledge of the landscape: place and space. Monograph]. Kiev. (in Ukraine).
5. Kovalyshyn D.I., Hulyk S.V., 2009. Kontaktno-lugovi chornozemi Zahidnoho Podillja ta ih misce v klasifikacii. [Contact-

- meadow chernozems of Western Podillya and their place in the classification]. Materials of the international scientific-practical conference «Problems of soil classification and diagnostics». Agronomy and Soil Science. 69, 42-47. (in Ukraine).
6. Kovalchuk A.I., Kovalchuk I.P., 2018. Atlasne kartografuvannya richkovo-basejnovih sistem. Monografija. [Atlas mapping of river basin systems. Monograph]. Prostir-M, Lviv.(in Ukraine).
  7. Kovalchuk I.P., Kovalchuk A.I., 2019. Cifrovij atlas richkovo-basejnovoi sistemi jak instrument monitoringu її geoeologichnogo stanu ta upravlinnja prirodozoristuvannjam. [The digital atlas of the river basin system as a tool for monitoring its geo-ecological status and environmental management]. Periodical scientific collection. Hydrology, hydrochemistry and hydroecology. 3(54), 195-196. (in Ukraine).
  8. Kovalchuk I.P., Pavlovska T.S., Savchuk D.V., 2011. Prirodno-zapovidnij fond basejnu r. Stohid: suchasnij stan, jogo kartografichna model', shljahi optimizacii funkcionuvannya. [Stokhid Basin Nature Reserve: current state, its cartographic model, ways of optimizing functioning]. Cartography Journal: Collection of Scientific Papers. 3, 82 -91 (in Ukraine).
  9. Kovalchuk I.P., Shuber P.M., Shvets O.I., Andreychuk Yu.M., 2013. Transformacija strukturi richkovoї merezhi basejnovoi geosistemi richki Berezhnycja. [Transformation of the structure of the river network of the Berezhnysya basin geosystem]. Visn. Lviv Univ. Ser. Geograph. 46, 186-194. (in Ukraine).
  10. Kozlovsky B.I., 2005. Meliorativnij stan osushuval'nih zemel' zahidnih oblastej Ukraїni. [Land reclamation state of the western regions of Ukraine]. Evrosvit, Lviv. (in Ukraine).
  11. Kuzyk I., Melnyk Yu. Retrospektyvnyi analiz transformatsiinykh protsesiv u verkhivi basejnu richky Nichlava. Visnyk Ternopil'skoho viddilu UHT .№4 (vyпуск 4). 2020. S. 42-46.
  12. Kuzyk I., Vitenko I., Tsaryk V. Heoekologichna otsinka struktury zemlekorystuvannya basejnu maloi richky Hnizdechna. Naukovi zapysky TNPU im. V. Hnatiuka. Serii: Heohrafiia. 2022. №1(52). S. 219-225.
  13. Kuzyk I., Kuzyk Z., 2018. Suchasnij stan ta naprjamki optimizacii zemlekorystuvannya basejnu richki Nichlava. [Modern state and trends for the optimization of land use in the basin of the river Nichlava]. Visnyk Ternopil Division of the Ukrainian Geographical Society 2, 44-48. (in Ukraine).
  14. Pasport richki Dzhurin. [Passport of the Dzhurin River]. Materials of the Regional office of water resources in Ternopil region. (in Ukraine).
  15. Pasport richki Nichlava. [Passport of the Nichlava River]. Materials of the Regional office of water resources in Ternopil region. (in Ukraine).
  16. Пилипович О.В., Ковальчук І.П. Геоекология річково-басейнової системи верхнього Дністра: монографія. Львів-Київ; ЛНУ ім. Івана Франка, 2017. 284 с.
  17. Tsaryk L., Burtak O., Tsaryk V., 2018. Geoeologichna situacija u basejni richki Nichlava. [Geoecological situation in the river Nichlava basin]. Scientific Notes Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: Geography. 2(45), 147-153. (in Ukraine).
  18. Tsaryk L., 2006. Ekologo-geografichnij analiz i ocinjuvannya teritorii: teorija ta praktika. Monografija. [Ecological-geographical analysis and evaluation of the territory: theory and practice. Monograph] Тернопіль: «Navchalna kniga – Bogdan», Ternopil (in Ukraine).
  19. Царик Л.П., Царик П.Л., Кузык І.Р. Природокористування та охорона природи у басейнах малих річок: монографія. За заг. ред. проф. Царика Л.П. Тернопіль: СМП «Тайп», 2019. 114 с.
  20. Царик П., Царик Л., Вітенко І. Перспектива створення заповідних територій у долинах річок Гнізни, Джурина, Вільховець. Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Тернопіль: СМП «Тайп», 2010. С. 236-242.
  21. Царик П. Природно-заповідний фонд басейну р. Нічлава. Вісник Тернопільського відділу Українського географічного товариства. Тернопіль: СМП «Тайп». № 2 (випуск 2). 2019. С. 39-43.
  22. Царик П., Царик В. Сучасний стан та перспективи розвитку природно-заповідного фонду басейну річки Гнізни. Подільські читання. Екологія, охорона довкілля, збереження біотичного та ландшафтного різноманіття: наука, освіта, практика. Зб. матеріалів міжнародної науково-практичної конференції. Хмельницький: ХНУ, 2019 С.201-204.
  23. Tsaryk L., Kovalchuk I., Tsaryk P., Zhdaniuk B., Kuzyk I. Basin systems of small rivers of Western Poilya state, change tendencies, perspectives of nature management and nature protection optimisation. Басейнові системи малих річок Західного Поділля: стан, тенденції змін розвитку, перспективи оптимізації природокористування та охорони природи/ [Journal of Geology, Geography and Geoecology, 2020 S.606-620](#)
  24. Tsaryk L. Tsaryk P., Tsaryk V. Dolyna richky Hniznoi v heoekologichnomu vymiri / Visnyk Ternopil'skoho viddilu Ukrainskoho heohrafichnogo tovarystva – Tern.: SMP «Тайп». – №3.- 2019. – S. 24-30.
  25. Tsaryk L., Kuzyk I., Melnyk Yu. Rehlamentatsiia hospodarskoi diialnosti na stavkakh ta vodoshkovyshchakh v baseini richky Nichlava / Visnyk KhNU im V.N. Karazina «Liudyna ta dovkillia. Problemy neoekologii» 2022, Vypusk 38, S. 29-38
  26. Tsaryk L., Melnyk Yu., Kuzyk I. Heoekologichni problemy richky Nichlavka. Visnyk Ternopil'skoho viddilu UHT. №5 (vyпуск 5). 2021. S. 44-49.
  27. Tsaryk L, Tsaryk P., Kuzyk I., Tsaryk V., 2021. Prirodokoristuvannya ta ohorona prirodi u basejnah malih richok. Monografija [Environmental management and nature conservation in small river basins. Monograph]. SMP «Тайп», Ternopil. (in Ukraine).
  28. Tsaryk L., Tsaryk V., Tsaryk P. Osoblyvosti zemlekorystuvannya i okhorony pryrody v mezhakh richkovo-basejnovoi systemy Hnizny/ Proceedings of the 5th International Scientific and Practical Conference «International Scientific Discussion: Problems, Tasks and Prospects» (September 19-20, 2022). Brighton, Great Britain No 125, S. 177-188
  29. Tsaryk P., 2019. Prirodno-zapovidnij fond basejnu richki Nichlava. [Natural reservation fund of the basin Nichlava river]. Visnyk Ternopil Division of the Ukrainian Geographical Society 2, 39-43. (in Ukraine).
  30. Tsaryk P., Tsaryk L., Vitenko I. Perspektiva stvorennia zapovidnykh terytorii u dolynakh richok Hnizna, Dzhuryn ta Vilkhovets. Naukovi zapysky TNPU im. V. Hnatiuka. Serii: heohrafiia. 2010. №2. S. 236-242.
  31. Tsaryk P., Vitenko I., Tsaryk V. Richkovo-basejnovi systemy malykh richok Zakhidnogo Podillia v umovakh antropohennykh navantazhen: porivnialnyi analiz. Naukovi zapysky TNPU im. V. Hnatiuka. Serii: Heohrafiia. 2022. №2. S.129-137. DOI: <https://doi.org/10.25128/2519-4577.22.2.17>
  32. Tsaryk P.L., Vitenko I.M. Heoekologichna sytuatsiia dolyny richky Hnizny. Naukovi zapysky TNPU. Serii: heohrafiia, 2007.

- №1. S. 192-198.
33. Tsaryk V. Do otsinky zbalansovanosti zemlekorystuvannia i okhorony pryrody u dolyni richky Hnizny. Mahister. visnyk TNPU. 2020. №34. S. 22-25.
  34. Vitenko I. Heoekolohichna sytuatsiia dolyny richky Nichlava. Naukovi zapysky TNPU im. V. Hnatiuka. Serii: Heohrafiia. 2008. №1(23). S. 174-179.
  35. Yankovska L., Novytska S., Taranova N. Problems of natural resource management and nature protection in the Kachava river basin. Наукові запискиТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: географія. 2022. №2(53). С.114-123.
  36. Yankovska L., Novytska S., Tsidylo A. Baseinovi pidkhid do doslidzhennia problem pryrodokorystuvannia (na prykladi richky Kachava) Naukovi zapysky TNPU im. V. Hnatiuka. Serii: heohrafiia. 2022. №1(52). S.209-219.
  37. Yankovska L.V., 2018. Antropogenna transformacija geosistem Ternopil'skoï oblasti. Monografija. [Anthropogenic transformation of geosystems of Ternopil region. Monograph]. TNPU, Ternopil. (in Ukraine).

Abstract:***Tsaryk L., Tsaryk P., Vitenko I., Tsaryk V.* FROM THE HISTORY OF MODERN RESEARCH OF GEO-ECOLOGICAL PROBLEMS OF SMALL RIVERS OF WESTERN PODILLIA**

Systematization of the authors' research and publications on the river-basin systems of small rivers of Western Podillia has been carried out. Three main stages are distinguished. The analyzed basic scientific works of these stages proved the expansion of the spectrum of geoecological studies of small rivers by representatives of the Lviv Scientific School under the patronage of Prof. I. Kovalchuk. At the end of the first stage (2005, 2007, 2010, such studies were carried out by representatives of the Ternopil Scientific Center under the leadership of Prof. L. Tsaryk. The study of the geoecological problems of small rivers reached special relevance in the middle of the second stage with the study of the natural resource potential in river basins (natural recreational, environmental protection, integral resources in the dissertation studies of S. Novytska, O. Greskiv, I. Vitenko, L. Babiuk. During this period, four candidate theses on this issue, a number of bachelor's and master's theses (O. Burtak, V. Tsaryk) were defended). At the third stage, the activity of expeditionary research in the basins of the rivers Kachava (L. Yankovska, A. Tsidylo), Gnizdechna (I. Kuzyk, I. Branovskyi.), Gnizna (V. Tsaryk, P. Tsaryk), Nichlavka and Nichlava (Yu. Melnyk, I. Kuzyk, L. Tsaryk). Graduate students of the Faculty of Geography conduct complex hydroecological studies of the basins of small rivers of Western Podillia, as evidenced by the published collective monograph and a number of articles in specialized scientific journals.

The article highlights the geoecological problems of small rivers, such as the reclamation of wetlands, which in the conditions of aridization of the climate leads to over-draining of reclaimed lands, disruption of the water balance within river basins, which have turned into ecologically unstable lands. Daily and seasonal changes in the heat balance are observed, which affects the daily and seasonal rhythms of the bioproductivity of soil microorganisms, and therefore the processes of soil formation, renewability and stability of soils. Changes in the heat balance in conditions of aridization of the climate do not contribute to the establishment of optimal ratios between heat and moisture. The problem of disturbance of mineral metabolism in soils as a result of agricultural cultivation, when mineral fertilizers, toxic chemicals are applied to them, and mineral substances are removed from the fields along with the harvest. Annually, with the harvest of one ton of grain, up to 65 kg of the main active substances are removed from the soil. The introduction of an excessive amount of mineral fertilizers leads to their accumulation in soil horizons, and therefore in plant organisms.

The problem of changing the biogenic cycle of substances is related to the processes of soil and humus formation. Extraction of a significant part of organic substances with plant products from the geosystem in the process of agricultural production, lack of adequate introduction of organic fertilizers instead leads to dehumification of soils, reduction of the capacity of their humus layer, reduction of fertility, ultimately to their depletion and degradation. In river basins, the average application of organic fertilizers has decreased tenfold - from 14 t/ha in 1990 to 0.34 t/ha in 2020, and they are not applied at all on large areas of land.

Residual soil contamination with radionuclides of cesium-137 and strontium-90 remains within the limits of Polivetska, Palashivska and Bazarska village councils, located in the middle part of the Djurny river basin. Within the basin of the Nichlava River, radiation pollution is limited to the outskirts of the settlements of Shmankivchiki, Kolindani, Davidkivtsi, Mikhalkiv, Pylypche, Ustya. Radionuclides migrated deep into the soil profiles in the watershed areas and accumulated at a depth of 80-100 cm.

The conducted studies proved that the development of degradation processes in the conditions of long-term anthropogenic loads is the cause of the loss of the basin system's stability.

Optimization measures based on the principle of maintaining balance and parity development of the economy and nature protection are substantiated. This means that the use of land and other natural resources and the development of economic activity in the studied territory should not deteriorate the quality of the environment and the state of natural geosystems and their geocomponents. Optimization measures provide for the improvement of the quality of the environment and the formation of an ecologically safe system of nature management

Key words: historical stages, geoecological problems, small rivers, Western Podillia.

Надійшла 16.04.2023р.

Ольга РОМАНЧУК, Оксана НИКИГА, Ростислав КОВАЛЬ, Андрій ГОЛОД

ІСТОРІЯ ФРАНЦУЗЬКОГО ГАСТРОНОМІЧНОГО ГІДА GAULT & MILLAU

У статті досліджено розвиток відомого французького гастрономічного гίδα Gault & Millau. Подано біографічні довідки про його засновників Henri Gault та Christian Millau, проаналізовано причини, які обумовили започаткування Нової кухні, її характерні особливості, значення гίδα для французької гастрономії. Отримані результати дозволять розширити спеціалізовані курси у профільних закладах вищої освіти України.

Ключові слова: гід «Gault & Millau», історія, Нова кухня, гастрономічний туризм.

Постановка науково-практичної проблеми, актуальність і новизна дослідження. Maurice Edmond Sailland aka Curnonsky (1872–1956), один із найвідоміших французьких романістів та гастрономічних критиків, говорив про те, що гастрономія насправді є релігією, яка відображає зв'язок між людьми, а гурман повинен подорожувати, у тому числі, для того, аби задовольнити свої гурманські потреби [2]. Оцінки та експертні думки, представлені у таких всесвітньовідомих французьких гідах як Michelin та Gault & Millau, мають суттєвий вплив на рейтинги ресторанів. Гід Gault & Millau змінив туристичне та кулінарне обличчя Франції другої половини ХХ століття, однак його історія не є достатньо висвітленою в Україні. Тому пропонувану статтю розглядаємо як продовження циклу праць [1], присвячених розвитку гастрономії та гастрономічного туризму у Франції та світі.

Аналіз останніх публікацій за темою дослідження. Історія французького гастрономічного гίδα Gault & Millau привертала увагу провідних іноземних науковців, що відображено у відповідних статтях та книгах [7; 9; 10; 11; 18; 26; 28; 29; 31; 32; 35], магістерських [3; 13] і дисертаційних [5] роботах, публікаціях у ЗМІ [4; 8; 12; 14; 17; 21; 22; 23; 30] та на профільних вебсайтах [27].

Normand Cazelaïs проаналізував вплив гідів на гастрономічний туризм. Henri Gault та Christian Millau активно пропагували Нову кухню (Nouvelle cuisine), яка характеризувалася поверненням до фундаментального / базового смаку продуктів харчування [9]. У статті Bénédict Beaugé розглянуто питання новизни у кулінарії, а також вказівок для Нової кухні, запропонованих Gault & Millau [7]. Nayagreeva Rao, Philippe Monin та Rodolphe Durand дослідили те, як Нова кухня у Франції змусила найкращих шефів відмовитися від класичної кухні і продемонструвала ідентичність французької гастрономії [31].

Статті Jean François Outreville стосуються сталого розвитку високорейтингових

ресторанів на основі інформації з гідів Gault & Millau [28; 29]. Véronique Chossat та Olivier Gergaud вивчали роль та значення експертних думок у гастрономії та стратегії того, як стати першокласним шефом. Для своїх досліджень вони використали дані з Gault & Millau [10]. Ken Woodward та Marc Stierand проаналізували вплив ресторанних путівників на професійну діяльність шефів [35].

Nele Schwark, Victor Tiberius та Manuela Fabro розглянули ймовірні сценарії розвитку високої кухні у перспективі найближчих п'яти-десяти років. Науковці зазначили, що рейтинги у гастрономічних довідниках мають значний вплив на успіх закладу. Одним із найважливіших та найвідоміших ресторанних путівників є гід Michelin, який присуджує від однієї до трьох зірок. У той час, коли Michelin представляє сервіс та атмосферу ресторану, Gault & Millau зосереджується на якості їжі. Путівник Michelin більше дбає про вишуканість страв, а Gault & Millau акцентує на інноваційності та унікальності [цит. за: 32].

Nathalie Montargot, Andreas Kallmuenzer та Sascha Kraus дослідили репрезентацію тризіркових ресторанів високої кухні на вебсайтах та у гідах. Їхня робота сприяє кращому розумінню багатогранності поняття кулінарної досконалості. На думку Henri Gault та Christian Millau, кулінарна досконалість пов'язана не з багатим зовнішнім виглядом ресторану чи його стравами, а, натомість, зі смаком, естетикою та інноваціями кухарів. Література про підприємництво та інновації у сфері гостинності відображає конкуренцію між фокусуванням Michelin на традиціях та Gault & Millau на інноваціях [цит. за: 26].

Analie Cuquel у своїй магістерській роботі висвітлила історію зародження та становлення путівника Michelin, порівнюючи його, зокрема, з гідом Gault & Millau [13]. Matthieu Aussudre розглянув значення Нової кухні та роль Henri Gault та Christian Millau у розвитку гастрономії [3]. Katharina Balazs у дисертації проаналізувала керівництво гастрономічними

ресторанами, звертаючи особливу увагу на принципи управління, підприємництво, креативність та організаційну культуру. Науковиця, серед іншого, запропонувала визначення поняття розкоші, гастрономічні ресторани назвала храмами розкоші, детермінувала роль шефа та необхідні для нього риси, а також розглянула особливості нової кухні [5]. Raphaëlle Vasqué присвятила велику статтю про Gault & Millau у газеті «Le Monde» [4].

Для роботи ми також використали матеріали, представлені на офіційному сайті гіда [27]. Біографічні довідки про засновників цього видання Henri Gault та Christian Millau укладені, зокрема, на основі інформації з генеалогічних сайтів [15; 16; 19; 20; 24; 25; 34], дані на які можуть вносити лише верифіковані користувачі.

Мета статті полягає у висвітленні історії гастрономічного гіда Gault & Millau. Для її виконання необхідно проаналізувати професійну діяльність Henri Gault та Christian Millau, а також значення Нової кухні для французької та світової гастрономії.

У роботі ми використали такі **методи дослідження**: історичний, описовий, порівняльний, систематизація та узагальнення.

Викладення основного матеріалу. Henri Gault (Henri Gaudichon), відомий французький ресторанний критик, журналіст, репортер, письменник, один із засновників гіда Gault & Millau, народився 4 листопада 1929 року в муніципалітеті Расу-sur-Eure (департамент Eure у Франції), помер внаслідок серцевого нападу 9 липня 2000 року та був похований у муніципалітеті Saint-Sulpice-en-Pareds (департамент Ven-dée у Франції) [30]. Його матір звали Lucienne Anaïse Bréchon (1896). Його батько André Robert Marie Joseph Gaudichon (1894) був лікарем-хірургом. Вони одружилися в 1922 році. Henri Gault навчався в лицей міста Évreux, а також в паризькому лицей Carnot, де одним із його друзів став знаменитий французький тенісист та спортивний функціонер Philippe Chatrier (1928–2000). У Парижі він розпочав студіювати медицину, однак у 1951 році залишив навчання і поїхав до Африки. Повернувся у 1954 році і був запрошений Philippe Chatrier у видання «Tennis de France», а через два роки у газету «Paris Presse-l'Intransigeant». У 1958 році одружився з Catherine Binet. У той же час він робив гастрономічні огляди для таких видань як «Le Point», «Jours de France», «Paris Match», «Minute». У 1963 році Henri Gault опублікував збірку «À voir et à manger» [3; 4; 13; 18; 19; 20; 27].

Другий співзасновник гіда Christian Du-

bois-Millot (псевдонім Christian Millau) народився 30 грудня 1928 року в Парижі, однак, за бажанням батьків, вказали дату 1 січня 1929 року [15; 21]. На генеалогічному сайті [15] знаходимо його родинне дерево, укладене Éric Dubois-Millot. Батьками Christian Millau були Paul Dubois-Millot та Anne Masur. Anne Masur народилася 7 серпня 1898 року у Кусково (зараз у складі Москви, Російська Федерація). Її батьками були Savely / Samuel / Schmuël Gregorievitch Masur та Adrienne Marie Josephine Désery. Savely Masur народився у 1866 році в місті Єлгава (у той час у складі Росії, тепер – Латвії). Був старшим сином у традиційній єврейській родині. Батьками Savely Masur були Hirsh (Grégoire-Gregorievitch) Masur (1837–1916) та Myriam Rochel Finkelstein (?–1915). У 1889 році він переїхав до Москви і в 1894 році прийняв православ'я. Matip Anne Masur – Adrienne Marie Josephine Désery – народилася 1871 року у Москві, померла в січні 1939 року в Парижі. Батьками Adrienne Désery були Claude Michel Désery (1835–1887) і Josephine Marie Clémentine Laborde (1852–1906). Adrienne Désery одружилася з Savely Masur 5 жовтня 1894 року у Москві. Savely Masur перевіз свою родину в Ніццу в 1903 році. Після того, як він повернувся до Москви у своїх справах, сім'я розлучається, однак Savely Masur періодично відвідував родину. Батько утримував їх в комфортних умовах життя до Жовтневої революції 1917 року, потім комуністичний режим створив йому значні труднощі. Savely Masur поступово втрачає можливості підтримувати свою сім'ю у Франції. У 1930 році його заарештували і він помер 31 липня 1931 року на Соловецьких островах. Anne Masur була чудовою піаністкою. Вона страждала на сильну мігрень та захворіла на туберкульоз у 1934 році. Відійшла у засвіти 25 грудня 1954 року в Парижі [24].

Батько Christian Millau – Paul Dubois-Millot (1889–1975) – народився у родині Pierre-Adolphe Dubois (1848–1921) та Marie-Alice Millot (1856–1940). Батьками Pierre-Adolphe Dubois були René Théodore Dubois (1802–1872) та Léonie Courtier (1816–1878). Батьками Marie-Alice Millot були Félix Millot (1829–1873) та Louise Caroline Machinot (1831–1916) [16]. Додамо, що Pierre-Adolphe Dubois, дідусь Christian Millau, був наймолодшим сином René Théodore Dubois, засновника компанії з виробництва стеарину «Stéarinerie Dubois». У 1874 році Pierre-Adolphe Dubois одружився з Marie-Alice Millot, єдиною донькою паризького парфумера Félix Millot. Сам Félix Millot помер у 1873 році, тому його вдова Louise Millot взяла

на себе керівництво компанією. У 1899 році Louise Millot довірила управління бізнесом своєму онуку Félix Dubois (1876–1927) та Henri Desprez (1865–1938), чоловікові своєї онуки Alice Dubois (1875–1946) [16]. Їхні нащадки продовжили розвиток підприємства та успішно впроваджували маркетингові інновації. Цікаво, що флакони від їхніх парфумів сьогодні становлять предмети для колекціонування, а найвідомішим ароматом є «Crêpe de Chine», який конкурував з «Chanel № 5». «Crêpe de Chine» зникли у 1970 році після ліквідації компанії. У 1987 році на прохання Pierre André Dubois, спадкоємця компанії Millot та колишнього президента Французького товариства парфумерів, аромат вдалося відновити. Зараз парфуми зберігаються у Версальській Осмотеці [16; 33].

Шлюб батьків Christian Millau відбувся 15 вересня 1921 року в Парижі [25]. Окрім Christian, у них був також син Claude Dubois-Millot (1923), котрий одружився із Sylviane des Vallières [15]. Вона народилася 25 травня 1930 року в Парижі. Її батьками були René des Vallières (1900–1950) та Yvette Nouët-Ryunet de Tailly (1906–1990). У неї був брат Michel des Vallières (1927–2008) [34]. Claude Dubois-Millot та Sylviane des Vallières мали п'ятеро дітей: Marie Laïta Dubois-Millot (1952), Éric Dubois-Millot (1953), Christine Dubois-Millot (1954), Isabelle Dubois-Millot (1958) та Catherine Dubois-Millot (1960) [15]. Саме Éric Dubois-Millot був упорядником родинного дерева [15; 16; 24; 25; 34]. Батьки Christian та Claude – Paul Dubois-Millot та Anne Masur – поховані на кладовищі Montparnasse у Парижі [16].

Christian Millau одружився у 1959 році з Arlette Conrad (1936), з котрою вони мали трьох дітей – близнюків Jérôme і Marianne (1961) та Alexis (1964) [25].

Christian Millau навчався в лицей Janson-de-Sailly та на юридичному факультеті в Паризькому університеті. Працював журналістом з 1947 року, зокрема, у різноманітних літературних виданнях. Співпрацював з «Le Monde», «L'Express» та «Le Point», був радіоведучим на «Europe 1». У 20 років Christian Millau запропонував «Le Monde» серію статей про Югославію у часи маршала Тіто, яку головний редактор щоденної газети André Chênebenoit (1895–1974) відхилив: “Звичайно, ми не будемо їх публікувати. Але, якщо ви хочете, ми можемо вас взяти на стажування у політичну рубрику”. Під час кантональних виборів, відповідальний за збір результатів, він неправильно написав ім'я майбутнього президента Франції François Mitterrand (1916–1996). Нас-

тупного дня його звільнили [4].

Друг родини, Gwenn-Aël Bolloré (1925–2001), котрий був дядьком Vincent Bolloré (1952), французького мільярдера, боса «Vivendi», привів Christian у видання «Opéra», яке очолював Roger Nimier (1925–1962), і там були такі письменники як Jacques Laurent (1919–2000), Antoine Blondin та Michel Déon. Саме серед них Christian Millau вдосконалював свою журналістську майстерність. Він швидко зауважив, що Roger Nimier – трудоголік. Прочитати книжку, переглянути виставу та написати дві статті за одну ніч було для нього звичним. Christian Millau усюди його супроводжував, допоки той не загинув за кермом свого «Aston Martin», який йому подарував Gaston Gallimard [4].

Christian Millau написав багато праць, з-поміж яких виділяємо книги мемуарного характеру «Bons baisers du goulag. Secrets de famille» (2004), де автор описав історію родини по матері, котра походила з царської Росії, на початку XX століття переїхала до Франції, а її батько, дідусь самого Christian Millau, був знищений у сталінські часи; «Journal d'un mauvais Français. 1er septembre 2011 – 1er avril 2012» (2012), де представлено спогади про непересічних особистостей, а саме політиків Dominique Strauss-Kahn aka DSK (1949), François Hollande (1954), Nicolas Sarkozy (1955), Marine Le Pen (1968), видавця Gaston Gallimard (1881–1975), письменника та лікаря Louis-Ferdinand Céline (Des-touches) (1894–1961), чиновника та письменника Michel Déon (1919–2016), письменника, літературного критика та спортивного журналіста Antoine Blondin (1922–1991), сценариста та звідника Dodo la Saumure / Dominique Alderweireld (1949) та інших; мемуари «Journal impoli: Un siècle au galop, 2011–1928» (2011); праці «Au galop des Hussards. Dans le tourbillon littéraire des années 50» (1999), де описано літературні процеси 1950-х років у Франції та «Paris m'a dit. Années 50, fin d'une époque» (2000), спогади про Париж 1950-х років; роботи, які стосуються гастрономії: «Dictionnaire amoureux de la gastronomie» (2008) про кулінарію від часів Louis XIV до сучасної молекулярної кухні; «Petit Dictionnaire amoureux de la Gastronomie» (2013); «Le Petit Roman du vin» (2010), де він розповів про вино та пов'язані з ним історії, зокрема, стосовно престижних дегустацій, на які його свого часу запрошували: Yquem, Lafite, Rothschild 1797, Pétrus; «Dieu estil gascon?» (2006), де автор надав власний портрет історичній області у Франції Gasconne; книгу сатиричного характеру «Guide des restaurants fantômes Ou les Ridicules de la

société française» (2007); «Les fous du palais: Drôle de voyage au pays des gourmands» (1994), цікаві історії від автора, пов'язані з харчуванням. У книжці «Dictionnaire d'un peu tout et n'importe quoi» (2013) Christian Millau подав власну інтерпретацію тих чи інших понять, написав про відомих людей, історію, журналістику та літературу, а в романі «Le Passant de Vienne. Un certain Adolf» (2010) йшлося про Адольфа Гітлера. Він опублікував також художні твори «Une campagne au soleil» (2002) та «Commissaire Corcoran» (2005). У співпраці з Henri Gault видав цілу низку туристичних гідів різноманітними містами та країнами. Christian Millau був кавалером Ордену Почесного Легіону, Національного ордена «За заслуги» та Ордену Мистецтв та літератури, в 2013 році заснував літературну премію «Prix des Hussards». Помер 5 серпня 2017 року [3; 4; 12; 13; 21; 27; 31].

Історія гіда Gault & Millau розпочалася у 1960-х роках в редакції видання «Paris-Presse». Henri Gault продемонстрував власний талант великого репортера, Christian Millau був заступником головного редактора. У 1961 році Pierre Charpy (1919–1988), відомий французький гравець у регбі та журналіст, тодішній директор редакції «Paris-Presse», доручив Henri Gault вести щотижневу колонку під назвою «Week-end et promenades» («Вікенд та променади»). За кермом своєї старої автівки Henri Gault починає досліджувати околиці Парижа, щоб віднайти різноманітні цікаві місця. Christian Millau постійно перечитував репортажі з подорожей, які здійснював Henri Gault. Кожної п'ятниці читачі отримували нову цікаву інформацію, серед якої їх найбільше приваблювало відкриття для себе ресторанів. Успіх такого формату був миттєвим, він повністю відповідав очікуванням читачів з новими цінностями – споживчі звички та стиль життя еволюціонували [3; 4; 13].

Завдяки цьому французьким видавцем Christian Bourgois (1933–2007) була опублікована згадана збірка під назвою «À voir et à manger», яка викликала неймовірний ажіотаж у книгарнях. Швидко народилася ідея путівника Парижем, який би розповідав про ресторани, магазини, готелі, митців, виноторговців. Christian Bourgois без вагань профінансував цей проект – так виникла співпраця Gault та Millau. У 1963 році на полицях книготорговців з'явився перший путівник Julliard Парижем, котрий мав значний успіх [3; 4; 13]. Того ж року професор Jean Trémolières (1913–1976) заснував франкомовне Товариство харчування та дієтології (Société de nutrition et de diététique

de langue française), яке стало основою сучасної дієтології [4].

Henri Gault та Christian Millau знали, що таке війна – обидва народилися у 1929 році. Але тоді, коли їм щойно минуло тридцять, вони зрозуміли, що ця Європа, яка піднімається з уламків, жадає новизни та насолоди. Згідно з тодішніми опитуваннями, половина французів каже, що вони ніколи не були в ресторани. Але скрізь є бажання отримати задоволення, після років розчарування поринути в те, що соціолог та культуролог Jean Baudrillard (1929–2007) щойно назвав суспільством споживання (société de consommation). Французи були на шляху відкриття вікендів та дозвілля [4].

На той час розвиток високої кухні зазнав певної стагнації і вона не змінилася з довоєнних часів. Три мішленівські зірки були гарантіями французьких традицій, успадкованих з XIX століття, а також дещо старомодною регіональною кухнею. Основні тенденції полягали у ситних стравах, соусах та розкішних буржуазних ресторанах. Henri Gault зовсім не боявся критикувати такі заклади, чим порушував священні французькі традиції, а його незалежність та зухвалість особливо подобалися читачам [3; 4; 13; 27].

Henri Gault та Christian Millau були сповнені рішучості стерти ультрабуржуазний та анахронічний образ французької гастрономії, тому активно досліджували усю Францію в пошуках новинок. Обоє друзів відкрили те, що зовсім скоро мало стати Новою кухнею. Вона народилася із забутих смаків, простоти та легкості. Подорожуючи країною в пошуках ресторанів, які вони вважають гідними інтересу, їхніми критеріями є не багатство закладу, страви або чистота, цінності, які підтримує Michelin, а смак, презентація та уява шеф-кухаря. Henri Gault та Christian Millau незалежно один від одного оплачують рахунки та оцінюють ресторани, не враховуючи думки інших гідів [3; 4; 13; 27]. Вони також вирішили залишити «Paris-Presse» та заснувати власне агенство – «Agence Presse-Loisirs».

У 1969 році Henri Gault та Christian Millau зі своїм приятелем, французьким журналістом та ресторанным критиком André Gayot (1929–2019) та завдяки допомозі Max Théret (1913–2009), співзасновника і директора торгівельної мережі «Fnac», започаткували випуск щомісячного журналу «Le Nouveau Guide permanent», який з травня 1970 року називався «Le Nouveau Guide Gault-Millau». У 1970 році вони також опублікували «Le Guide Gourmand de la France». Урешті, у 1972 році

вийшов перший гід Gault & Millau Францією («Le Guide Gault-Millau de la France»), в якому вони проанжували усі ресторани, які вважали за потрібне рекомендувати публіці [3; 4; 13; 27].

У Henri Gault та Christian Millau однакові уподобання. Щотижня вони мають приблизно п'ятнадцяти обідів у ресторанах, але цей дует ніколи не приховує себе. Жодних анонімних бронювань, як це роблять агенти могутнього гіда Michelin, з яким вони мріють конкурувати. «Який сенс, – запевняє Millau, – якщо ми оголошуємо про прихід за годину, ніхто не встигне переробити своє меню?». Christian Millau цінує в Henri Gault смак до стилю. Для них кухня має естетичний та літературний вимір. Вони добре описують страви, саму атмосферу, так, що їх можна читати із задоволенням. Ні Henri, ні Christian не люблять важку та помпезну кухню, яку пропонують у багатьох іменитих ресторанах. Рибу часто пересмажують, страви заливають соусом, вершками і маслом. «Ніщо не обурює нас більше, ніж ці огрядні джентльмени, котрі сидять за тривалим обідом», стверджують вони та мріють про простоту та легкість [3; 4; 13; 18].

У 1973 році вони відчують, що їм потрібно дати новий поворот своєму успіху. Їх путівник продається дуже добре. Їхні два імені тепер нероздільні. Щодня вони отримують листи, адресовані пану Gohetmillo, ніби вони становлять єдине ціле [3; 4; 13; 31]. Вони хочуть створити свою власну школу. Саме така ідея з'явилася в Henri Gault.

Ось як ці події описує відома французька журналістка Raphaëlle Bacqué (1964) у власній статті «Quand Gault et Millau lançaient la nouvelle cuisine» (2016) для газети «Le Monde»: «Того жовтневого дня 1973 року Henri Gault прийшов, як завжди, пізно вранці. У цих кабінетах, облаштованих у колишніх майстернях фобуру Saint-Antoine, панує радичний безлад. Великий стіл накритий книгами. Брудні склянки панують над гастрономічними путівниками, котрі самі ж балансують на купках газет. Коли приходять відвідувачі, потрібно звільнити два або три ящики з-під Bordeaux, аби дати їм можливість сісти. Christian Millau працює там уже кілька годин, оточений невеликою групою епікурейців, котрі також є трохи родиною між собою. Є своячки Henri Gault, давній приятель Millau, колишній полковий товариш, що опікується фінансовими питаннями, друг-мистецтвознавець та Roger, велосипедист, котрий знає весь Париж завдяки тому, що розносить там пошту. Christian Millau з самого ранку був зайнятий написанням

власних статей, перечитуванням колонок з адресами закладів харчування та оглядів. Кожному ресторану виставлялася оцінка за 20-бальною шкалою, присвоювалися ковпаки (toques) та давався коментар» [4].

Henri Gault запропонував 10 взазівок, це чіткий і зрозумілий декалог, який підсумовує їх пристрасть до сучасної та інноваційної кухні, вплив якої зростає щодня. Christian Millau працює над пошуком назви. Десятьма роками раніше Alain Robbe-Grillet (1922–2008) став одним із співзасновників нового роману, в кіномистецтві започатковують нову хвилю, у політиці з'являються нові ліві, тому у верхній частині декалогу, створеного Henri Gault, він написав: «Хай живе нова французька кухня» / «Vive la nouvelle cuisine française» [3; 4; 13; 31].

Вказівки стосувалися, зокрема, скорочення часу приготування, використання свіжих та якісних продуктів з ринку, які виключають соусну основу, приготовану напередодні, зменшення вибору в меню. Вони підкреслюють принципи дієтології та креативність шеф-кухарів у плані акомпанементу [3; 4; 5; 7; 13; 18; 27; 31]. Уперше термін «нова французька кухня» («Nouvelle Cuisine Française») використано у 54^{ому} номері журналу «Le Nouveau Guide Gault-Millau» (1973). Тоді виходить їхня стаття «Vive la nouvelle cuisine française» [3]. У відповідь на консервативний путівник Michelin, який цінував якість і традиції, Henri Gault та Christian Millau започаткували Нову кухню як рух із сильним акцентом на інноваціях [цит. за: 26].

У 1973 році, під час Каннського кінофестивалю, фільм італійського режисера Marco Ferreri (1928–1997) «Велике жрання» (італійською «La Grande Abbuffata») спричинив скандал. На екрані четверо буржуа, котрих грають Marcello Mastroianni, Philippe Noiret, Michel Piccoli та Ugo Tognazzi, збираються вдома в одного з них, запасаються делікатесами, запрошують до своєї компанії повій, влаштовують оргію обжерливості та сексу, вчиняють колективне самогубство. Ця вакханалія зі страв у соусі, вершкових тістечок, і, незабаром, лайна та блювотини викликала розлад шлунка у журі під головуванням Ingrid Bergman (1915–1982). Показ фільму зустріли освистуванням. Однак згодом цей сатиричний фільм про споживацтво / консюмеризм (consumerism) став культовим [4].

Вказівки від Gault & Millau є певною відповіддю на цю метафоричну байку проти суспільства, яке набиває себе їжею з самовдоволенням та непристойністю. Вони також є

своєрідним резюме кухні, яку майже скрізь у Франції починають практикувати молоді шефи. Розвиток електроприладів, збивачів та міксерів дозволяє зробити соуси легшими. Поява мікрохвильової печі та автоматичних грилів, удосконалення техніки зберігання та, особливо, заморожування, відкрили можливість готувати страви на місці, а не задалегідь. Покращення можливостей транспортування дозволяє забезпечити свіжіші та різноманітніші продукти [4].

Ця нова кухня, відкрита Gault & Millau, з'явилася одночасно з новим, витонченішим стилем життя. Відбулася мобілізація молодих кухарів, віком від 20 до 40 років, котрі прагнули модернізувати кухню та задовольнити нові прагнення споживачів. Дуєт об'єднує шефів, котрі практикують цю нову кухню. У своєму путівнику вони відзначають їх червоними ковпаками, тоді як класичних кухарів – чорними [31]. Початок нової ери у французькій гастрономії відкрив шлях до слави таким знаменитим шеф-кухарям як Paul Bocuse (1926–2018), Marc Veyrat (1950), Joël Robuchon (1945–2018), Pierre Gagnaire (1950), Jean Troisgros (1926–1983), Pierre Troisgros (1928–2020), Guy Savoy (1953), Olivier Roellinger (1955). Marc Esquerré, головний редактор гідів Gault & Millau з 1996 року, казав про те, що “Henri Gault та Christian Millau привнесли людський аспект у цю професію, і, діючи як посередники між клієнтами та рестораторами, зробили багато, щоб об'єднати ці два світи”.

Гід швидко поширювався у Європі та прагнув конкурувати з путівником Michelin, пропагуючи мистецьку подачу страв, легшу кухню, натуральні продукти та нові техніки. André Gayot також приймав активну участь у популяризації Нової кухні. Він створив серію путівників під назвою «Gault & Millau / Gayot», частина з яких вийшла друком у видавництві «Simon & Schuster» (Нью-Йорк), де ретельно відібрано та оцінено страви, декор, атмосферу, вина кращих ресторанів у США, Європі та Азії. З 2000-х років путівники з'являються лише під назвою Gayot.

На початку 1970-х років Нова кухня розвивалася за такими тенденціями: відмова від заготовок, які вважалися занадто ситними, надлишок жиру засуджувався як причина серйозних захворювань; вибір натуральних ароматизаторів, що стає цінним у світі, де харчова промисловість ось-ось стане щоденною їжею. Нова кухня рекомендує легкі соуси; реабілітує справді натуральні продукти, скромні овочі з городу; віддає перевагу короткому варінню, *al dente*, яке, на думку дієтологів, максимально

зберігає поживну цінність страви. Відомий французький соціолог та фахівець із проблем харчування Claude Fischler (1947), котрий у 1990 році захистив дисертацію «L'Homme et la Table», писав про те, що з 1970-х років ми спостерігаємо утвердження у високій кухні цінностей природи, “легкості” [3].

У листопаді 1974 року Henri Gault та Christian Millau публікують статтю «Le savoir-manger en 1975», в якій прагнуть покласти край усім догмам, які керують сервіруванням столу та подачею страв та напоїв. Зокрема, вони критикують поєднання їжа / вино, виключаючи поєднання біле вино / риба, червоне вино / м'ясо або сир. До устриць і риби рекомендують пити охолоджені «Beaujolais», «Bouzy», «Chinon» (особливо вихваляючи перші два). Вони ставлять під сумнів температуру подачі вина, засуджуючи те, щоб їх доводити до кімнатної температури і заохочують відкривати іноземні вина (Іспанія, Каліфорнія, Чилі, Австралія, Південна Африка). Вони виступали за розрив між класичними асоціаціями кухні того часу, наприклад між бараниною та квасолею, між морським язичком та картоплею, приготовленою на пару, між фуа-гра та трюфелями або між біфштексом та картоплею фрі. Вони намагаються привнести у кулінарію те, що практикується Новою кухнею: скорочення варіння м'яса (телятина, дичина, птиця), сироїдіння (сира фуа-гра від Gérard Vié, кухня від Paul Minchelli), хрусткі овочі, готування на пару, повторне відкриття свіжої зелені, популяризація екзотичних продуктів та відновлення використання популярних овочів. Висновок статті є досить ілюстративним для їхніх переконань, які виходили за рамки великого ресторану: «Розкриваючи громадськості здоровішу, збалансованішу, розумнішу дієту, це повинно логічно глибоко впливати на їхні щоденні харчові звички, на кожен день не тільки в ресторанах, а й вдома» [3].

Французький журналіст та письменник Bernard Pivot (1935) 26 березня 1976 року запросив у власну телепередачу «Apostrophes» цілу низку шефів та критиків, аби обговорити питання: «Чи існує нова французька кухня?». Шеф Paul Bocuse, кондитер Gaston Lenôtre (1920–2009), авторка кулінарних бестселерів Ginette (Geneviève) Mathiot (1907–1998), знаний гастрономічний критик та журналіст Robert Louis Courtine (1910–1998) разом з Henri Gault та Christian Millau зустрілися в ресторані «Le Train bleu», котрий розташований у залі Ліонського вокзалу в Парижі. Christian Millau запевняє, що Нова кухня для класичної кухні

те ж саме, що камерна музика для симфонічної. Robert Courtine сказав, що для нього Нова кухня є рекламним трюком [4].

Тоді ж один із улюблених шефів Gault & Millau Michel Guérard опублікував бестселер «La Grande Cuisine minceur» (1976), який здобув міжнародне визнання. Сам гід також користується шаленою популярністю. З ним у різний час співпрацювали французький гастрономічний критик, журналіст та письменник Gilles Pudlowski (1950), котрий є засновником путівників «Pudlo», відомий кулінарний критик та телеведучий François Simon (1953), ресторанний інспектор Pascal Rémy (1964), автор книги «L'inspecteur se met à table» (2004), де він описав свою роботу.

Значимо, що 24 травня 1976 року відбулися змагання між виноробними господарствами Бордо та Каліфорнії, відомі як Суд Парижа (Jugement de Paris) / Дегустація 1976 року (Dégustation de 1976). Їх організував у Парижі британський енолог і торговець вином Steven Spurrier (1941–2021) та американка Patricia Gastaud-Gallagher, директорка «Académie du Vin» («Академія Вина») у Парижі. Перемогу здобули американські вина. Ці події описав George McCaffrey Taber (1942) в книзі «Judgment of Paris: California vs. France and the Historic 1976 Paris Tasting that Revolutionized Wine» (2005). Серед 11 суддів була Odette Kahn (1923–1982), провідний французький гастрономічний фахівець та енолог, видавець «La Revue du vin de France» та «Cuisine et Vins de France», а також Claude Dubois-Millot – рідний старший брат Christian Millau. У Christian Millau також виникла ідея зібрати гастрономічних оглядачів навколо винної тематики, аби виокремити французькі вина. Перший спеціальний випуск про вина з'явився у вересні 1978 року. У вересні 1984 року вийшов винний гід «Le guide des vins de France. Le 1er guide pratique: 1500 vins en direct sélectionnés pour leur excellent rapport qualité / prix» [27].

Завдяки міжнародному успіху гйда Gault & Millau у лютому 1980 року Henri Gault та Christian Millau з'явилися на обкладинці американського тижневика «Time», де про них була розміщена стаття. Однак у 1986 році дует розпався. Тоді Bernard Pivot взяв інтерв'ю в Henri Gault в «Apostrophes», котрий ще кілька років тому запевняв, що вони нерозлучні і потрібні один одному. Цього разу він сказав, що у них довго був спільний шлунок, а тепер печія, і на зауваження Bernard Pivot стосовно ліків від неї, парирував, що їх немає. Згодом дует продав свою редакційну групу. У липні

2000 року Henri Gault помер. На похороні були присутні друзі зі сфери журналістики та літератури, але ні шефи Paul Bocuse, Pierre Troisgros, Michel Guérard, ні Christian Millau не прийшли. Його друг, кухар, гастрономічний критик, письменник та ведучий Jean-Pierre Coffe (1938–2016) сказав, що це ганьба [4]. У США «The New York Times» присвячує Henri Gault некролог [30].

Починаючи з 1972 року, гід публікує рейтинг найкращих ресторанів, який базується на 20-бальній системі (французька шкільна система оцінювання). Сьогодні Gault & Millau оцінює ресторани, де, відповідно, заклади отримують 5 ковпаків / tables exceptionnelles (від 17 до 18,5 з 20), 4 ковпаки / très grandes tables (від 15 до 16,5 з 20), 3 ковпаки / grandes tables (від 13 до 14,5 з 20), 2 ковпаки / tables de chefs (від 11 до 12,5 з 20), 1 ковпак / bonnes tables (від 10 до 10,5 з 20) [13]. Бали нараховують за якість їжі, атмосферу та досвід загалом [13]. Ресторани, що мають менше 10, не потрапляють у рейтинг. Дуже рідко Gault & Millau ставить максимальну оцінку “20” ресторанам. Серед таких закладів були два, котрі належали шефу Marc Veyrat (1950), а саме «L'Auberge de l'Eridan» в Veyrier-du-Lac (2003) та «La Ferme de Mon Père» в Megève (2004). Мішленівська зірка або ковпак Gault & Millau значно збільшує кількість клієнтів (від 20 до 30 %), а товарооборот зростає на 80 % протягом трьох років, однак вони ж спричинюють постійний тиск, зокрема, фінансовий, на ресторан. Після присудження зірки або ковпака клієнтура стає вимогливішою і вказує на найменшу помилку [22]. Bernard Loiseau (1953), один із найвідоміших французьких шеф-кухарів другої половини ХХ століття, її амбасадор у світі, 24 лютого 2003 року на фоні труднощів, до котрих призвело, серед іншого, пониження його закладу в рейтингу Gault & Millau, покінчив життя самогубством.

Від 1980 року гід Gault & Millau кожного року відзначає Кухаря року (Cuisinier de l'année). З-поміж них були такі відомі шефи як Alain Chapel (1937–1990), Georges Blanc (1943), Jacques Maximin (1948), Marc Meneau (1943–2020), Joël Robuchon (1945–2018), Michel Bras (1946), Pierre Gagnaire, Bernard Loiseau, Pierre Troisgros та його син Michel Troisgros (1958), Marc Veyrat, Jean Bardet (1941), Jean-Michel Lorain (1959), Olivier Roellinger та його син Hugo Roellinger (1988), Jacques Chibois (1952), Guy Martin (1957), Bruno Oger (1966), Jean-Paul Abadie (1958), Thierry Marx (1959), Jean-François Piège (1970), Mauro

Colagreco (1976), Michel Portos (1963), Yannick Alléno (1968), Alexandre Gauthier (1979), Arnaud Donckele (1977), Alexandre Couillon (1975), Alexandre Mazzia (1976), Christophe Hay (1977), Olivier Nasti (1966). Свого часу гід Gault & Millau також визнав Paul Bocuse, Frédy Girardet (1936), Joël Robuchon та Eckart Witzigmann (1941) Кухарями століття.

На початку 1990-х років тодішнє керівництво гіда отримало декілька заявок на поглинання та підтримало пропозицію власника газети «Le Point» (групи «Gaumont»). Незабаром після цього він був перепроданий «L'Express» [3]. Сôme de Chérisey (1961) у 2011 перебрав на себе управління компанією, щоб забезпечити її реструктуризацію та перезапуск, що йому надзвичайно успішно вдалося втілити. Він відродив бренд, який належить до французької культурної спадщини, його цінності, займався його популяризацією на міжнародному рівні, а також провів його діджиталізацію. У 2019 році він оголосив про продаж Gault & Millau холдингу NTI з росії, співголовами якого були російський бізнесмен Владислав Скворцов, родина котрого пов'язана з банком ВТБ, та Jacques Bally, колишній консультант Газпрому, радник ресторанної мережі «Ducasse» та голова ресторанно-готельної компанії «Sibuet», власник ліцензій на випуск Gault & Millau в росії та Білорусії [8; 14]. Новий генеральний директор Zakari Benkhadra наголошує на тому, що міленіалів слід вчити користуватися швидше гідом, аніж TripAdvisor [17]. У березні 2022 року, після початку широкомасштабної війни росії проти України 24 лютого, Владислав Скворцов залишив посаду

голови ради директорів Gault & Millau, з метою уникнення будь-яких спекуляцій та щоб захистити бренд [23]. Його змінив Patrick Naupoun. Jacques Bally у вересні 2022 року перейшов на посаду генерального директора швейцарської компанії «m3 RESTAURANTS» [6].

Висновки та перспективи використання результатів дослідження. Гастрономічні гіді, зокрема Michelin та Gault & Millau, відіграють важливу роль у розвитку туристичної галузі. Оцінки та експертні думки, представлені у них, мають значний вплив на рейтинг та успіх закладу. Michelin відображає сервіс та атмосферу ресторану, звертає увагу на вишуканість страв, Gault & Millau зосереджується на якості їжі, інноваційності та унікальності.

Гід Gault & Millau змінив туристичне та кулінарне обличчя Франції. Його засновники Henri Gault та Christian Millau активно пропагували Нову кухню, яка характеризувалася поверненням до базового смаку продуктів харчування, запропонувавши для неї своїх десять вказівок. Вони полягали, зокрема, у скороченні часу готування, використанні свіжих та якісних продуктів з ринку, виключенні соусної основи, приготованої напередодні, зменшення вибору в меню. Вказівки підкреслювали принципи дієтології та креативність шеф-кухарів у плані акомпанементу.

Отримані результати дозволяють розширити спеціалізовані навчальні курси у закладах вищої освіти України, де ведуть підготовку кадрів для сфери туризму, готельного та ресторанного господарства.

References:

- Romanchuk O. V., Koval R. S., Paska M. Z., Holod A. P., Nykyha O. V. (2022). Istorii chervonoho putivnyka «Michelin» («Guide rouge») / «Guide Michelin») [The History of the Michelin Red Guide]. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: International Relations. Economics. Country Studies. Tourism.* № 16. pp. 75–86. <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2022-16-08>. [in Ukrainian].
- 20 citations de Maurice Edmond Saillant, dit Curnonsky – Ses plus belles pensées. URL: https://www.dicocitations.com/auteur/1190/Maurice_Edmond_Saillant_dit_Curnonsky.php. [in French].
- Aussudre M. La Nouvelle Cuisine Française: rupture et avènement d'une nouvelle ère culinaire. Master européen d'histoire et des cultures de l'alimentation. Mémoire de seconde année. Tours: Université François-Rabelais. Institut européen d'histoire et des cultures de l'alimentation. Année universitaire 2014–2015. 170 p. [in French].
- Bacqué R. Quand Gault et Millau lançaient la nouvelle cuisine. URL: https://www.lemonde.fr/m-gastronomie/article/2016/07/18/quand-gault-et-millau-lancaient-la-nouvelle-cuisine_4971001_4497540.html. [in French].
- Balazs K. (2002). La gestion des restaurants gastronomiques: Leadership, créativité et culture organisationnelle. Gestion et management. Thèse pour l'obtention du titre de docteur ès sciences de gestion. Paris: École des Hautes Études Commerciales. 387 p. [in French].
- Bally Jacques. URL: <https://fr.linkedin.com/in/jacques-bally-61892a8>. [in French].
- Beaugé B. (2012). On the idea of novelty in cuisine. A brief historical insight. *International Journal of Gastronomy and Food Science.* 1. pp. 5–14. [in English].
- Carrey P. Un grand groupe russe avale le Gault et Millau. https://www.liberation.fr/food/2019/01/09/un-grand-groupe-russe-avale-le-gault-et-millau_1701907/ [in French].
- Cazelais N. (2006). Le tourisme gourmand: la dictature des guides? *Téoros. Revue de recherche en tourisme.* 25 (1). pp. 15–18. <https://doi.org/10.7202/1071028ar>. [in French].
- Chossat V., Gergaud O. (2003). Expert Opinion and Gastronomy: The Recipe for Success. *Journal of Cultural Economics.* 27. pp. 127–141. [in English].
- Clauzel A., Delacour H., Liarte S. (2019). When cuisine becomes less haute: The impact of expert ratings on consumers'

- legitimacy judgments. *Journal of Business Research*. Vol. 105. pp. 395–404. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2019.03.038>. [in English].
12. Clermont Th. Christian Millau, le défenseur de la nouvelle cuisine était aussi un écrivain à la plume piquante. URL: <https://www.lefigaro.fr/gastronomie/2017/08/07/30005-20170807ARTFIG00208-christian-millau-le-defenseur-de-la-nouvelle-cuisine-etait-aussi-un-ecrivain-a-la-plume-piquante.php>. [in French].
  13. Cuquel A. L'intérêt du Guide Michelin pour les chefs gastronomiques français. Master Tourisme. Parcours «Management en Hôtellerie-Restauration». Mémoire de première année. Toulouse: Université Toulouse Jean Jaurès. Année universitaire 2021–2022. 152 p. [in French].
  14. Danancher Th. Le Gault & Millau passe sous pavillon russe. URL: https://www.lepoint.fr/gastronomie/le-gault-millau-passe-sous-pavillon-russe-09-01-2019-2284364_82.php. [in French].
  15. Dubois-Millot Claude. URL: <https://gw.geneanet.org/sxm?lang=fr&n=dubois+millot&nz=dubois+millot&oc=0&p=claudio&pz=claudio&type=tree>. [in French].
  16. Dubois-Millot Paul. URL: <https://gw.geneanet.org/sxm?lang=fr&n=dubois+dit+dubois+millot&nz=dubois+millot&oc=0&p=paul&pz=claudio&type=tree>. [in French].
  17. Gault & Millau – Entretien avec le nouveau directeur général Zakari Benkhadra: «Je vais d'abord être à l'écoute des équipes, analyser les expériences et même les échecs». URL: <http://foodandsens.com/made-by-f-and-s/gaultmillau-entretien-avec-le-nouveau-directeur-general-zakari-benkhadra/> [in French].
  18. Gault H., Millau C., Lambert G. (1976). Gault et Millau se mettent à table. Paris: Stock. 275 p. [in French].
  19. Gault Henri. URL: <https://en.geneastar.org/genealogy/gaudichonh/henri-gault>. [in French].
  20. Gault Henri. URL: https://www.whoswho.fr/decede/biographie-henri-gault_11766. [in French].
  21. Girardo J. Mort de Christian Millau, cofondateur du guide Gault & Millau. URL: <https://www.lefigaro.fr/livres/2017/08/07/03005-20170807ARTFIG00091-mort-de-christian-millau-cofondateur-du-guide-gault-amp-millau.php>. [in French].
  22. Guide Michelin et Gault & Millau: quelle différence et quel impact. URL: <https://www.lavoixdunord.fr/1250803/article/2022-11-07/guide-michelin-et-gaultmillau-quelle-difference-et-quel-impact>. [in French].
  23. Kauffer-Binz S. Vladislav Skvortsov démissionne de la présidence du CA du Gault & Millau. URL: <https://nouvellesgastronomiques.com/vladislav-skvortsov-demissionne-de-la-presidence-du-ca-du-gault-millau/> [in French].
  24. Masur Savelly. URL: <https://gw.geneanet.org/sxm?lang=fr&n=masur&nz=dubois+millot&oc=0&p=savelly+samuel+schmuel+gregorievitch&pz=claudio&type=tree>. [in French].
  25. Millau Christian. URL: <https://gw.geneanet.org/sxm?lang=fr&n=dubois+millot+dit+millau&nz=dubois+millot&oc=0&p=christian&pz=claudio&type=tree>. [in French]. [in French].
  26. Montargot N., Kallmuenzer A., Kraus S. (2022). Haute cuisine three-star restaurants' representation on websites and dining guides: a lexicometric analysis. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*. Vol. 34, № 9. pp. 1–18. <https://doi.org/10.1108/IJCHM-07-2021-0851>. [in English].
  27. Notre histoire – Gault & Millau. URL: <https://fr.gaultmillau.com/news/notre-histoire---gault-millau>. [in French].
  28. Outreville J. F. (2012). Sustainability of Top Ranked Restaurants in France: Methodological Note and Analysis of Gault-Millau Data from 1974 to 2010. *American Association of wine economists. AAWE working paper. No 126. Economics*. [in English].
  29. Outreville J. F. (2022). The use of migration matrices to test the sustainability of the top ranked restaurants: a methodological note. *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*. Vol. 16. № 1. pp. 100–105. <https://doi.org/10.1108/IJCTHR-05-2020-0112>. [in English].
  30. Prial F. J. Henri Gault, a Champion of Nouvelle Cuisine, Dies at 71. URL: <https://www.nytimes.com/2000/07/12/world/henri-gault-a-champion-of-nouvelle-cuisine-dies-at-71.html>. [in English].
  31. Rao H., Monin Ph., Durand R. (2003). Institutional Change in Toque Ville: Nouvelle Cuisine as an Identity Movement in French Gastronomy. *The American Journal of Sociology*. Vol. 104, № 4. pp. 795–843. [in English].
  32. Schwark N., Tiberius V., Fabro M. (2020). How Will We Dine? Prospective Shifts in International Haute Cuisine and Innovation beyond Kitchen and Plate. *Foods*. 9, 1369. <https://doi.org/10.3390/foods9101369>. [in English].
  33. Stearinerie Dubois – 1820-2020 / Episode 9 – Portraits de famille: les DUBOIS-MILLOT, dynastie de parfumeurs. URL: <https://www.stearinerie-dubois.com/2020/08/stearinerie-dubois-1820-2020-episode-9-portraits-de-famille-les-dubois-millot-dynastie-de-parfumeurs/> [in French].
  34. Vallières des Sylviane. URL: <https://gw.geneanet.org/sxm?lang=fr&n=des+vallieres&nz=dubois+millot&oc=0&p=sylviane&pz=claudio&type=tree>. [in French].
  35. Woodward K., Stierand M. B. (2014). Stars War: Conflicts between chefs and restaurant guides. *The Routledge Handbook of Hospitality Management*. London: Sage. pp. 227–238. [in English].

Abstract:

Olha ROMANCHUK, Oksana NYKYHA, Rostyslav KOVAL, Andrii HOLOD. THE HISTORY OF THE GAULT & MILLAU FRENCH GASTRONOMY GUIDE

The article presents the development of the famous French gastronomic guide Gault & Millau based on the analysis of the most relevant works of foreign scientists. Using genealogical sites, where information can be entered only by verified users, biographical information about its founders Henri Gault and Christian Millau has been presented. The attention has been paid to the reasons which led to the beginning of the New cuisine (Nouvelle cuisine), its distinctive features, as well as to its importance for French gastronomy. The purpose of the article is to highlight the history of the Gault & Millau gastronomic guide. During the studies, such research methods as historical, descriptive, comparative, systematization and generalization have been used. It has been established that in fact guides, in particular

Michelin and Gault & Millau, which represent French gastronomy, are the most famous in the world and play an important role in the development of modern tourism industry. One of the leading French novelists and gastronomic critics, Maurice Edmond Sailland (Curnonsky), said that a gourmet should travel, with regard to satisfy his / her gourmet needs.

The history of the Gault & Millau guide begins in the 1960s, when its founders, Henri Gault and Christian Millau, traveled much around France to find restaurants that they considered worthy of their interest. They discovered what was soon known as New cuisine (Nouvelle cuisine). It was originated from forgotten tastes, simplicity and lightness. In 1969, Henri Gault and Christian Millau with some friends of theirs, started the publication of the monthly magazine «Le Nouveau Guide permanent», which was titled «Le Nouveau Guide Gault-Millau» since May, 1970. In 1970 they published «Le Guide Gourmand de la France». Finally, in 1972, the first Gault & Millau guide to France («Le Guide Gault-Millau de la France») was published. They ranked all the restaurants they considered fit to be recommended to the public. The main criteria for them were not the richness of the establishment, the food or the cleanliness, the values supported by Michelin, but the taste, presentation and imagination of the chef. Points in the Gault & Millau guides were given for the quality of the food, with comments on service, price and general atmosphere.

The term «New French Cuisine» («Nouvelle Cuisine Française») was used for the first time in the 54th issue of the magazine «Le Nouveau Guide Gault-Millau» (1973). The new cuisine was characterized by a return to the fundamental / basic taste of food, offering ten guidelines for it. At the same time, their article «Vive la nouvelle cuisine française» was published. In response to the conservative Michelin guide, which valued quality and tradition, Henri Gault and Christian Millau launched Nouvelle Cuisine as a movement with a strong emphasis on innovation. The presented evaluation and expert opinions had a significant impact on the rating and success of the establishment. Henri Gault also offered the aforementioned guidelines, a clear and comprehensible decalogue that summed up their passion for modern and innovative cuisine. The instructions concerned, in particular, the reduction of cooking time, the use of fresh and high-quality products from the market that exclude the sauce base prepared the day before, and the reduction of menu choices.

The Gault & Millau guide changed the tourism and culinary image of France. Its founders emphasized the principles of dietetics and the creativity of chefs. Christian Millau also came up with the idea of gathering food columnists around the wine theme to single out French wines. The first special issue on wines appeared in September 1978. In September 1984, the wine guide «Le guide des vins de France. Le 1er pratique guide: 1500 vins en direct sélectionnés pour leur excellent rapport qualité / prix» was published. Thanks to the international success of the Gault & Millau guide, in February 1980, Henri Gault and Christian Millau appeared on the cover of the American weekly «Time», where the article about them was published. However, Henri Gault and Christian Millau stopped their mutual professional activities in 1986.

The obtained practical results will make it possible to expand specialized training courses in higher education institutions of Ukraine, where personnel for tourism, hotel and restaurant industry are trained.

Key words: Gault & Millau Guide, History, Nouvelle Cuisine, Gastro-Tourism.

Надійшла 17.04.2023р.

ФІЗИЧНА ГЕОГРАФІЯ

УДК 551.584.5(477.82)

DOI: <https://doi.org/10.25128/2519-4577.23.1.3>

Валентина СТЕЛЬМАХ, Ірина НЕТРОБЧУК

**ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ «ОСТРОВУ ТЕПЛА» НАД МІСТОМ
НОВОВОЛИНСЬК ТА ШЛЯХИ ОПТИМІЗАЦІЇ МІКРОКЛІМАТИЧНИХ ЗМІН**

Статтю присвячено проблемі утворення та розвитку міського «острова тепла» у місті Нововолинськ. Досліджено кліматичні особливості міста Нововолинськ та проведено ряд вимірювань температурних показників та вологості у центрі міста Нововолинськ та на околицях міста у селі Стара Лішня для того, щоб експериментально визначити різницю температур між містом та передмістям, а також для виявлення ступеня впливу різних видів антропогенної діяльності. Насамкінець нами було розроблено ряд рекомендацій щодо оптимізації теплових аномалій у місті Нововолинськ.

Ключові слова: острів тепла, мікроклімат міста, теплові аномалії, теплове забруднення, температурні показники.

Постановка науково-практичної проблеми, актуальність і новизна дослідження. У сучасному світі майже половина населення планети проживає в містах. Людська діяльність та значна кількість автомобільного транспорту, які використовуються в містах, призводять до утворення додаткового тепла у великих населених пунктах. Заміна природних поверхонь, вкритих рослинністю, на асфальтові та бетонні призводить до зміни поглинання сонячної радіації, здатності акумулювати тепло та впливає на інтенсивність випаровування. Це, в свою чергу, призводить до значних відмінностей у мікрокліматі міста порівняно з приміськими територіями. Численні експериментальні дослідження та вимірювання показують, що приземна температура в містах зазвичай на 1-5°C вище, ніж у сільських місцевостях, і залежить від розміру міста. Місто на температурній карті виглядає як острів. Це явище називається “островом тепла” і є характерним для метеорологічних умов ХХ-ХХІ століть. Це явище може призвести до змін у міському кліматі та погоді. З огляду на прогнозований ріст урбанізації до 2030 року, коли понад 61% населення буде проживати в містах (і розміри міст зростатимуть), дослідження мікроклімату міста стає особливо актуальним питанням.

Незважаючи на значний прогрес у вивченні загальних питань міських “островів тепла”, кожний населений пункт вимагає індивідуального підходу в дослідженні. Крім того, зміна погодних та кліматичних умов, нові ефекти глобального потепління та подальші темпи урбанізації призводять до того, що раніше отримані дані стають неактуальними і потребують уточнення та оновлення.

Метою даного дослідження було вивчення умов формування, наслідків утворення міського острова тепла у м. Нововолинськ.

Об’єктом дослідження є явище «остро-

вів тепла», що утворюються над містами, та, зокрема, містом Нововолинськ. **Предметом дослідження** є вивчення особливостей умов формування та поширення міського «острова тепла» у м. Нововолинськ.

Аналіз попередніх публікацій за темою і методика досліджень. Перші наукові дослідження теплового режиму міст були проведені ще в ХІХ столітті. Тоді було введено поняття “міського острова тепла” (Urban Heat Island, UHI), яке описує підвищену температуру повітря в центральній частині міста порівняно з периферією. Це поняття було вперше використане Льюїсом Говардом у 1818 році, який вивчав температурні феномени в Лондоні.

Активні наукові дослідження цього явища почалися у другій половині ХХ століття, разом із стрімким зростанням урбанізації. У 1950-1970 роках багато наукових груп у США та країнах Європи досліджували тепловий баланс міст, джерела, види та наслідки теплового забруднення, динаміку теплофізичних властивостей міської забудови та інші аспекти цього явища.

У 1970-1980 роках з’явилася серія узагальнюючих досліджень, які стали класичними у галузі. Ці праці включають роботи Е. Ландсберга [12], Т. Оке [13], Х. Тахі [16] та інших вчених. У дослідженнях цього часу вченими проаналізовано вплив антропогенних та природних чинників на формування міських “островів тепла”. Зокрема детально вивчалися показники альbedo поверхонь міста, конвекція та турбулентність, вплив зелених насаджень та водних об’єктів на тепловий режим міст, різниця у використанні різних матеріалів та планувальних рішень.

Новим етапом у дослідженні міських “островів тепла” стало застосування дистанційних даних супутникових знімків. Перші спроби використання методів дистанційного

зондування Землі для оцінки мікроклімату були здійснені Рао П. К. у 1972 році [14]. З того часу було використано різноманітні супутникові дані для моніторингу температур на різних масштабах. Дослідження мікроклімату були проведені в різних країнах світу, наприклад Арнфілд А. Дж. у США [10], Ду Л., Чжоу Т. та Лі М. С. у Китаї [11]. Серед українських науковців температурні аномалії великого міста, острови тепла досліджували: О.Г. Шевченко, С. І. Сніжко [9], С. В. Іванова [1].

В США, Канаді та деяких європейських країнах функціонують спеціальні лабораторії та дослідницькі групи, які зосереджені на вивченні питань, пов'язаних з тепловим забрудненням та ефектом УНІ. Наприклад, Heat Island Group в Lawrence Berkeley Laboratory (Берклі, Каліфорнія), пілотний проект УНІ країн Центральної Європи (www.eu-uhi.eu) та ряд інших.

Українські науковці, такі як Л. Сакало, Л. Сmealов, В. Бабиченко та інші, також досліджували особливості теплового режиму міст. Під їх редакцією були видані монографії-довідники, такі як "Клімат Києва" (1980), "Клімат Одеси" (1986), "Клімат Харкова" (1983).

На сучасному етапі вивчення островів тепла українських міст займаються наступні науковці: Лялько В. І., Крилова Г. Б., Філіпович В. Є. [2] міста Києва, Маринін І.Л., Дранічер О.Р. [3] міста Одеси, Матвієнко М. О. [4] міста Харкова, Федонюк М. А., Прохоренко А. Ю., Федонюк В. В. [8], Нетробчук І.М. міста Луцька [5] та інші.

Викладення основного матеріалу. Міський острів тепла (Urban Heat Island (УНІ) – англ.) – температурна аномалія над центральною частиною міста, що характеризується підвищеною порівняно з периферією температурою повітря [8]. Зазвичай вночі різниця температур більша, ніж вдень, і це пояснюється тим, що багато будівель мають низький індекс альbedo, що не дозволяє їм швидко охолоджуватись. Такі конструкції впродовж дня нагріваються і зберігають тепло, що призводить до збільшення різниці температур між містом та його околицями. Найбільш виражені прояви різниці температур спостерігаються влітку та взимку.

Однією з основних причин формування міського острова тепла є те, що матеріали, якими вкрита поверхня міста, мають значення альbedo нижчі, ніж у природи (трав'яний газон або оголений ґрунт) [15]. Це призводить до поглинання більшої кількості короткохвильової сонячної радіації міськими поверхнями, що в свою чергу спричинює їх швидше нагрівання та

прогрів повітря над ними. Асфальтовані дороги та стіни будинків впродовж дня поглинають величезні обсяги сонячної енергії, а потім віддають це тепло назад навколишньому повітрю вночі. У містах природні процеси ще більше спотворюються через мале випаровування, оскільки в сільській місцевості сонячна енергія витрачається на випаровування роси, процес гутації у рослин тощо, а в містах вона безпосередньо поглинається будинками та асфальтом. Також у міських умовах евапотранспірація значно зменшується, тому що рослинний покрив незначний, а опади не затримуються на поверхні, що ускладнює створення запасів вологи в ґрунті та випаровування з нього [9]. Крім того, через забруднення повітряного басейну, ефектне випромінювання та нічне вихолодження на території міста знижуються.

Характеристики островів тепла можна визначити, порівнюючи тенденції зростання температури повітря в місті з загальною кліматичною тенденцією регіону. Якщо тенденція зростання температури в місті перевищує загальну кліматичну тенденцію, то це може свідчити про існування острова тепла в цьому місці.

Також для вивчення островів тепла можна використовувати супутникові дані про зміни випромінювання підстильної поверхні [4]. Для характеристики острова тепла використовують такі параметри, як форма острова тепла (ізотерми окреслюють певну урбанізовану територію, де температури вищі, ніж в передмісті), інтенсивність острова тепла в градусах (різниця температур між містом та прилеглими територіями) та характеристики поверхні міста (які значно впливають на нагрівання повітря в місті) [9].

Основною характеристикою міського острова тепла є його інтенсивність (ΔT_L). Цей показник визначається як різниця між максимальною температурою повітря в місті ($T_{U_{max}}$) та середньою температурою повітря за містом (T_L):

$$\Delta T_L = T_{U_{max}} - T_L$$

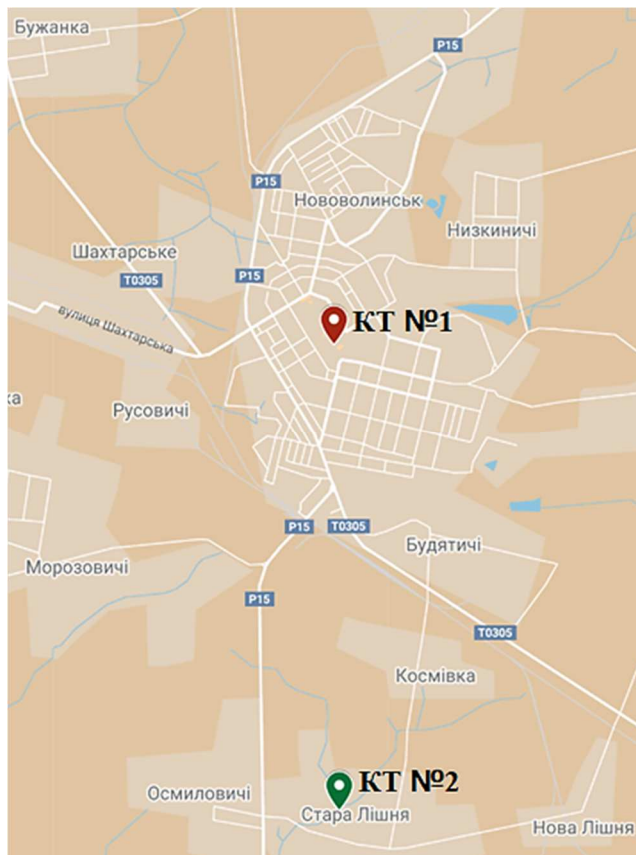
Нововолинськ розташований на південному заході Волинської області, яка розташована на північному заході України. Площа міста становить близько 17 км². Воно розташоване на відстані близько 15 км від кордону з Польщею і приблизно за 92 км від кордону з Білоруссю.

Клімат Нововолинська помірно-континентальний, з м'якою зимою та теплим літом. Впродовж року температура зазвичай коливається від -6°C до 24°C і рідко буває нижче -16°C або вище 30°C.

З метою виявлення прояву явища «ост-

рова тепла» у місті Нововолинськ було здійснено ряд інструментальних вимірювань температурних показників та відносної вологості повітря у центрі міста Нововолинськ (контрольна точка №1) та на околицях міста у селі Стара Лішня (контрольна точка №2) (рис. 1). Вимірювання проводили у листопаді (11.11-17.11) та

грудні (07.12-13.12) 2022 року. Усі виміри фіксували о 8, 14, 20 годині. В результаті проведених досліджень було експериментально визначено різницю температур між містом та передмістям, а також виявлено ступінь впливу різних видів антропогенної діяльності.

Рис. 1. Контрольні точки проведення інструментальних спостережень (за матеріалами відкритого порталу <https://www.google.com/maps>)

Перш за все, варто відзначити, що найкращі мікрокліматичні відмінності помітні в ясну та тиху погоду. Наприклад, спостерігаючи за хмарами, можна прийти до висновку, що відсутність хмар спричинює певне підвищення і різницю в показниках метеорологічних величин між містом та околицями. У разі похмурої погоди та мінливої хмарності розсіяна та частково пряма радіація призводить до того, що різні типи діяльної поверхні отримують майже однакову кількість тепла, що регулює термічний режим приземних шарів повітря та ґрунту [6]. Вимірювання проводили в різні дні з різними класами та типами погоди. Результати вимірювань подано в табл. 1, 2.

Таким чином, для встановлення відмінностей температурного режиму в межах міста Нововолинськ, було взято результати вимірювань температури та вологості повітря на двох контрольних точках спостереження – № 1 (знаходиться в центрі міста) і №2 (віддалена від

міста, розташована в селі на околиці міста) (див. табл. 1, 2).

Для обраних контрольних точок було прораховано різницю температур (Δt) окремо для 8 год. 14 год. і для 20 год. При дослідженні відмінностей температурного режиму було встановлено, що вищі температури в центрі міста, порівняно з околицями спостерігаються у ранкові години (у строк спостереження 8 год). Впродовж доби різниця температур між містом і селом найбільша в ранкові години у 9 випадках із 14 (див. табл. 1, 2). Це цілком закономірно, тому що максимальний розвиток острова тепла в добовому ході спостерігається в нічні та передранкові години.

При співставленні рядів температур, які отримані шляхом власних інструментальних спостережень за температурою повітря на обох контрольних точках, можна побачити, що найбільша повторюваність різниць (як додатних, так і від'ємних) припадає на діапазон 0,5–1,0°C

(42,8%) і рідше різниці сягають вище 1,0°C (23,8%) і нижче 0,4 (33,4%) (рис. 2, 3).

Найбільша повторюваність перевищень температури повітря в центрі міста порівняно із

околицею припадає на діапазон від 0,5 до 1,0°C – о 8 год вона становить 46,7 % випадків, о 14 год – 71,4 %, а о 20 год – 35 %.

Таблиця 1

Результати інструментальних вимірювань температури та вологості повітря на контрольних точках у листопаді 2022 року

Дата	Час	Температура повітря на висоті 200 см, °C			Температура повітря на висоті 5 см, °C			Відносна вологість повітря, %		
		КТ1	КТ2	Δt	КТ1	КТ2	Δt	КТ1	КТ2	Δf
11.11.2022	08.00	5,9	5,7	0,1	5,9	5,8	0,1	68	78	10
	14.00	11,9	10,7	1,2	11,7	10,8	0,9	65	68	3
	20.00	8,6	8,0	0,6	8,8	8,3	0,5	62	64	2
	Сер.	8,8	8,1	0,7	8,8	8,3	0,5	65	70	5
12.11.2022	08.00	8,8	8,7	0,1	8,6	8,3	0,3	68	70	2
	14.00	9,8	9,7	0,1	9,9	9,9	0	60	62	2
	20.00	8,4	8,3	0,1	8,6	8,5	0,1	64	69	5
	Сер.	9	8,9	0,1	9	8,9	0,1	64	67	3
13.11.2022	08.00	8,9	7,3	1,6	8,9	7,5	1,4	77	86	9
	14.00	8,9	8,1	0,8	9,0	8,2	0,8	66	61	5
	20.00	6,7	6,5	0,2	6,9	6,5	0,4	68	78	10
	Сер.	8,2	7,3	0,9	8,3	7,4	0,9	70	75	5
14.11.2022	08.00	7,5	6,7	0,8	7,5	6,5	1,0	66	78	12
	14.00	8,5	7,8	0,7	8,7	7,8	0,9	62	65	3
	20.00	5,3	4,7	0,6	5,5	4,9	0,6	59	66	7
	Сер.	7,1	6,4	0,7	7,2	6,4	0,8	62	70	8
15.11.2022	08.00	3,8	3,0	0,8	3,9	3,2	0,7	78	79	1
	14.00	5,1	4,6	0,5	5,3	4,8	0,5	74	82	8
	20.00	4,2	3,8	0,4	4,8	4,1	0,7	79	88	9
	Сер.	4,4	3,8	0,4	4,7	4,0	0,7	77	83	6
16.11.2022	08.00	4,4	3,4	1,0	4,5	3,2	1,3	71	80	9
	14.00	4,5	3,3	1,2	4,7	3,3	1,4	65	69	4
	20.00	3,9	3,0	0,9	4,0	2,9	1,1	75	77	2
	Сер.	4,3	3,2	1,1	4,4	3,1	1,2	70	75	5
17.11.2022	08.00	3,8	3,1	0,7	4,0	3,6	0,4	82	88	6
	14.00	3,0	2,5	0,5	3,1	2,4	0,7	77	85	8
	20.00	2,5	2,1	0,4	2,6	2,3	0,3	87	89	2
	Сер.	3,1	2,6	0,5	3,2	2,8	0,4	82	87	5

Тип погоди:

– ясно, тихо; – мінлива хмарність, тихо; – похмуро, вітер.

Таблиця 2

Результати інструментальних вимірювань температури та вологості повітря на контрольних точках у грудні 2022 року

Дата	Час	Температура повітря на висоті 200 см, °C			Температура повітря на висоті 5 см, °C			Відносна вологість повітря, %		
		КТ1	КТ2	Δt	КТ1	КТ2	Δt	КТ1	КТ2	Δf
07.12.2022	08.00	1,0	0,7	0,6	0,7	0,1	0,6	72	72	0
	14.00	2,0	1,7	0,3	1,7	1,4	0,3	80	89	9
	20.00	1,1	0,8	0,3	1,0	0,5	0,5	79	89	10
	Сер.	1,4	1,1	0,3	1,1	0,7	0,4	77	83	6
08.12.2022	08.00	0,3	0,0	0,3	0,3	-0,2	0,5	80	81	1

	14.00	4,5	3,7	0,8	3,8	3,5	0,3	42	71	29
	20.00	0,5	0,1	0,4	0,6	-0,1	0,5	77	80	3
	Сер.	1,8	1,3	0,5	1,6	1,1	0,5	66	77	11
09.12.2022	08.00	0,7	-0,5	1,2	1,0	-0,2	1,2	80	83	3
	14.00	1,1	0,2	0,9	1,3	0,3	1,0	76	80	4
	20.00	0,5	-0,6	1,1	0,0	-0,9	0,9	77	78	1
	Сер.	0,8	-0,3	1,1	0,8	-0,3	1,1	77	80	3
10.12.2022	08.00	0,7	-0,4	1,1	-0,9	-1,7	0,8	80	83	3
	14.00	1,0	0,2	0,8	1,0	-0,1	1,1	72	78	6
	20.00	0,9	-0,1	1	0,3	-0,5	0,8	81	82	1
	Сер.	0,8	-0,1	0,9	0,4	-0,8	1,2	77	81	4
11.12.2022	08.00	-2,7	-3,9	1,2	-2,4	-3,5	1,1	70	74	4
	14.00	-1,2	-1,4	0,2	-1,0	-1,4	0,4	73	75	2
	20.00	-1,7	-2,4	0,7	-1,2	-2,4	1,2	76	87	11
	Сер.	-1,9	-2,7	0,8	-1,5	-2,4	0,9	73	79	6
12.12.2022	08.00	-2,7	-4,9	2,2	-2,7	-5,0	2,3	68	70	2
	14.00	-1,8	-2,4	0,6	-1,9	-2,4	0,5	70	71	1
	20.00	-2,1	-3,5	1,4	-2,2	-3,1	0,9	73	73	0
	Сер.	-2,2	-3,6	1,4	-2,3	-3,5	1,2	70	71	1
13.12.2022	08.00	-3,6	-4,5	0,9	-3,4	-4,3	0,9	73	79	6
	14.00	-1,7	-1,8	0,1	-1,8	-1,8	0	66	77	11
	20.00	-1,9	-2,2	0,3	-1,5	-2,3	0,8	82	87	5
	Сер.	-2,4	-2,8	0,4	-2,2	-2,8	0,6	74	81	7

Тип погоди:

– ясно, тихо; – мінлива хмарність, тихо; – похмуро, вітер.

З проаналізованих графіків видно, що температура повітря безпосередньо у місті Нововолинськ є дещо вищою, ніж на певній відстані від міста у селі Стара Лішня. Проте більш вищою температура повітря у центрі міс-

та спостерігається на висоті 5 см від поверхні землі, оскільки тут більший вплив підстильної поверхні, адже повітря нагрівається від неї. А температура повітря на висоті 200 см піддається значно меншим коливанням.

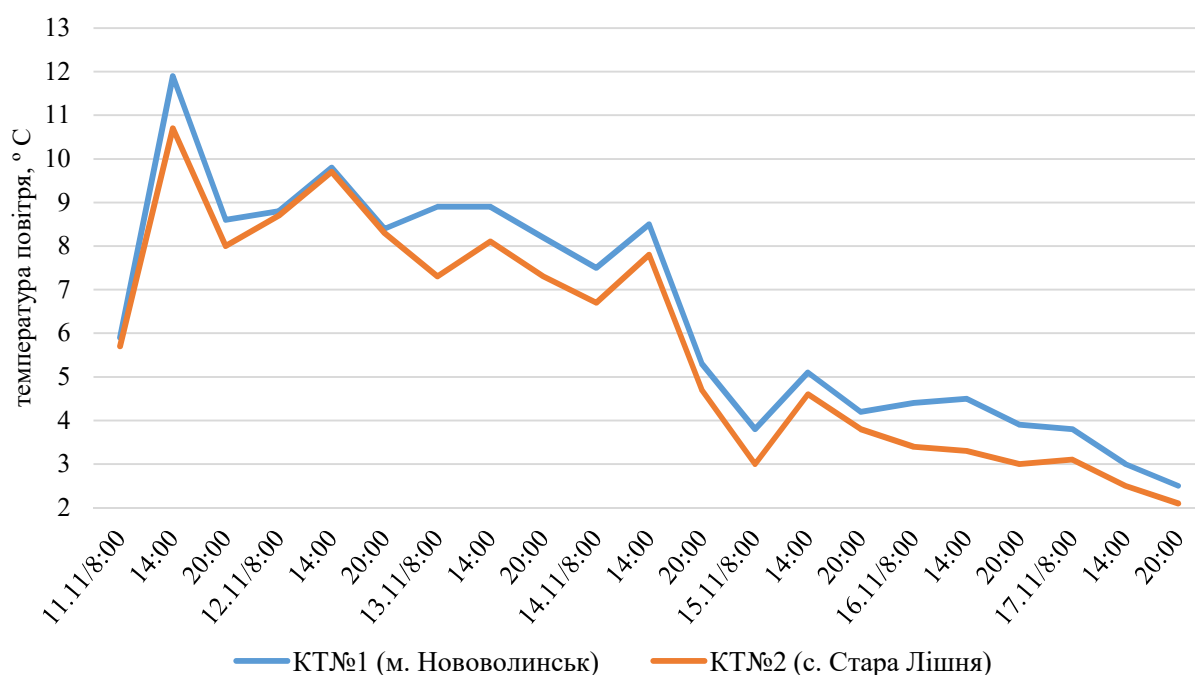

Рис. 2. Графік результатів вимірювання температури повітря (на висоті 200 см) на контрольних точках за період з 11.11.22 по 17.11.22

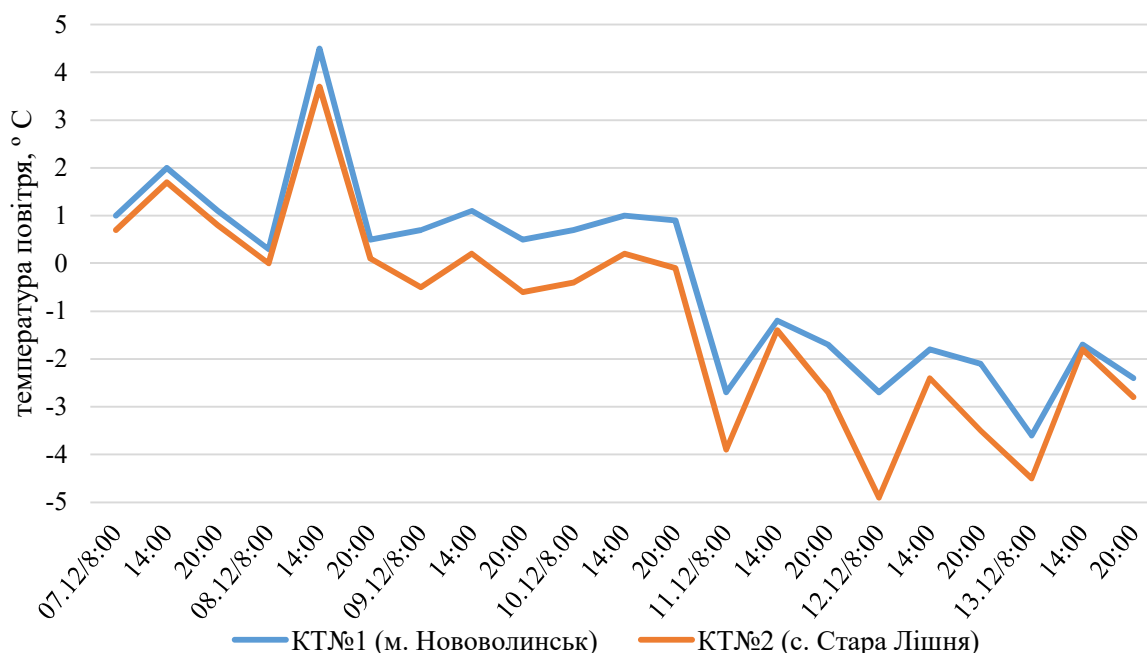

Рис. 3. Графік результатів вимірювання температури повітря (на висоті 200 см) на контрольних точках за період з 07.12.22 по 13.12.22

Свідченням наявності у місті Нововолинськ міського острова тепла є також аналіз показників відносної вологості повітря на контрольних точках. Зокрема, в результаті спостережень зафіксовано стабільне перевищення показника відносної вологості у сільській

місцевості над показниками у центрі міста (рис. 4, 5). З вищесказаного випливає, що температура повітря у місті фіксувалась вищою, ніж у сільській місцевості. Загальновідомо, що з підвищенням температури повітря зменшується відносна вологість та навпаки.

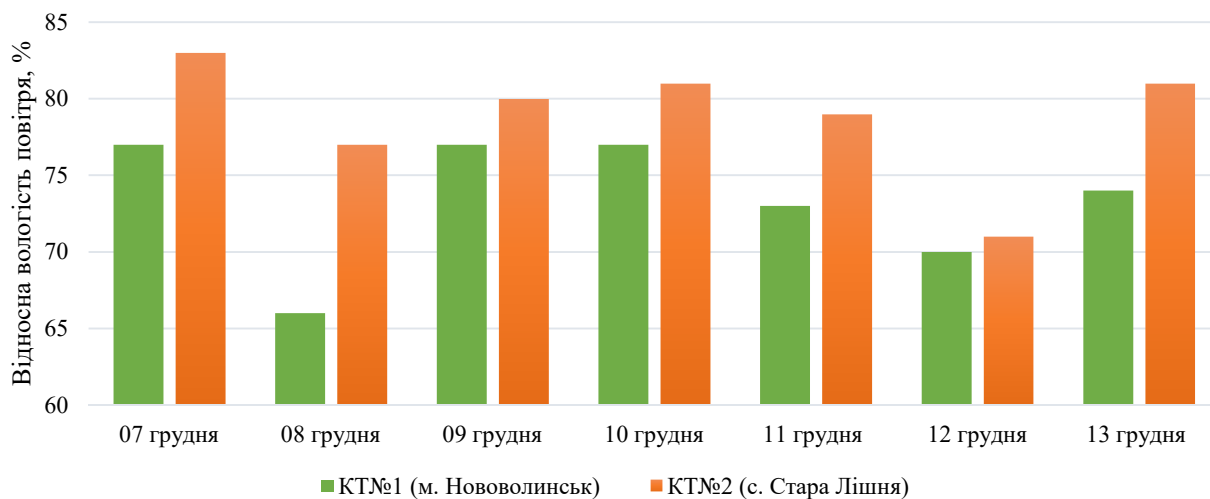

Рис. 4. Діаграма результатів вимірювання відносної вологості повітря (%) на контрольних точках за період з 07.12.22 по 13.12.22

Аналіз отриманих показників показує, що над центром міста Нововолинськ температура повітря є вищою на 0,1–1,6°C, ніж на околиці в сусідніх селах. Аналізуючи місця, де утворюються найбільші острови тепла у Нововолинську, можна чітко прослідкувати, що такими є промислові зони, райони крупних транспортних розв'язок і доріг з інтенсивним потоком автомобільного транспорту.

Разом із тим, варто зазначити, що в межах

самого міста Нововолинськ існують мікрокліматичні відмінності, що визначаються діяльною поверхнею та антропогенною діяльністю. Результати проведеного дослідження підтверджують значну неоднорідність кліматичних умов окремих районів міста, що відрізняє його клімат від оточуючих населених пунктів. Найбільш виразні мікрокліматичні відмінності спостерігаються в умовах ясної та малохмарної погоди взимку (рис. 6). Наприклад, в цент-

ральному районі Нововолинська та мікрорайонах Шахтарський можна очікувати підвищення температури повітря на 0,5-1,5°C порів-

няно з сільськими поселеннями на околицях міста, таким як Низкиничі, Русовичі, Будятичі, Тишковичі, Стара Лішня та Шахтарське.

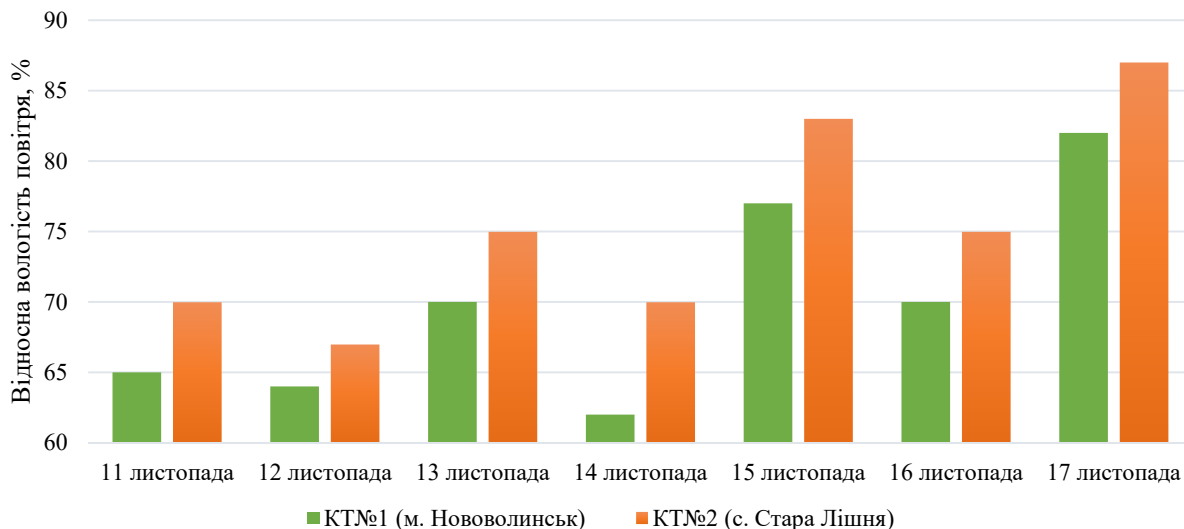

Рис. 5. Діаграма результатів вимірювання відносної вологості повітря (%) на контрольних точках за період з 11.11.22 по 17.11.22

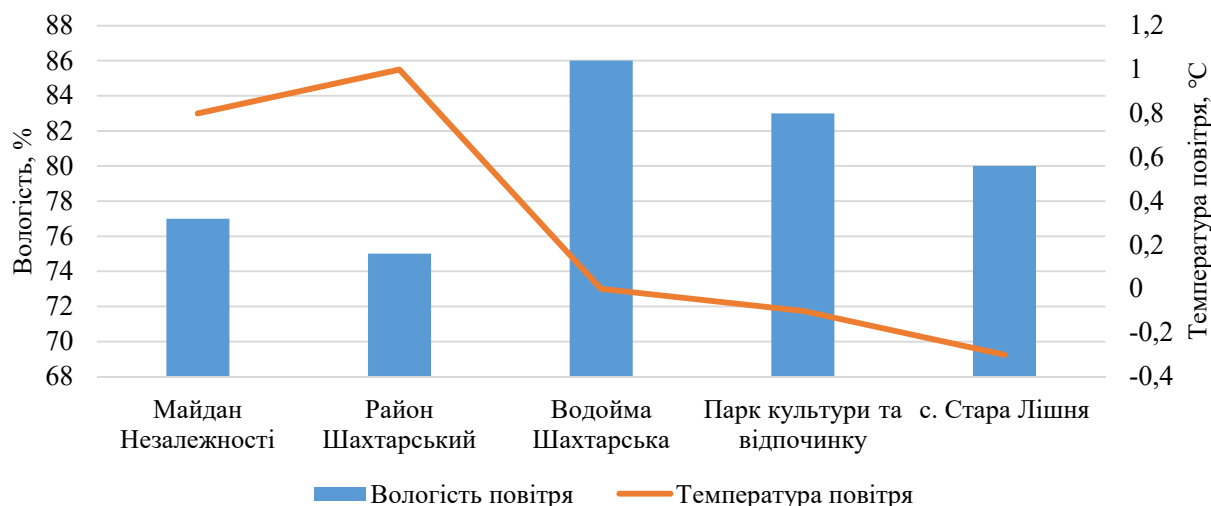

Рис. 6. Діаграма мікрокліматичних відмінностей у різних районах м. Нововолинськ за середньодобовими показниками відносної вологості повітря (%) та температури повітря (°C) за 09.12.2022

Також значення температури повітря поруч зі штучною водоймою Шахтарської дещо нижчі, ніж на вулицях та майданах міста. У даному районі міста спостерігається найнижча температура повітря, особливо зранку, коли є льодостав. Проте, під час відлиг тут стає тепліше, ніж у центральній частині міста.

У похмуру погоду вплив міста на температурний режим менший, але все ж таки може проявлятися і вдень, і ввечері. Навесні та восени температурний режим схожий на зимовий. Проте весною в центрі Нововолинська стає набагато тепліше, ніж в інших районах, завдяки очищенню вулиць від снігу. Улітку, при ясній погоді та мінливій хмарності, температура

повітря в центрі міста буде на 0,5-1,0 °C вище, ніж в інших районах.

У місті Нововолинськ зимою відносна вологість повітря є нижчою, ніж у передмісті та за містом. У разі похмурої погоди та сильного вітру, вологість однакова у всьому місті, крім околиць водойми Шахтарської. Максимальну відносну вологість варто очікувати у міському парку культури і відпочинку та в районі штучної водойми у місті.

За рік у Нововолинську переважають західні, північно-західні та південно-східні вітри з середньою швидкістю 3-5 м/с. Швидкість вітру у самому місті на 0,6-0,7 разів менша, ніж за його межами. У разі слабкого вітру вранці,

вплив міста на температуру повітря майже вдвічі більший, ніж при вітрі зі швидкістю 3 м/с та більше.

Зелені насадження та інші рослини у містах мають значний вплив на місцеві мікрокліматичні умови. Вони створюють тінь та зволожують повітря, що сприяє комфортним умовам. Рослинність ускладнює тепло- та вологообмін в приземному шарі. Трав'яний покрив пропускає та поглинає деяку частину сонячної радіації, а іншу частину відбиває. За даними досліджень, кількість відбитої сонячної радіації у кілька разів більша на бетонних, асфальтованих та інших поверхнях міста, ніж на трав'яному покриві.

Найбільшою територією зелених насаджень у місті Нововолинськ є територія міського парку культури та відпочинку, який знаходиться в центрі міста. Невелика ділянка зелених насаджень знаходиться також на перехресті вулиць Соборна та Перемоги у Шахтарському мікрорайоні, а також на околицях штучної водойми Шахтарської.

Проведені вимірювання температури повітря на території міського парку культури та відпочинку показують, що на цій ділянці, як правило, температура повітря була нижчою на 1,2-2°C у порівнянні із показниками на майдані Незалежності, а показник відносної вологості завжди був вищим на 5-10%.

Встановлено, що роль водойм у місті полягає у підвищенні вологості повітря. Вода у водоймі змінює температурний режим середовища. Володіючи великою теплоємністю, вода нагрівається і охолоджується повільніше, ніж ділянки суші. Більш тривале збереження теплоти поблизу водойми пом'якшує різкі коливання температури повітря [6].

На території міста Нововолинськ розташована єдина водойма Шахтарська. Це штучна водойма продовгуватої форми, площею приблизно 2,5-3 га. З однієї сторони озеро межує з селом Низкиничі, з іншої – з районом Шахтарським міста [7].

Метеорологічні умови в період спостереження на узбережжі водойми показали наступне: вологість повітря була вищою ніж на майдані Незалежності на 8-15%, температура повітря дещо нижчою на 0,8-1,7°C, а також відчутно більшою була швидкість та сила вітру.

Впровадження оптимізаційних заходів є найважливішим пунктом у боротьбі з міськими островами тепла як у місті Нововолинськ, так і в усьому світі. Безумовно, говорячи про місто Нововолинськ, ми не бачимо такого чіткого прояву явища «міського острова тепла» як на прикладі великих мегаполісів, адже чим

більшою є урбанізована територія тим яскравіше проявляються відповідні процеси. Разом із тим, проведене нами дослідження на практиці довело наявність різниці температур між містом Нововолинськ та його околицями, наразі в середньому на 1-1,5 °C. Саме тому дуже актуальним і своєчасним буде застосування деяких методів боротьби з «міськими островами тепла» задля попередження збільшення інтенсивності прояву досліджуваного явища у майбутньому.

Оскільки на території Нововолинська розташований лише один великий парк (міський парк культури та відпочинку), а враховуючи масштаби міста та його забудованість, цих зелених насаджень недостатньо для забезпечення прийняттого стану навколишнього середовища, тому потрібно забезпечити тенденцію до активного збільшення кількості рослин. Цю ідею можна втілити, шляхом створення скверів та парків, збільшенням зелених насаджень на прибудинкових територіях тощо.

Ще одним методом оптимізації може бути створення «зелених дахів». Їх можна реалізувати шляхом створення насаджень на дахах, для прикладу, будинків що мають горизонтальні поверхні. Варто зазначити, що такий метод боротьби з «міським островом тепла» є досить дороговартісним. Проте реалізація такого проекту сприятиме не лише зниженню температури в місті, але й може стати «родзинкою» та туристичною атракцією Нововолинська, що сприятиме його популяризації та розвитку туристичної галузі. Окрім «зелених дахів» доцільно також розвивати вертикальне озеленення в місті.

Набагато менше дороговартісним та дуже простим з точки реалізації є метод боротьби з міськими «островами тепла», що полягає у збільшенні показника альbedo міста – «білі дахи». Адже міські поверхні в основному темних кольорів (асфальт, бруківка, черепиця, цегла тощо) поглинають велику кількість тепла, що збільшує випромінювання з цих поверхонь, призводить до постійно високих температур, через які погіршується як стан здоров'я мешканців, так і стан навколишнього середовища загалом. Завдяки перефарбуванню дахів будинків у білий колір можна помітно збільшити альbedo, що, у свою чергу, дозволить зменшити кількість надходження тепла й оптимізує загальну ситуацію в місті.

Окрім того, існує можливість розташування на дахах сонячних панелей, особливо актуально це є для приватних будинків. Запровадження кредитування та стимулювання щодо встановлення сонячних електростанцій

сприятиме популяризації цього методу серед населення, а згодом допоможе у зменшенні теплового забруднення міста. Таким чином, не лише зменшиться кількість поглинутої містом радіації, але й отримана енергія сприятиме створенню електричної.

Висновки і перспективи використання результатів дослідження. Таким чином, вперше було досліджено проблему міського «острова тепла» безпосередньо у місті Нововолинськ, що підтверджено результатами власних інструментальних вимірювань у центрі міста та на околиці. Дослідження показало, що найбільша повторюваність різниць температури повітря (як додатних, так і від'ємних) припадає на діапазон 0,5–1,0°C (42,8%) і рідше різниці сягають вище 1,0°C (23,8%) і нижче 0,4 (33,4%). Найбільша повторюваність перевищень температури повітря в центрі міста порівняно із околицею припадає на діапазон від 0,5 до 1,0°C

– о 14 год. Свідченням наявності у місті Нововолинськ міського острова тепла є також аналіз показників відносної вологості повітря у контрольних точках. Зокрема, в результаті спостережень зафіксовано стабільне перевищення показника відносної вологості у сільській місцевості над показниками у центрі міста. Аналіз отриманих показників показує, що над центром міста Нововолинськ температура повітря є вищою на 0,1–1,6°C, ніж на околиці в сусідніх селах.

Результати дослідження можуть бути використані Виробничим управлінням комунального господарства міста Нововолинськ, органами місцевої влади, а також громадськими екологічними організаціями. Окрім того, розроблені оптимізаційні заходи щодо боротьби з «островом тепла» мають прикладний характер та можуть зацікавити інвесторів.

Література:

1. Іванов С. В., Дранічер О. Р. Роль альbedo в формуванні міського острова тепла. *Вісник ОДЕКУ*. 2013. Вип. 15. С. 79–88.
2. Лялько В. І., Крилова Г. Б., Філіпович В. Є. Вивчення розподілу поверхневих температур в історичній частині м. Києва. *Світ ГЕОТЕХНИКИ*. 2016. № 2. С. 27–29
3. Маринін І.Л., Дранічер О.Р. Деякі оцінки характеристик острова тепла м. Одеса. *Український гідрометеорологічний журнал*. 2013. № 12. С. 54–61.
4. Матвієнко М. О. Особливості міського острова тепла в Харкові. *Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія*. 2019. №3. С. 131–133.
5. Нетробчук, І., Вдовичук, І. Мікрокліматичні особливості міста Луцька. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія : Географічні науки*. 2017. № 9(358). С.15–22
6. Нетробчук І. М. Польова практика з метеорології та кліматології: методичні рекомендації для студентів географічного факультету. Луцьк, 2017. 105 с.
7. Стельмах В.Ю. Аналіз морфометричних та гідрометеорологічних показників штучної водойми м. Нововолинськ. *Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації: матеріали Міжнар. наук. інтернет-конференції*, 31 жовтня 2022 р. : зб. наук. праць. Переяслав, 2022. Вип. 87. С.7–11.
8. Федонюк М. А., Прохоренко А. Ю., Федонюк В. В. Дослідження формування та просторового розподілу «острова тепла» над Луцьком. *Екологічні нотатки*. 2018. № 6. С.45–53.
9. Шевченко О.Г., Сніжко С.І., Самчук Є.В. Температурні аномалії великого міста. *Український гідрометеорологічний журнал*. 2011. № 8. С. 21–29.
10. Arnfield A. J. Two decades of urban climate research: a review of turbulence, exchanges of energy and water, and the urban heat island. *International Journal of Climatology*. 2003. Vol. 23(1). P. 1–26
11. Du L., Zhou T., Li M. S., Gong D. Y. Urban heat island effects derived from dense Landsat thermal observations in Nanjing, China. *IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science*. 2011. Vol. 17. P. 42–48.
12. Landsberg, H.E. The Urban Climate. *Academic Press*, 28.08.1981. P. 275.
13. Oke T.R. The energetic basis of the urban heat island. *Quarterly. Journal of the Royal Meteorological Society*. 108 (455). P. 1–24.
14. Rao P. K. Remote sensing of urban heat islands from an environmental satellite. *Bulletin of the American Meteorological Society*. 1972. Vol. 53. P. 647–648.
15. Ritter, M. E. Urban Climate [веб-сайт] : An Introduction to Physical Geography Ritter. URL: http://www.uwsp.edu/geo/faculty/ritter/geog101/textbook/climate_systems/urban_climate.html (дата звернення: 19.03.2023)
16. Taha H. Urban climates and heat islands: albedo, evapotranspiration and anthropogenic heat. *Energy and Buildings*. 25(1997). P. 99–103.

Referenes:

1. Ivanov S. V., Dranycher O. R. Rol albedo v formuvanni miskoho ostrova tepla. *Visnyk ODEKU*. 2013. Vyp. 15. S. 79–88.
2. Lialko V. I., Krylova H. B., Filipovych V. Ye. Vyvchennia rozpodilu poverkhnevyykh temperatur v istorychnii chastyni m. Kyieva. *Svit HEOTEKHNKY*. 2016. № 2. S. 27–29
3. Marynin I.L., Dranicher O.R. Deiaki otsinky kharakterystyk ostrova tepla m. Odesa. *Ukrainskyi hidrometeorolohichnyi zhurnal*. 2013. № 12. S. 54–61.
4. Matviienko M. O. Osoblyvosti miskoho ostrova tepla v Kharkovi. *Hidrolohiia, hidrokhiimiia i hidroekolohiia*. 2019. №3. S. 131–133.
5. Netrobchuk, I., Vdovychuk, I. Mikroklimatychni osoblyvosti mista Lutska. *Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnogo universytetu im. Lesi Ukrainky. Serii : Heohrafichni nauky*. 2017. № 9(358). S.15–22.
6. Netrobchuk I. M. Polova praktyka z meteorolohii ta klimatolohii: metodychni rekomendatsii dlia studentiv heohrafichnoho fakultetu. Lutsk, 2017. 105 s.
7. Stelmakh V. Yu. Analiz morfometrychnykh ta hidrometeorolohichnykh pokaznykiv shtuchnoi vodoimy m. Novovolynsk.

- Tendentsii ta perspektyvy rozvytku nauky i osvity v umovakh hlobalizatsii: materialy Mizhnar. nauk. internet-konferentsii, 31 zhovtnia 2022 r. : zb. nauk. prats. Pereiaslav, 2022. Vyp. 87. S.7-11.
8. Fedoniuk M. A., Prokhorenko A. Yu., Fedoniuk V. V. Doslidzhennia formuvannia ta prostorovoho rozpodilu «ostrova tepla» nad Lutskom. *Ekolohichni notatky*. 2018. № 6. S.45-53.
  9. Shevchenko O.H., Snizhko S.I., Samchuk Ye.V. Temperaturni anomalii velykoho mista. *Ukrainskyi hidrometeorolohichnyi zhurnal*. 2011. № 8. S. 21–29.
  10. Arnfield A. J. Two decades of urban climate research: a review of turbulence, exchanges of energy and water, and the urban heat island. *International Journal of Climatology*. 2003. Vol. 23(1). P. 1–26
  11. Du L., Zhou T., Li M. S., Gong D. Y. Urban heat island effects derived from dense Landsat thermal observations in Nanjing, China. *IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science*. 2011. Vol. 17. P. 42-48.
  12. Landsberg, H.E. The Urban Climate. *Academic Press*, 28.08.1981. P. 275.
  13. Oke T.R. The energetic basis of the urban heat island. *Quarterly. Journal of the Royal Meteorological Society*. 108 (455). P. 1-24.
  14. Rao P. K. Remote sensing of urban heat islands from an environmental satellite. *Bulletin of the American Meteorological Society*. 1972. Vol. 53. P. 647–648.
  15. Ritter, M. E. Urban Climate [веб-сайт] : An Introduction to Physical Geography Ritter. URL: http://www.uwsp.edu/geo/faculty/ritter/geog101/textbook/climate_systems/urban_climate.html (дата звернення: 19.03.2023)
  16. Taha H. Urban climates and heat islands: albedo, evapotranspiration and anthropogenic heat. *Energy and Buildings*. 25(1997). P. 99-103.

Abstract:***Iryna NETROBCHUK, Valentyna STELMAKH.* FEATURES OF THE “HEAT ISLAND” FORMATION OVER THE CITY OF NOVOLYNSK AND WAYS OF OPTIMIZING MICROCLIMATE CHANGES**

The article is devoted to the problem of the formation and development of the urban “heat island” in the city of Novovolynsk. Human economic activity, the presence of a significant number of motor vehicles, asphalt and concrete surfaces, etc. cause significant differences between the microclimate of the city and the suburban area. Numerous experimental studies and measurements show that the surface temperature in cities is higher than in rural areas by 1-5°C.

Therefore, the purpose of this study was to study the conditions of formation, the consequences of the formation of an urban heat island in the city of Novovolynsk and the development of measures to optimize microclimatic changes in the city.

First of all, we analyzed literary sources and modern scientific publications and studied the theoretical foundations of the study of urban heat islands and methods of their evaluation. The climatic features of the city of Novovolynsk were studied and a number of measurements of temperature and humidity were carried out in the center of the city of Novovolynsk and on the outskirts of the city in the village of Stara Lishnya. These studies were carried out in order to experimentally determine the temperature difference between the city and the suburbs, as well as to identify the degree of influence of various types of anthropogenic activity.

In the autumn and winter of 2022, we carried out a number of instrumental measurements of temperature and humidity in the center of the city of Novovolynsk (control point #1) and on the outskirts of the city in the village of Stara Lishnya (control point #2). The study showed that the highest repeatability of air temperature differences (both positive and negative) falls in the range of 0.5-1.0°C (42.8%) and less often the differences reach above 1.0°C (23, 8%) and below 0.4 (33.4%). The highest repeatability of air temperature excesses in the city center compared to the surrounding area is in the range from 0.5 to 1.0°C – at 2 p.m. o'clock. Evidence of the presence of an urban heat island in the city of Novovolynsk is also an analysis of air humidity indicators at control points. In particular, as a result of observations, a stable exaggeration of the relative humidity index in rural areas over indicators in the city center was recorded. Analysis of the obtained indicators shows that the air temperature above the center of the city of Novovolynsk is higher by 0.1–1.6°C than on the outskirts in neighboring villages.

Finally, we developed a number of recommendations for optimizing thermal anomalies in the city of Novovolynsk. At the moment, several methods have been developed to solve the problem of thermal anomaly within urban urban areas, which can be summarized in the following steps: the use of “white roofs”, “green roofs”, planting more trees in the city, increasing the number of different squares and parks in the city, reducing the number of harmful emissions, thermal insulation of premises and buildings, use of solar panels etc.

Key words: *heat island, microclimate of the city, thermal anomalies, thermal pollution, temperature indicators, “green roofs”, “white roofs”.*

Надійшла 10.04.2023р.

ЗАЛЕЖНІСТЬ ПРОДУКТИВНОСТІ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА УКРАЇНИ ВІД ЗМІНИ ТЕРМІЧНОГО РЕЖИМУ

Проаналізовано динаміку зміни середньорічної температури повітря у 24-х регіонах України в період 2011 – 2020 рр. Досліджено залежність між урожайністю основних сільськогосподарських культур та показником середньорічної температури повітря. Проаналізовано регіональні особливості цієї залежності. Проведено ранжування регіонів країни відповідно до ступеня кореляції між середньорічною температурою та урожайністю сільськогосподарських культур.

Ключові слова: урожайність, середньорічна температура повітря, спеціалізація сільського господарства.

Постановка науково-практичної проблеми. Сільське господарство посідає вагомe місце у структурі національної економіки України. Дана галузь меншою мірою залежить від коливання попиту чи кризових явищ на міжнародних ринках, аніж інші важливі галузі економіки, водночас слід відзначити значний вплив на неї природних чинників, головним із яких є трансформація агрокліматичних умов, зумовлена глобальними кліматичними змінами. Як відомо, основною складовою сучасних змін клімату є зростання температури повітря, при чому на території України зміна термічного режиму відбувається швидше, ніж у більшості регіонів світу [1; 2]. За прогнозами експертів, в Україні очікується подальше суттєве підвищення температури повітря [1; 9]. Таким чином, зміну термічних умов території можна вважати одним з ключових чинників, які визначатимуть трансформацію аграрного виробництва України.

Впливу погодно-кліматичних чинників на продуктивність аграрного виробництва присвячено багато досліджень, але більшість з них висвітлюють даний вплив лише у розрізі окремих агрокліматичних зон або груп регіонів. Зазвичай, подібні дослідження характеризують зв'язок між зміною агрокліматичних умов та продуктивністю окремих сільськогосподарських культур, дозволяють, спираючись на кліматичні прогнози, схарактеризувати подальші перспективи вирощування даних культур, спрогнозувати ймовірні зміни сільськогосподарської спеціалізації регіонів. Водночас результати таких досліджень не можуть використовуватися з метою проведення комплексної оцінки залежності продуктивності аграрного виробництва України від зміни агрокліматичних умов. Для цього доцільно провести дослідження, яке висвітлювало б зв'язок урожайності усіх основних сільськогосподарських культур з термічним режимом у розрізі усіх областей України.

Температурний режим території використовується як ключовий індикатор впливу погодно-кліматичних умов на аграрний сектор з двох основних причин. По-перше, термічний режим, як і режим зволоження території, є одним з двох ключових кліматичних чинників які визначають умови розвитку сільськогосподарських культур та їх продуктивність. По-друге, саме термічні умови зазнали найбільших змін у зв'язку з процесом глобальної зміни клімату, тому їх внесок у трансформацію аграрного сектора України є більшим, ніж внесок режиму зволоження території, оскільки останній у більшості регіонів країни залишився практично незмінним [1; 2]. Таким чином, метою цього дослідження є загальна оцінка впливу температурних умов на урожайність основних сільськогосподарських культур в Україні та аналіз територіальних відмінностей цього впливу.

Актуальність і новизна дослідження. Вузька спрямованість, специфічність методології, різні хронологічні та просторові межі наявних досліджень не дозволяють зробити загальних висновків щодо впливу термічного чинника на процес аграрного виробництва, а складність методології підвищує вимоги до повноти й точності первинної статистичної інформації. Крім того, відсутність єдиних методологічних підходів до дослідження даної проблематики унеможливує загальну оцінку залежності аграрного сектора України від температурних умов, не дозволяє виявити географічні закономірності цієї залежності. Новизна проведеного дослідження полягає в одержанні комплексної оцінки впливу термічного чинника на урожайність різних сільськогосподарських культур. Були виявлені та охарактеризовані основні регіональні відмінності у величині та характері цієї залежності, отримані чисельні коефіцієнти, що можуть використовуватися для порівняння ступеня й характеру залежності окремих сільськогосподарських культур від

термічного чинника, а також при оцінці впливу температурних умов на ефективність аграрного виробництва у різних регіонах країни.

Зв'язок теми статті з важливими науково-практичними проблемами. Залежність продуктивності аграрного виробництва від зміни погодно-кліматичних умов, зокрема від температурного режиму, є частиною комплексної проблеми оцінки впливу сучасних змін клімату на продовольчу безпеку. Дослідження впливу термічних умов на урожайність є необхідними з метою розуміння ризиків, які можуть бути зумовленими скороченням виробництва сільськогосподарської продукції внаслідок погіршення агрокліматичних умов. Зміна рівнів урожайності й, як наслідок, зміна ефективності виробництва різних сільськогосподарських культур, також може бути розглянута в контексті дослідження природи трансформаційних процесів що відбуваються в аграрному секторі України. Зазвичай трансформація аграрного сектора розглядається дослідниками як результат сукупної дії комплексу чинників, при цьому характер та ступінь впливу кожного з них здебільшого у дослідженнях не висвітлюються. Виділення термічного чинника та дослідження характеру й ступеня його впливу дають змогу визначити відносний внесок глобального потепління та його місце серед набору чинників, якими детермінована трансформація аграрного сектора.

Аналіз останніх публікацій за темою дослідження. Проблема впливу термічного чинника на урожайність сільськогосподарських культур розглядається у публікаціях багатьох вітчизняних та закордонних авторів. Оцінку впливу погодних чинників, зокрема середньообласної температури повітря, на урожайність озимої пшениці в Україні здійснено у роботі В.Кривошеїна, Л. Однолеток і Л. Дзюби [8]. У публікації В. Дмитренка, Н. Строкач та Л.Однолеток викладено наукові основи методу агрометеорологічної оцінки й прогнозу урожайності соняшника в Україні [7]. Сценарії впливу кліматичних змін на урожайність проса у лісостеповій частині України були розглянуті Н. Даніловою [5]. Впливу кліматичних змін на урожайність зернових культур присвячена робота П. Грицюк та Л. Бачишиної [3].

Закордонні автори також приділяли значну увагу впливу температурних умов на ефективність аграрного виробництва. Так, О.Давиденко та О. Лопух дослідили вплив погодних умов на урожайність картоплі в республіці Білорусь [4]. Ю. Аброл та К. Інграм аналізували залежність урожайності основних сільськогосподарських культур від високих нічних та денних температур [12]. Вплив високих темпе-

ратур на фізіологію та фенологію рослин аналізується у роботі Дж. Хетфілда і Л. Прюгера [13]. Залежність продуктивності аграрного виробництва від кліматичних змін різної інтенсивності схарактеризована у публікації Д.Уайта та С. Хаудена [14]. Відмінною рисою досліджень, проведених закордонними авторами, є широке використання теоретико-методичного апарату біологічних дисциплін. Водночас як закордонні, так й вітчизняні дослідники, здебільшого ігнорують територіальні (географічні) закономірності впливу термічних умов на розвиток сільськогосподарських культур та не висвітлюють ступінь залежності різних культур від термічних чинників.

Методи дослідження. Базовим для аналізу було обрано показник середньорічної температури повітря у розрізі регіонів країни (за винятком АР Крим) за 2011-2020 роки. Показник середньорічної температури було обрано через те, що він є найбільш репрезентативним індикатором термічного режиму території. Для визначення середньорічних температур було використано архів спостережень на 146 метеорологічних станціях, представлений на сайті gr5.ua [10]. При обчисленні не бралися до уваги дані метеостанцій, розміщених на височинах та гірських територіях, а також дані станцій з нерегулярними спостереженнями. Середньорічні температури для кожної області визначалися як середньоарифметичне від середньорічних температур, отриманих на метеостанціях відповідного регіону. Середньорічні температури по Україні обчислювалися як середньоарифметичне від середньорічних температур регіонів країни. Для оцінки динаміки середньорічних температур застосовувався метод лінійного тренду.

Для характеристики продуктивності аграрного виробництва використовувалися показники урожайності основних сільськогосподарських культур. Використовувалися у дослідженні відомості про урожайність базуються на матеріалах збірника Рослинництво (1991-2021), виданого Державною службою статистики України. Збірник містить у собі інформацію про культури, які займають найбільші посівні площі чи мають найважливіше значення для продовольчої безпеки країни. Для визначення величини та характеру залежності між показником середньорічної температури повітря та урожайністю сільськогосподарських культур використовувався кореляційний аналіз. Обчислення лінійних трендів і коефіцієнтів парної кореляції проводилися за допомогою табличного процесора Microsoft Excel. При ранжуванні регіонів країни за ступенем впливу термічного чинника

на урожайність було використано абсолютні значення (модулі) коефіцієнтів кореляції, від яких було визначено середньоарифметичні значення.

Викладення основного матеріалу. Аналіз динаміки середньорічної температури повітря в період із 2011 по 2020 рр. із використанням методу лінійного тренду засвідчив тенденцію до зростання температури. Збільшення середньорічної температури є характерним як для країни в цілому (рис. 1), так і для кожного її регіону зокрема. При цьому найбільші темпи зростання були зафіксовані у північних та західних областях України, найменші – на півдні

країни. Найнижча середньорічна температура по Україні спостерігалася у 2011 році (9,13°C), а найвища – у 2020 (10,65°C). Аналізуючи динаміку середньорічної температури можемо виділити два максимуми – у 2015 та у 2019-2020 рр. Отримані в ході дослідження дані щодо розподілу середньорічної температури повітря підтверджують результати інших досліджень, згідно з якими упродовж останнього десятиріччя спостерігався тренд до підвищення середньорічної температури, а найвищі темпи її зростання зафіксовані у північних й північно-західних областях України.

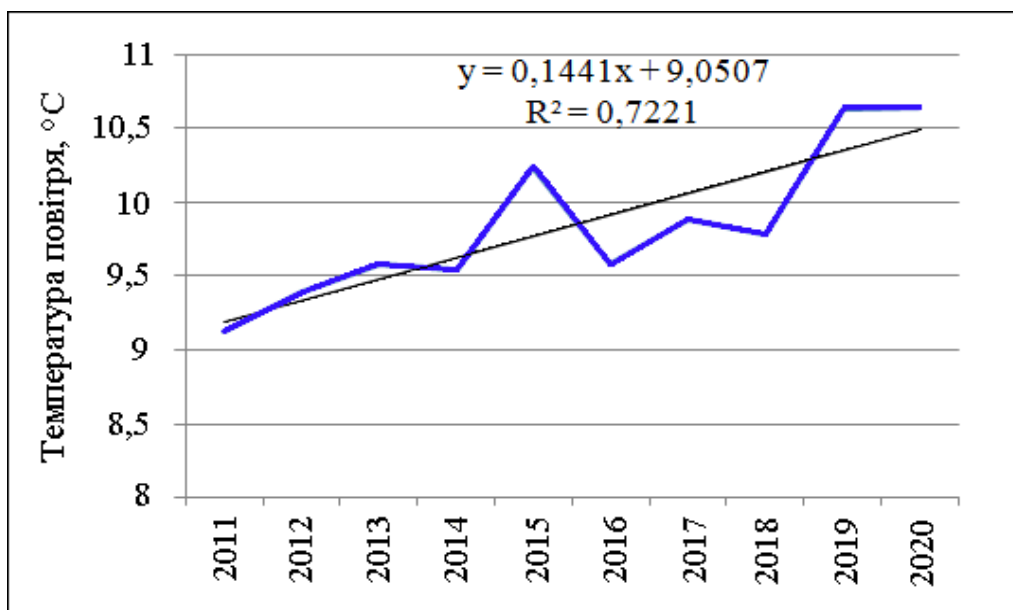

Рис. 1. Динаміка середньорічної температури в Україні (2011 – 2020 рр.)

Значення середньорічної температури повітря були використані з метою аналізу залежності між продуктивністю виробництва основних сільськогосподарських культур і термічним режимом. Результати дослідження кореляційної залежності між середньорічною температурою повітря у 24-х областях України та урожайністю різних сільськогосподарських культур представлені у таблиці 1. Для аналізу обрані п'ять груп культур. За підсумками проведеного аналізу, регіони країни були ранжовані відпо-

відно до середнього ступеня залежності урожайності сільськогосподарських культур від середньорічної температури. При ранжуванні враховувалась лише абсолютна величина цієї залежності, яка визначалася як середньоарифметичне від модулів значень коефіцієнтів кореляції, визначених для кожної області. Подані в таблиці 1 показники дають підстави стверджувати, що характер кореляційних зв'язків суттєво варіює як у регіональному розрізі, та для кожної групи культур.

Таблиця 1

Величини коефіцієнтів кореляції між урожайністю основних сільськогосподарських культур і середньорічною температурою повітря, од.

№	Область	Типи культур				
		Зернові та зернобобові	Соняшник	Картопля	Овочеві	Плодові та ягідні
1	Івано-Франківська	0,691	0,684	0,684	0,809	0,655
2	Херсонська	0,443	0,377	0,711	0,780	- 0,692
3	Тернопільська	0,652	0,753	- 0,742	0,141	0,637
4	Сумська	0,641	0,772	- 0,762	- 0,176	0,535
5	Хмельницька	0,611	0,806	- 0,691	0,060	0,692

6	Волинська	0,814	0,768	- 0,779	0,263	0,173
7	Житомирська	0,327	0,693	- 0,871	- 0,325	0,392
8	Львівська	0,773	0,626	- 0,421	0,180	0,597
9	Чернігівська	0,595	0,726	- 0,517	- 0,123	0,498
10	Рівненська	0,773	0,681	- 0,760	0,018	0,125
11	Одеська	0,563	- 0,414	- 0,351	0,416	0,576
12	Чернівецька	0,090	0,726	- 0,517	- 0,123	0,498
13	Київська	0,153	0,496	- 0,487	- 0,570	0,279
14	Миколаївська	0,325	0,438	- 0,485	0,208	- 0,410
15	Дніпропетровська	0,188	- 0,039	- 0,806	- 0,486	- 0,256
16	Закарпатська	0,283	0,006	- 0,091	0,726	0,624
17	Донецька	0,299	0,176	- 0,338	- 0,566	0,342
18	Полтавська	0,040	0,359	- 0,119	0,273	0,742
19	Черкаська	0,492	0,056	- 0,434	- 0,104	0,168
20	Луганська	0,045	0,178	0,287	0,267	- 0,372
21	Кіровоградська	0,185	- 0,044	- 0,071	0,219	0,554
22	Вінницька	0,010	0,516	- 0,151	0,165	- 0,224
23	Харківська	0,368	- 0,035	- 0,069	- 0,027	0,374
24	Запорізька	0,199	0,007	- 0,306	0,055	0,091

Так, на рівні урожайності зернових та зернобобових культур зростання середньорічної температури повітря в усіх областях України позначилось позитивно. При цьому найбільші значення кореляції були зафіксовані у Волинській ($R = 0,814$), Львівській та Рівненській ($R = 0,773$) областях. Істотна пряма кореляційна залежність також була виявлена в інших шести регіонах північного заходу, заходу й півночі України. Можна припустити, що основною причиною збільшення урожайності даної групи культур виступає зростання тривалості вегетаційного періоду яке, як відомо, призводить до збільшення урожайності озимих культур що займають переважну частку посівів усіх зернових[11]. У низці областей центральної, південної та південно-східної України кореляційна залежність між зростанням середньорічної температури повітря та урожайністю зернових та зернобобових культур була неістотною. Ймовірно, у цих регіонах позитивний ефект що пов'язаний зі збільшенням теплових ресурсів, був нівельований наявністю негативних погодно-кліматичних чинників, які також зумовлені загальним підвищенням температури повітря. До них слід віднести зростання тривалості посух, надмірний термічний вплив на рослини й посилене випаровування в умовах високих температур.

Здебільшого позитивно зростання температури повітря позначилось на урожайності теплолюбних культур, зокрема соняшнику. У 10 північних та західних областях, а також у Вінницькій області, збільшення середньорічної температури повітря призводило до значного зростання урожайності цієї культури. При цьому найбільші значення позитивної кореляції були виявлені у Хмельницькій ($R = 0,806$),

Сумській ($R = 0,772$) та Волинській ($R = 0,768$) областях. Лише у Донецькій, Одеській, Кіровоградській та Харківській областях зафіксовані невеликі значення зворотної кореляційної залежності. Зворотний кореляційний зв'язок не є статистично значущим, та може пояснюватися статистичною похибкою чи дією третіх чинників.

Істотне збільшення урожайності соняшника, що характерне для північних та західних регіонів України, можемо пояснити зростанням теплозабезпеченості цієї частини країни, що призвело до покращення біофізичних умов для розвитку теплолюбних культур, зокрема й соняшника. Аналізуючи просторові закономірності впливу термічних умов на урожайність соняшника, можна відзначити, що зростання температури повітря у регіонах, які традиційно спеціалізуються на вирощуванні цієї культури, або вплинуло на зростання урожайності несуттєво, або ж мало зворотний вплив. Натомість у зоні Полісся й частково у Лісостепу урожайність соняшника в умовах високих температур значно збільшувалась. Можна припустити, що подальше підвищення теплозабезпеченості регіону сприятиме збільшенню ефективності й обсягів виробництва соняшнику у зоні Полісся. Водночас у регіонах, які наразі спеціалізуються на його вирощуванні, майбутнє зростання температури повітря стане причиною надмірного теплового впливу й, як наслідок, зниження ефективності виробництва.

Урожайність плодівих та ягідних, які також належать до групи теплолюбних культур, в умовах зростання температур в основному підвищувалась, а у 10 областях, розміщених переважно на заході та у центрі країни, було зафіксовано значну пряму кореляційну залеж-

ність. Значний негативний вплив було виявлено лише на Херсонщині ($R = -0,692$). Серед можливих причин зниження урожайності плодкових та ягідних у Херсонській області можна виділити збільшення частоти й інтенсивності посух у регіоні, а також потребу у додатковому зрошенні, яке необхідне в умовах високих температур та значного підвищення сухості ґрунту. Зростання ж урожайності плодкових та ягідних культур, яке зафіксовано у центрі й на заході України, ймовірно, пояснюється підвищенням теплозабезпеченості цих регіонів, а також зменшенням частоти приморозків що відбуваються впродовж періоду вегетації.

На урожайність овочевих культур зростання середньорічної температури здебільшого вплинуло позитивно, проте значна кореляційна залежність виявлена лише в Івано-Франківській ($R = 0,809$) та Херсонській ($R = 0,780$) областях. Натомість урожайність картоплі внаслідок зростання температури повітря знижувалась, зворотна кореляційна залежність між урожайністю цієї культури й середньорічною температурою повітря була зафіксована у 21 регіоні країни. При цьому в усіх регіонах України, що традиційно спеціалізуються на вирощуванні картоплі, рівень її урожайності в умовах високих температур істотно скорочувався. Причинами зниження урожайності деяких овочевих культур, особливо картоплі, можуть виступати як чинники, безпосередньо пов'язані зі зміною температурного режиму, так і вторинні чинники які також зумовлені зростанням температури. До чинників що безпосередньо детерміновані зміною температурного режиму належить несприятливий біофізичний вплив високих температур на рослини, а також підвищення сухості ґрунту внаслідок інтенсивного випаровування. До вторинних чинників, що пов'язані зі зростанням температури повітря, відносимо зміну біохімічних властивостей ґрунту й посилене розмноження шкідників.

Спираючись на представлені у табл. 1 середньорегіональні значення кореляції, можемо провести групування регіонів країни відповідно до ступеня впливу термічних умов на урожайність основних сільськогосподарських культур. Таким чином, можна виділити наступні групи: регіони зі значною ($R \geq 0,500$), помірною ($0,400 \leq R \leq 0,499$), малою ($0,300 \leq R \leq 0,399$) та несуттєвою ($R \leq 0,299$) середньою кореляцією. Проаналізувавши отримані результати за допомогою картографічного методу, можемо виділити географічні закономірності впливу термічних умов на урожайність (рис. 2). Отже, вплив термічного чинника на продуктивність аграрного виробництва є найбільшим у

західних і північно-західних регіонах країни. Дещо менша кореляційна залежність між температурою повітря та урожайністю характерна для півдня і півночі України. Водночас у центральній та східній частинах країни немає жодної області, яка б характеризувалася значними або помірними показниками кореляції урожайності основних сільськогосподарських культур з середньорічною температурою.

Подібний розподіл пов'язуємо з двома основними чинниками: 1) з відмінностями в характері трансформації кліматичних умов у різних частинах країни; 2) з відмінностями сільськогосподарської спеціалізації регіонів. Відомо, що швидкість зростання температури у західній, північній, та північно-західній Україні істотно перевищує швидкість зростання температури в інших частинах країни [1; 2; 9]. Внаслідок цього, зазначені регіони характеризуються значними міжрічними коливаннями температури повітря які, своєю чергою, істотно впливають на розвиток сільськогосподарських культур та на їх урожайність. Другим чинником, яким зумовлені виявлені територіальні диспропорції, виступають відмінності сільськогосподарської спеціалізації регіонів. Спеціалізація рослинництва зумовлює суттєві відмінності у площах насаджень сільськогосподарських культур, які мають різний ступінь залежності від термічного чинника й, відповідно, по-різному відгукуються на зростання температури повітря. У зв'язку з цим, територіальні диспропорції у площах насаджень окремих культур необхідно враховувати при оцінці статистичної залежності між температурою повітря та середньою урожайністю кожної з цих культур.

Показники кореляційної залежності між урожайністю і середньорічною температурою були обчислені з використанням середньоукраїнського показника урожайності кожної з культур і є більшими, ніж аналогічні показники, визначені як середньоарифметичне від регіональних коефіцієнтів кореляції. Це пояснюється тим, що використаний при обчисленнях загальноукраїнський показник урожайності тієї чи іншої сільськогосподарської культури визначався працівниками Державної служби статистики як середньозважене значення і враховує площу насаджень цієї культури [6]. За даними про середню урожайність п'яти сільськогосподарських культур та показника середньорічної температури повітря по Україні, були обчислені наступні показники кореляції (рис. 3). Отже, в загальнонаціональному вимірі, урожайність зернових та зернобобових культур, соняшнику та овочевих культур, характеризується значною

прямою залежністю від середньорічної температури повітря ($R \geq 0,5$). Для плодових та ягідних культур характерна незначна пряма кореляція з середньорічною температурою ($R \leq$

$0,5$). Суттєвою зворотною кореляцією з середньорічною температурою повітря характеризується урожайність картоплі ($R = -0,610$).

Рис. 2. Вплив середньорічної температури на урожайність

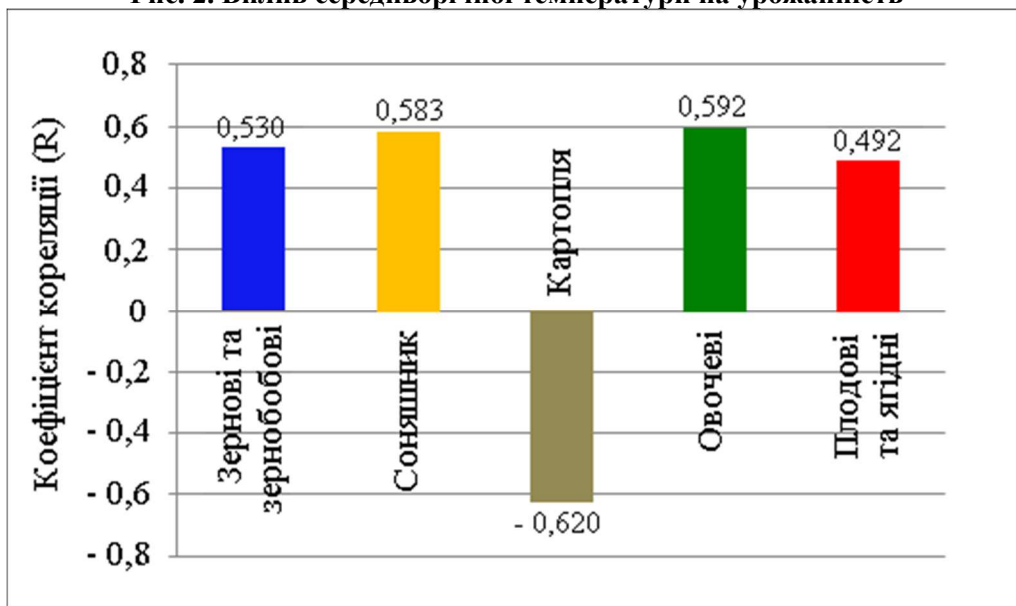

Рис. 3. Зв'язок між середньорічною температурою та урожайністю

Висновки та перспективи використання результатів дослідження. За результатами оцінки залежності урожайності п'яти груп сільськогосподарських культур в Україні від середньорічної температури повітря можна зробити наступні висновки.

1. Величина та характер впливу термічних умов на урожайність суттєво різняться в залежності від виду культури. В загальноукраїнському вимірі, зворотна залежність урожайності від середньорічної температури ха-

ктерна лише для картоплі. Винятково пряма кореляційна залежність між зростанням температури та урожайністю характерна для зернових і зернобобових культур. Вплив температурного чинника на ефективність вирощування інших культур може суттєво різнитись у регіональному розрізі.

2. Залежність ефективності аграрного виробництва від зміни температурного режиму має значні територіальні диспропорції. Області з найбільшими показниками залежності здебі-

льшого розташовані на заході та північному заході України й характеризуються пришвидшеними темпами зростання температури повітря.

3. Вплив термічних умов на урожайність основних сільськогосподарських культур є більшим у регіонах, що традиційно спеціалізуються на вирощуванні даних культур, і меншим у регіонах, у яких ці культури займають незначні площі. Цю закономірність можемо пояснити тим, що сільськогосподарська спеціалізація переважно зумовлюється погодно-кліматичними умовами регіону, максимально сприятливими для вирощування певних культур. Відповідно, швидка трансформація погодно-кліматичних кондицій призвела до того, що дані культури опинилися в умовах, далеких від оптимальних.

4. При аналізі територіальних диспропорцій, необхідно враховувати відмінності сільськогосподарської спеціалізації регіонів. Спеціалізація рослинництва зумовлює суттєві відмінності у площах насаджень сільськогосподарських культур, які мають різний ступінь залежності від термічного чинника. У зв'язку з цим, при обчисленні статистичної залежності між урожайністю та погодно-кліматичними умовами, коефіцієнт кореляції бажано обчислювати, спираючись на середньозважений загальноукраїнський показник урожайності.

5. Зміна температурного режиму вже має істотний вплив на процес трансформації сільськогосподарської спеціалізації областей. Зокре-

ма, у регіонах що спеціалізуються на вирощуванні картоплі та деяких овочевих, зростання температури повітря призводить до зниження ефективності виробництва. Наприклад, підвищення теплозабезпеченості зони Полісся сприяє вирощуванню у ньому соняшнику та інших теплолюбних культур.

6. Враховуючи сучасні тенденції трансформації кліматичних умов території України, можна спрогнозувати подальше зростання залежності аграрного виробництва від термічних умов, особливо у північних і західних областях, для яких характерне найбільше зростання температури повітря.

Варто зауважити, що методи, які застосовувалися в процесі дослідження, не передбачають урахування впливу третіх чинників, зокрема: удосконалення методів обробітку ґрунту, обсягу внесених мінеральних та органічних добрив тощо. З огляду на те, що в останнє десятиріччя динаміка підвищення температури повітря практично збігається з динамікою збільшення об'ємів внесених мінеральних добрив й з підвищенням ефективності техніки обробітку ґрунту, при використанні кореляційного аналізу може спостерігатися хибна кореляційна залежність. Відтак, з метою прогнозування подальшої трансформації аграрного сектора під дією кліматичних чинників та прийняття на основі цього прогнозу комплексних управлінських рішень, необхідно використовувати методологію багатofакторного аналізу.

Література:

1. Балабух В.О. Поточна зміна клімату, її вплив та наслідки на національному і регіональному рівнях. Карпатський інститут розвитку. Агентство сприяння сталому розвитку Карпатського регіону «ФОРЗА». 2015. URL: https://www.researchgate.net/publication/326319907_Potocna_zmina_klimatu_ii_vpliv_ta_naslidki_na_nacionalnomu_i_regiionalnomu_rivniah. (дата звернення: 30.11.2021).
2. Балабух В.О. Сучасні тренди змін температурного режиму та кількості опадів в Україні. Здоров'я ґрунтів та продовольча безпека в умовах сучасних кліматичних змін: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 19 жовт. 2019 р.
3. Грицюк П.М., Бащишина Л.Д. Влияние изменения климатических условий на динамику урожайности зерновых в Украине. Научный журнал «Экономика Украины». 2016. №6. С. 68–75.
4. Давыденко О.В., Лопух О.С. Влияние термических условий на урожайность картофеля в административных районах республики Беларусь. Журнал Белорусского государственного университета. География. Геология. 2019. №1. С. 46–62.
5. Данілова Н.В. Вплив зміни клімату на урожайність проса в лісостепу України. Український гідрометеорологічний журнал. 2020. №25. С. 63–73.
6. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>. (дата звернення: 15.11.2021).
7. Дмитренко В.П., Строкач Н.К., Однолеток Л.П. Метод агрометеорологічної оцінки і прогнозу врожайності соняшнику в Україні. URL: https://uhmi.org.ua/pub/np/254/3_Dm_Strokach_Odnolet.pdf. (дата звернення: 30.11.2021).
8. Кривошеїн В.О., Однолеток Л.П., Дзюба Л.П. Оцінка впливу погодних умов та організаційно-технологічних заходів на урожайність озимої пшениці за її кліматичним потенціалом. Наукові праці УкрНДГМІ. 2016. №269. С. 151–158.
9. Малицька Л.В., Балабух В.О. Ймовірні зміни кліматичних умов України до середини XXI ст. Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія. 2020. № 1(56). С. 94–100.
10. Погода в Україні в 23208 населених пунктах. URL: https://tp5.ua/%D0%9F%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B0_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BD%D0%B5. (дата звернення: 15.11.2021).
11. Протопіш І. Г. Формування врожаю та якості зерна пшениці озимої залежно від строків сівби, попередників та сорту в умовах Лісостепу Правобережного: дис. ... канд. с.-г. наук: 06.01.09 / Вінницький національний аграрний університет. Вінниця, 2016. 226 с.
12. Abrol Y.P., Ingram K.T. Effects of higher day and night temperatures on growth and yields of some crop plants. Global climate change and agricultural production. Direct and indirect effects of changing hydrological and plant physiological processes. Rome, Italy. 1996. С. 304–310.

13. Hatfield J. L., Prueger J.H. Temperature extremes: Effect on plant growth and development. *Weather and climate extremes*. 2015. №10. С. 4–10.
14. White D. H., Howden S. M. Climate and its effects on crop productivity and management. URL: <http://www.eolss.net/sample-chapters/c10/e1-05a-02-00.pdf>. (дата звернення: 30.11.2021).

References:

1. Balabukh V.O. Potocna zmina klimatu, yii vplyv ta naslidky na natsionalnomu i rehionalnomu rivniakh. Karpatskyi instytut rozvytku. Ahentstvo spriyannia stalomu rozvytku Karpatskoho rehionu «FORZA». 2015. URL: https://www.researchgate.net/publication/326319907_Potocna_zmina_klimatu_ii_vplyv_ta_naslidky_na_nacionalnomu_i_rehionalnomu_rivnah. (data zvernennia: 30.11.2021).
2. Balabukh V.O. Suchasni trendy zmin temperaturnoho rezhymu ta kilkosti opadiv v Ukraini. Zdorovia gruntiv ta prodovolcha bezpeka v umovakh suchasnykh klimatychnykh zmin: materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf., Kharkiv, 19 zhovt. 2019 r.
3. Gritsyuk P.M., Bachishina L.D. Vliyanie izmeneniya klimaticheskikh usloviy na dinamiku urozhaynosti zernovyih v Ukraine. *Nauchnyy zhurnal «Ekonomika Ukrainy»*. 2016. #6. S. 68–75.
4. Davyidenko O.V., Lopuh O.S. Vliyanie termicheskikh usloviy na urozhaynost kartofelya v administrativnykh rayonah respubliki Belarus. *Zhurnal Belorusskogo gosudarstvennogo universiteta. Geografiya. Geologiya*. 2019. #1. S. 46–62.
5. Danilova N.V. Vplyv zminy klimatu na urozhainist prosa v lisostepu Ukrainy. *Ukrainskyi hidrometeorolohichnyi zhurnal*. 2020. №25. S. 63–73.
6. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>. (data zvernennia: 15.11.2021).
7. Dmytrenko V.P., Strokach N.K., Odnolietok L.P. Metod ahrometeorolohichnoi otsinky i prohnozu vrozhaynosti soniashnyku v Ukraini. URL: https://uhmi.org.ua/pub/np/254/3_Dm_Strokach_Odnolet.pdf. (data zvernennia: 30.11.2021).
8. Kryvoshein V.O., Odnolietok L.P., Dziuba L.P. Otsinka vplyvu pohodnykh umov ta orhanizatsiino-tekhnohichnykh zakhodiv na urozhainist ozymoi pshenytsi za yii klimatychnym potentsialom. *Naukovi pratsi UkrNDHMI*. 2016. №269. S. 151–158.
9. Malyska L.V., Balabukh V.O. Ymovirni zminy klimatychnykh umov Ukrainy do seredyny KhKhI st. *Hidrolohiia, hidrokhiimiia i hidroekolohiia*. 2020. № 1(56). S. 94–100.
10. Pogoda v Ukraine v 23208 naseleennykh punktah. URL: https://rp5.ua/%D0%9F%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B0_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BD%D0%B5. (data zvernennia: 15.11.2021).
11. Protopish I. H. Formuvannia vrozhaiu ta yakosti zerna pshenytsi ozymoi zalezho vid strokiv sivby, poperednykiv ta sortu v umovakh Lisostepu Pravoberezhnoho: dys. ... kand. s.- h. nauk: 06.01.09 / Vinnytskyi natsionalnyi ahrarnyi universytet. Vinnytsia, 2016. 226 s.
12. Abrol Y.P., Ingram K.T. Effects of higher day and night temperatures on growth and yields of some crop plants. *Global climate change and agricultural production. Direct and indirect effects of changing hydrological and plant physiological processes*. Rome, Italy. 1996. С. 304–310.
13. Hatfield J. L., Prueger J. H. Temperature extremes: Effect on plant growth and development. *Weather and climate extremes*. 2015. №10. С. 4–10.
14. White D. H., Howden S. M. Climate and its effects on crop productivity and management. URL: <http://www.eolss.net/sample-chapters/c10/e1-05a-02-00.pdf>. (data zvernennia: 30.11.2021).

Abstract:

Hlushko D.O. DEPENDENCE OF PRODUCTIVITY OF AGRICULTURAL PRODUCTION IN UKRAINE ON CHANGES IN THERMAL REGIME

The dynamics of changes in the average annual air temperature in 24 regions of Ukraine in the period 2011 - 2020 is analyzed. The correlation between the yield of major crops and the average annual air temperature is studied. The regional features of this dependence are analyzed. The regions of the country are ranked according to the degree of correlation between the average annual temperature and crop yields.

Agriculture is largely dependent on natural factors, the most important of which is the change in agro-climatic conditions due to modern climate change. The main manifestation of modern climate change is an increase in air temperature, and in Ukraine the temperature increase is much more intense than in most regions of the world. Given the significant contribution of the agricultural sector to the economy of Ukraine, the problem of the dependence of agricultural production on changes in the thermal regime is of particular relevance.

The article discusses the impact of changes in the thermal regime on the territory of Ukraine on the productivity of major agricultural crops. The average annual air temperature is used as an indicator characterizing the thermal regime of the territory. The dynamics of the average annual temperature in twenty-four regions of Ukraine in the period from 2011 to 2020 is analyzed. In particular, the regions of the most intensive increase in temperature have been identified. The relationship between the average annual air temperature and the productivity of the main agricultural crops, which include potatoes, sunflowers, as well as cereals and legumes, vegetables, fruit and berries, has been studied. To identify the relationship between temperature and yield, the method of pair correlation was used. The calculations were carried out using a Microsoft Excel spreadsheet.

The study revealed significant differences in the degree of dependence of the yield of different crops on temperature conditions. It has been proven that the nature of the influence of thermal conditions on yield can vary significantly depending on the type of crop. In particular, the current increase in temperature favorably affects the efficiency of growing cereals and legumes and, at the same time, leads to a significant decrease in potato yield. It is shown that the dependence of the yield of different crops on air temperature is characterized by significant territorial disproportions. Wherein, the regions with the highest indicators of correlation dependence are located mainly in the west and northwest of Ukraine.

The regions of Ukraine were ranked in accordance with the total degree of correlation between the average annual

air temperature and the yield of selected agricultural crops. When ranking regions according to the degree of influence of the thermal factor, the arithmetic mean of the absolute values (modules) of the correlation coefficients was used. According to the ranking results, the regions were grouped. It has been proved that when analyzing territorial disproportions, it is necessary to take into account the differences in the agricultural specialization of the regions, since the specialization of crop production causes significant differences in the sown areas of crops with different dependence on thermal factors.

Based on the study, we can conclude that the current change in the thermal regime already has a significant impact on the process of transformation of agriculture, which, in particular, is manifested in a change in the agricultural specialization of the regions. For example, in regions specializing in the cultivation of vegetable crops, an increase in air temperature leads to a decrease in the efficiency of agricultural production. In turn, the decrease in the efficiency of agricultural production leads to a decrease in the volume of production. At the same time, the increase in the thermal resources of Polesye makes it possible to grow sunflower and other heat-loving crops in this zone.

The novelty of the study is to obtain a comprehensive assessment of the influence of the thermal factor on the yield of various crops. At the same time, it should be noted that the main result of the study is obtaining a numerical characteristic of the degree of correlation dependence, which allows analyzing the degree of dependence of different crops on temperature conditions, as well as identifying and analyzing territorial disproportions in the distribution of this dependence.

Key words: yield, average annual air temperature, specialization of agriculture.

Надійшла 12.01.2023р.

УДК [631.445:631.95:504.9](477.83-25)

DOI:<https://doi.org/10.25128/2519-4577.23.1.5>

Ярослав БОРИС, Олексій ТЕЛЕГУЗ

ОСОБЛИВОСТІ ГЕНЕЗИСУ АНТРОПОГЕННИХ ҐРУНТІВ ЛЬВОВА

Анотація: В статті охарактеризовано й висвітлено особливості генезу антропогенних ґрунтів міста Львова. Обґрунтовано важливість вивчення генезису ґрунтів міста, описано сучасний стан та проаналізовано їх дослідження вітчизняними та зарубіжними вченими. Встановлено першочергові фактори зміни ґрунтів внаслідок антропогенної діяльності. Описано особливості діагностики досліджуваних антропогенних ґрунтів.

Ключові слова: міський ґрунт, урбоєкосистема, культурний шар, урбанозем, антропогенний ґрунт.

Постановка науково-практичної проблеми. Впродовж останніх років спроби вирішення проблеми охорони навколишнього середовища призвели до нових уявлень про роль ґрунтового покриву у підтримці комфорту і безпечній життєдіяльності людини в місті [9, с. 200]. Здебільшого дослідження зосереджувались на природних непорушених ґрунтах та на рекультивованих землях, що використовуються в сільському і лісовому господарстві. Між тим, ґрунт є одним з найважливіших компонентів міського середовища.

Ґрунт – основа екосистеми міста і його внесок в екологічний стан міст надзвичайно великий. Робоча група SUITMA провела дві міжнародні конференції: у 2000 році в Ессені та 2003 році в Нансі. Конференції були присвячені методам вивчення міських ґрунтів, питанням класифікації, дослідженню фізико-хімічних, біологічних властивостей, динаміці забруднення, а також рекультивації порушених або забруднених ґрунтів [11].

Ґрунти міста Львова зазнають значного екологічного навантаження внаслідок антропогенного впливу через викиди автотранспорту, промисловості, процесів будівництва і реконструкції дорожніх мереж, що здійснює постійне

навантаження на ґрунт, та зумовлює зміни практично всіх його компонентів: від морфологічної будови, фізичних та хімічних властивостей до мікробіологічних і біохімічних показників, позбавляючи ґрунтовий покрив у місті здатності виконувати важливі екологічні функції. Переважаючим процесом, який на даний час спостерігається в міському ґрунті Львова є змінення природного ґрунтового профілю антропогенним, і зміна у ньому фізичних та хімічних властивостей. Дослідження генезису антропогенних ґрунтів несе за собою важливе пізнавальне, теоретичне, наукове, а також практичне значення, оскільки вони є важливою складовою міської урбоєкосистеми, яка стрімкими темпами зазнає кардинальних змін.

Актуальність і новизна дослідження. Дослідження особливостей генезису антропогенних ґрунтів міста Львова є актуальним через значний ріст урбанізації, що безпосередньо впливає на умови функціонування ґрунту в міському середовищі. Збереження в місті природного ґрунтового покриву впродовж тривалого періоду, як свідчать дослідження та аналізи науковців є справою складною. Водночас потрібно усіма силами зберегти ті території й локальні ділянки міста, які ще не встигли

зазнати безпосереднього антропогенного втручання.

Міський ґрунт виконує важливі екологічні функції завдяки біогеохімічним властивостям і великій площі поверхні тонкодисперсної частини, ґрунт поглинає токсичні сполуки, зокрема важкі метали, залишки мінеральних добрив, пестицидів, нафтопродуктів під час їхньої міграції з атмосферного повітря міста у ґрунтові та поверхневі води.

Метою дослідження є вивчення особливостей антропогенних ґрунтів міста Львова крізь призму ґрунтознавчих досліджень. Для досягнення мети дослідження поставлене завдання опрацювати й проаналізувати відомості про особливості генезису ґрунтів міста на основі наукових публікацій, архівних і картографічних матеріалів та власних досліджень.

Об'єкт дослідження ґрунтовий покрив міста Львова.

Предмет дослідження особливості генезису ґрунтового покриву, морфологічної будови, фізичних та фізико-хімічних властивостей антропогенних ґрунтів м. Львова.

Зв'язок теми статті з важливими науково-практичними завданнями. Тематика статті пов'язана із кафедральною темою, яка виконувалася у 2019 році у межах робочого часу викладачів «Морфогенез ґрунтів Львівської області» (номер держреєстрації 0117U001307) та діючою кафедральною темою «Ґрунтово-земельні ресурси Карпатського регіону України та їхня інвестиційна привабливість» (номер держреєстрації 0120U102542).

Аналіз останніх публікацій за темою дослідження. Для вирішення поставлених завдань ми розглянули й проаналізували наукові літературні джерела опубліковані за останні 20 років. Розглянуті монографічні доробки вітчизняних та закордонних вчених, які присвячені питанням вивчення особливостей ґрунтів міських територій, а також наукові статті в періодичних виданнях України та іноземних виданнях. У зв'язку з значною актуальністю проблеми питань формування та функціонування антропогенних ґрунтів, існує значна кількість публікацій вчених в даній проблематиці. Актуальними стають дослідження складних антропогенних утворень, якими є великі міста, зокрема і Львів, зі зміненими компонентами ландшафту, рослинністю й ґрунтовим покривом.

В Україні вивчення міських ґрунтів має локальний характер. В публікаціях І. М. Волошина, В. П. Кучерявого, Ю. Г. Тютюнника, А. І. Хохрякової, Т. Ф. Яковишиної та інших висвітлені питання класифікації, систематики, ген-

езису та екологічного стану ґрунтів окремих великих і середніх міст України [5, 10, 16 – 19].

Великий внесок у вивчення міських ґрунтів і екології міста зробили Т. П. Гончаренко, Є. А. Криштоп, О. В. Мацібора, О. В. Мірзак та інші [8, 9, 11, 12].

Безпосередньо в Львові дослідженнями міських ґрунтів, та їхнім ґрунтовим станом займалися О. Г. Телегуз, С. П. Позняк, О. Б. Вовк, П. К. Волошин, Я. В. Генік, В. П. Кучерявий, М. М. Назарук, О. Р. Собечко, Ю. М. Чорнобай, Ю. Ю. Шрубівич та інші. Попри наведені дослідження антропогенні ґрунти Львова потребують значної уваги. Це обумовлено погіршенням їхнього еколого-функціонального стану [15, 14, 1, 6, 7, 10, 13, 5, 2, 3].

Як зазначають С. П. Позняк і О. Г. Телегуз, ґрунти в місті існують та функціонують під впливом таких же чинників ґрунтоутворення, що і природні ґрунти, але антропогенний чинник тут є визначальним. У широкому розумінні міський ґрунт – це будь-який ґрунт, який функціонує в навколишньому середовищі міста. У вузькому розумінні – цей термін визначає специфічні ґрунти, сформовані діяльністю людини в місті. Окрім того, ця діяльність є пусковим механізмом, і постійним регулятором міського середовища [15, с. 178].

У працях О. Б. Вовк висвітлено еколого-функціональні особливості ґрунтового покриву міських парків, екологічний потенціал антропогенних ґрунтів, а також особливості ґрунтового моніторингу в умовах м. Львова. Дослідження засвідчили, що структуру ґрунтового покриву парків м. Львова утворюють гетерогенні та територіально неоднорідні блоки природних і антропогенних ґрунтів, що первинно або вторинно змінені рекреаційним навантаженням. Серед антропогенних ґрунтів переважають урбаноземі [1, с. 88]. Оцінку еколого-функціонального стану антропогенних ґрунтів парку здійснювали на підставі їхніх водно-фізичних, фізико-хімічних і фізіологічних властивостей [2, с. 80].

Дослідження еколого-функціонального стану антропогенних ґрунтів парку «Знесіння» здійснювали О. Б. Вовк і Ю. Ю. Шрубівич. Було встановлено, що кар'єрний «техноґрунт» парку формується на схилах значної крутизни, де закріплення дрібноземного матеріалу є утрудненим, і на сильно ущільнених днищах кар'єру. Середньосуглинковий субстрат з уламками пісковика, як підстильна порода, водночас є субстратом для поселення піонерної рослинності (формацій остепнених лук). Після припинення експлуатації кар'єрів і 30 – ти років

спонтанного заростання можна спостерігати перші ознаки структурування ґрунтового профілю і формування гумусового горизонту потужністю до 1 см на схилах, і 1,5 – 2,0 см – в їхньому підніжжі за рахунок інтенсивного змиву органіки зі схилу [3, с. 96].

Ґрунти центральної частини Львова досліджував П. К. Волошин, які науковиць називав «техногенні». Аналіз отриманих даних засвідчив, що техногенні ґрунти суцільним плащем покривають територію історичної частини Львова, розташованої у межах Львівської улоговини. Потужність ґрунтів культурного шару змінюється в широких межах від 2 – 4 до 6 – 9 м. Накопичення ґрунтів культурного шару міста тривало понад 15 століть. Пересічна швидкість антропогенного осадонагромадження становить 0,5 – 1,0 см за рік. Сумарний об'єм техногенних ґрунтів понад 5 млн м³. Найдавніші шари виявлено археологами у котловані готелю «Золотий Лев», який будувався в заплаві р. Полтви [6, с. 30].

Досліджував зміни фізико-хімічних властивостей ґрунтового покриву в лісопаркових і паркових насадженнях міст Карпатського регіону України Я. В. Генік, зокрема у Львові: Винниківський лісопарк, парки «Високий Замок» та парк Івана Франка [7, с. 110]. Ґрунтовий покрив лісопаркових і паркових насаджень урбанізованих екосистем, що зазнає значних змін у процесі господарського та рекреаційного впливу, за генезисом та особливостями будови науковець поділив на дві основні категорії: антропогенно змінені близькі до природних (Винниківський лісопарк) та штучно сформовані (парки центральної історичної частини Львова). Антропогенні навантаження на лісопаркові та паркові насадження урбанізованих екосистем призводять до ущільнення верхніх шарів ґрунтового покриву (щільність будови – 0,98 – 1,18 г/см³ за слабого та 1,36 – 1,47 г/см³ за сильного антропогенного навантаження), зниження польової вологості, зменшення показників шпаруватості (50,5 – 54,4 % за слабого та 40,4 – 47,9 % за сильного антропогенного впливу) та погіршення аерації ґрунту [7, с. 112].

Структуру урбанізованих ґрунтів Львова й особливості забруднення важкими металами трансформованих ґрунтів у різних ландшафтах досліджували І. М. Волошин та О. Собечко, ними складено також картосхему ґрунтів Львова. Їхні дослідження охопили урбоземи п'яти ландшафтів: Пасмове Побужжя, Давидівське пасмо, Львівське плато, Львівсько-Любінська рівнина та долина р. Полтва. У зразках урбоґрунтів визначено такі техногенні поліютанги: Fe, Mn, Pb, Be, Ni, Ti, V, Mo, Ba, Sr, Zr, Cu, Cd,

Cr, Zn, Co, Sn, і виявлено закономірності вмісту, площинного поширення важких металів техногенного та природного походження [5, с. 41].

Ґрунтовий покрив Львова досліджував також В. П. Кучерявий. У своїх працях він зазначає, що однією із рис найпоширеніших антропогенних змін міських ґрунтів є утворення так званого культурного шару. Під «культурним шаром» зазвичай розуміють верхні шари землі великих населених пунктів, які несуть на собі відбиток діяльності людини. Місцями нагромадження культурного шару найчастіше стають річки, потоки, болота, яри, куди часто скидають сміття, як правило для вирівнювання ділянки заради планування території під будівництво. На території Львова з його розгалуженою в минулому гідрографічною мережею засипано або перетворено в колектори близько сотні річок і потоків [10, с. 204].

Вивчення ґрунтів парків, лісопарків, скверів, бульварів і вуличних насаджень старовинного Львова свідчить, що за характером походження і фізико-хімічними особливостями вони поділяються на дві основні категорії – природні (парки Стрийський, Залізна Вода, Личаківський) і насипні (Парк Івана Франка, парк «Високий Замок», багато скверів, вуличні насадження). Характерно, що природні ґрунти в насадженнях Львова вирізняються підвищеною кислотністю (рН 4,6 – 4,9) і нестачею поживних речовин. Натомість насипні ґрунти часто містять більше гумусу, ніж природні, і вирізняються лужною реакцією (рН 1,7 – 9,0) [10, с. 204].

Впровадженням рішень у сферах планування і масштабування розумних та інтегрованих енергетичних систем, які перетворюють міста у сталі, людиноцентричні та екологічно стійкі екосистеми, що забезпечують високі стандарти життя для мешканців, досліджував М. М. Назарук [13, с. 7].

На нашу думку потрібно усіма силами зберегти території і локальні ділянки міста, які ще не встигли зазнати безпосереднього втручання з боку людини, оскільки вони є важливою складовою міської урбоекосистеми, яка стрімкими темпами зазнає трансформованих змін.

Викладення основного матеріалу. Розвиток міських екосистем на відміну від природних визначається не стільки природними процесами, скільки діяльністю людини. Тому в місті відбувається значна зміна всіх факторів ґрунтоутворення. Сучасне ґрунтоутворення в міських умовах протікає в природних ґрунтах, на культурному шарі й на ґрунтах що є не зміненими ґрунтоутворенням або впливом

людини [19, с. 66].

Формування культурного шару відбувається шляхом поверхневого накопичення різного роду матеріалу. До його складу в сучасних містах входять найрізноманітніші елементи – камінь, бита цегла, будівельне сміття, різні предмети домашнього вжитку, занедбані фундаменти старих будівель, залишки будівельних матеріалів зруйнованих погребів, колодязів, з колод і дощатих настилів та асфальтованих покриттів. Серед цих відкладень зазвичай переважає будівельне сміття. Всі ці напластування культурного шару в різний історичний час виконували роль ґрунту, набували рис її будови й таким чином культурний шар являє собою різновікову систему похованих міських ґрунтів, у тому числі і палеоурбаноземів [4, с. 62].

Сучасний рівень техногенезу, інтенсивний розвиток промислових агломерацій сприяють збільшенню урбанізованих територій у світі й процес цей буде надалі становитися активнішим, адже спосіб життя в містах має свої переваги (економічні, соціально-побутові, культурні, інформаційні тощо). Поряд із позитивним ефектом цей процес призводить до зростання небажаних наслідків, які проявляються у загостренні екологічних проблем у містах [16, с. 65]. Міські ґрунти, попри докорінну перебудову своїх найважливіших властивостей, на думку ряду провідних дослідників, визнаються базовою складовою урбогеосистеми, що здійснює ряд найважливіших екологічних та господарських функцій і значною мірою визначальною умовою життя людини в місті. Формувальним чинником розвитку ґрунтів у містах є структура і характер землекористування. Міська територія являє собою різноманітність типів земель, які мають різне функціональне значення. В ґрунтах відображається якість і вид землекористування, що є формуючим чинником еволюції ґрунтів міських і промислових районів.

Виділяють ґрунти наступних основних категорій землекористування [17, с. 112]:

- землі міської забудови – селітебна зона (внутрішньо дворові простори, сквери, дитячі садки та школи, газони вздовж транспортних магістралей);
- землі загального користування – промислова зона (заводи, фабрики, автогосподарства, ТЕС, склади, АЗС, автомагістралі, аеропорти, залізничні дороги, тощо);
- землі природно-рекреаційної та природоохоронної зон (міські ліси, лісопарки, парки, бульвари, сквери, пам'ятки природи, тощо);
- землі сільськогосподарського призначення (рілля, ферми, розплідники, дослідні по-

ля, тощо);

- землі резерву (пустирі, звалища, кар'єри, тощо).

Розподіл земель за категоріями землекористування дає можливість, з однієї сторони, більш повно вивчити проблему, з іншої сторони, інтерпретувати отримані результати, а значить, давати правильні рекомендації з проведення заходів охорони ґрунтів. В останні роки методологія ґрунтових досліджень отримала розвиток у зв'язку з необхідністю оцінки стану ґрунтів, розробки містобудівної документації та практики проведення оцінки впливу на навколишнє середовище. Важливою особливістю розроблюваних нормативних документів фактично став екосистемний підхід. Це відображено в екологоорієнтованій класифікації ґрунтів і «екологічних функціях міських ґрунтів» [9, с. 200].

Вперше термін «міський ґрунт» був введений Дж. Бокгеймом в 1974 р., який визначав його як «ґрунтовий матеріал, що містить антропогенний шар несільськогосподарського походження більше 50 см, утворений шляхом перемішування поверхні землі в міських і приміських територіях» [20, с. 5].

На природний генезис ґрунтоутворення ґрунтів в місті накладаються антропогенні та техногенні процеси, які зумовлюються забрудненням хімічними речовинами, побутовими відходами, будівельними матеріалами, інтенсивним рекреаційним навантаженням [19, с. 65]. Особливості ґрунтоутворювального процесу на міських територіях полягають у наступному: порушення ґрунтів в результаті переміщення горизонтів з природних місць залягання; деформація структури ґрунту і порядку розташування ґрунтових горизонтів; низький вміст органічної речовини; зменшення чисельності популяцій та активності ґрунтових мікроорганізмів і безхребетних як наслідок дефіциту органічної речовини. Значної шкоди міським біогеоценозам завдає вивіз і спалювання листя, в результаті чого порушується біогеохімічний цикл поживних елементів ґрунту, ґрунти постійно бідніють, стан зростаючої на них рослинності погіршується [17, с. 110].

При дослідженні антропогенних ґрунтів міста Львова вагоме значення має дослідження їх морфологічних властивостей. У профілях ґрунти мають багато суто індивідуальних рис, і лише з невеликим ступенем вірогідності можна передбачити, які властивості матимуть ті чи інші ґрунти навіть серед тих, що формуються у подібних природно-техногенних умовах. Виявляються певні ознаки подібності між різними профілями, закладеними у санітарно-захисній

та парковій зонах та у садах. Але в деяких випадках ґрунтові профілі, закладені у різних функціональних зонах, мають набагато більше спільного, ніж розміщені в однакових умовах урбогенного навантаження.

У межах міста ми провели комплекс польових досліджень присвячених генезису антропогенних ґрунтів та за результати обстеження ґрунтового покриву території міста Львова виділили найхарактерніший тип і підгрупу досліджуваних ґрунтів:

Урбанозем (*Urbic Technosols (Humic)*) → Екранозем (*Ekranosols*).

Антропогенні ґрунти власне утворюють тип міських ґрунтів урбаноземів. В цей час прийнято наступне визначення: урбанозем – це антропогенно-перетворений ґрунт, що має створений в результаті людської діяльності поверхневий шар потужністю понад 50 см, що отриманий шляхом перемішування, насипання або поховання матеріалу урбаногенного походження, в тому числі будівельно-побутового

сміття. Урбанозем поділяється на підгрупи до однієї з яких відносяться хімічно-перетворені ґрунти, до якої належить екранозем.

В центральній частині міста Львова до 70 – 90% ґрунту закрито асфальтобетоном покриттям й житловими забудовами, внаслідок чого більша частина забруднюючих опадів оминає ґрундове тіло і безпосередньо стікає через каналізацію в річку Полтву. Асфальтобетонне покриття захищає ґрунт від основної маси забруднювачів і перешкоджає проникненню дощових опадів, змінює водно-повітряний режим ґрунту. Без природної аерації відбувається перезволоження ґрунту, що сприяє підвищенню вологи в підвалах, а інколи й підтоплення, що призводить до руйнування фундаментів в будинках. Для детального ознайомлення нижче наводимо морфологічну порівняльну характеристику антропогенних ґрунтів найтипівіших за ознаками й особливостями урбанозем та екранозем досліджуваної території та їхні фото (рис. 1).

Генетичний горизонт	Урбанозем (на вул. С. Бандери 32) розріз №1	Генетичний горизонт	Екранозем (на вул. С. Бандери 91) розріз №3
HU 0 – 33	темно-сірий насипний гумусовий горизонт, свіжий, пухкий, легкосуглинковий, значний вміст коріння, включення цегли та щебеню різного діаметру, перехід різкий;	U 0 – 10	хідник (тротуар) під яким перебуває пісок із включенням дрібного щебеню;
U ₁ 33 – 65	Антропогенний горизонт неоднорідного забарвлення, свіжий, щільний, значний вміст кварцового піску, корінці рослин, включення цегли та каміння, ознаки оглеєння, перехід різкий;	HU ₁ 10 – 35	насипний гумусовий горизонт, темно-сірий, свіжий, ущільнений, новоутворення у вигляді дендритів та копролітів, включення дрібного щебеню, перехід різкий;
U ₂ 65 – 117	мозаїчне неоднорідне забарвлення, свіжий, щільний, на глибині (71 см) спостерігається перегнивання коріння, наявність заліза, включення цегли та виявлений артефакт керамічної водогінної труби на глибині (110 см), перехід різкий;	U ₂ 35 – 60	неоднорідний мозаїчний шар, свіжий, щільний, новоутворення у вигляді сполук заліза, корінці різного діаметру, включення великої цегли, перехід різкий;
U ₃ gl 117 – 180	Сизий горизонт, вологий, щільний, корінці рослин, наявність заліза по всьому горизонті, оглеєння, перехід поступовий;	U ₃ 60 – 80	антропогенний горизонт, мозаїчного неоднорідного забарвлення, свіжий, щільний, наявність коріння різного діаметру, включення цегли та каміння різної форми, перехід помітний;
U ₄ GL 180 – 200	темно-сизий глеєвий горизонт, мокрий, щільний, новоутворення у вигляді заліза, наявні включення каміння різного діаметру.	U ₄ 80 – 105	антропогенний горизонт, мозаїчного забарвлення, вологий, щільний, новоутворення заліза, коріння рослин, наявне оглеєння, перехід помітний;
		U ₅ Gl 105 – 200	темно-сизий мозаїчний горизонт, мокрий, щільний, залістисті новоутворення та оглеєння, окремі включення щебеню різного діаметру.

Рис. 1. Морфологічна будова антропогенних ґрунтів м. Львова ліворуч розріз №1 – урбанозем (вул. С. Бандери 32), праворуч розріз №3 – екранозем (вул. С. Бандери 91)

Збільшена щебенюватість і карбонатність міських ґрунтів, безструктурність, переущільненість і значна твердість поверхневих шарів негативно впливають на фізичні властивості

всіх ґрунтів в межах міста (табл. 1), а отже, й на функціонування урбофітоценозів і всієї урбоєкосистеми.

Таблиця 1

Фізичні та хімічні властивості антропогенних ґрунтів м. Львова

Генетичний горизонт, потужність	Щільність, г/см ³		Шпаруватість %	Гумус, %	CaCO ₃ %	pH водне
	будови	твердої фази	Загальна			
Урбанозем на вул. Степана Бандери 32 розріз №1						
HU 0 – 33	1,2	2,2	48	3,2	11,1	7,8
U ₁ 33 – 65	1,5	2,3	32	0,5	16,0	8,0
U ₂ 65 – 117	1,5	2,3	31	0,6	13,5	8,0
U ₃ gl 117 – 180	1,6	2,4	35	0,2	11,5	8,1
U ₄ GL 180 – 200	1,5	2,5	34	0,1	–	7,8
Екранозем на вул. Степана Бандери 91 розріз №3						
U 0 – 10	–	–	–	–	–	–
HU ₁ 10 – 35	1,4	2,3	39	3,2	9,8	7,8
U ₂ 35 – 60	1,6	2,4	32	0,4	11,1	8,1
U ₃ 60 – 80	1,5	2,4	36	0,6	14,8	7,9
U ₄ 80 – 105	1,6	2,4	32	0,3	12,3	7,8
U ₅ Gl 105 – 200	1,5	2,5	36	0,3	11,5	7,9

Антропогенні ґрунти характеризуються значним різноманіттям властивостей (табл. 1). В результаті дії антропогенного чинника на досліджувані ґрунти, відбуваються такі негативні фізичні процеси: як ущільнення верхніх горизонтів особливо в екраноземах, які знаходяться під асфальтобетонним покриттям, що веде за собою до зниження водопроникності, зниження концентрації кисню в ґрунті, зміна водного режиму, також відбувається ущільнення ґрунту й зменшення загальної шпаруватості. Об'єднує дані ґрунти їх низький вміст гумусу по всьому профілю, за винятком верхніх горизонтів (НУ₀ – 33) та (НУ₁ 10 – 35), що у випадку урбанозему в якому вміст гумусу становить 3,2 %, пов'язано з тим, що даний горизонт є насипаний людиною. Екранозем теж характеризується таким же вмістом гумусу 3,2 %. На нашу думку це зв'язано з тим, що швидше на цій ділянці знаходилася насипна клумба із трав'яною рослинністю, яку з часом засипали та проклали хідник. В досліджуваних ґрунтах характерним є мозаїчна наявність карбонатів кальцію майже по всьому горизонту, які приносяться в основному під час будівництва й прокладання мереж, а також різних ремонтних робіт. Кислотність середовища в аналізованих ґрунтах є лужною та коливається в межах (рН 7,8 – 8,1), що веде за собою уповільнення ґрунтоутворних процесів, зменшення біотичної складової ґрунту, аеробну мікробіоту заміщує анаеробна, що призводить до зміни якості ґрунту.

Значний вплив на ґрунти м. Львова має застосування сполук (піщано-соляної суміші), яка використовується в зимовий період комунальною технікою міста для запобігання ожеледиці та снігу на дорозі й тротуарах. Накопичення солей у ґрунтах може спостерігатися на відстані 100 метрів від дороги, але найбільша концентрація спостерігається на віддалі перших 3 – 5 метрів. Посипання доріг піщано-соляною сумішшю призводить до зміни фізичних та фізико-хімічних властивостей (табл. 1) досліджуваних ґрунтів.

Проте одним з основних джерел забруднення ґрунтів у м. Львові є автотранспорт. У вихлопних газах знаходиться значна кількість хімічних речовин, більшість яких є токсичними. Надзвичайно велика загроза яких полягає у тому, що вони можуть бути вільно включенні в трофічні ланцюги живих організмів, а це, своєю чергою, може призвести до порушення біологічної рівноваги довкілля.

Особливо багато токсичного свинцю, його підвищені концентрації знаходять у ґрунтах на відстані 30 м від вулиць з інтенсивним автомобільним рухом (автомагістралі). На

території міст найбільша увага надається таким елементам, як Pb, Zn, Cd, Ni. Забруднення ґрунтів змінює перебіг ґрунтоутворення (гальмує його), різко знижує продуктивність ґрунтів, викликає накопичення забруднювачів у рослинах, з яких вони часто надходять в організм людини прямо або посередньо (через рослинні й тваринні продукти), ще одним наслідком забруднення ґрунтів є послаблення процесів самоочищення ґрунтів від хвороботворних організмів, які є джерелами небезпечних хвороб [8, с. 89].

Озеленені ділянки міста досить нестійкі до антропогенних навантажень, основними з яких є переущільнення ґрунту в результаті витоптування. Найбільше зазнають витоптування парки такі як: парк імені Івана Франка, Високий Замок на Валах та Стрийський парк тобто ті, що розташовані в густонаселених районах міста Львова.

Висновки. На основі власних досліджень виділено тип та підгрупу (урбанозем, екранозем) антропогенних ґрунтів й схарактеризовано їхні морфологічні ознаки, фізичні та фізико-хімічні властивості й те як значне антропогенне навантаження на міське середовище спричинило зниження його стійкості до зовнішнього впливу і зумовило трансформацію ґрунту.

Особливості генезису антропогенних ґрунтів території дослідження в основному пов'язані зі змінами в ґрунтовому покриві. Панівне місце посідають процеси спричинені антропогенною діяльністю. Значна площа міста формується на культурному шарі та знаходиться під асфальтобетонним покриттям й житловими забудовами, що ускладнює та змінює генезис і посилює антропогенну трансформацію ґрунтів. Характерною рисою їхнього генезису є збільшення вмісту різного роду органічних, антропогенних й хімічних речовин у ґрунті внаслідок накопичення сільськогосподарської, промислової та міської діяльності людини, каналізовано основні водні артерії, погіршилась дренажність території, суттєво змінився режим зволоження ґрунтів, зросло хімічне навантаження на ґрунти. Це призводить до підвищення водостійкості та зниження повітропроникності ґрунту, що може мати несприятливі наслідки для екосистеми міського регіону. Також у результаті дії антропогенного чинника в міському ґрунті формуються певні відмінності від природного, такі як зміна фізичних, фізико-хімічних властивостей, забруднення ґрунту різними техногенними поллютантами, яке гальмує ґрунтоутворення і веде до зниження продуктивності ґрунтів та багато іншого. Таким чином можна відзначити, що отримані резуль-

тати даватимуть змогу доповнити та розширити теоретичні та практичні базиси особливостей генезису антропогенних ґрунтів.

Перспективи використання результатів дослідження. Отже, отримана у ході досліджень фактична інформація про генезис антропогенних ґрунтів міста Львова може розглядатися як орієнтир для науковців швидше ви-

рішувати проблемні завдання цих ґрунтів й більш об'єктивно та науково обґрунтовано подавати оцінку геоекологічного стану міських ґрунтів та організації ґрунтово-екологічного моніторингу міських територій. Висвітлені результати можуть бути використані у стратегії розвитку міста, реалізація якої передбачена до 2025 року.

Література:

1. Вовк О. Б. Еколого-функціональні особливості ґрунтового покриття міських парків (на прикладі м. Львова). *Ґрунтознавство*. 2004. Т. 5. № 1–23. С. 86–92.
2. Вовк О. Б., Чорнобай Ю. М. Становлення та перспективи та перспективи досліджень екології антропогенізованих ґрунтів. *Наукові записки державного природознавчого музею*. 2006. Вип. 22. С. 79–92.
3. Вовк О. Б., Шрубівич Ю. Ю. Оцінка екологічного стану техноґрунтів парку «Знесіння» (м. Львів). *Вісник ЛДУ. Сер. Геогр.* 1999. Вип. 25. С. 95–96.
4. Борис Я. Я., Телегуз О. Г. Особливості урбаноземів міста Львова. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: географія*. 2022. № 1. С. 59–65.
5. Волошин І. М., Собечко О. Р. Кислотні опади міста Львова: їх хімізм, металізація природних компонентів. Львів: ЛДУФК, 2013. С. 41–61.
6. Волошин П. К. Характеристика культурного шару історичної забудови Львова. *Наук. вісн. Чернів. ун-ту. Географія*. 2003. Вип. 167. С. 29–37.
7. Генік Я. В. Вплив антропогенних навантажень на стан ґрунтового покриття паркових і лісопаркових насаджень міст Карпатського регіону України. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2013. Вип. 23.13. С. 110–114.
8. Гончаренко Т. П., Жицька Л. І. Дослідження якості міських ґрунтів (м. Черкаси). *Вісник ЧДТУ*. 2014, № 4. С. 89–94.
9. Криштоп Є. А., Волощенко В. В. Міські ґрунти як невід'ємний елемент урбанізованих і техногенно-забруднених територій. *Вісник ХНАУ. Ґрунтознавство, агрохімія, землеробство, лісове господарство*. 2013. № 2. С. 200–206.
10. Кучерявий В. П. Урбоекологія. Львів: Видавництво «Світ», 2001. 440 с.
11. Мацібора О. В., Кураєва І. В., Войтюк Ю. Ю. Застосування просторової інтерполяції для аналізу розподілу важких металів у міських ґрунтах. *Інститут географії НАН України. Теорія і методологія*. 2014. С. 25–31.
12. Мірзак О. В. Екологічні особливості едафотопів урбанізованих територій степової зони України (на прикладі м. Дніпропетровська): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. біол. наук. Дніпро, 2001. 19 с.
13. Назарук М. М., Полянський Ю. С., Остроушко М. В. Реалії та перспективи розвитку урбосистем умісті Львів. Людина та довкілля. *Проблеми неоекології*. 2022. Вип. 37. С. 6–21.
14. Позняк С. П., Красеха Є. Н. Чинники ґрунтоутворення. Львів: Видавництво центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. 400 с.
15. Позняк С. П., Телегуз О. Г. Антропогенні ґрунти. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2021. 200 с.
16. Тютюнник Ю. Г. Генезис, різноманіття і екологія міських ґрунтів (на прикладі парку «Феофанія»). *Ґрунтознавство*. 2014. Т. 15. С. 64–73.
17. Хохрякова А. І. Ґрунти міст: Особливості генезису, класифікації та діагностики. *Вісник ОНУ. Серія: Географічні та геологічні науки*. 2016. Т. 21. Вип. 1. С. 110–125.
18. Хохрякова А. І. Антропогенні глибоко-трансформовані ґрунти (урбоземи) міста Одеси. *Агроекологічний журнал*. 2020. №3. С. 110–117.
19. Яковишина Т. Ф. Класифікація антропогенно перетворених ґрунтів урбоекосистеми м. Дніпропетровськ. *Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури*. 2015. № 12 (213). С. 65–70.
20. Hollis J. M. The classification of soils in urban areas. *Soils in Urban Environments*. Oxford, 1991, P. 5–27.

References:

1. Vovk O. B. Ekolooho-funktsional'ni osoblyvosti gruntovoho pokryvu mis'kykh parkiv (na prykladi m. L'vova). *Gruntoznavstvo*. 2004. T. 5. # 1–23. S. 86–92.
2. Vovk O. B., Chornobay Yu. M. Stanovlennya ta perspektyvy ta perspektyvy doslidzhen' ekolohiyi antropohenizovanykh gruntiv. *Naukovi zapysky derzhavnogo pryrodoznavchoho muzeyu*. 2006. Vyp. 22. S. 79–92.
3. Vovk O. B., Shrubovych Yu. Yu. Otsinka ekolohichnoho stanu tekhnogruntyv parku «Znesinnya» (m. L'viv). *Visnyk LDU. Ser. Neohr.* 1999. Vyp. 25. S. 95–96.
4. Borys Ya. Ya., Telehuz O. H. Osoblyvosti urbanozemiv mista L'vova. *Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Seriya: heohrafiya*. 2022. # 1. S. 59–65.
5. Voloshyn I. M., Sobechko O. R. Kyslotni opady mista L'vova: yikh khimizm, metalizatsiya pryrodnykh komponentiv. L'viv: LDUFK, 2013. S. 41–61.
6. Voloshyn P. K. Kharakterystyka kul'turnoho sharu istorychnoyi zabudovy L'vova. *Nauk. visn. Cherniv. un-tu. Heohrafiya*. 2003. Vyp. 167. S. 29–37.
7. Henyk Ya. V. Vplyv antropohennykh navantazhen' na stan gruntovoho pokryvu parkovykh i lisoparkovykh nasadzhen' mist Karpat's'koho rehionu Ukrayiny. *Naukovyy visnyk NLTU Ukrayiny*. 2013. Vyp. 23.13. S. 110–114.
8. Honcharenko T. P., Zhyts'ka L. I. Doslidzhennya yakosti mis'kykh gruntiv (m. Cherkasy). *Visnyk ChDTU*. 2014, # 4. S. 89–94.
9. Kryshstop Ye. A., Voloshchenko V. V. Mis'ki grunty yak nevid'yemnyy element urbanizovanykh i tekhnohenno-zabrudnennykh terytoriy. *Visnyk KhNAU. Hruntoznavstvo, ahrokhimiya, zemlerobstvo, lisove hospodarstvo*. 2013. # 2. S. 200–206.
10. Kucheryavyy V. P. Urboekolohiya. L'viv: Vydavnytstvo «Svit», 2001. 440 s.
11. Matsibora O. V., Kurayeva I. V., Voytyuk Yu. Yu. Zastosuvannya prostorovoyi interpolyatsiyi dlya analizu rozpodilu vazhkykh metaliv u mis'kykh gruntakh. *Instytut heohrafiyi NAN Ukrayiny. Teoriya i metodolohiya*. 2014. S. 25–31.
12. Mirzak O. V. Ekolohichni osoblyvosti edafotopiv urbanizovanykh terytoriy stepovoyi zony Ukrayiny (na prykladi m. Dnipropetrovs'ka): avtoref. dys. na zdobuttya naukovoho stepenya kand. biol. nauk. Dnipro, 2001. 19 s.

13. Nazaruk M. M., Polyans'kyu Yu. S., Ostroushko M. V. Realiyi ta perspektyvy rozvytku urbosystem umisti L'viv. Lyudyna ta dovkillya. Problemy neokolohiyi. 2022. Vyp. 37. S. 6–21.
14. Poznyak S. P., Krasyekha Ye. N. Chynnyky gruntoutvorennya. L'viv : Vydavnytstvo tsentr LNU imeni Ivana Franka. 2007. 400 s.
15. Poznyak S. P., Telehuz O. H. Antropohenni gruntiv. L'viv: LNU imeni Ivana Franka, 2021. 200 s.
16. Tyutyunnyk Yu. H. Henezys, riznomanittya i ekolohiya mis'kykh gruntiv (na prykladi parku «Feofaniya»). Gruntoznavstvo . 2014. T. 15. S. 64–73.
17. Khokhryakova A. I. Grunty mist: Osoblyvosti henezysu, klasyfikatsiyi ta diahnozyky. Visnyk ONU. Seriya: Heohrafichni ta heolohichni nauky. 2016. T. 21. Vyp. 1. S. 110–125.
18. Khokhryakova A. I. Antropohenni hlyboko-transformovani gruntiv (urbozemy) mista Odesy. Ahroekolohichnyy zhurnal. 2020. #3. S. 110–117.
19. Yakovyshyna T. F. Klasyfikatsiya antropohenno peretvorennykh gruntiv urboekosystemy m. Dnipropetrovs'k. Visnyk Prydniprovskoyi derzhavnoyi akademiyi budivnytstva ta arkhitektury. 2015. # 12 (213). S. 65–70.
20. Hollis J. M. The classification of soils in urban areas. Soils in Urban Environments. Oxford, 1991, S. 5–27.

Abstract:

Y. Y. Borys, O. G. Teleguz. FEATURES OF THE GENESIS OF ANTHROPOGENIC SOILS OF LVIV

The article characterizes and highlights the peculiarities of the genesis of anthropogenic soils in the city of Lviv. The importance of studying the genesis of the city's soils is substantiated, the current state is described, and their research by domestic and foreign scientists is analyzed. The primary factors of soil change as a result of anthropogenic activity have been established. The peculiarities of diagnostics of the studied anthropogenic soils are described. Modern soil formation in urban conditions takes place on natural buried soils, on which a new anthropogenic horizon or, as scientists call it, a cultural layer, has formed.

The cultural layer is a historically formed system of layers that was formed as a result of human activity. The thickness of the cultural layer is very different and can vary from a few centimeters to tens of meters and is characterized by variegation even within small areas. In the central area of the city of Lviv, the soil depth of the cultural layer varies widely from 2–4 to 6–9 meters. The accumulation of the soil of the cultural layer of the city lasted for more than 15 centuries. The oldest layers were discovered by archaeologists in the central part of the city near the floodplain of the Poltava River.

The formation of the cultural layer occurs through the surface accumulation of various types of material as a result of human economic and household activities or through the transformation of the upper natural layer during construction and landscaping with the introduction of extraneous materials into the natural soil. The composition of the bulk layer in modern cities includes a wide variety of elements - stone, broken bricks, construction debris, various household items, abandoned foundations of old buildings, remnants of building materials of destroyed cellars, wells, log and board floors, asphalt and asphalt pavements. Among these deposits, construction debris usually prevails. All these stratifications of the cultural layer at different historical times performed the role of soil, acquired features of its structure, and thus the cultural layer represents a multi-age system of buried urban soils.

The modern level of anthropogenesis, the intensive development of industrial agglomerations contribute to the increase of urbanized territories in the world, and this process will become more active in the future, because the way of life in the city has its advantages in terms of economic, social, household, cultural, informational, etc. Along with a positive effect, this process leads to an increase in undesirable consequences, which are manifested in the aggravation of environmental problems in cities. According to a number of leading researchers, urban soils, despite the radical restructuring of their most important properties, are recognized as a basic component of the urban geosystem, which performs a number of important ecological and economic functions and is largely a determining condition for human life in the city. The urban territory is a variety of land types that have different functional significance. Soils reflect the quality and type of land use, which is a formative factor in the evolution of soils in urban and industrial areas.

The soils of the city of Lviv are subjected to a significant environmental load as a result of anthropogenic influence due to emissions from motor vehicles, industry, processes of construction and reconstruction of road networks, which exerts a constant load on the soil and causes changes in almost all its components: from the morphological structure, physical and chemical properties to microbiological and biochemical indicators, depriving the soil cover in the city of the ability to perform important ecological functions. The predominant process that is currently observed in the urban soil of Lviv is the change of the natural soil profile by anthropogenic ones, and the change in its physical and chemical properties. Considering the complexity and accessibility of conducting research, which is due to the lack of systematized and generalized diagnostic features, the multi-vector nature of the formation of morphogenetic properties and the significance of anthropogenic changes in them, and the optimal use of these soils, we have reasons to state that the study of the genesis of anthropogenic soils carries with it an important cognitive, theoretical, scientific and also of practical importance, as they are an important component of the urban ecosystem, which is undergoing drastic changes at a rapid pace.

Keywords: urban soil, urban ecosystem, cultural layer, urbanozem, anthropogenic soil.

Надійшла 26.04.2023р.

ЕКОНОМІЧНА ТА СОЦІАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ

УДК 911.3: 32

DOI: <https://doi.org/10.25128/2519-4577.23.1.6>

Мирослав ДНІСТРЯНСЬКИЙ, Наталія ДНІСТРЯНСЬКА

ЕТНОГЕОГРАФІЧНЕ МАКРОРАЙОНУВАННЯ УКРАЇНИ ЯК ІНФОРМАЦІЙНА
ОСНОВА РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕТНОПОЛІТИКИ

Зроблено всебічний аналіз макрорайонних етногеографічних відмінностей в Україні, які найбільше проявляються в різних співвідношеннях кількості етнічних українців та представників етнонаціональних меншин за регіонами держави, особливостях структури населення за рідною мовою. Визначення спільних і відмінних рис етнонаціональної й етномовної структури населення між регіонами України за допомогою низки показників (значення кількісного переважання українців над найбільшою етнічною меншиною за регіонами; співвідношення частки українців та населення з рідною українською мовою; співвідношення частки українців з рідною російською мовою та частки росіян з рідною українською мовою) дало змогу виділити 12 етногеографічних районів: 1) Закарпатський; 2) Галицький; 3) Волинський; 4) Чернівецький; 5) Подільсько-Поліський; 6) Центрально-Правобережний; 7) Центрально-Лівобережний; 8) Дніпровсько-Харківський; 9) Донецький; 10) Одеський; 11) Центрально-Причорноморський; 12) Кримський район.

Оскільки запропонована схема етногеографічного районування відображає не лише найбільш суттєві регіональні відмінності етнонаціонального складу населення та його мовної структури, але й розкриває особливості політичного розвитку та соціально-економічного освоєння території України, суттєві відмінності в рівнях урбанізації та демографічному становищі регіонів, то вона може бути основою інтегрального суспільно-географічного макрорайонування України та важливим орієнтиром в здійсненні регіональної етнополітики.

Ключові слова: етногеографічне районування, етнічний склад населення, структура населення за рідною мовою, регіональна етнополітика, асиміляція.

Постановка науково-практичної проблеми. Актуальність дослідження. Відмінності етнонаціонального складу населення за регіонами в межах держав здебільшого мають закономірний характер, зумовлений низкою чинників (історико-географічними передумовами, суб'єктивними моментами формування державних територій і державних кордонів, складністю міжетнічного розселення, міграціями населення, особливостями державної політики). Причому всі зазначені чинники є взаємопов'язаними, а їхня сукупна дія зумовлює утворення етногеографічних макрорайонів – значних за розмірами частин території держави, які виділяються особливостями розміщення та кількісних співвідношень етнонаціональних спільнот і груп, що знаходить своєрідне відображення і в культурному обличчі цих ареалів та країн загалом. При цьому важливо чітко відрізнити поняття етногеографічних районів від етнографічних, які формуються в межах розселення одного народу окремими групами (етнографічними групами), що виділяються особливостями діалекту однієї мови, деякими своєрідними рисами традиційного господарства та традиційної культури.

Формування етногеографічних відмінностей має об'єктивний характер, водночас їхнє пізнання – значною мірою суб'єктивний процес, який визначається метою, завданням та методичними підходами дослідника, що своєю чергою зумовлює необов'язкову тотожність й

плюралізм моделей етногеографічного районування.

Пізнання етногеографічних особливостей є особливо важливим для України з огляду на недостатній рівень регіональної ментально-політичної консолідації українського суспільства, що потребує відповідної етнополітики в інформаційній, освітній та соціальній сферах. Водночас виділення етногеографічних районів в Україні ускладнене невідповідністю етнічної та мовної структури населення та суперечностями зовнішніх впливів.

Аналіз останніх публікацій за темою дисертації. Проблематика етногеографічного районування України недостатньо відображена в науковій літературі з огляду на інерцію науково-методологічних підходів ще радянських часів, коли етногеографії і загалом приділяли незначну увагу в суспільно-географічних дослідженнях. Регіональні етногеографічні відмінності України тогочасного періоду розкривали лише поодинокі праці, підготовлені в рамках історичних досліджень, зокрема, В. Наулка ([12], [13], [14]). Тому наукова етногеографічна аналітика більш активно почала розвиватися лише з часу проголошення незалежності України. А в 1994 році Б. Заставецький уперше провів й етногеографічне районування України на основі аналізу питомої ваги етнічних українців як корінної нації, виділивши сім етногеографічних регіонів (Карпатський, Північно-Західний, Подільський, Північно-Цент-

ральний, Східний, Північно-Східний, Південний) [7]. Цей підхід було продовжено в наступній праці авторства Б. Заставецького, О. Заставецької, Д. Ткача з урахуванням уже й етнічної мозаїчності регіонів [6]. Запропонована авторами модель досить повно відображає регіональні відмінності структури населення України в розрізі етнонаціональних спільнот та груп. Водночас в процесі етногеографічного районування держав, для яких характерною є невідповідність етнонаціонального та мовно-культурного складу населення, у тому числі й України, є потреба урахувати ще й етносоціальні параметри (мовна структура населення, ступінь асиміляції етнонаціональних груп, ступінь інтегрованості в загально-державне культурно-політичне середовище). З урахуванням таких передумов свою спробу етногеографічного районування зробив М. В. Багров, виділяючи три групи областей з приблизно однаковою часткою українців, котрі вважають рідною українську мову: «базова Україна» (14 областей, понад 95% українців визнає рідною мову своєї національності), «перехідна зона» (8 областей і м. Київ, від 75 до 95% українців вважає рідною мову своєї національності) й «етнопериферія» (дві області і АР Крим, від 50 до 65% українців вважає рідною мову своєї національності) [1, с. 99]. Цей підхід відзначається певною упередженістю й некоректністю в називанні регіонів, фіксуючи лише деякі загальні відмінності, так як для виділених ним груп областей характерною є значна внутрішня диференціація, тому пізнавальне й практичне значення цієї схеми є обмеженими.

Подальші дослідження макрорайонних етногеографічних відмінностей, як і етногеографічних досліджень загалом, фактично призупинилися з огляду на відсутність нових переписів населення. Водночас пізнавальні й практичні потреби в аналізі цієї проблематики лише зросли з огляду на сучасні складні територіально-політичні процеси в Україні. І попри обмеженість інформаційної бази етногеографічні дослідження можна і треба продовжувати як на міжрегіональному, так і на внутрішньо регіональному рівнях, враховуючи той факт, що попри беззаперечні етнодемографічні зміни, які відбулися з часу перепису населення, багато основних співвідношень в етнонаціональній структурі населення України все ж збереглося.

Значно більше в науковій літературі є публікацій, які стосуються проблем етнополітики України (В. Євтуха [5], В. Котигоренка [8], П. Надолішнього [9] та ін.), але в більшості з них недостатньо враховано районні етног-

еографічні особливості та етнополітичні небезпеки, спричинені деструктивними зовнішніми впливами.

Мета, завдання та методи дослідження. Виходячи з стратегічної мети щодо необхідності створення цілісної моделі етногеографічного районування, яка розкривала б регіональні відмінності етнічної та мовної структури населення України та була б інформаційною основою регіональної етнополітики, в статті було поставлені такі завдання: 1) проаналізувати основні параметри етнічної структури регіонів України щодо кількісних співвідношень питомої ваги української етнічної нації та етнонаціональних меншин; 2) розкрити основні співвідношення у структурі населення за рідною мовою в розрізі регіонів; 3) провести групування регіонів України за близькістю та віддаленістю параметрів етнонаціональної структури населення, на основі чого обґрунтувати модель етногеографічного районування України; 4) з урахуванням визначених районних відмінностей виділити деякі завдання регіональної етнополітики.

Для реалізації дослідницьких завдань було зроблено аналіз й виявлено деякі загальні тенденції поширення кількості етнічних українців та представників етнонаціональних меншин за регіонами України. Визначено значення кількісного переважання українців над найбільшою етнічною меншиною, що є одним з базових показників для ідентифікації районних відмінностей. Для аналізу регіональних особливостей структури населення за рідною мовою запропоновано й використано такі показники, як співвідношення частки українців та населення з рідною українською мовою, а також співвідношення частки українців з рідною російською мовою та частки росіян з рідною українською мовою. Зіставлення значень цих показників і розкриває макрорайонні етногеографічні особливості. Для кожного з виділених етногеографічних районів характерним є свій набір етнополітичних й етнокультурних проблем, які можна і треба вирішувати в процесі регіональної етнополітики.

Викладення результатів дослідження. Етногеографічної конфігурацію сучасної України визначають співвідношення між кількістю населення та ареалами розміщення основних суб'єктів – української державоформуючої нації, яка є ядром етнонаціональної сфери України, етнонаціональних груп, які є частинами народів, етнічна більшість та історичний ареал яких розміщені поза межами України, та невеликих корінних народів, історичною батьківщиною яких є окремі регіони

України. Етнонаціональні групи та невеликі корінні народи (кримські татари, гагаузи, караїми, кримчаки) утворюють середовище етнонаціональних меншин. Серед етнонаціональних груп слід виділити національні групи (росіяни, молдавани, румуни, угорці, поляки та ін.), які поза Україною, в межах основного ареалу розселення, мають свої національні держави, і етнічні групи, які є частинами етносів, що не мають поза Україною своєї державності (роми, асирійці та деякі ін.) [2, с. 87–104]. Кількісні співвідношення в етнічній та мовній структурі населення, географія етнонаціональних спільнот і груп розкривають не лише культурне обличчя регіонів й держави загалом, але й основні з'єднувальні ланки її геополітичної цілісності, етноконтатні смуги та водночас і ймовірність появи можливих суперечностей.

Самобутність України як окремої країни впродовж історичного часу забезпечував насамперед український етнос, визначаючи і напрям історично-політичних процесів в країні. Автохтонний характер української етнічної нації підтверджується тим фактом, що згідно з даними останнього перепису населення понад 97,6% українців народилося в Україні [10]. Саме завдяки українському етносу-нації територія сучасної України, поділена в минулі історичні часи різними державами, набула державного статусу, цілісності і сучасного вигляду, абстрагуючись від того, яким шляхом це було зроблено.

Отже, за останнім переписом населення 2001 року частка етнічних українців у всьому населенні становила 77,8%, міському – 73,7%, у сільському, етнічна структура якого більшою мірою формувалася об'єктивними демографічними процесами, 87,1%, засвідчуючи відносно високий ступінь однорідності етногеографічної ситуації у сільській місцевості України, а також і у середовищі невеликих міських поселень [11]. Причому, кількість українців у сільській місцевості (13,9 млн осіб) переважає кількість найбільшої національної меншини, росіян (1,1 млн осіб), у 12,7 разів, а сумарну кількість населення всіх етнонаціональних меншин – в 6,7 разів.

Етнічні українці становили більшість у всіх областях України: понад 90% у 13 областях (Вінницькій, Волинській, Житомирській, Івано-Франківській, Київській, Кіровоградській, Львівській, Полтавській, Рівненській, Тернопільській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській), від 80 до 90% – у чотирьох областях (Закарпатській, Миколаївській, Сумській, Херсонській) і м. Києві, від 70 до 80% – ще у чотирьох областях (Дніпропетровській, Запорізь-

кій, Харківській, Чернівецькій), понад 60% в Одеській області і від 50 до 60% у Донецькій та Луганській областях. Меншість – лише в АР Крим і м. Севастополі, хоча в двох з чотирнадцяти адміністративних районів Криму (Первомайському і Красноперекопському) етнічні українці становлять відносну більшість, а у Роздольненському районі частки українців та росіян є приблизно рівними (понад 40%).

Суттєво диференційованим за регіонами є і кількісне переважання українців над чисельністю найбільшої етнічної групи (у більшості регіонів це етнічні росіяни, у Закарпатській області – угорці, Чернівецькій – румуни) (див. табл.). Отже, у 14 областях (Вінницькій, Волинській, Житомирській, Івано-Франківській, Київській, Кіровоградській, Львівській, Полтавській, Рівненській, Сумській, Тернопільській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській) коефіцієнт кількісного переважання українців є вищим від дев'яти, у двох західних областях (Закарпатській і Чернівецькій) українці кількісно переважають другу етнічну групу у понад шість разів, а у двох південних (Херсонській й Миколаївській) – у понад п'ять разів. Водночас у двох східних регіонах (Донецька та Луганська області) коефіцієнт кількісного переважання українців над найбільшою етнічною групою становить лише 1,5 (див. табл.).

Мовна асиміляція етнічних українців та представників етнічних меншин у російськомовне середовище спричинила також невідповідність етнонаціональної структури населення структурі населення за рідною мовою і загалом, і за регіонами, що є результатом тривалої бездержавності українства і, зокрема, мовної політики колишнього Радянського Союзу. Частка населення з рідною українською мовою згідно перепису 2001 року становила 67,5%, з рідною російською – 29,6%, а частка населення, що вважає рідними інші, крім української та російської, – 2,9%.

В узагальненому вигляді параметри етномовної ситуації та обсяги асиміляційних процесів, у т. ч. і здатність україномовного середовища здійснювати природну асиміляцію щодо представників інших етнонаціональних груп, розкриває співвідношення питомої ваги етнічних українців та україномовного населення (Суу) (див. табл. 1). Цей показник також суттєво диференційований між регіонами: а) у всіх західних та у двох сусідніх з ними областях (Житомирській і Хмельницькій) питома вага населення з рідною українською мовою є вищою частки етнічних українців і відповідно Суу є менше 1; б) у межах великої центральної частини України цей показник суттєво не

змінюється і становить або 1, або є лише трохи більшим 1; в) помітно переважає питома вага етнічних українців частку населення з рідною українською мовою в Одеській області, а особливо суттєво – у Донецькій й Луганській областях та в АР Крим.

Що ж до співвідношення частки українців з рідною російською мовою та частки росіян з рідною українською (Сур), яке при порівнянні відображає різні рівні асиміляції українців та росіян, то значення цього показника за регіонами (див. табл. 1) засвідчує, що в усіх центральних та західних областях України частка українців з рідною російською мовою є меншою від частки росіян з рідною українською мовою, а в усіх інших регіонах – навпаки.

Отже, зіставлення сукупності етнодемографічних та етносоціальних показників (частка етнічних українців і етнічних меншин, структура населення за рідною мовою, співвідношення в рівнях асиміляції етнічних українців та етнічних росіян) дає змогу виділити як окремі етногеографічні райони такі регіони чи групи областей: 1) Закарпатський район (Закарпатська область); 2) Галицький район (Івано-Франківська, Львівська і Тернопільська облас-

ті); 3) Волинський район (Волинська, Рівненська); 4) Чернівецький район (Чернівецька область); 5) Подільсько-Поліський район (Вінницька, Житомирська, Хмельницька області); 6) Центрально-Правобережний район (Київська, Кіровоградська, Черкаська області, місто Київ); 7) Центрально-Лівобережний (Полтавська, Сумська, Чернігівська області); 8) Дніпровсько-Харківський район (Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області); 9) Донецький район (Донецька і Луганська області); 10) Одеський район (Одеська область); 11) Центрально-Причорноморський район (Миколаївська і Херсонська області); 12) Кримський район (АР Крим) (див. рис. 1).

Важливо зауважити, що запропонована схема етногеографічного районування відображає не лише найбільш суттєві регіональні відмінності етнонаціонального складу населення та його мовної структури, але й розкриває історико-географічні особливості політичного розвитку та соціально-економічного освоєння території України, відображає суттєві відмінності в рівнях урбанізації та демографічному становищі регіонів, а тому може бути основою інтегрального суспільно-географічного макро районування України.

Таблиця 1

Деякі кількісні співвідношення в етнічній й мовній структурі населення України

за результатами перепису населення 2001 років (Розраховано авторами за: Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К.: Державний комітет статистики України, 2003. 418 с.)

Україна, автономія, області	Частка етнічних українців (%)	Частка населення, що вважала рідною українську мову (%) у 2001 р.	Відношення кількості українців та найбільшої етнічної меншини	Співвідношення частки українців та населення з рідною українською мовою (Суу).	Співвідношення частки українців з рідною російською мовою та частки росіян з рідною українською мовою (Сур)
Україна	77,8	67,5	4,5	1,15	3,8
Автономна Республіка Крим	24,3	10,0	0,4	2,43	297,5
Вінницька	94,9	94,8	24,8	1,00	0,09
Волинська	96,9	97,3	40,8	0,98	0,02
Дніпропетровська	79,3	67,0	4,5	1,18	2,9
Донецька	56,9	24,1	1,5	2,36	45,2
Житомирська	90,3	93,0	18,2	0,97	0,12
Закарпатська	80,5	81,0	6,7	0,99	0,06
Запорізька	70,8	50,2	2,9	1,41	7,02
Івано-Франківська	97,5	97,8	55,1	0,99	0,01
Київська	92,5	92,3	15,4	1,00	0,12
Кіровоградська	90,1	88,9	12,1	1,01	0,26
Луганська	58,0	30,0	1,5	1,93	29,1
Львівська	94,8	95,3	26,7	0,99	0,03
Миколаївська	81,9	69,2	5,8	1,18	2,82
Одеська	62,8	46,3	3,0	1,36	10,48
Полтавська	91,4	90,0	12,6	1,02	0,24
Рівненська	95,9	97,0	37,3	0,99	0,02

Сумська	88,8	84,0	9,5	1,05	0,73
Тернопільська	97,8	98,3	78,4	0,99	0,01
Харківська	70,7	53,8	2,8	1,31	6,0
Херсонська	82,0	73,2	5,8	1,12	1,55
Хмельницька	93,5	95,2	26,4	0,99	0,06
Черкаська	82,2	92,5	17,2	1,01	0,14
Чернівецька	75,0	75,6	6,0	0,99	0,19
Чернігівська	93,5	89,0	18,6	1,05	0,50
м. Київ	82,2	72,1	6,3	1,14	1,8

Виділені етногеографічні райони України помітно відрізняються розмірами, географічним положенням та проблематикою міжетнічних взаємин. Зокрема, чотири з них (Закарпатський, Чернівецький, Одеський і Кримський) збігаються з одним адміністративним регіоном, що визначається їхніми суттєвими відмінностями від сусідніх областей. Якісні етногеографічні зміни щодо кількісного переважання етнічних українців, рівня їхньої асиміляції є помітними і на межі інших етногеографічних районів (див. рис. 1)

Окреслена модель етногеографічного районування України має передусім пізнавальне значення. Але оскільки для кожного з цих районів характерним є не лише набір типових етногеографічних рис, але й етнокультурних та

етнополітичних проблем, то і їхнє об'єктивне відтворення може слугувати інформаційно-територіальною моделлю при здійсненні регіональної етнополітики, основною метою якої є сукупність заходів, спрямованих на формування української політичної нації через консолідацію всіх громадян, незалежно від етнічного походження, на державно-патріотичних засадах та їхню інтеграцію в україномовне культурне середовище [3, с. 397–403]. Провідне значення в проведенні державної етнополітики має вирішення етнополітичних суперечностей, пов'язаних з використанням державної та мов етнополітичних меншин в різних сферах життєдіяльності суспільства, та попередження етнополітичних конфліктів.

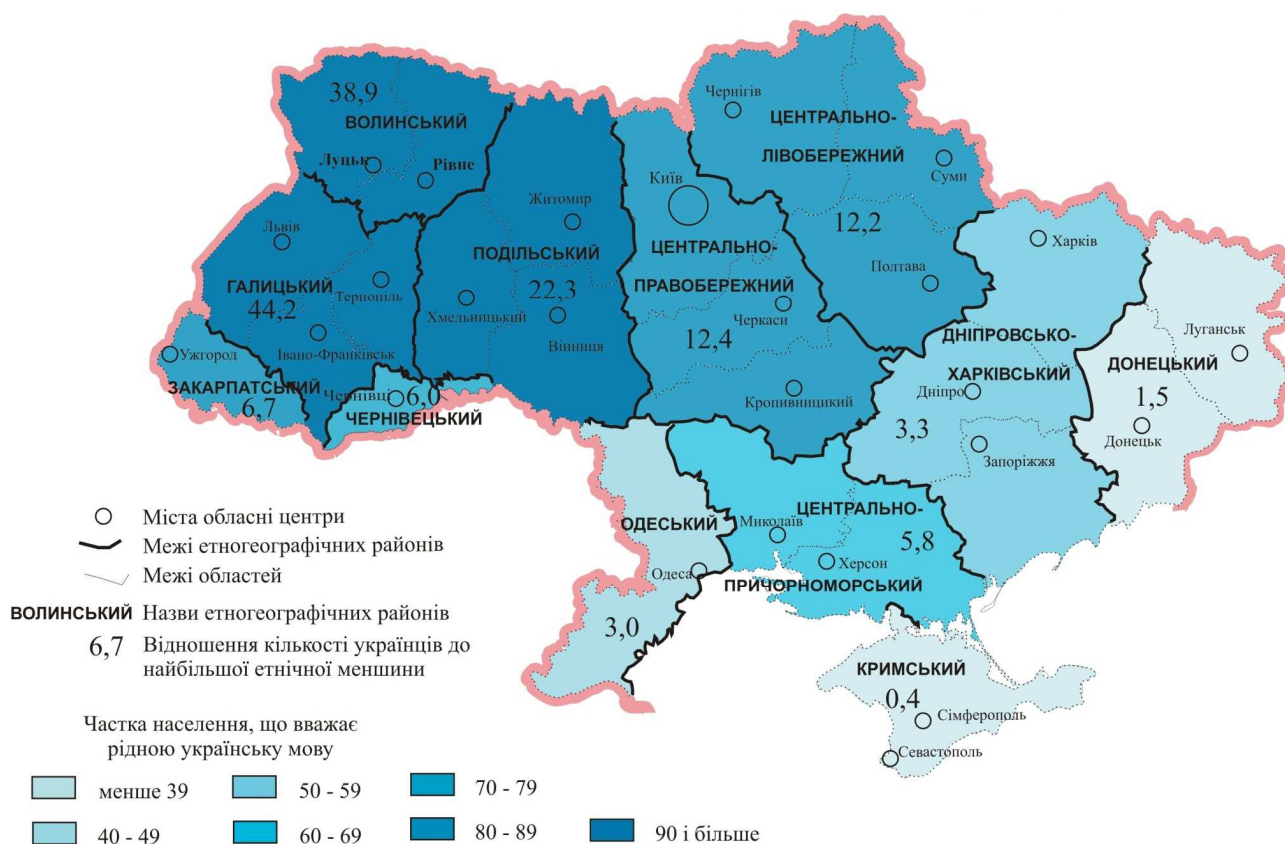

Рис. 1. Етногеографічні райони України

Але як не прикро констатувати, адекватної регіональної етнополітики, яка забезпечила

б загальнонаціональну консолідацію українського суспільства, в Україні з самого початку

проголошення незалежності так і не проводили, що мало вкрай негативні наслідки, спричинивши в умовах підривної роботи російських спецслужб поширення етносепаратистських рухів, насамперед в Кримському та Донецькому районах. Спираючись на сепаратистські організації, Росія у 2014 році розв'язала проти України гібридну війну, окупувавши Кримський півострів та частини Донецької та Луганської областей. Етносепаратистські вимоги стали й формальним приводом відкритого й масштабного збройного нападу на Україну 24 лютого 2022 року.

Воєнні дії, завдаючи Україні величезних людських втрат та руйнувань, спонукали водночас державні органи до активної протидії проявам політичного сепаратизму в регіонах держави. Однак, низка інших етнополітичних проблем все ще зберігається, що потребує відповідної інформаційної політики та організаційних заходів. Зокрема, в Закарпатському, Чернівецькому, Одеському етногеографічних районах компактно розселені етнопонаціональні меншини (болгари, гагаузи, молдовани, румуни, угорці) ще недостатньо інтегровані в українське культурне середовище. На Закарпатті і далі помітними є небезпеки поширення деструктивної ідеології політичного русинства [4], а також проблема комплексної соціальної адаптації (зайнятість, житло, освіта, культурні інституції) ромської етнічної групи. Водночас порівняно високий ступінь асиміляції та акультурації етнічних українців у регіональних центрах Центрально-Лівобережного, Дніпровсько-Харківського, Центрально-Причорноморського та Одеського етногеографічних районів поглиблює контрасти у мовній структурі населення сільської місцевості та великих міст, що створює функціональні бар'єри у їхніх взаєминах та не сприяє мовно-культурній консолідації українського суспільства, зумовлюючи також більшу поширеність радянської ідентичності. Деякі кризові вияви країнської етнічності (асиміляція та акультурація в російське культурне середовище) характерні також для столиці, що з огляду на значення столичного впливу на загальнодержавні процеси є негативним чинником. Водночас треба наголосити, що на більшій частині території, підконтрольній на початок 2023 року Україні, суперечності етнополітичного розвитку є мало вираженими. Проте моніторинг етнополітичної ситуації в кожному етногеографічному районі є передумовою збалансування міжрегіональних взаємин загалом.

Висновки та перспективи використання

результатів дослідження.

1. Макрорайонні етногеографічні відмінності в Україні, проявляючись у різних співвідношеннях кількості етнічних українців та етнопонаціональних меншин за регіонами держави, особливостях структури населення за рідною мовою, зумовлені історико-географічними передумовами, суб'єктивними моментами формування державної території, міграціями населення, особливостями державної політики радянських часів.

2. Для визначення спільних і відмінних рис етнопонаціональної й етномовної структури населення між регіонами України було використано і розраховано такі показники: 1) значення кількісного переважання українців над найбільшою етнічною меншиною за регіонами; 2) співвідношення частки українців та населення з рідною українською мовою; 3) співвідношення частки українців з рідною російською мовою та частки росіян з рідною українською мовою.

3. Об'єктивний аналіз етногеографічних відмінностей в Україні дав змогу виділити такі райони: 1) Закарпатський район (Закарпатська область); 2) Галицький район (Івано-Франківська, Львівська і Тернопільська області); 3) Волинський район (Волинська, Рівненська); 4) Чернівецький район (Чернівецька область); 5) Подільсько-Поліський район (Вінницька, Житомирська, Хмельницька області); 6) Центрально-Правобережний район (Київська, Кіровоградська, Черкаська області, місто Київ); 7) Центрально-Лівобережний (Полтавська, Сумська, Чернігівська області); 8) Дніпровсько-Харківський район (Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області); 9) Донецький район (Донецька і Луганська області); 10) Одеський район (Одеська область); 11) Центрально-Причорноморський район (Миколаївська і Херсонська області); 12) Кримський район (АР Крим).

4. Оскільки запропонована схема етногеографічного районування відображає не лише найбільш суттєві регіональні відмінності етнопонаціонального складу населення та його мовної структури, але й розкриває історико-географічні особливості політичного розвитку та соціально-економічного освоєння території України, суттєві відмінності в рівнях урбанізації та демографічному становищі регіонів, то вона може бути основою інтегрального суспільно-географічного макрорайонування України.

5. Ідентифікація районних етногеографічних особливостей є інформаційним орієнтиром в реалізації регіональної етнополітики, спрямо-

ваної на збалансування інтересів держави, етнонаціональних спільнот і груп. Стратегічне завдання регіональної етнополітики – вирішен-

ня етнополітичних суперечностей та попередження етнополітичних конфліктів в етногеографічних макрорайонах.

Література:

1. Багров Н. В. Региональная геополитика устойчивого развития. К.: Либідь, 2002. 256 с.
2. Дністрянський М. С. Етногеографія України. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 232 с.
3. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. 490 с.
4. Дністрянський М. Етногеографічна безпідставність та деструктивна геополітична спрямованість антиукраїнського проекту політичного русинства // Наук. записки Тернопільського нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. 2022. № 1. С. 95-102.
5. Свтух В. Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. К.: Фенікс, 1997. 245 с.
6. Заставецька О. В., Заставецький Б. І., Ткач Д. В. Географія населення України. Тернопіль, 2007. С. 95–100.
7. Заставецький Б. Етногеографічне районування // Соціально-економічна географія України. Львів, 1994. С. 189–192.
8. Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. К.: Світогляд, 2004. 722 с.
9. Надолішній П. І. Розбудова нової системи врядування в Україні: етнонаціональний аспект. Київ; Одеса: Астро Принт, 1999. 304 с.
10. Населення України за місцем народження та громадянством. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К.: Державний комітет статистики України, 2004. 367 с.
11. Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К.: Державний комітет статистики України, 2003. 418 с.
12. Наулко В. Національний склад населення Української РСР за матеріалами переписів населення // Нар. творч. та етногр. 1963. № 5. С. 24–28.
13. Наулко В. Карта сучасного етнічного складу населення УРСР. К., 1966.
14. Наулко В. Сучасні етнокультурні процеси в Українській РСР // Нар. творч. та етногр. 1978. № 4. С. 9–19.

References:

1. Bahrov N. V. Rehyonalnaia heopolytyka ustoichyvoho razvytyia. K.: Lybid, 2002. 256 s.
2. Dnistrianskyi M. S. Etnoheohrafiia Ukrainy. Lviv: Vydavnychiy tsentr LNU imeni Ivana Franka, 2008. 232 s.
3. Dnistrianskyi M. S. Etnopolitychna heohrafiia Ukrainy. Lviv: Vydavnychiy tsentr LNU imeni Ivana Franka, 2006. 490 s.
4. Dnistrianskyi M. Etnoheohrafiichna bezpidstavnist ta destruktivna heopolitychna spriamovanist antyukrainskoho proektu politychnoho rusynstva // Nauk. zapysky Ternopil'skoho nats. ped. un-tu im. V. Hnatiuka. 2022. № 1. S. 95-102.
5. Yevtukh V. B. Etnopolytyka v Ukraini: pravnychiy ta kulturolohichniy aspekty. K.: Feniks, 1997. 245 s.
6. Zastavetska O. V., Zastavetskyi B. I., Tkach D. V. Heohrafiia naseleння Ukrainy. Ternopil, 2007. S. 95–100.
7. Zastavetskyi B. Etnoheohrafiichne raionuvannia // Sotsialno-ekonomichna. heohrafiia Ukrainy. Lviv, 1994. S. 189–192.
8. Kotyhorenko V. O. Etnichni protyrichchia i konflikty v suchasniy Ukraini: politolohichniy kontsept. K.: Svitohliad, 2004. 722 s.
9. Nadolishnii P. I. Rozbudova novoi systemy vriaduvannia v Ukraini: etnonatsionalnyi aspekt. Kyiv; Odesa: Astro Pryn, 1999. 304 s.
10. Naseleння Ukrainy za mistsem narodzhennia ta hromadianstvom. Za danymy Vseukrainskoho perepysu naseleння 2001 roku. K.: Derzhavnyi komitet statystyky Ukrainy, 2004. 367 s.
11. Natsionalnyi sklad naseleння Ukrainy ta yoho movni oznaky za danymy Vseukrainskoho perepysu naseleння 2001 roku. K.: Derzhavnyi komitet statystyky Ukrainy, 2003. 418 s.
12. Naulko V. Natsionalnyi sklad naseleння Ukrainskoi RSR za materialamy perepysiv naseleння // Nar. tvorch. ta etnohr. 1963. № 5. S. 24–28.
13. Naulko V. Karta suchasnoho etnichnoho skladu naseleння URSR. K., 1966.
14. Naulko V. Suchasni etnokulturni protsesy v Ukrainskii RSR // Nar. tvorch. ta etnohr. 1978. № 4. S. 9–19.

Abstract:

Myroslav DNISTRIANSKYI, Natalia DNISTRIANSKA. ETHNO-GEOGRAPHIC MACRO-REGIONATION OF UKRAINE AS THE INFORMATION BASIS FOR REGIONAL ETHNIC POLICY

A comprehensive analysis of macro-regional ethno-geographical differences in Ukraine was made, which are most evident in the different proportions of the number of ethnic Ukrainians and representatives of ethno-national minorities in the regions of the country, as well as in the peculiarities of the population structure by native language. The main factors in the formation of ethnogeographic regions are historical and geographical prerequisites, subjective aspects of the formation of the state territory of Ukraine, population migration, and the peculiarities of state policy in Soviet times. Determination of common and distinctive features of the ethno-national and ethno-linguistic structure of the population between the regions of Ukraine using a number of indicators (the value of the quantitative superiority of Ukrainians over the largest ethnic minority by region; the ratio of the share of Ukrainians and the population with a native Ukrainian language; the ratio of the share of Ukrainians with a native Russian language and the share of Russians with in the native Ukrainian language) made it possible to distinguish 12 ethnogeographic regions: 1) Transcarpathian; 2) Halych; 3) Volyn; 4) Chernivtsi; 5) Podillya-Polyssya; 6) Central-Right Bank; 7) Central-Left Bank; 8) Dnipro-Kharkiv; 9) Donetsk; 10) Odessa; 11) Central-Black Sea; 12) Crimean.

Since the proposed scheme of ethnogeographic zoning reflects not only the most significant regional differences in the ethno-national composition of the population and its linguistic structure, but also reveals of the political development and socio-economic development of the territory of Ukraine, significant differences in the levels of urbanization and the demographic situation of the regions, it can be the basis of integral socio-geographical macro-regionalization of Ukraine and an important reference point in the implementation of regional ethnopolitics aimed at

balancing the interests of the state, ethno-national communities and groups. The strategic task of regional ethnopolitics is the resolution of ethnopolitical contradictions and the prevention of ethnopolitical conflicts in ethnogeographical macro-regions. The solution of ethnopolitical problems related to the use of the state and the languages of ethno-national minorities in various spheres of society's life is of leading importance in the implementation of state ethnopolitics. These problems are the most urgent for Transcarpathian, Chernivtsi and Odesa ethnographic regions. The relatively high degree of russification of ethnic Ukrainians in the regional centers of the Central-Left Bank, Dnipro-Kharkiv, Central-Black Sea and Odesa ethnogeographic regions deepens contrasts in the linguistic structure of the population of rural areas and large cities, which creates functional barriers in their relations and does not contribute to linguistic cultural consolidation of Ukrainian society.

Key words: ethnogeographic zoning, ethnic composition of the population, structure of the population by native language, regional ethnopolitics, assimilation.

Надійшла 12.03.2023 р.

УДК 911.3:61(477)

DOI:<https://doi.org/10.25128/2519-4577.23.1.7>

Андрій КУЗИШИН

ПРОСТОРОВА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ: ОРІЄНТИРИ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ УКРАЇНИ

Пропоноване дослідження присвячене визначенню особливостей просторової диференціації соціальної сфери в межах території України. Розкрито сутність, об'єкти, суб'єкти, результати процесу диференціації соціальної сфери України в просторовому контекст, а також специфіку відносин і характеру розгортання відповідного процесу у просторі і часі. Для цього було зроблено аналіз доходів як одного з ключових критеріїв рівня сформованості та функціональності соціальної сфери. Обґрунтовано роль потреб населення як ключового спонукального елемента формування соціального простору.

Було досліджено залежність та зв'язок між рівнем затребуваності та використання елементів соціальної сфери та рівнем доходів населення, а також обґрунтовано регіональні та часові (в даному випадку – квартальні) відмінності споживання послуг. Визначено на регіональному рівні ключові види послуг соціального спрямування, на які витрачаються кошти споживачами.

Ключові слова: соціальна сфера, регіони України, просторова диференціація, доходи населення, доступні послуг соціального спрямування, реалізація послуг соціального спрямування.

Постановка науково-практичної проблеми, актуальність і новизна дослідження. Після початку повномасштабної російської агресії багато напрямків господарства України зазнали потужних руйнівних впливів. Тривали протистояння українського народу стало можливим завдяки потужній й постійній підтримці країн ЄС, а також зосередженості населення на допомозі фронту, так і в плані відновлення економіки загалом та послугового сегменту зокрема (як складової соціальної сфери). Для того, щоб розвиток регіонів України задовольняв потреби місцевого населення варто обрати орієнтири, які могли б виступити своєрідними маркерами щодо рівня його функціонування (зокрема, це буде важливо в повоєнний період, щоб визначати стартовий рівень для відновлення функціонування соціальної сфери). На сучасному етапі такими орієнтирами можуть бути показники останніх десятиліть, що фіксують тренди соціально-економічного розвитку.

Друге десятиліття XXI ст. загалом продемонстрували позитивні рефлексії щодо більшості індикаторів, що дозволяють аналізувати складові соціальної сфери України в регіональ-

ному вимірі.

Просторове вирівнювання умов життя є одним із «класичних» напрямів соціальної географії, проте цивілізаційний розвиток висуває все нові вимоги до рівня життя і комфортності проживання, тому перед соціально-географічними (суспільно-географічними) дослідження постають все нові завдання в цій царині. Сьогодні серед вимог, яким має відповідати сучасне українське суспільство, слід назвати відповідність характеристик розвитку цілям сталого людського розвитку.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що нами визначено особливості просторової диференціації соціальної сфери розкрито сутність, об'єкти, суб'єкти, результати процесу диференціації соціальної сфери України в просторовому контексті, а також специфіку відносин і характеру розгортання відповідного процесу у просторі і часі. Для цього було зроблено аналіз доходів як одного з ключових критеріїв рівня сформованості та функціональності соціальної сфери.

Аналіз останніх публікацій за темою дослідження. Проблемі функціонування соціальної сфери представлені в низці досліджень

як вітчизняних, так і європейських вчених.

В дослідженні І. Штундер з економічної позиції розкрито особливості стійкості соціальної сфери в умовах економічних стресів та сформулював перспективні напрями формування стійкості соціальної сфери в умовах невизначеності [6]. Н. Пігуль в своїх дослідженнях відзначає, що необхідною умовою покращення рівня та якості життя населення є наявність розвиненої соціальної інфраструктури, ключовою метою функціонування якої є повний і всебічний розвиток людини шляхом створення комплексу життєвих благ, необхідних для розширеного відтворення робочої сили. Вона виділяє два блоки функціонування соціальної сфери. Перший блок є системотвірним і визначає специфіку подальшої організації соціальної інфраструктури, а другий здійснює обслуговування першого і забезпечує його ефективне функціонування залежно від галузевої специфіки. В дослідженні підкреслено, що соціальну інфраструктуру необхідно розглядати як єдину цілісну систему, діяльність якої спрямована на забезпечення всебічного розвитку людини [4].

І. Кавецький дослідив сучасний стан структурних змін у сфері послуг в основних територіальних одиницях Франції, Німеччини, Польщі та України, з особливим акцентом на групі виробників і бізнес-послуг, які розглядаються як один з провідних факторів диференціації регіонального розвитку. Акцентується увага на суттєвих відмінностях в рівні розвитку та структурі регіональних систем обслуговування досліджуваних країн, які відображають їхній соціально-економічний досвід та наявності певних універсальних, характерних для всіх розглянутих країн, закономірностей розвитку, які стосуються насамперед концентрації виробників і бізнес-послуг у найбільш благополучних регіонах [9].

Т. Макконен та Т. Інкінен визначили залежність розвитку соціальної сфери від демографічних, зокрема депопуляційних процесів (зробивши акцент на специфіці сільського розселення) [13]. Також ця проблема розглядається з позиції оцінки якості життя, де аналізуються фактори, що мають максимальний вплив на середовище комфортного життя [8]. В цьому дослідженні проєктуються змінні на факторну площину, що дає можливість отримати уявлення про їх значення, а також відповідні кореляції. Зокрема підкреслюється, що якість життя покращується завдяки нематеріальним цінностям, таким як більш здоровий і більш активний спосіб життя в результаті фізичної активності або потреби в належній освіті.

Дослідження Я. Олійника та А. Степанен-

ка оцінюють соціальну сферу з позиції спільного локалітету територіальних спільнот [3]. Просторово-часова організації суспільства є ключовою в оцінці соціальної сфери в світлі глобалізаційних впливів на думку Л. Немец. Вона доводить, що інноваційно-інвестиційний імідж територій, розробки моделі і проведення соціально-географічного районування з метою оптимізації територіальної організації суспільства і забезпечення оптимальних умов життєдіяльності населення є запорукою розвитку регіонів [2].

В більш широкому форматі ця проблема розглядалась в дослідженнях О. Кучабського, який запропонував новий унікальний підхід до оцінки економічної ефективності національних урядів. Оцінка базується на показнику валового вільного продукту на душу населення, – одним із контекстних питань оцінки є соціальна сфера [10]. Автор оцінює уряд як інструмент здійснення соціальної політики. Регіональна оцінка компонентів соціальної сфери областей Карпатсько-Подільського регіону була здійснена А. Кузишиним, О. Кучабськоим, С. Задворним, І. Поплавською, Л. Цариком [7, 11, 12].

Мета, завдання та методи дослідження.

Метою дослідження було обґрунтувати специфіку просторових відмін рівня функціональності та розвитку соціальної сфери та визначити рівні досяжного її відновлення в поствоєнний період.

Виходячи із поставленої мети, було сформульовано завдання:

- здійснити критичний аналіз сучасних напрацювань з питань функціонування соціальної сфери та її роль для формування сучасного соціального простору;
- виявити залежність та зв'язок між рівнем затребуваності та використання елементів соціальної сфери та рівнем доходів населення;
- обґрунтувати регіональні та часові (в даному випадку – квартальні) відмінності споживання послуг.

Під час проведеного дослідження використовувалися такі методи дослідження: описовий та порівняльний, а також описово-векторний методи. На рішення щодо вибору методів дослідження вплинула проблематика дослідження, водночас з урахуванням якості та кількості наявного матеріалу дослідження. Так, описовий метод використовувався для характеристики понять, пов'язаних із наявністю компонентів соціальної сфери та їх доступністю для місцевого населення; порівняльний – при співставленні функціонального рівня окремих компонентів соціальної сфери та їх комп-

лексного огляду; тоді як описово-векторний метод важливий з позиції позначення найважливіших факторів, що впливають на функціонування суб'єктів соціальної сфери, поряд із зазначенням найважливіших напрямів діяльності [12].

Викладення основного матеріалу. Соціальний простір є диференційованим, оскільки населення є багатомірним і саме населення є основою соціального простору. Чим складніше диференційований соціум, тим чисельніші параметри соціального простору. Статус будь-якої людини в соціальному світі визначається системою соціальних координат, які задаються сукупністю соціальних груп та позицій всередині кожної з них. Соціальний статус прямо залежний від місця проживання, адже переміщення по соціальній драбині може набувати реальних дій, як от при підвищенні статусу люди переїжджають у кращі та більш престижні райони чи регіони країни.

Традиційно елементи соціальної сфери відзначаються локальним впливом та обмеженими операційними можливостями. Не зважаючи на різне функціональне призначення, їх загальна мета – визначити та задовольнити місцеві соціальні потреби. На жаль, трапляється так, що, незважаючи на велику мотивацію, багато потреб залишаються непоміченими або можуть бути не задоволені, оскільки суб'єкти мають обмежені ресурси або дуже спеціалізоване (або занадто розрізнене) застосування. Основним завданням цих суб'єктів є недопущення соціального розшарування та підтримання соціальної гармонії (турбота про доступність соціально важливих товарів і послуг веде до «соціальної рівноваги»).

Ми розглядаємо об'єкти соціальної сфери як суб'єкти, які орієнтовані на вирішення соціальних проблем, задоволення соціальних потреб інноваційним способом, одночасно обслуговуючи загальні інтереси – тобто вони орієнтовані в першу чергу на соціальний вплив, а не на отримання прибутку. Загалом суб'єкти соціальної сфери діють на основі та в поєднанні з місцевими коріннями (традиціями), користуючись перевагами спільного управління. Їх функціонування відзначається прямою кореляційною залежністю – зниження інтересу до їх пропозиції через зниження доходів суспільства та менші фінансові витрати органів місцевого самоврядування на підтримку організацій соціальної сфери. При цьому відзначаємо, що соціальні суб'єкти сприймаються як надійний партнер, який тепер матиме ще більшу відповідальність у контексті задоволення соціальних потреб.

Суб'єкти соціальної сфери є особливими одиницями, визначеною відмінною рисою яких є соціально позначена мета і спосіб використання прибутку. Однак слід пам'ятати, що ці суб'єкти також підпадають під дію ринкового законодавства, стикаються з подібними бар'єрами для виходу на ринок або з перешкодами розвитку на пізніх етапах. Однак це дуже важливі інституції з точки зору виключених або під загрозою виключення, оскільки вони часто є єдиною можливістю для них знайти оплачувану роботу або мати продукт чи послугу, призначені для таких людей. Отже, слід цінувати ініціативу щодо упорядкування термінології, що, можливо, сприятиме створенню багатьох цікавих та якісних досліджень [11].

На розміщення, розвиток та прояви диференціації соціальної сфери на території України впливає велика сукупність чинників, які, слід згрупувати Н. Пігуль за ознаками походження та соціально-економічного змісту [4].

Економічні чинники дозволяють провести обґрунтування рівня соціально-економічного розвитку держави і кожного конкретного регіону, з рівнем та структурою зайнятості в суспільному виробництві; рівнем грошових доходів жителів та їх диференціацією серед окремих соціальних груп; пов'язані з обсягом й структурою товарної пропозиції, досягнутим рівнем споживання товарів та послуг, із структурою індивідуального споживчого бюджету, а також з характером і типом власності на підприємствах.

Політичні чинники характеризують суть і вплив політико-адміністративних складових на підвищення потенціалу функціонування соціальної сфери, прозорість реалізації правових гарантій у сфері соціального відтворення населення, соціальну підтримку і допомогу малозабезпеченим верствам населення, а також соціально-політичної ситуації на її розвиток.

Правові чинники зумовлюють законодавчі норми та правовідносини у галузі регулювання сегменту послуг та регламентують їх доступність в кількісному та просторовому форматі.

Культурні чинники обґрунтовують вплив системи моральних і культурно-духовних цінностей, норм і традицій, які панують у суспільстві, їх регіональних особливостей на сектор сфери послуг.

Природно-кліматичні чинники корелюють вплив природного середовища, рекреаційні умови проживання населення, екологічну ситуацію в регіоні з доступністю та характером надання послуг соціального спрямування.

Демографічні чинники враховують чисельність населення за соціальними групами та їх статевовіковою ознакою, народжуваність і смертність, міграцію, загальну чисельність сімей, їх розміри і склад, співвідношення міського та сільського населення, питому вагу працездатних осіб.

Соціальні чинники відображають професійно-кваліфікаційну структуру, зайнятість, освітній рівень, особливості побуту, обсяги фонду вільного часу населення і структуру його використання.

Містобудівні та просторовоорієнтовані чинники характеризують особливості систем розселення (щільність жителів, розміри та взаємне розташування населених пунктів, розміщення промислових об'єктів, адміністративних, наукових та інших, транспортні зв'язки, напрямки та інтенсивність основних потоків пересування мешканців).

Національно-етнічні загалом є близькими до демографічних, але слід доповнити ще вплив на розвиток соціальної сфери менталітету, інтересів, споживчі звички, традицій і звичаїв.

Соціально-психологічні чинники пози-

ціонують прояви в запитах до соціальної сфери настроїв, переживань, очікувань населення, їх прагнень, особистісних і групових установок

Ймовірно, що обсяги статті не дозволять в повній мірі розкрити глибину впливу кожної із зазначених категорій, та вплив їх на прояви диференціації соціальної сфери є суттєвим. Через взаємопов'язаність та взаємообумовленість усіх груп чинників визначальну роль у подальшому розвитку соціальної сфери України на сучасному етапі її функціонування відіграють ті з них, що висвітлюють ступінь сформованості систем розселення й рівень розвитку матеріального виробництва. А вони в свою чергу впливають на прояви згаданої диференціації соціальної сфери на регіональному рівні.

Одним з критеріїв функціонування та розвитку соціальної сфери варто виділити їх фінансову доступність, яка в свою чергу визначається можливостями населення витратити певну суму коштів на отримання послуг соціального спрямування. На регіональному рівні в Україні спостерігаються суттєві коливання доходів населення, що загалом є об'єктивним явищем.

Таблиця 1

Доходи населення України у розрахунку на одну особу, тис. грн / євро*

		2008		2010		2015		2020	
		Грн.	Євро**	Грн.	Євро**	Грн.	Євро**	Грн.	Євро**
1.	Україна	13,7	1,9	18,5	1,8	31,8	1,2	74,7	2,2
2.	АР Крим	11,5	1,6	15,5	1,5	...	...	...	...
3.	Вінницька	11,7	1,7	16,0	1,6	29,6	1,1	70,9	2,1
4.	Волинська	10,6	1,5	14,3	1,4	25,0	0,9	58,0	1,7
5.	Дніпропетровська	15,5	2,2	20,7	2,0	39,1	1,5	94,8	2,8
6.	Донецька	16,2	2,3	21,3	2,1	21,3	0,8	42,2	1,2
7.	Житомирська	12,0	1,7	15,8	1,6	27,8	1,1	66,6	2,0
8.	Закарпатська	9,7	1,4	12,7	1,3	22,5	0,9	52,4	1,5
9.	Запорізька	15,3	2,1	20,0	2,0	36,3	1,4	83,3	2,5
10.	Івано-Франківська	11,3	1,6	15,0	1,5	26,5	1,0	61,1	1,8
11.	Київська	14,3	2,0	19,5	1,9	34,0	1,3	80,3	2,4
12.	Кіровоградська	11,5	1,6	15,4	1,5	27,4	1,0	64,5	1,9
13.	Луганська	13,4	1,9	17,8	1,8	15,6	0,6	27,3	0,8
14.	Львівська	12,7	1,8	16,5	1,6	29,5	1,1	73,1	2,1
15.	Миколаївська	12,6	1,8	17,0	1,7	29,3	1,1	69,9	2,0
16.	Одеська	11,7	1,6	16,3	1,6	32,4	1,2	82,0	2,4
17.	Полтавська	13,9	2,0	18,0	1,8	31,2	1,2	78,8	2,3
18.	Рівненська	11,1	1,6	14,6	1,4	26,7	1,0	59,3	1,7
19.	Сумська	13,2	1,9	16,9	1,8	30,6	1,2	72,0	2,1
20.	Тернопільська	10,6	1,5	13,8	1,4	24,0	0,9	55,8	1,6
21.	Харківська	14,1	2,0	18,4	1,8	32,2	1,2	79,2	2,3
22.	Херсонська	11,2	1,6	14,9	1,5	27,9	1,1	63,8	1,9
23.	Хмельницька	11,9	1,7	15,8	1,6	29,3	1,1	65,4	1,9
24.	Черкаська	12,0	1,7	15,8	1,6	27,0	1,0	64,9	1,9
25.	Чернівецька	9,8	1,4	13,5	1,4	23,9	0,9	54,2	1,6
26.	Чернігівська	12,3	1,7	16,7	1,6	28,4	1,1	65,8	1,9
27.	Київ	25,0	3,5	37,0	3,7	76,5	2,9	182,5	5,4

*Джерело: Статистичний щорічник України 2021 року

** Офіційний курс: 2008: 1 € – 7.1 UAH; 2010: 1 € – 10.1 UAH; 2015: 1 € – 26.2 UAH; 2020: 1 € – 34.0 UAH

Аналізуючи дані доходів населення в регіональному вимірі варто зробити кілька узагальнень. Наші дослідження дають можливість співставити рівень доходів в національній валюті України (гривня) та Євро. За досліджуваний період (2008 – 2020 рр.) спостерігаються двоякі тренди. З однієї сторони, впродовж 2008-2015 рр. в переважній більшості областей спостерігався приріст доходів населення. Навіть варто виділити області, де за означений період офіційні доходи в розрахунку на особу зросли більш ніж в двічі – Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська. Окремо слід згадати місто Київ, де доходи населення збільшилися в три рази. В цьому потужному переліку немає тих областей, які з 2014 р. вже перебували в умовах військової окупації та постійних бойових дій і природньо, переживали дезінтеграційні процеси в усіх сферах господарювання. Водночас в євро-еквіваленті абсолютно в усіх областях доходи зменшилися, що свідчить про недостатню фінансову захищеність населення України, зважаючи на відкритість та євроінтеграційну спрямованість її господарства. В період 2015-2020 рр. намітилась позитивна тенденція – доходи в розрахунку на одного мешканця зростали, а вартість євро зросла не настільки суттєво, щоб знівелювати ці показники. За відносно короткий період суттєвий ривок в дохідності населення відстежується на прикладі столиці України (приріст доходів населення майже в два рази в євро-еквіваленті або в 2,5 рази в національній валюті). Також досить значним був приріст показників дохідності в Вінницькій, Дніпропетровській, Житомирській, Київській, Кіровоградській, Львівській, Миколаївській, Одеській, Полтавській та Черкаській областях.

Ця ж таблиця 1 дозволяє провести групування регіонів за рівнем дохідності населення. Традиційно максимальні показники властиві для Києва. До групи областей, доходи в яких коливаються в межах пересічноукраїнського (2,1-2, тис. євро / на особу) – Вінницька, Дніпропетровська, Запорізька, Київська, Львівська, Одеська, Полтавська, Сумська, Харківська. Як бачимо, ці області розташовані в усіх частинах України, що свідчить про загальну можливість зростання доходів по всій території держави. Водночас є кілька областей, де приріст доходів населення був надто повільним, у порівнянні з українськими тенденціями. При-

родньо, що в цьому переліку області, де вже з 2014 р. відбувалися бойові дії (Донецька, Луганська), а також області Західної України (Волинська, Закарпатська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька). В певній мірі ці показники обумовлюють рівень сформованості соціальної сфери на означених територіях.

Водночас такі статистичні показники важливі для оцінки та прогнозування структури можливих доходів населення. Є можливість проаналізувати доходи пересічного домогосподарства України, яке традиційно відштовхується від числа членів сім'ї (насамперед це пов'язано з числом дітей) (Рис. 1).

Примітно, що традиційно сім'ї з невеликою кількістю дітей є молодими і заробітна плата не є основною статтею їх доходів. Водночас ці родини мають великі сподівання на соціальну підтримку в різних формах (стипендії, гранти, цільові виплати). Сім'ї з більшою кількістю дітей в основному формують свій бюджет за рахунок заробітної плати та в рівній пропорції від підприємницької діяльності та інших соціальних виплат.

Означені вище показники є базовим підґрунтям для фінансової оцінки витрат на послуги соціального спрямування. Є можливість статистичного узагальнення інформації за цим критерієм на передвоєнному (2021 р.) рівні.

Згідно з даними таблиці 2, в річному розрізі максимальна кількість послуг реалізується в II – IV кварталі. З регіональної позиції максимальна кількість послуг реалізується в промислових областях, де, як згадувалося, і дохідність населення є вищою (Дніпропетровська, Одеська та Харківська). Мінімістичні показники реалізованих послуг властиві для Житомирської, Кіровоградської, Рівненської, Тернопільської, Херсонської, Хмельницької, Черкаської, Чернівецької областей. В переважній більшості ці показники корелюються з рівнем доходів населення означених регіонів.

Якщо ж оцінювати структуру реалізованих послуг на загальноукраїнському рівні, то на послуги транспорту, складування, поштової та кур'єрської діяльності, послуги з тимчасового розміщення й організації харчування, послуги інформації та телекомунікації, операції з нерухомого майна, послуги професійної, наукової та технічної діяльності, діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування, освіти, охорони здоров'я та надання соціальної допомоги, послуг в системі мистецтва, спорту, розваг та відпочинку припадає основна частка витрат, які здійснює населення. Це добре простежується в регіональному форматі оцінки

Рис. 1. Структура доходів українських сімей

Таблиця 2

Обсяг послуг, наданих підприємствами сфери послуг України, млн. грн

		I кварт. 2021	II кварт. 2021	III кварт. 2021	IV кварт. 2021	Загалом
1.	Україна	49914,4	53944,8	65055,1	63393,9	232308,2
2.	АР Крим	...	...	...	...	...
3.	Вінницька	928,5	799,3	1124,2	923,1	3775,1
4.	Волинська	357,0	356,1	930,2	1160,8	2804,1
5.	Дніпропетровська	2727,5	2934,8	3277,7	3691,1	12631,1

6.	Донецька	640,2	664,4	770,9	753,2	2828,7
7.	Житомирська	432,9	474,0	558,7	524,6	1990,2
8.	Закарпатська	428,4	441,4	646,6	500,0	2016,4
9.	Запорізька	1026,9	875,1	1036,6	1048,5	3987,1
10.	Івано-Франківська	965,4	432,9	735,5	648,1	2781,9
11.	Київська	1181,1	1213,8	1517,2	2309,6	6221,7
12.	Кіровоградська	300,3	247,2	276,9	303,3	1127,7
13.	Луганська	509,6	497,6	506,1	659,4	2172,7
14.	Львівська	2054,9	2162,3	2336,2	2551,3	9104,7
15.	Миколаївська	844,3	821,8	851,3	1033,8	3551,2
16.	Одеська	2424,3	2218,3	2760,9	2612,8	10016,3
17.	Полтавська	507,8	529,2	651,8	615,1	2303,9
18.	Рівненська	264,8	233,0	288,5	269,9	1056,2
19.	Сумська	606,7	613,1	709,5	749,0	2678,3
20.	Тернопільська	473,8	368,3	613,1	464,6	1919,8
21.	Харківська	2339,8	2331,1	3844,1	4484,3	12999,3
22.	Херсонська	347,7	397,1	556,5	423,9	1725,2
23.	Хмельницька	348,8	333,0	409,9	394,9	1486,6
24.	Черкаська	384,8	386,9	469,3	430,5	1671,5
25.	Чернівецька	388,1	409,0	369,8	461,8	1628,7
26.	Чернігівська	1025,7	1058,2	1035,1	1334,0	4453,0
27.	Київ	16743,6	20426,9	26376,6	22349,1	85896,2

*Джерело: Доходи та витрати населення в 2020 році

В межах Західноукраїнського регіону (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська, Чернівецька) основна частка витрат населення в сегменті соціальних послуг припадає на послуги з охорони здоров'я та надання соціальної допомоги (майже 28 % витрат). Природно, що в найпотужніший за людським потенціалом та розвитком області регіону ці витрати є максимальними, в той час як для Рівненської області властиві найменші витрати на такі послуги (слід відзначити, що це практично найнижчий показник в межах всієї України). Також суттєвими є витратами в межах означених областей на освіту, транспортні послуги, послуги з складування, поштової та кур'єрської діяльності, послуги з розміщення й організації харчування. Мінімальні кошти населення виділяє на послуги у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування, а також в сфері мистецтва, спорту, розваг та відпочинку. В субрегіональному відношенні максимальні витрати на сферу послуг населення витрачає в Львівській області, а мінімальні – в Рівненській. Слід відзначити, що лідерство Львівської області в певній мірі пов'язано не лише із значною кількістю населення, а й специфікою статусу області, яка приваблює сюди українських та закордонних туристів, володіє одним з найбільших історико-архітектурних потенціалів в межах України (збережені автентичні споруди різного цільового призначення), а тому більш розвинутою та більш використовуваною соціальною сферою. Загалом Західноукраїнський регіон відзначався на довоєнному (до 2021 р.) рівні суттєвими

затратами населення на послуги соціального характеру але про їх збалансованість важко твердити – на послуги з оздоровлення витрачається в 20 разів більше, ніж на послуги в сфері мистецтва, спорту, розваг та відпочинку.

Для областей Східноукраїнського регіону (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська) властива найвища дохідність населення в межах України, зважаючи на значний розвиток тут індустріального сегменту господарювання та локалізацію тут найпотужніших українських підприємств. Нажаль, саме ці території зазнали максимальних руйнувань в ході російсько-Української війни і однозначно це довгий час буде відображатися на регіональному та загальнодержавному розвитку. В 2021 р. три групи послуг, як надавалися сферою послуг мали максимальну затратність з боку місцевого населення – це послуги лікувального спрямування, освітнього, а також транспортні послуги, послуги з складування, поштової та кур'єрської діяльності. Загалом на них населення регіону витрачало понад 71 % витрат на послуги. В чому схожий цей субрегіон з Західноукраїнським, так це з мінімальними витратами на послуги сфері мистецтва, спорту, розваг та відпочинку (тут різниця витрат перевищує 32 рази). Суттєву диференціацію між рівнем споживання послуг соціального спрямування слід пояснити тим, що в межах Донецької та Луганської областей бойові дії проводяться з 2014 р. і окуповані території, зрозуміло, випали з офіційного обліку української статистики. Водночас прифронтіві Харківська та Дніпропетровська області зуміли пристосуватися до умов

мілітарного сусідства та максимально використовували доступний сегмент послуг (наголосимо, що їх витрати в цьому секторі були найвищими в Україні). Досить дивно виглядають слабкі позиції Запорізької області, яка

загалом відноситься до індустріально потужних, до 2021 р. мала всі умови для розвитку та функціонування всіх напрямків сфери послуг, але рівень витрат на них був нижче середнього в Україні.

Таблиця 3

Обсяг реалізованих послуг підприємствами соціальної сфери за видами економічної діяльності, млн. грн, 2021 р.

	Транспортна, складська, поштова та	Заклади тимчасового проживання	Інформація та телекомунікації	Операції з нерухомістю	Професійна, наукова та технічна	Діяльність у сфері адміністратив-	Освіта	Охорона здоров'я та надання	Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	Надання інших видів послуг	Загалом
Україні	34159,7	19291,1	63564,3	4383,0	4577,7	24311,8	24010,6	53869,2	3064,6	1076,2	232308,2
2. Зх. Укр.	3350,4	2253,1	1550,1	734,7	360,4	1911,9	4190,7	5960,0	363,3	70,7	21311,9
3. Волинська	413,6	106,7	183,4	47,8	45,5	91,9	256,3	1624,7	21,6	12,4	2804,0
4. Закарпатська	332,3	159,1	122,8	51,6	0	41,0	437,6	695,5	165,1	0	2016,5
5. Івано-Франківська	295,6	398,4	228,5	150,0	49,2	385,9	718,9	427,7	5,6	0	2781,9
6. Львівська	1405,7	1479,8	539,9	225,1	182,3	1129,5	1485,3	2468,5	160,3	57,4	9104,8
7. Рівненська	279,8	22,6	135,8	95,9	41,1	79,4	213,8	145,1	0,7	0,9	1056,3
8. Тернопільська	351,8	55,1	213,3	58,6	31,4	124,4	833,6	224,5	0	0	1919,8
9. Чернівецька	271,6	31,4	126,4	105,7	10,9	59,8	245,2	374,0	10,0	0	1628,6
10. Сх. Укр.	4986,2	1841,5	1326,1	1467,9	496,7	2132,3	5462,7	14263,1	444,4	200,5	34619
11. Дніпропетровська	1187,3	885,5	458,8	239,7	118,7	151,6	1080,0	6908,6	181,8	54,8	12631,1
12. Донецька	769,2	132,5	122,1	230,4	0	409,2	272,9	628,4	0	24,3	2828,7
13. Запорізька	743,8	169,6	245,0	509,4	100,6	179,5	928,9	1037,3	23,4	30,3	3987,2
14. Луганська	111,7	15,9	54,0	81,4	12,5	124,7	124,7	1620,4	0	0	2172,8
15. Харківська	2174,2	638,0	446,2	407,0	264,9	1267,3	3056,2	4068,4	239,2	91,1	12999,2
16. Пд. Укр.	1371,4	809,2	1448,9	220,3	185,2	1537,7	2533,4	6732,2	119,1	96,2	15292,7
17. АР Крим	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
18. Миколаївська	256,7	50,6	252,8	90,2	52,5	198,8	291,4	2228,1	0	0	3551,2
19. Одеська	867,4	602,1	869,1	111,1	100,3	1259,3	1931,8	4059,9	119,1	96,2	10016,4
20. Херсонська	247,3	156,5	327,0	19,0	32,4	79,6	310,2	444,2	0	0	1725,1
21. Пн. Укр.	2970,7	817,1	1131,5	530,0	225,3	1883,5	1177,0	5722,6	195,3	372,2	15343,0
22. Житомирська	436,2	110,6	291,2	48,1	53,9	159,2	255,8	597,5	123,7	254,0	1990,2
23. Київська	1712,5	508,7	308,4	348,3	70,9	1127,9	365,6	1699,3	39,8	40,2	6221,5
24. Сумська	280,2	36,1	246,6	32,5	56,9	337,4	395,8	1256,3	5,2	31,1	2678,3
25. Чергінівська	541,8	161,7	285,3	101,1	43,6	259,0	159,8	2169,5	26,6	46,9	4453,0
26. Центр. Укр.	1513,5	306,5	990,1	472,7	877,7	1169,3	1999,1	1675,1	104,9	342,6	10364,7
27. Вінницька	390,6	66,1	155,3	109,7	635,0	247,8	950,1	111,3	9,5	10,8	3775,1
28. Кіровоградська	179,4	13,3	50,3	31,5	48,2	218,8	104,4	413,6	0	0	1127,7
29. Полтавська	375,1	128,3	395,1	231,1	61,8	267,0	241,5	556,1	11,0	36,6	2303,8
30. Хмельницька	161,5	49,3	204,1	61,1	64,2	314,7	268,8	325,3	15,7	5,8	1486,7
31. Черкаська	406,9	49,5	185,3	39,3	68,5	121,0	434,3	268,8	68,7	289,4	1671,4
32. Київ	19908,4	13257,4	7381,3	870,6	2333,4	14312,8	8222,8	17525,1	1804,0	280,5	85896,1

На території Південноукраїнських областей (АР Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська) насамперед слід відзначити що відбулося суттєве порушення отримання достовірної інформації через повну окупацію з 2014 р. АР Крим. Тому фактично для до уваги бралися дані трьох областей. Даний субрегіон схожий з попередніми в плані максимальних витрат населення серед послуг на охорону здоров'я та надання соціальної допомоги (на них припадає понад 44 % витрат від субрегіонального показника). Тут слід також наголосити на загальній специфіці регіону, яка пов'язана з причорно-

морським положенням та потужною системою лікувально-оздоровчих закладів, які надають послуги як місцевому населенню, так і мешканцям інших областей, які їх потребують в період лікування, реабілітації та відпочинку. Досить витратними в субрегіоні, а отже – затребуваними, є послуги в сфері освіти, послуги з адміністративного та допоміжного обслуговування, а також послуги в сфері інформація та телекомунікації. На загальному фоні суттєво вирізняється Одеська область, яка займає третє місце в Україні за рівнем витрат на послуги соціального характеру.

В межах Північноукраїнських областей (Житомирська, Київська, Сумська, Чернігівська) відзначаємо досить суттєві коливання витрат на рівні областей, які входять до цього субрегіону. За рахунок субурбаністичних процесів та формування мегаполісу столиці Київська область є тут беззаперечним лідером за витратами. Чернігівська область, не зважаючи на свій загально середній потенціал господарського та неленського характеру відзначається відносно суттєвими витратами на послуги. А Житомирська область не відзначається типовими для даної території рисами функціональності соціальної сфери. Якщо послуги в системі охорони здоров'я, традиційно є затребуваним і високозатратними, а відносно низький рівень використання освітніх послуг можна обґрунтувати розташуванням на цій території міста Києва, який є основним українським освітнім хабом та відтягує на себе освітньо-науковий потенціал як даного регіону так і всієї України (столицю як центр надання послуг соціального характеру ми не включали до регіональної оцінки зважаючи на її статус та прийняту в українській статистиці методологію). В структурі витрат на послуги мінімальні показники вже звично характерні для послуг в сфер мистецтва, спорту, розваг та відпочинку, але їх амплітуда з найбільш затребуваними послугами не є такою різною, як в інших субрегіонах України.

Зрозуміло, що свої особливості властиві для областей Центральноукраїнського регіону (Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська). Це єдиний субрегіон України, де більшу частину витрат в сфері послуг пов'язує з освітньою сферою. Вже звичними є суттєві витрати, які населення цих територій вкладає в транспортні, складські, поштові та кур'єрські послуги та послуги з охорони здоров'я. Також слід зацентрувати увагу на тому, що в межах областей цього субрегіону є відносно незначна амплітуда витратних показників на сферу послуг, що дозволяє твердити про відносно збалансовані показники функціонування цього сегменту господарювання.

Місто Київ традиційно вирізняється за показниками витрат населення на послуги соціальної сфери. Для цього є всі передумови. В межах цього столичного мегалополісу України констатуємо найвищі доходи населення, а відповідно можливості для формування кращих умов добробуту. На це місто припадає третина офіційних витрат на послуги соціальної сфери від загальноукраїнського показника. Це ознака суттєвого дисбалансу, який потребує втручання фахівців різних сфер та ланок менеджменту

регіонального та загальнодержавного рівня, щоб досягти хоча б часткового вирівнювання ситуації з прилеглими областями (ми про це згадували вище) і з пересічними показниками, які властиві для держави. Якщо таких кроків не буде зроблено це поглибить розрив між рівнем функціонування всіх сфер господарювання (в тому числі сфери послуг) та негативно відобразиться на регіональному розвитку України. В структурі витрат на послуги в місті Києві домінують послуги транспортного, кур'єрського, поштового характеру, хоча й інші послуги відзначаються досить високими показниками, що свідчить про загальну збалансованість сфери послуг та напрямків її споживання.

Для вирішення окреслених особливостей регіонального розвитку соціальної сфери слід здійснити низку заходів, які мали б покращити її доступність. Зокрема, забезпечення стійкості соціальної сфери неможливе без розвитку соціально-трудових відносин. Мова йде про ефективне використання трудового потенціалу, забезпечення ефективної зайнятості, скорочення прихованого безробіття, створення нових та ефективне використання наявних робочих місць, розширення заходів активної політики зайнятості, розвиток підприємництва, здійснення політики підтримки самостійної зайнятості населення, підвищення його територіальної мобільності для перерозподілу робочої сили між регіонами. Все це сприятиме оптимізації доходів населення і формуванню середнього класу.

Шляхом забезпечення стійкості соціальної сфери має стати трансформація політики доходів, яка забезпечуватиме підвищення рівня життя населення, стимулювання економічної активності, скорочення патерналістських настроїв у суспільстві, сприятиме формуванню необхідних надходжень до фондів соціального страхування та бюджетів усіх рівнів. Ґрунтовна реформа системи оплати праці на основі формування обґрунтованих міжпосадових та міжкваліфікаційних співвідношень сприятиме посиленню стійкості соціальної сфери. Реформи в системі оплати праці варто спрямовувати на наближення рівня галузевої та кваліфікаційної структур оплати праці до реальних вартості та стану робочої сили, формування дієвого та гнучкого ринку праці, підвищення мобільності робочої сили. Розвиток самозайнятості, зайнятості у сфері малого бізнесу, зміни в системі оплати праці сприятимуть подоланню бідності населення, формуванню середнього класу, створенню умов для скорочення обсягів безповоротних зовнішніх трудових міграцій [6].

Шляхом забезпечення стійкості соціаль-

ної сфери, створення умов для реалізації соціального потенціалу людини є розвиток відносин соціального партнерства. Його мета – збалансування інтересів різних прошарків населення; утвердження соціальної злагоди, громадянського миру та спокою, врегулювання виробничих конфліктів, удосконалення взаємодії між державою, найманими працівниками та роботодавцями.

Особливими пріоритетами державної політики щодо забезпечення стійкості соціальної сфери є вдосконалення системи соціального захисту. Важливими є вдосконалення державних механізмів системи соціального захисту населення, підвищення добробуту громадян, боротьба з бідністю засобами ефективного та адресного соціального захисту, гарантування гідної оплати праці та справедливого пенсійного забезпечення, підтримка непрацевдатних та вразливих верств населення [6]. Забезпечення стійкості соціальної сфери також неможливе без формування і стабільного функціонування системи пенсійного забезпечення.

Зважаючи на песимістичні демографічні прогнози, низький середній рівень пенсійного забезпечення, поширення неформальної економіки та тіньової зайнятості, важливо реформувати систему пенсійного забезпечення. З-поміж пріоритетних заходів слід виділити: забезпечення єдиного і справедливого порядку призначення пенсій для всього населення; ліквідацію необґрунтованої диференціації пенсій за розміром; прискорення запровадження накопичувальної загальнообов'язкової пенсійної системи, що стимулюватиме подовження тривалості трудового стажу, сприятиме детінізації зайнятості та оплати праці, сплаті внесків на пенсійне страхування.

Висновки і перспективи використання результатів дослідження. Елементи соціальної сфери відзначаються локальним впливом та обмеженими операційними можливостями. Не зважаючи на різне функціональне призначення,

їх загальна мета – визначити та задовольнити місцеві соціальні потреби. Реалії сучасного українського суспільства вимагають формування орієнтирів для відновлення того стану функціонування та доступності соціальної сфери, яка була властива для регіонів України до початку українсько-російської війни.

Критерієм функціонування та розвитку соціальної сфери варто вважати фінансову доступність, яка в свою чергу визначається можливостями населення витратити певну суму коштів на отримання послуг соціального спрямування. На регіональному рівні в Україні спостерігаються суттєві коливання доходів населення, що загалом є об'єктивним явищем. Статистичні дані останніх десятиліть дозволяють стверджувати, що в переважній більшості обласних регіонів спостерігався ріст добробуту населення. Витратність на соціальну сферу в регіонах України корелюється з показниками числа членів сім'ї, насамперед числа дітей в них. Традиційно сім'ї з невеликою кількістю дітей є молодими і заробітна плата не є основною статтею їх доходів. Водночас ці родини мають великі сподівання на соціальну підтримку в різних формах (стипендії, гранти, цільові виплати). Сім'ї з більшою кількістю дітей в основному формують свій бюджет за рахунок заробітної плати та в рівній пропорції від підприємницької діяльності та інших соціальних виплат. В структурі реалізованих послуг на загальноукраїнському рівні вирізняються послуги транспорту, складування, поштової та кур'єрської діяльності, послуги з тимчасового розміщення й організації харчування, послуги інформації та телекомунікації, операції з нерухомого майна, послуги професійної, наукової та технічної діяльності, діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування, освіти, охорони здоров'я та надання соціальної допомоги, послуг в системі мистецтва, спорту, розваг та відпочинку.

Література:

1. Доходи та витрати населення в 2020 році. Статистичний збірник. За редакцією І. Нікітіної. Київ. 2022. 90 с.
2. Немець Л.Н. Сталий розвиток: суспільно-географічні аспекти (на прикладі України): Монографія. Харків: Факт, Харків, 2003. 383 с.
3. Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Соціальний локалітет життя особистостей і територіальних спільностей. Економічна та соціальна географія. 2012. Вип. 2. С. 3-23.
4. Пігуль Н.Г. Соціальна інфраструктура: функціональне призначення та особливості розвитку. Економічний аналіз: зб. наук. праць. Тернопіль: Видавничо-поліграфічний центр Тернопільського національного економічного університету «Економічна думка», 2014. Том 16. № 1. С. 117-122.
5. Статистичний щорічник України 2021 року. Київ, 2022. За ред. І. Вернера, 444 с.
6. Штундер І.О. Природа стійкості соціальної сфери в умовах шоків впливів. Економіка і суспільство. Електронне наукове фахове видання. 2017. Випуск № 11. С.11-16.
7. Царик Л.П., Поплавська І.В. Організація соціальної сфери областей Подільського регіону: суспільно-географічне дослідження. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія, 2021. № 1 (50). С. 47-57.
8. Ivanová M., Klamár R., Fecková Škrabuláková E. Identification of Factors Influencing the Quality of Life in European Union Countries Evaluated by Principal Component Analysis Identification of Factors Influencing the Quality of Life in European Union

- Countries Evaluated by Principal Component Analysis. *Geographica Pannonica*. Volume 26, Issue 1, 13–29/
9. Kavetsky I. Regional differentiation of the service sector development in selected European countries. *European Journal of Service Management*. 2018. 4 (28/2), 193–200.
  10. Kuczabski A. Economic Efficiency of National Governments: Case Study of Poland and Ukraine. *Journal of Geography, Politics and Society*. 2021, 11(3). P. 30–40.
  11. Kuzyshyn A. Spatial diversification of the social sphere development in the Carpathian-Podillia region (Ukraine). *Folia Geographica*. 2019. Volume 61, No. 2. p. 144–162.
  12. Kuzyshyn A., Kuczabski A., Poplavska I., Zadvornyi S. Risk assessment of the social sphere development on the example of areas of the Carpathian-Podillia region (Ukraine). *Czasopismo Geograficzne*, 2022. 93(3): 473–493. Doi: <https://doi.org/10.12657/czageo-93-19>
  13. Makkonen T., Inkinen T. Benchmarking the vitality of shrinking rural regions in Finland. *Journal of Rural Studies*. 2023. Vol. 97. P. 334–344. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2022.12.023>
  14. <https://www.ukrstat.gov.ua/>
  15. <https://index.minfin.com.ua/ua/exchange/archive/2020-12-20/>

References:

1. Dokhody ta vytraty naselennia v 2020 rotsi. Statystychnyi zbirnyk. Za redaktsiieiu I. Nikitinoi. Kyiv. 2022. 90 s.
2. Niemets L.N. Stalyi rozvytok: suspilno-heohrafichni aspekty (na prykladi Ukrainy): Monohrafiia. Kharkiv: Fakt, Kharkiv, 2003. 383 s.
3. Oliinyk Ya.B., Stepanenko A.V. Sotsialnyi lokalitet zhyttia osobystosti i terytorialnykh spilnosti. *Ekonomichna ta sotsialna heohrafiia*. 2012. Vyp. 2. S. 3–23.
4. Pihul N.H. Sotsialna infrastruktura: funktsionalne pryznachennia ta osoblyvosti rozvytku. *Ekonomichniy analiz: zb. nauk. prats. Ternopil : Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr Ternopilskoho natsionalnoho ekonomichnoho universytetu «Ekonomichna dumka»*, 2014. Tom 16. № 1. S. 117–122.
5. Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy 2021 roku. Kyiv, 2022. Za red. I. Vernera, 444 s.
6. Shtunder I.O. Pryroda stiikosti sotsialnoi sfery v umovakh shokovykh vplyviv. *Ekonomika i suspilstvo*. Elektronne naukove fakhove vydannia. 2017. Vypusk № 11. S.11–16.
7. Tsaryk L.P., Poplavska I.V. Orhanizatsiia sotsialnoi sfery oblasti Podilskoho rehionu: suspilno-heohrafichne doslidzhennia. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka*. Seria: Heohrafiia, 2021. № 1 (50). S. 47–57.
8. Ivanová M., Klamár R., Fecková Škrabuláková E. Identification of Factors Influencing the Quality of Life in European Union Countries Evaluated by Principal Component Analysis Identification of Factors Influencing the Quality of Life in European Union Countries Evaluated by Principal Component Analysis. *Geographica Pannonica*. Volume 26, Issue 1, 13–29/
9. Kavetsky I. Regional differentiation of the service sector development in selected European countries. *European Journal of Service Management*. 2018. 4 (28/2), 193–200.
10. Kuczabski A. Economic Efficiency of National Governments: Case Study of Poland and Ukraine. *Journal of Geography, Politics and Society*. 2021, 11(3). P. 30–40.
11. Kuzyshyn A. Spatial diversification of the social sphere development in the Carpathian-Podillia region (Ukraine). *Folia Geographica*. 2019. Volume 61, No. 2. p. 144–162.
12. Kuzyshyn A., Kuczabski A., Poplavska I., Zadvornyi S. Risk assessment of the social sphere development on the example of areas of the Carpathian-Podillia region (Ukraine). *Czasopismo Geograficzne*, 2022. 93(3): 473–493. Doi: <https://doi.org/10.12657/czageo-93-19>
13. Makkonen T., Inkinen T. Benchmarking the vitality of shrinking rural regions in Finland. *Journal of Rural Studies*. 2023. Vol. 97. P. 334–344. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2022.12.023>
14. <https://www.ukrstat.gov.ua/>
15. <https://index.minfin.com.ua/ua/exchange/archive/2020-12-20/>

Abstract:

A. Kuzyshyn. SPATIAL DIFFERENTIATION OF THE SOCIAL SPHERE: LANDMARKS OF THE POST-WAR RECONSTRUCTION OF UKRAINE

The proposed study is devoted to determining the features of the spatial differentiation of the social sphere within the territory of Ukraine. The essence, objects, subjects, results of the process of differentiation of the social sphere of Ukraine in the spatial context, as well as the specificity of relations and the nature of the development of the corresponding process in space and time are disclosed. For this, an analysis of income was made as one of the key criteria of the level of formation and functionality of the social sphere. The role of the population's needs as a key motivating element in the formation of social space is substantiated, because the population is multidimensional and the population itself is the basis of the social space.

The following research methods were used during the conducted research: descriptive, comparative and descriptive-vector methods. They are important for the characterization of concepts related to the presence of social sphere components and their accessibility for the local population, comparison of the functional level of individual social sphere components and their comprehensive review, and designation of the most important factors affecting the functioning of social sphere subjects, along with indicating the most important areas of activity.

The dependence and connection between the level of demand and use of elements of the social sphere and the level of income of the population was investigated, as well as regional and temporal (in this case - quarterly) differences in service consumption were substantiated. Key types of social services for which consumers spend money have been determined at the regional level.

Elements of the social sphere are characterized by local influence and limited operational capabilities. Despite their different functional purpose, their common goal is to identify and satisfy local social needs. The realities of modern

Ukrainian society require the formation of guidelines for the restoration of the state of functioning and accessibility of the social sphere, which was typical for the regions of Ukraine before the start of the Ukrainian-Russian war.

The criterion for the functioning and development of the social sphere should be financial availability, which in turn is determined by the population's ability to spend a certain amount of money on receiving social services. At the regional level in Ukraine, there are significant fluctuations in the incomes of the population, which is generally an objective phenomenon. The statistical data of the last decades allow us to state that in the vast majority of regional regions there was an increase in the well-being of the population. Expenditure on the social sphere in the regions of Ukraine is correlated with indicators of the number of family members, primarily the number of children in them. Traditionally, families with a small number of children are young and wages are not the main source of their income. At the same time, these families have high hopes for social support in various forms (scholarships, grants, targeted payments). Families with more children mainly form their budget from wages and in equal proportions from entrepreneurial activity and other social benefits. The structure of implemented services at the all-Ukrainian level includes transport, warehousing, postal and courier services, temporary accommodation and catering services, information and telecommunications services, real estate operations, professional, scientific and technical services, activities in the field of administrative and auxiliary service, education, health care and provision of social assistance, services in the system of art, sports, entertainment and recreation.

Keywords: social sphere, regions of Ukraine, spatial differentiation, incomes of the population, available social guidance services, implementation of social guidance services.

Надійшла 20.04.2023 р.

УДК 911.3:32 (477)

DOI:<https://doi.org/10.25128/2519-4577.23.1.8>

Іван РУДАКЕВИЧ

ГЕОПРОСТОРОВІ АСПЕКТИ ФІНАНСОВОЇ СПРОМОЖНОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті охарактеризовані геопросторові аспекти фінансової спроможності територіальних громад Тернопільської області. Дане дослідження є актуальним, оскільки не всі громади регіону після їх створення виявилися фінансово спроможними. За результатами дослідження створені аналітичні картосхеми та виділено чотири групи територіальних громад за особливостями їх фінансової спроможності. Результати даного дослідження можна використати для удосконалення адміністративного поділу області та аналітичних досліджень розвитку громад.

Ключові слова: бюджет, доходи, територіальна громада, Тернопільська область, трансферт, фінансова спроможність.

Постановка науково-практичної проблеми, актуальність і новизна дослідження. Після завершення реформи децентралізації у 2020 році на території України було створено 1469 територіальних громад. Важливим критерієм створення об'єднаної територіальної громади була фінансова спроможність її бюджету. Тобто, завдяки власним доходам місцевого бюджету повинні покриватися його видатки. Однак у більшості територіальних громад (ТГ) виникають проблеми з їх фінансовою спроможністю. Незважаючи на те, що громади створювалися згідно затвердженої Верховною Радою України методики, все рівно виникають у них проблеми з наповненням місцевих бюджетів. Причому часто фактор географічного положення, наявності певних ресурсів або виробництва позитивно чи негативно впливає на фінансову спроможність територіальної громади. Власне на прикладі громад Тернопільської області досліджено геопросторові особливості фінансової

спроможності їх місцевих бюджетів.

Створення фінансово спроможних територіальних громад на території України є однією з оперативних цілей державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки [3]. Дане дослідження геопросторових особливостей фінансової спроможності ТГ у Тернопільській області дозволить виявити краще економічно розвинуті громади, а також такі, що потребують додаткової бюджетної підтримки. Варто врахувати, що опубліковані географічні дослідження з тематики фінансової спроможності громад Тернопільської області на даний час відсутні.

Аналіз останніх публікацій за темою дослідження. Проблематика дослідження фінансової спроможності територіальних громад піднімалася у працях багатьох українських вчених. Наприклад, у дослідженні С.В. Сембер, О. Г. Чубаря, К. С. Машіко охарактеризовані підходи різних науковців щодо визначення

сутності фінансової спроможності територіальної громади [4]. Окремі геопросторові аспекти функціонування спроможних територіальних громад України розглянуто у дослідженні О. Склярської. Зокрема, звернено увагу на рівень дотаційності периферійних територіальних громад на прикладі Львівської області [5]. Науковицями М. Вандою, М. Влах і Л. Котик проаналізовано геопросторові аспекти фінансової спроможності адміністративних районів Львівської області [7]. У публікації Кириленко О. та Баранця Я. [2] охарактеризовано особливості забезпечення фінансової спроможності об'єднаних територіальних громад Тернопільської області, зокрема виділено групи громад за доходами їх бюджетів. Однак дане дослідження втратило свою актуальність, оскільки у 2020 році були створені останні об'єднані територіальні громади та завершено реформу децентралізації. Окремі аспекти формування фінансової спроможності громад в Україні досліджувалися також у працях Гургули Т., Патицької Х., Подвірної Т., Немої О., Коваль В., Коломієць І., Пелехатого А., Сторонянської О., Хрупович С. та інших авторів.

Викладення основного матеріалу. Перші територіальні громади на території Тернопільської області були утворені у липні 2015 р. у результаті початку реалізації реформи децентралізації. Після її завершення у 2020 році та території регіону було створено 55 об'єднаних територіальних громад. Важливим фактором створення та подальшого функціонування територіальної громади як адміністративної одиниці є її фінансова спроможність, тобто здатність за рахунок надходжень місцевого бюджету покривати всі необхідні видатки. Згідно методики, розробленої Міністерством розвитку громад та територій України, аналіз фінансової спроможності територіальних громад базується на основі індикаторів потенціалу громади, враховуючи отримані з державного бюджету міжбюджетні трансферти, та визначає їхні порогові значення, а також алгоритм розрахунку інтегрального індексу розвитку потенціалу територіальних громад [6]. Для визначення індексу розвитку потенціалу територіальної громади використовуються наступні показники:

а) доходи загального фонду в розрахунку на одного мешканця (співвідношення обсягу доходів загального фонду без урахування трансфертів до кількості жителів відповідної громади, у гривнях);

б) частка видатків на утримання апарату ради територіальної громади та її виконавчих органів у бюджеті територіальної громади;

в) капітальні видатки в розрахунку на

одного мешканця;

г) рівень дотаційності бюджету територіальної громади (співвідношення обсягу базової чи реверсної дотації до загальної суми доходів загального фонду бюджету територіальної громади);

д) питома вага заробітної плати у видатках загального фонду бюджету територіальної громади;

е) видатки на культуру, фізичну культуру і спорт в розрахунку на 1 мешканця;

ж) частка доходів територіальної громади за рахунок трансфертів з державного бюджету;

з) частка місцевих податків і зборів у дохідній частині загального фонду бюджету територіальної громади [6].

За сприяння програми Ulead з Європою розроблений та успішно функціонує Інтернет-портал «Бюджети територіальних громад України», де охарактеризовані такі основні фінансові показники громад як доходи, видатки місцевих бюджетів та обсяг міжбюджетних трансфертів [1]. Власне на наявних даних станом на 2021 рік з цього порталу базується дане дослідження. Для аналізу фінансової спроможності територіальних громад Тернопільської області використані такі показники як доходи загального фонду бюджету, рівень дотаційності бюджету ТГ, частка доходів громади за рахунок міжбюджетних трансфертів. Завдяки цим основним індикаторам формуються інші показники розвитку громади (капітальні видатки та соціальні видатки, частка заробітної плати та адміністративних видатків у бюджеті).

Абсолютним лідером по доходах загального фонду місцевого бюджету є Тернопільська міська територіальна громада (понад 2 млрд. грн. у 2021 р.). Порівняно високі доходи до місцевих бюджетів у 2021 році отримали Чортківська, Збаразька, Бучацька, Кременецька, Козівська, Терехівська, Великоберезовицька, Байковецька територіальні громади. У них рівень доходів перевищив 100 млн. грн. Досить гарні результати по наповненню дохідної частини місцевих бюджетів у 2021 р. показали Підгаєцька (84 млн. грн.), Гусятинська (74 млн. грн.) громади, які є порівняно менш заселені та традиційно вважалися економічно депресивними місцевостями.

Найвищі доходи місцевого бюджету на одного мешканця у 2021 р. отримали Байковецька (11311 грн.) та Тернопільська (8930 грн.) громади завдяки значній концентрації промислового виробництва та бізнесу на своїх територіях. Окремою групою можна виділити приміські громади навколо м. Тернопіль з високими доходами на одного жителя: Великобірівська,

Великоберезовицька, Великогаївська, Білецька, Підгороднянська. Хоча на решті території Тернопільської області є кілька громад з доходами бюджетів на одного мешканця вище 5000 гривень: Білобожницька, Підгасцька, Трибу-

хівська, Чортківська (таблиця 1). Для порівняння середній обсяг доходів місцевого бюджету територіальної громади в Тернопільській області на одного мешканця у 2021 році становив 3911 гривень [1].

Таблиця 1

Виконання дохідної частини бюджетів територіальних громад Тернопільської області (за матеріалами порталу «Бюджети територіальних громад України») [1]

№ п/п	Назва громади	Доходи за 2020 р., млн. грн.	Доходи за 2021 р., млн. грн.	% відхилення	Населення, тис. осіб	Доходи на 1 ос., 2021 р., грн.
1	Байковецька	120,68	136,22	112,9	12,0	11311
2	Білецька	44,59	54,01	121,1	10,9	4957
3	Білобожницька	29,43	33,02	112,2	8,8	5182
4	Більче-Золотецька	10,42	14,18	136,1	3,9	3555
5	Борсуківська	16,24	19,09	117,5	6,3	3018
6	Васильковецька	23,99	28,19	117,5	8,1	3493
7	Великоберезовицька	105,43	120,09	113,9	23,2	5164
8	Великобірківська	30,75	42,65	138,7	6,0	7120
9	Великогаївська	53,95	69,38	128,6	11,3	6142
10	Великодедеркальська	16,22	19,64	121,0	6,3	3198
11	Вишнівецька	31,39	40,87	130,2	17,5	2338
12	Гримайлівська	31,12	40,01	128,6	9,5	4215
13	Заводська	22,25	25,32	113,8	6,9	3688
14	Залозецька	22,58	28,74	127,3	10,6	2719
15	Золотниківська	23,66	30,29	128,0	7,6	3981
16	Золотопотіцька	18,35	29,88	162,8	15,2	1968
17	Іване-Пустенська	9,02	12,75	141,4	4,8	2637
18	Іванівська	15,17	16,87	111,2	4,1	4125
19	Козлівська	12,27	16,89	137,7	4,4	3836
20	Колиндянська	13,48	15,20	112,8	6,6	2300
21	Коропецька	7,94	9,48	119,4	6,0	1578
22	Купчинецька	12,42	15,48	124,6	3,8	4062
23	Лопушненська	10,56	13,49	127,7	5,2	2608
24	Мельнице-Подільська	21,12	26,79	126,9	16,5	1618
25	Микулинецька	45,66	58,42	127,9	17,2	3398
26	Нараївська	16,77	21,00	125,3	6,8	3110
27	Нагірянська	23,59	23,07	97,8	8,6	2672
28	Озернянська	15,54	19,86	127,7	7,1	2805
29	Підгороднянська	28,38	34,72	122,3	7,4	4717
30	Саранчківська	13,03	17,46	134,0	6,4	2722
31	Скала-Подільська	33,03	37,39	122,3	10,3	3934
32	Скориківська	37,11	38,24	103,0	8,2	4649
33	Трибухівська	31,50	45,40	144,1	8,8	5182
34	Товстенська	37,19	50,05	150,1	18,3	3039
35	Бережанська	80,17	93,39	116,5	26,6	3508
36	Борщівська	89,46	102,65	114,7	29,2	3517
37	Бучацька	99,07	110,69	111,7	37,9	2919
38	Гусятинська	74,93	74,31	99,2	15,6	4761
39	Заліщицька	76,51	90,29	118,0	27,1	3337
40	Збаразька	141,64	169,68	119,8	38,9	4358
41	Зборівська	69,00	81,27	117,8	19,3	4216
42	Козівська	96,83	115,91	119,7	25,1	4621
43	Копичинецька	30,13	36,07	119,7	13,2	2739
44	Кременецька	129,06	156,03	120,9	42,1	3704

45	Лановецька	74,16	82,67	111,5	21,8	3801
46	Монастирська	50,57	59,13	116,9	19,4	3053
47	Підволочиська	79,58	89,03	111,9	18,5	4800
48	Підгаєцька	68,26	84,07	123,2	16,5	5091
49	Почаївська	37,25	45,78	122,9	5,2	2608
50	Скалатська	44,93	53,71	119,5	13,3	4022
51	Теребовлянська	106,43	123,58	116,1	30,7	4029
52	Тернопільська	1619,27	2032,71	125,5	227,6	8930
53	Хоростківська	48,77	54,73	112,2	13,7	3994
54	Чортківська	157,11	187,48	119,3	36,7	5110
55	Шумська	65,85	79,35	120,5	24,8	3198

Найнижчий рівень доходів загального фонду місцевих бюджетів протягом 2021 року отримали Коропецька, Іване-Пустенська, Більче-Золотецька та Лопушненська громади (рис. 1). Характерною рисою перших трьох згаданих громад є їх розташування на півдні області у межах Дністровського каньйону. Дані громади є сільськими із низькими обсягами доходів до місцевих бюджетів. Головною причиною цього є відсутність значних платників податків (наповнювачів бюджету) та низька економічна активність місцевого населення.

Найнижчий рівень доходів на одного мешканця за підсумками 2021 року отримали Коропецька (1578 грн.), Мельнице-Подільська (1618 грн.), Золотопотіцька (1968 грн.). Спільними рисами цих громад є значна віддаленість від обласного та районного центрів, від магістральних автошляхів і залізниць, а також порівняно низький розвиток місцевої економіки (табл. 1).

Якщо проаналізувати обсяг видатків місцевих бюджетів області у 2021 році, то абсолютним лідером є Тернопільська міська територіальна громада – 2,882 млрд. гривень. Досить високий рівень видатків у Кременецькій, Збаразькій, Чортківській, Бучацькій, Борщівській, Теребовлянській громадах (таблиця 2). Причини цього є наявність у цих містах – колишніх райцентрах багатьох об'єктів соціальної інфраструктури та комунального господарства, які потребують постійного дофінансування. Водночас найменші видатки місцевих бюджетів мають малі за кількістю населення, переважно сільські громади: Більче-Золотецька, Іванівська, Козлівська, Іване-Пустенська, Коропецька, Купчинецька (таблиця 2). Найвищі видатки місцевого бюджету на одного мешканця у 2021 році зафіксовані у Почаївській (25,9 тис. грн), Тернопільській (12,7 тис. грн.) та Байковецькій (12,8 тис. грн.) громадах. Варто зауважити, що у всіх громадах Тернопільської області у 2021 році видатки місцевих бюджетів перевищували

їх доходи, тобто виникав бюджетний дефіцит.

Найбільша різниця між доходами і видатками (дефіцит бюджету) у 2021 р. помітна у Тернопільській міській громаді (- 849,5 млн. грн.). Дещо менша ця різниця у Бучацькій (- 177 млн. грн.), Кременецькій (- 161 млн. грн.), Збаразькій (- 146 тис. грн.) територіальних громадах. Найменша різниця між доходами і видатками місцевого бюджету в 2021 р. була у Великобірківській (- 11,2 млн. грн.), Трибухівській (- 16,4 млн. грн.) сільських громадах. Однак якщо проаналізувати різницю між доходами і видатками (дефіцит бюджету) у відсотковому відношенні, то отримуємо інші результати і групи громад. Наприклад, у Байковецькій ТГ різниця між доходами і видатками становить майже 12%, Великобірківській – 21 %, Великоберезовицькій і Трибухівській – 26 %, Чортківській – 29 %, Великогаївській та Тернопільській – майже 30 %.

Варто виділити також групу громад із суттєвими проблемами щодо забезпечення видатків місцевих бюджетів власними надходженнями. У Золотопотіцькій ТГ лише 26 % видатків можна профінансувати за рахунок доходів загального фонду бюджету, у Мельнице-Подільській – 27 %, Коропецькій – 28 % (таблиця 2). Відповідно ці громади є «аутсайдерами» у показниках доходів бюджету на одного мешканця, що свідчить про їх низьку фінансову спроможність.

Для покриття дефіциту місцевого бюджету територіальні громади найчастіше використовують такі фінансові інструменти як надходження до спеціального фонду бюджету та трансферти з бюджетів вищих рівнів (обласного, державного). У переважній більшості громад Тернопільської області надходження до спеціального фонду бюджету мають невеликий обсяг. Своєю чергою територіальні громади отримують значний обсяг міжбюджетних трансфертів у вигляді субвенцій з державного чи обласного бюджету.

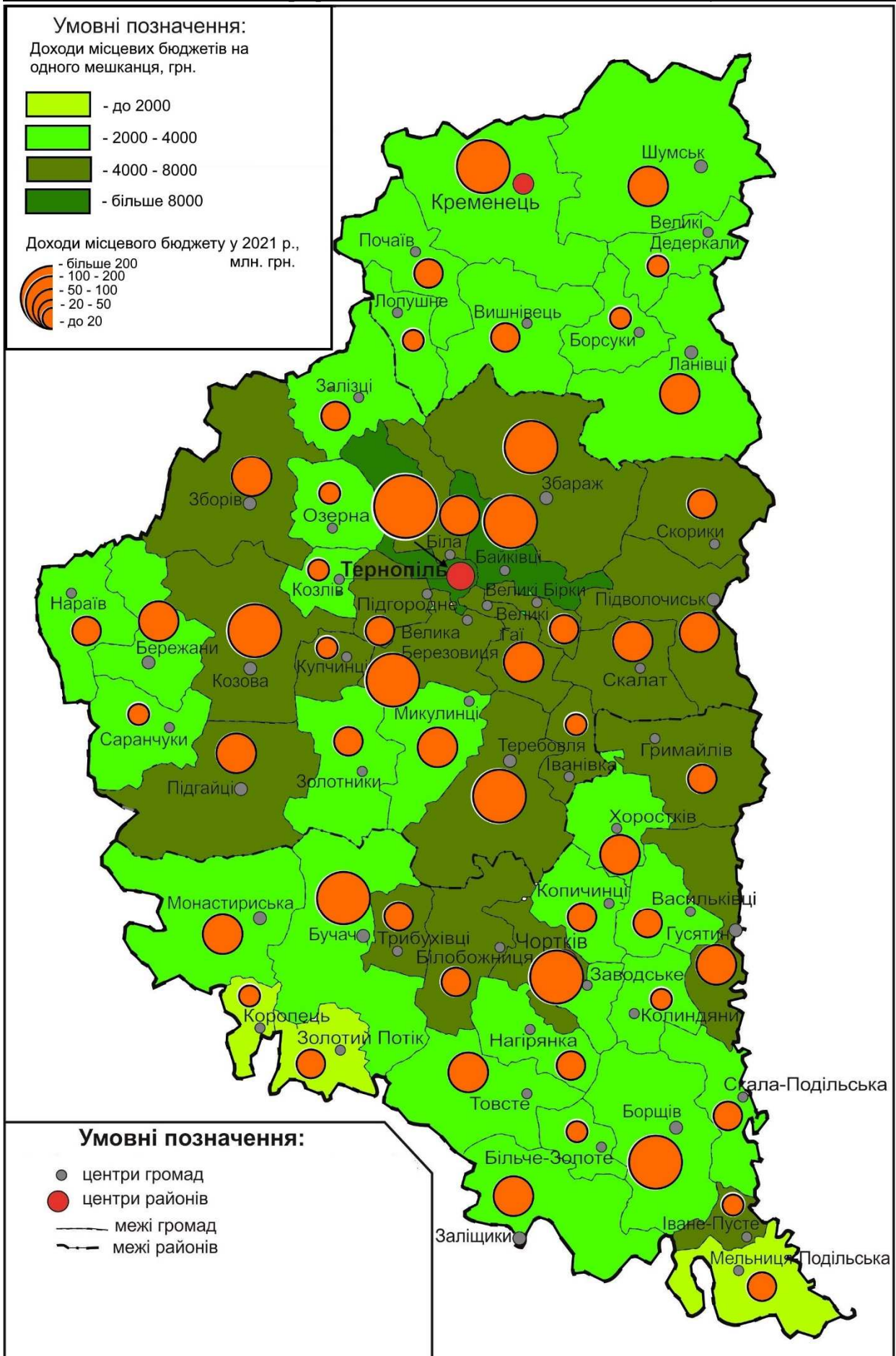

Рис. 1. Доходи загального фонду бюджетів територіальних громад Тернопільської області

Видатки та міжбюджетні трансферти територіальних громад Тернопільської області (за матеріалами порталу «Бюджети територіальних громад України») [1]

№ п/п	Назва громади	Доходи за 2021 р., млн. грн.	Видатки за 2021 р., млн. грн.	Трансферти за 2021 р., млн. грн.	Населення, тис. осіб	Трансферти на 1 ос., 2021 р., грн.
1	Байковецька	136,22	154,10	28,22	12,0	2340
2	Білецька	54,01	79,63	51,99	10,9	4770
3	Білобожницька	33,02	74,49	46,01	8,8	4250
4	Більче-Золотецька	14,18	27,74	14,90	3,9	3740
5	Борсуківська	19,09	48,39	33,97	6,3	5370
6	Васильковецька	28,19	66,20	38,55	8,1	4780
7	Великоберезовицька	120,09	162,14	65,68	23,2	2820
8	Великобірківська	42,65	53,84	17,51	6,0	2920
9	Великогаївська	69,38	98,38	38,54	11,3	3410
10	Великодедеркальська	19,64	49,64	33,29	6,3	5270
11	Вишнівецька	40,87	112,56	82,34	17,5	4710
12	Гримайлівська	40,01	75,81	41,44	9,5	4370
13	Заводська	25,32	43,70	26,67	6,9	3880
14	Залозецька	28,74	78,37	51,04	10,6	4830
15	Золотниківська	30,29	56,70	33,64	7,6	4420
16	Золотопотіцька	29,88	115,44	89,93	15,2	5920
17	Іване-Пустенська	12,75	32,27	22,49	4,8	4650
18	Іванівська	16,87	27,71	13,51	4,1	3300
19	Козлівська	16,89	28,36	14,71	4,4	3340
20	Колиндянська	15,20	47,77	29,23	6,6	4420
21	Коропецька	9,48	33,74	23,04	6,0	3840
22	Купчинецька	15,48	33,50	21,28	3,8	5580
23	Лопушненська	13,49	44,49	32,32	5,2	6240
24	Мельнице-Подільська	26,79	100,02	76,55	16,5	4620
25	Микулинецька	58,42	124,67	75,18	17,2	4370
26	Нарайвська	21,00	48,94	34,28	6,8	5080
27	Нагірянська	23,07	53,45	36,09	8,6	4180
28	Озернянська	19,86	52,16	34,88	7,1	4930
29	Підгороднянська	34,72	48,75	25,53	7,4	3470
30	Саранчуківська	17,46	49,27	31,14	6,4	4860
31	Скала-Подільська	37,39	75,78	39,52	10,3	3850
32	Скориківська	38,24	61,76	26,39	8,2	3210
33	Товстенська	50,05	132,45	84,23	18,3	4590
34	Трибухівська	45,40	61,80	43,31	8,8	4940
35	Бережанська	93,39	176,67	89,17	26,6	3350
36	Борщівська	102,65	198,67	118,36	29,2	4060
37	Бучацька	110,69	287,83	168,65	37,9	4450
38	Гусятинська	74,31	125,20	50,17	15,6	3210
39	Заліщицька	90,29	195,34	112,79	27,1	4170
40	Збаразька	169,68	316,10	147,47	38,9	3790
41	Зборівська	81,27	146,29	71,33	19,3	3700
42	Козівська	115,91	192,21	87,83	25,1	3500
43	Копичинецька	36,07	91,78	61,03	13,2	4630
44	Кременецька	156,03	316,85	158,03	42,1	3750
45	Лановецька	82,67	169,32	87,25	21,8	4010
46	Монастирська	59,13	147,30	82,83	19,4	4280
47	Підволочиська	89,03	147,77	65,22	18,5	3520
48	Підгаєцька	84,07	138,65	58,08	16,5	3520
49	Почаївська	45,78	135,05	90,18	5,2	5040

50	Скалатська	53,71	101,74	51,18	13,3	3830
51	Теребовлянська	123,58	217,02	115,34	30,7	3760
52	Тернопільська	2032,71	2882,23	1437,07	227,6	6310
53	Хоростківська	54,73	99,82	65,40	13,7	4770
54	Чортківська	187,48	263,98	95,54	36,7	2600
55	Шумська	79,35	195,67	116,69	24,8	4710

Найвагомішою є них є освітня субвенція з державного бюджету для фінансування мережі навчальних закладів у населених пунктах громади. Високий обсяг трансфертів (субвенцій) вказує на низьку фінансову спроможність громади, особливо у порівнянні з доходами її бюджету.

Найвищий обсяг трансфертів до місцевого бюджету отримала Тернопільська міська ТГ — 1,437 млрд. гривень. Значний обсяг трансфертів також у бюджетах Борщівської, Бучацької, Заліщицької, Збаразької, Кременецької, Теребовлянської, Чортківської та Шумської громад (рис. 2). Причиною у необхідності надання таких високих трансфертів для міських територіальних громад Тернопільської області, аналогічні як і значних видатків їх місцевих бюджетів, — це наявність багатьох об'єктів соціальної інфраструктури та комунального господарства. Багато коштів потребують для своєї діяльності заклади освіти різних рівнів, основні видатки яких фінансуються у вигляді субвенції з державного бюджету України. Найменший обсяг трансфертів потребували Іванівська, Козлівська, Більче-Золотецька та Великобірківська громади – менше 20 млн. гривень у 2021 р. (таблиця 2). У цих громадах мала кількість об'єктів соціальної інфраструктури, які відповідно потребують менших субвенцій з інших бюджетів. Низький обсяг міжбюджетних трансфертів у 2021 р. потребували Байковецька (18 % від усіх видатків) і Великобірківська ТГ (32 % видатків) завдяки високому рівню доходів місцевих бюджетів (таблиця 2).

У 2021 р. на території Тернопільської області три громади перераховували також до державного бюджету реверсну дотацію: Тернопільська (71,4 млн. грн), Байковецька (25,0 млн. грн.) і Великобірківська (0,4 млн. грн) [1]. У цих громадах обсяг доходів перевищував більше 110 % показника в середньому по Україні, тому їх надлишки перераховувалися до державного бюджету. Однак ці три ТГ продовжували отримувати субвенції для дофінансування освіти, інфраструктури, соціальних видатків з бюджетів вищих рівнів.

Цікавим індикатором фінансової спроможності територіальних громад є співвідношення їх доходів бюджетів до міжбюджетних

трансфертів. Цим більша перевага трансфертів над доходами, то відповідно менші можливості ТГ бути фінансово спроможною. Тобто, громади, які покривають більше половини своїх видатків за рахунок трансфертів (головно субвенцій) суттєво залежать від фінансових надходжень з державного та інших бюджетів, що вказує на їх низьку фінансову спроможність. Станом на 2021 рік з 55 територіальних громад Тернопільської області у 21 громаді доходи загального фонду бюджету перевищували обсяг трансфертів. Найкращий показник має Байковецька громада, в якій доходи перевищують трансферти майже у 5 разів. У Великоберезовицькій, Великобірківській та Чортківській ТГ доходи перевищують трансферти приблизно у 2 рази. У Трибухівській та Скалатській громадах співвідношення між доходами і трансфертами є приблизно однаковим з різницею у 2-2,5 млн. грн. Водночас у 24 громадах області обсяг міжбюджетних трансфертів перевищують доходи місцевих бюджетів. Найгірша ситуація у Золотополицькій, Коропецькій, Лопушненській та Мельнице-Подільській громадах, де обсяг трансфертів вищий за доходи бюджетів у 2,5-3 рази. З міських громад найгірші показники отримала Почаївська ТГ, де трансферти перевищують доходи у два рази. Таким чином, бюджетні надходження останніх перелічених громад залежать на 50-75 % від трансфертів з державного та обласного бюджетів. Це означає, що ця група громад (Золотополицька, Коропецька, Лопушненська, Мельнице-Подільська, Вишнівецька, Почаївська) неспроможні забезпечити більшість бюджетних видатків за рахунок власних надходжень.

Згідно запропонованих картосхем чітко простежуються групи громад за рівнем їх доходів, видатків і міжбюджетних трансфертів. Відповідно можна виділити кілька груп територіальних громад Тернопільської області за особливостями їх фінансової спроможності:

1. Фінансово спроможні громади, в яких рівень доходів загального фонду несуттєво нижчий за видатки бюджету, невеликий обсяг міжбюджетних трансфертів (Байковецька, Великобірківська, Великоберезовицька, Трибухівська);

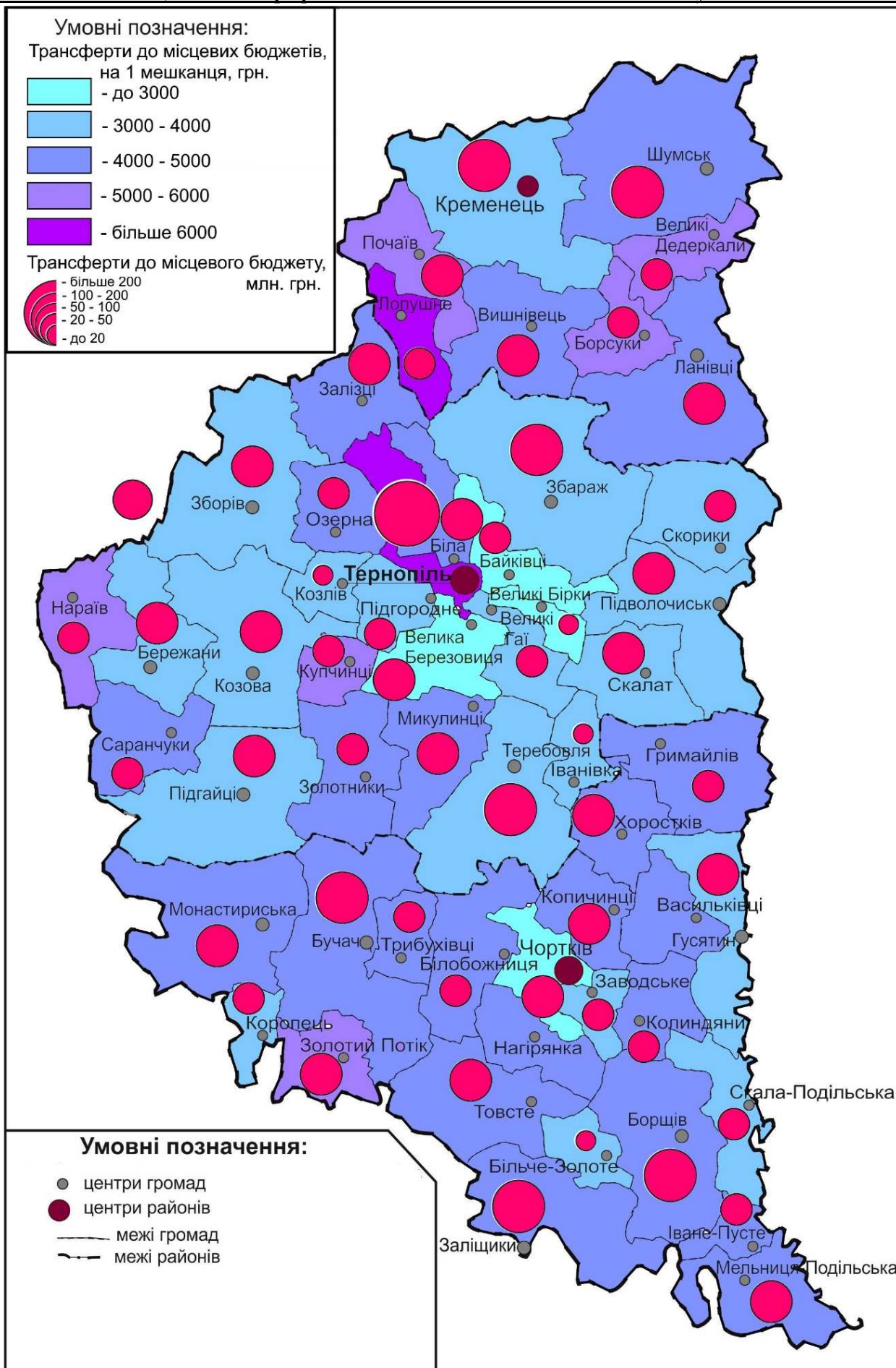

Рис. 2. Міжбюджетні трансфери бюджетів територіальних громад Тернопільської області

2. Умовно фінансово спроможні громади, в яких видатки суттєво перевищують доходи бюджету, однак залежність від міжбюджетних трансфертів невисока (обсяг доходів вищий за міжбюджетні трансферти – Білецька, Великогаївська, Іванівська, Підгороднянська, Скориківська, Козівська, Підгаєцька, Тернопільська, Чортківська);
3. Громади з низьким рівнем фінансової спроможності, в яких обсяг доходів нижчий за обсяг міжбюджетних трансфертів, що ускладнює виконання видаткової частини місцевого бюджету (більшість сільських громад, Бучацька, Заліщицька, Копичинецька, Монастирська, Почаївська, Шумська міські громади);
4. Фінансово неспроможні громади, в яких обсяг доходів бюджету не забезпечує навіть половини його видатків, висока залежність від трансфертів (Вишнівецька, Золотопотіцька, Коропецька, Лопушненська, Мельнице-Подільська громади).

Загалом дане групування майже співпадає з градацією територіальних громад за рівнем доходів загального фонду місцевого бюджету, що відображено у картосхемі рисунку 1. Загалом громади з рівнями бюджетних доходів на одного мешканця вище середнього по області (3911 грн./особу в 2021 р.) є переважно фінансово спроможними. Водночас ТГ з доходами на одного мешканця нижчими середнього по області показника, є здебільшого фінансово неспроможними. Група громад на південних межах області з низькими доходами (Золотопотіцька, Коропецька, Мельнице-Подільська) є фактично фінансово неспроможними. Згідно діючої методики формування спроможних громад їх складно приєднати до більш розвинутих сусідніх громад через невідповідність деяким критеріям (наприклад, відстань до центру громади). Тому поки державний і обласний бюджети надалі будуть змушені дофінансовувати такі громади через механізми субвенцій та міжбюджетних трансфертів.

Одним з можливих варіантів покращання фінансової спроможності таких громад є розвиток місцевих ініціатив і малого бізнесу.

Для групи депресивних громад на півдні області (Золотопотіцька, Коропецька, Мельнице-Подільська) перспективним є розвиток екологічного та сільського зеленого туризму, який поліпшить зайнятість населення та місцеву економіку. Значні надходження можна отримати від розвитку сфери садівництва і виноградарства, оскільки на території цих громад є необхідні природні умови та традиції.

Висновки та перспективи використання результатів дослідження. Питанням вивчення фінансової спроможності територіальних громад присвячено багато наукових праць, однак дослідження його геопросторових аспектів для Тернопільської області наразі відсутні. Як основні показники фінансової спроможності громад взято доходи загального фонду бюджету, його видатки та обсяги міжбюджетних трансфертів. Проаналізовано також такі показники як доходи місцевого бюджету та величина трансфертів на одного мешканця. На основі геопросторового аналізу перелічених показників розроблено картосхеми, які характеризують рівні доходів і міжбюджетних трансфертів у територіальних громадах Тернопільської області. Найкращі показники фінансової спроможності помітні у Байковецькій, Великобірківській, Тернопільській, Чортківській ТГ, а найгірші – у периферійних Золотопотіцькій, Коропецькій та Мельнице-Подільській громадах.

Результати даного дослідження можна використати для удосконалення адміністративно-територіального поділу території Тернопільської області у контексті формування більш спроможних територіальних громад. Однак найпроблемніші щодо фінансової спроможності громади південної частини регіону важко приєднати до сусідніх ТГ через невідповідність більшості критеріїв методики формування таких адміністративних одиниць. Результати геопросторового дослідження фінансової спроможності територіальних громад Тернопільської області також будуть корисними при створенні аналітичних звітів та описів, зокрема при розробці стратегій регіонального та місцевого розвитку територій.

Література:

1. Бюджети територіальних громад України. URL: https://public.tableau.com/app/profile/ulead/viz/_16360623127390/sheet0 (дата звернення: 20.03.2023).
2. Кириленко О., Баранець Я. Досвід забезпечення фінансової спроможності об'єднаних територіальних громад. Вісник Економіки, 2020 № 3. С. 54-68.
3. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки. Постанова Кабінету Міністрів України від 05.08.2020 р. № 695. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 25.03.2023).
4. Сембер С. В., Чубарь О. Г., Машіко К. С. Теоретичні підходи до визначення сутності фінансової спроможності та фінансових ресурсів територіальної громади. Регіональна економіка, 2015, №3. С. 81 – 90.
5. Склярська О. Функціонування спроможних територіальних громад України: суспільно-географічні аспекти // Наукові

записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Сер. Географія. Тернопіль : Тайп, 2022. Вип. 2. (53). С. 69-75.

6. Методичні рекомендації щодо оцінки рівня фінансової спроможності територіальних громад. URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/751/0_Проект_Методичні_рекомендації.pdf (дата звернення: 20.03.2023).
7. Vlach, M., Vanda, I. and Kotyk, L. 2023. On the problem of financial capacities of administrative districts of Lviv Oblast. Journal of Geology, Geography and Geoecology. 31, 4 (Jan. 2023), 761-772.

References:

1. Biudzhety terytorialnykh hromad Ukrainy. URL: <https://public.tableau.com/app/profile/ulead/viz/16360623127390/sheet0> (data zvernennia: 20.03.2023).
2. Kyrylenko O., Baranets Ya. Dosvid zabezpechennia finansovoi spromozhnosti obiednanykh terytorialnykh hromad. Visnyk Ekonomiky, 2020 № 3. S. 54-68.
3. Pro zatverdzhennia Derzhavnoi stratehii rehionalnogo rozvytku na 2021-2027 roky. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 05.08.2020 r. № 695. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text> (data zvernennia: 25.03.2023).
4. Sember S. V. , Chubar O. H. , Mashiko K. S. Teoretychni pidkhody do vyznachennia sutnosti finansovoi spromozhnosti ta finansovykh resursiv terytorialnoi hromady. Rehionalna ekonomika. 2015, №3. S. 81 – 90.
5. Skliarska O. Funktsionuvannia spromozhnykh terytorialnykh hromad Ukrainy: suspilno-heohrafichni aspekty // Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu im. Volodymyra Hnatiuka. Ser. Heohrafiia. Ternopil : Taip, 2022. Vyp. 2. (53). S. 69-75.
6. Metodichni rekomendatsii shchodo otsinky rinvia finansovoi spromozhnosti terytorialnykh hromad. URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/751/0_Проект_Методичні_рекомендації.pdf (data zvernennia: 20.03.2023).
7. Vlach, M., Vanda, I. and Kotyk, L. 2023. On the problem of financial capacities of administrative districts of Lviv Oblast. Journal of Geology, Geography and Geoecology. 31, 4 (Jan. 2023), 761-772.

Abstract:

Ivan Rudakevych. GEOSPATIAL ASPECTS OF FINANCIAL CAPACITY OF TERRITORIAL COMMUNITIES OF TERNOPIL REGION

In the article geospatial aspects of the financial capacity of territorial communities of Ternopil region are described. The need to conduct such a study has been updated, since not all communities in the region were financially capable after their creation. Scientific studies on the subject of financial capacity of territorial communities are characterized. Criteria for determining the financial capacity of territorial communities were defined according to the methodology of the ministry of community and territory development of Ukraine. For this research were used following indicators: revenues of the general fund of the local budget, the amount of subsidies and interbudgetary transfers. The largest local budget revenues in 2021 were mainly received by larger urban communities (Ternopil, Chortkiv, Zbarazh) and Baikivtsi and Velyka Berezovytsia rural territorial communities. Their income amounted to more than 100 million hryvnias. Ternopil and Baikivtsi territorial communities received the largest local budget revenues per inhabitant. A group of suburban communities around the city of Ternopil stands out, in which budget revenues are higher than the average for the region. The lowest level of revenues of the general fund of local budgets in 2021 was received by Zoloty Potik, Koropets and Mel'nytsia-Podil'ska territorial communities, which are located in the peripheral zone in the south of the region. The reason for the low incomes of these communities is their distance from economic centers, weak development of transport infrastructure and local business. Ternopil City Territorial Community has the highest local budget expenditures - 2.8 billion hryvnias. Budget expenditures are also quite high in the urban communities of Borshchiv, Buchach, Zbarazh, Kremenets, Terebovlia, and Chortkiv. The main reason for such high expenses is the presence of many social infrastructure institutions. In turn, the lowest expenditures of local budgets are mainly rural communities with a small amount of social facilities: Ivanivka, Kozliv, Ivane-Puste, Koropets, Kupchyntsi. The highest budget expenditures per inhabitant in 2021 were in Baikivtsi, Pochaiv and Ternopil territorial communities. In all communities of the Ternopil region in 2021, the expenditures of local budgets exceeded their revenues, that is, a budget deficit arose. The biggest difference between income and expenses (budget deficit) was observed in Ternopil, Buchach, Kremenets, and Zbarazh urban territorial communities. The smallest budget deficit was in Velyki Birky and Trybukhivtsi rural communities. In terms of percentage, the difference between income and expenses was almost 12% in Baikovtsi communities, 20-30% in Velyki Birky, Velyka Berezovytsia, Trybukhivtsi, Chortkiv, Velyki Hai and Ternopil territorial communities. However, only 26-28% of expenses can be financed from the revenues of the general fund of the budget in Zoloty Potik, Koropets, Mel'nytsia-Podil'ska territorial communities. These communities are underdeveloped with low own budget revenues, which is indicated their low financial capacity. To cover the deficit of the local budget, territorial communities of the Ternopil region most often use transfers from the budgets of higher levels. A high amount of transfers per inhabitant indicates the low financial capacity of the community, especially in comparison with the income of its budget. The highest amount of transfers to the local budget in 2021 was received by the Ternopil City Territorial Community - 1.437 billion hryvnias. A large amount of involved transfers is also in the budgets of Borschiv, Buchach, Chortkiv, Kremenets, Terebovlia, Zalishchyky, Zbarazh and Shumsk communities. The reason for this is the presence of many objects of social infrastructure and communal services in these urban communities. The communities of Ivanivka, Kozliv, Bil'che-Zolote, and Velyki Birky required the smallest amount of transfers - less than 20 million hryvnias in 2021. At the same time, the local budgets of the Ternopil, Baikivtsi, Velyki Birky communities in 2021 paid a reverse subsidy to the state budget thanks to high revenues. In 21 territorial communities of the Ternopil region in 2021, budget revenues exceeded the amount of transfers. Baikivtsi, Velyki Birky, Velyka Berezovytsia, and Chortkiv communities had the best indicators. In

24 communities of the region, the amount of inter-budgetary transfers exceeds the incomes of local budgets. The worst situation is in Zoloty Potik, Koropets, Lopushne and Melnytsia-Podilska communities, where the amount of transfers is 2,5-3 times higher than budget revenues. Zoloty Potik, Koropets, Lopushne, Mel'nytsia-Podil'ska, Vyshnivets, Pochaiv territorial communities are unable to provide the majority of budget expenditures at the expense of their own revenues, since their budget revenues depend on 50-75% of transfers from the state and regional budgets. In the article presented maps, where it is possible to trace groups of communities according to the level of their incomes, expenditures and inter-budgetary transfers. In the Ternopil region, several groups of territorial communities can be distinguished according to the peculiarities of their financial capacity: financially capable communities (Baikivtsi, Velyki Birky, Velyka Berezovytsia, Trybukhivtsi), conditionally financially capable communities (Bila, Velyki Hai, Ivanivka, Pidhorodne, Pidhaitsi, Ternopil, Chortkiv), communities with low level of financial capacity (Buchach, Zalishchyky, Kopychyntsi, Monastyryska, Pochaiv, Shumsk urban communities), financially incapable communities (Vyshnivets, Zoloty Potik, Koropets, Lopushne, Mel'nytsia-Podil'ska). The results of this research can be used to improving administrative division of the Ternopil region, for analytical studies of the budget policy of communities, strategic plans, and the development of territories.

Key words: budget, financial capacity, revenue, Ternopil region, territorial community, transfer.

Надійшла 10.04.2023 р.

УДК 39:911.3 (=161.2:1-87)

DOI:<https://doi.org/10.25128/2519-4577.23.1.9>

Андрій ЗУБИК

УКРАЇНЦІ В СЛОВАЧЧИНІ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ПЕРЕПISУ НАСЕЛЕННЯ 2021 Р.)

У статті проаналізовано основні показники перепису населення 2021 р., які дають змогу дослідити українців в Словаччині. Зокрема, це етнічні, мовні, релігійні та демографічні критерії програми перепису. За результатами їхнього опрацювання складено низку карт в середовищі програми ArcMap, які відображають особливості розселення українців, індекс етнічного та мовного різноманіття тощо.

Ключові слова: українська діаспора, зарубіжні українці, перепис населення, етнічна належність, рідна мова, конфесійна належність, індекс етнічного різноманіття, індекс мовного різноманіття, етномовна відповідність.

Постановка науково-практичної проблеми, актуальність і новизна дослідження. Україна належить до країн, які мають численні діаспори, тобто значна кількість українців, проживає поза межами своєї історичної батьківщини. Причинами цього стали політична і трудова міграція та проведення кордонів між країнами. Внаслідок останнього чинника українці опинилися поза межами України не через рух населення, а через рух самого кордону. Американський дослідник Р. Брубейкер називає такі спільноти діаспорами катаклізму, підкреслюючи трагізм їхнього утворення.

Українців в Словаччині важко зарахувати до «класичної» діаспори. Такі діаспори формуються внаслідок факторів виштовхування, які діють на етнос на його історичній батьківщині. Прикладом може бути складна економічна ситуація, переслідування через етнічну, мовну чи конфесійну належність, еміграція внаслідок воєнних дій чи природних катаклізмів тощо. Тобто частина українців, які проживають в Словаччині, емігрували сюди внаслідок причин, перелічених у попередньому реченні. Частиною сере-

довища українців у Словаччині сформували українці, які емігрували до цієї країни після поразки національно-визвольних змагань у 20-их рр. ХХ ст., а також вояки УПА, які перетинали радянсько-чехословацький кордон та проходили процес інтернавання.

Проте важливою складовою українства у Словаччині є автохтонне (корінне) населення північно-східної частини країни, яке проживає на найзахіднішому ареалі української етнічної території. Значною проблемою, що впливає на збереження етнічної ідентичності українців у Словаччині, особливо тих, які проживають на українських етнічних територіях, є те, що вони не були включені до процесів державотворення та консолідації українців на початку ХХ ст. Винятком може бути період, коли Закарпаття під назвою автономного краю Підкарпатська Русь було у складі тогочасної Чехословаччини.

Варто зазначити, що політичні реалії ХХ ст. значно вплинули на збереження етнічної ідентичності українців у Словаччині. Передусім це дві Світові війни, ставлення до українців, словакізація греко-католицької церкви,

проблема русинства, яка, на думку окремих науковців, проявляє деструктивний вплив на середовище українців загалом. Прикметно, що до перепису 1991 р. русинів не виділяли як окремий етнос. Можна послатися на Конституцію Словаччини, яка гарантує кожному громадянину право зараховувати себе до будь-якої національності, і через що русинів вважають окремою етнічною групою [21]. Норми свободи визначення етнічної, мовної чи релігійної ідентифікації громадян прописані не лише в Конституції Словаччини, а й у головних правотворчих документах інших країн.

Проблематика русинства є темою для окремого дослідження і потребує діалогу між Словаччиною та Україною для вирішення цього питання. Загалом цю проблему можна звести до низки тез, які будуть відображати різні погляди на неї:

– їх (русинів) вважають окремою етнічною групою, тому що Конституція Словаччини гарантує право на таке визначення;

– території, на яких проживали русини, опинилися поза процесами консолідації українців, а населення не сприйняло етнонім «українці» і використовує етнонім «русини»;

– русинство – найочевидніший спосіб швидкої дестабілізації, і як результат асиміляції українців у Словаччині. Не можна не заперечувати факту існування Русинської оброди (організації, яка виступає за відокремлення русинів від українців) чи діяльності окремих представників, які маніпулюють на цій тематиці.

Підсумовуючи ці тези, можна стверджувати, що середовище українців у Словаччині є дезінтегрованим. Передусім це можна пояснити тим, що немає єдиного підходу щодо своєї етнічної ідентичності та об'єднання навколо неї. Тобто можна виділити три групи осіб за етнічною ідентифікацією: люди, які ідентифікують себе українцями, люди, які при своїй етнічній ідентифікації використовують два етноніми: «українець» та «русин» і наполягають на їхній тотожності. Відповідно, третя група використовує етнонім «русин» та заперечує спільність з українським етносом, наголошуючи на самотності свого існування. У цьому дослідженні ми подаємо окремі дані стосовно українців та русинів, як їх подають на сайті перепису населення Словаччини 2021 р. [11]. Проте ми не поділяємо підходу щодо виділення русинів, як окремого етносу у Словаччині та вважаємо русинів невід'ємною частиною українського етносу.

Аналіз останніх публікацій за темою дослідження. Інформаційною основою дослідження стали етнічні, мовні та релігійні критерії

перепису населення 2021 р. Основні дані у розрізі країв, округів (окресів) та муніципалітетів публікують у відкритому доступі на сайті управління статистики Словаччини [11, 20]. Варто сказати, що, порівняно із попередніми переписами населення, статистичний офіс Словаччини значно розширив перелік даних, які публікують у вільному доступі. Також змін зазнала сама програма перепису населення, зокрема, у 2021 р. для визначення мовної ситуації залишили лише один мовний критерій (у 2011 р. їх було три). Доволі цікавим нововведенням є критерій «інша етнічність», за допомогою якого можна встановити кількість змішаних шлюбів чи осіб, які мають змішану етнічну ідентичність.

Тематика української діаспори мало представлена у географічних дослідженнях останніх років. Цінним для дослідника діаспор є ресурс “Population statistics of Eastern Europe & former USSR” [19]. На цьому сайті подано оцінні дані та результати переписів населення, які проводили у країнах Східної Європи та колишнього Радянського Союзу. Зокрема, можна знайти дані про етнічний та конфесійний склад, рідше – мовний склад населення у різному територіальному розрізі.

Актуальними є праці М. Сополіги (етнограф, директор Музею української культури у Свідніку) “Українці Словаччини: матеріальні вияви народної культури та мистецтва” [15], “До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів українців Пряшівщини” [13], “До проблеми етногенезу української меншини Словаччини” [14]. Цікавою розвідкою є робота С. Семенюка “Український путівник по Словаччині (історико-краєзнавчі нариси)” [12]. Книжка присвячена історії українців, містить інформацію про вчених, політиків, діячів культури та мистецтва, у ній також виділено населені пункти, пов'язані з українцями у Словаччині.

Проблематики феномену русинства стосується праця “Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку” [17]. Видання присвячено становленню загальноукраїнської етнічності та розвитку етноідентифікаційних процесів у середовищі українців-русинів Закарпаття та Східної Словаччини. Тематика українства у Словаччині представлена у праці В. П. Трошинського та А. А. Шевченка “Українці у світі” [16]. Це останній том 15-томного видання “Україна кризь віки”, тема якого – українська діаспора.

Метою дослідження є виявлення сучасного стану розселення українців, поширення української мови у Словаччині, встановлення

динаміки чисельності українців. Інструментами досягнення нашої мети є аналіз й опрацювання етнічних та етномовних критеріїв перепису населення, який проводили у Словаччині у 2021 р.

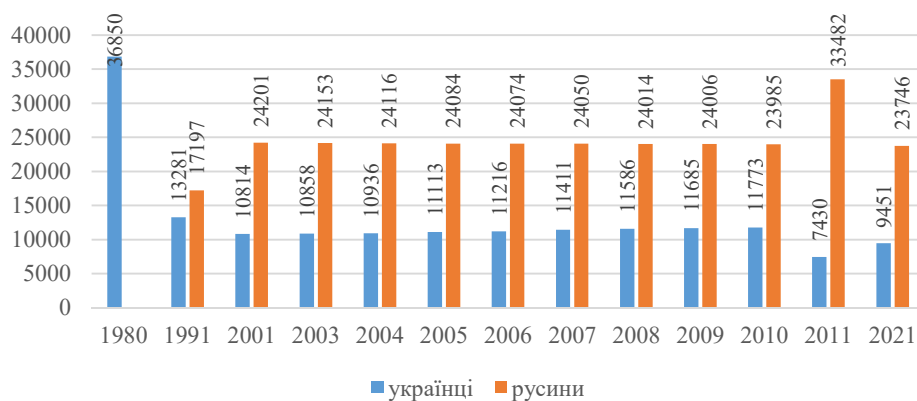
Викладення основного матеріалу. Словаччина – одна з небагатьох країн, яка регулярно проводить переписи населення. Така пунктуальність дає змогу досліднику мати необхідні для вивчення дані, які збирають з однаковою періодичністю. Наприклад, із країн колишнього СРСР черговості в проведенні переписів населення дотримуються Естонія, Латвія, Литва і, як не дивно, Білорусь. Решту країн після 1989 р. (рік останнього перепису населення у СРСР) провели один-два переписи населення або не проводили їх зовсім.

У ХХІ ст. у Словаччині провели три переписи населення – 2001-го, 2011-го та 2021 рр. За результатами перепису населення 2021 р. у країні проживало трохи менше ніж 5,5 млн осіб (5449270 осіб). Українцями та русинами себе ідентифікували 9451 та 23746 осіб відповідно. Якщо проаналізувати динаміку чисельності українців та русинів (рис. 1) за результатами переписів населення та оцінними даними, то побачимо, що впродовж 1991–2021 рр. співвідношення сильно змінилося на користь останніх. Наприклад, якщо у 1991 р. співвідношення українці-русини становило 43,57/56,43, то за результатами перепису 2021 р. воно становило 28,47/71,53. Цікавим є скорочення чисельності

українців, якщо аналізувати за міжпереписними періодами. Наприклад, за 1980–1991 рр. чисельність українців зменшується на понад 6 тис осіб і серед результатів перепису населення з'являються русини.

Міжпереписний період 1991–2001 рр. хоч демонструє сумарне зростання чисельності українців та русинів, проте, порівняно з 1991 р., українців майже на 2,5 тис осіб менше, а чисельність русинів зростає на 7 тис. осіб. Результати перепису населення 2011 р. фіксують найбільшу чисельність українців та русинів у Словаччині з 1980 р. Причому чисельність українців знову менша на 3,3 тис осіб порівняно з 2001 р., а чисельність русинів зростає на майже 10 тис. (на 9641 особу). Проста логіка майбутнього прогнозу чисельності українців та русинів підказує, що за результатами перепису населення 2021 р. українців має бути орієнтовно 4,5–5 тис. осіб, а русинів – 40–41 тис осіб, зважаючи на динаміку їхньої чисельності за попередні періоди.

Як ми вже згадували раніше, перепис населення 2021 р. зафіксував 9451 українця та 23746 русинів відповідно, це результати більш-менш співмірні з результатами перепису населення 2001 р. (див. рис. 1). До того ж порівняно з 2011 р. у 2021 р. чисельність українців зросла на 2021 особу, а чисельність русинів – зменшилася на 9,7 тис осіб. Відповідно скоротилася і їхня сумарна чисельність порівняно з 2011 р. – з 40912 осіб до 33217 осіб.

Рис. 1. Динаміка чисельності українців та русинів за переписами населення та оцінними даними [3, 11].

Очевидним є те, що сам собою аналіз динаміки чисельності українців та русинів нічого не дасть, потрібно аналізувати етнічний склад населення Словаччини загалом. Етнічний склад населення, територія проживання та політика країни проживання відносно етнічних меншин часто є визначальними чинниками, які впливають на збереження етнічної ідентичності.

За переписом населення 2021 р. русини

та українці є п'ятим та шостим за чисельністю етносами і в населенні країни складають 0,44 та 0,17% відповідно (рис. 2). Сумарна частка русинів та українців у населенні є меншою, як порівняти з переписом населення 1980 р. Можна стверджувати, що фактор дезінтеграції є визначальним, адже в підсумку зменшується і частка русинів, і частка українців.

Загалом етнічне середовище проживання

українців можна окреслити як доволі одноманітне: частка словаків з 1980 р. не опускалася нижче ніж до 80%. Другим за чисельністю етносом Словаччини є угорці, частка яких становить 7,75% від всього населення. Як бачимо з рис. 2 третім за чисельністю етносом є роми – 1,23% від всього населення. Основний етнічний масив населення складають два етноси – сло-

ваки та угорці. Доволі значною, якщо порівнювати з уже згаданими шістьма найчисленнішими етносами, є частка інших етносів – трохи більше за 6%. Однак до цієї категорії входять вісім менш чисельних етносів (наприклад, німці, моравці, поляки, росіяни, болгары, хорвати, серби, євреї), інші етноси й ті, хто не вказав етнічну ідентичність.

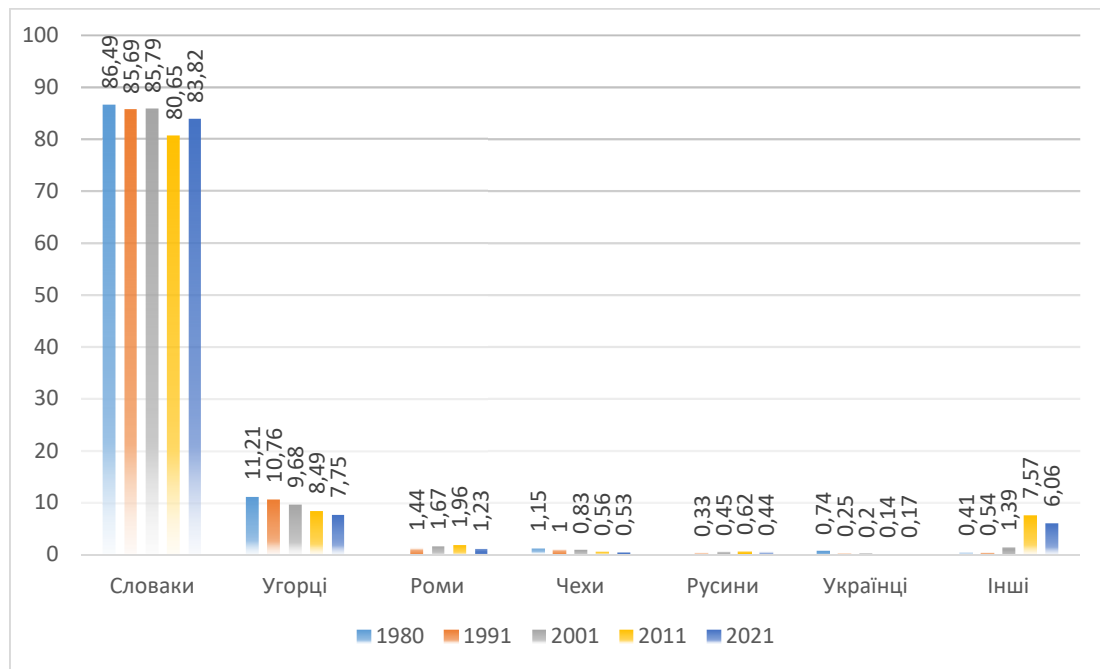

Рис. 2. Етнічний склад населення Словаччини за переписами населення 1980, 2001, 2011, 2011 та 2021 рр. [3, 11, 19].

Оцінити етнічне середовище проживання можна, використовуючи індекс етнічного різноманіття (EDI, ethnic diversity index), який визначають за допомогою такої формули [18]:

$$EDI_j = (1 - \sum_{i=1}^E P_{ij}^2) * 100,$$

де j – регіон, i – етнічна група в регіоні, E – загальна кількість етнічних груп у регіоні, P – частка окремого етносу від усього населення регіону.

Число, яке ми отримаємо після проведення цих розрахунків, буде ймовірністю того, що дві довільно вибрані людини будуть представниками різних етносів. EDI може змінюватися від 0 (етнічно одноманітний регіон) до 100 (повне етнічне різноманіття). Для ефективності та об'єктивності розрахунків ми використали дані щодо чисельності п'яти (шести, якщо рахувати русинів окремим етносом) найчисленніших етносів Словаччини.

За результатами перепису населення 2021 р. EDI для Словаччини становив 29,12. Це означає, що є ймовірність 29,12%, що двоє випадково обраних у цій країні людей будуть представниками різних етносів. Найодноманітнішими за своїм етнічним складом є Жілінь-

кий та Тренчанський краї – 9,64% та 11,44% відповідно. Зважаючи на динаміку чисельності українців та русинів (яких розглядають як два окремі етноси), Пряшівський край є третім за етнічною однорідністю краєм (рис. 3). Якщо Братислава як столиця та найбільше місто країни має дещо вищий показник EDI, то показники Братиславського краю є нижчими за середній показник по країні. Відповідно, найрізноманітнішими за етнічним складом населення є краї, які межують з Угорщиною. Цікаво, що, EDI є вищим у муніципалітетах, які безпосередньо межують із Угорщиною. Відповідно, що далі від словацько-угорського кордону, то нижчим є індекс етнічного різноманіття (див. рис. 4).

Цілком очевидно, що EDI не є панацеєю під час дослідження етнічного складу населення. Передусім цей показник чутливий до чисельності першого та другого етносів, які відіграють головну роль при визначенні EDI. Якщо два етноси сумарно складають понад 90% усього населення країни, то на рівні країни та окресів відмінності в EDI не будуть особливо помітними. Натомість на рівні муніципалітетів вони проявляються краще (див. рис. 4).

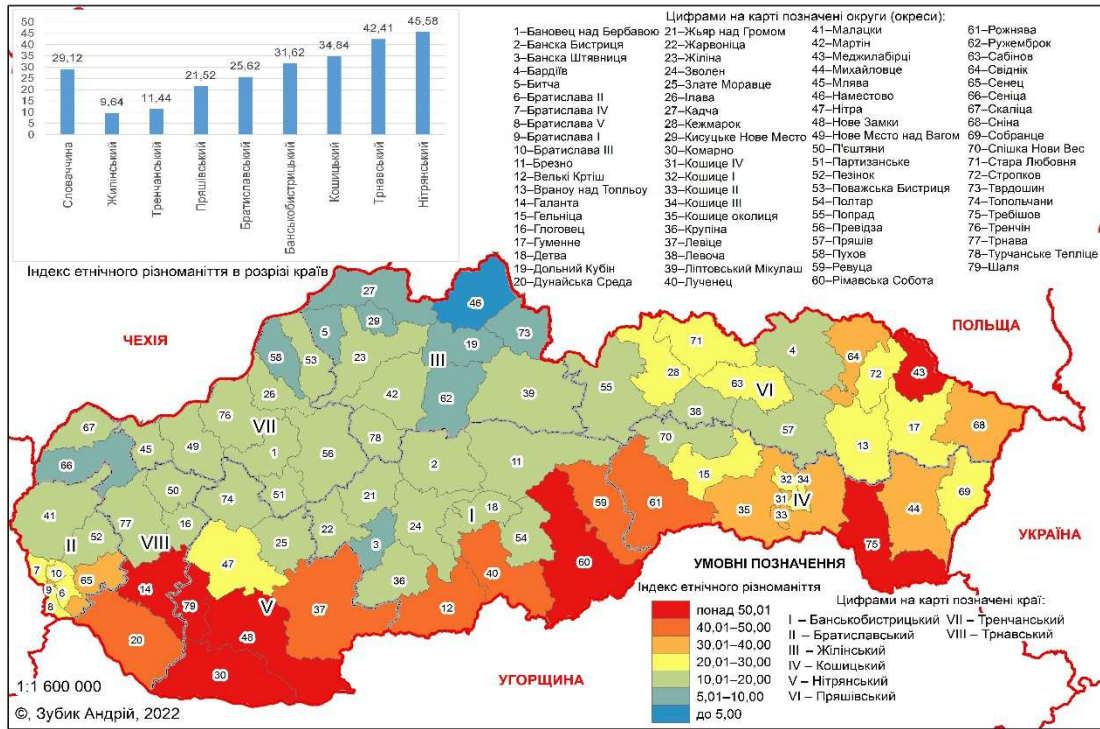

Рис. 3. Індекс етнічного різноманіття у розрізі округів Словаччини за переписом населення 2021 р. [3, 11, 19].

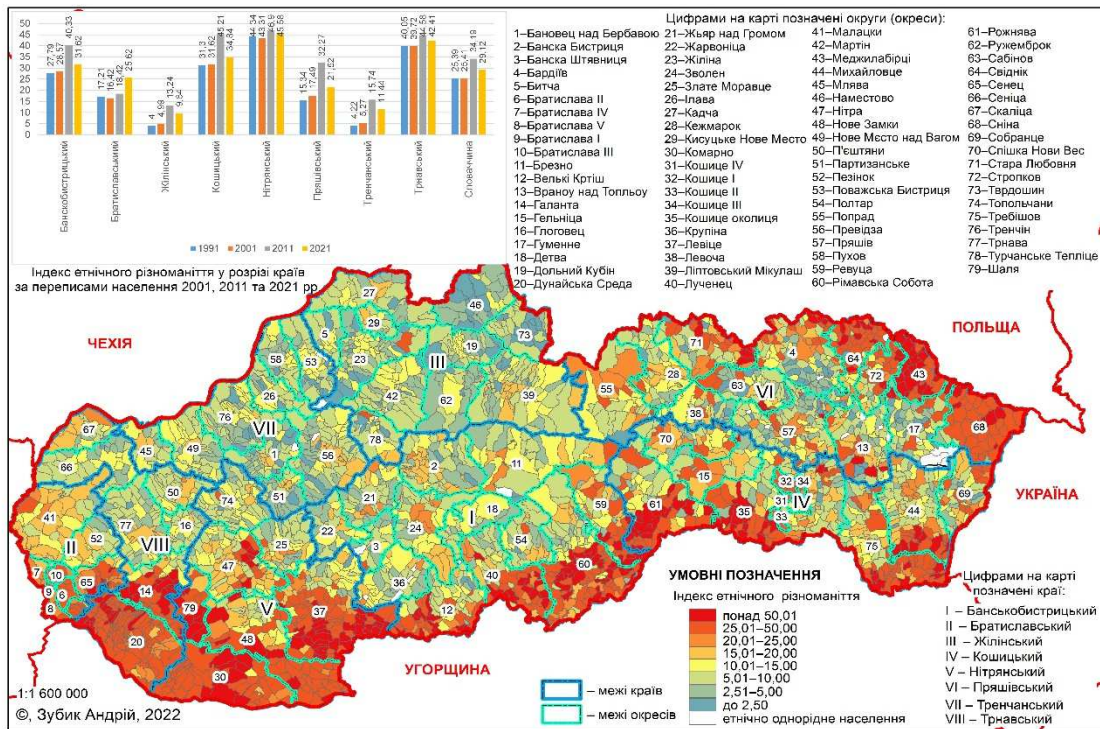

Рис. 4. Індекс етнічного різноманіття у розрізі муніципалітетів Словаччини за переписом населення 2021 р. [3, 11, 19].

Як бачимо з рис. 4, у більшості муніципалітетів Словаччини EDI не перевищує 15%. Найбільш різноманітними за етнічним складом населення є місця компактного проживання угорців та українців (і русинів). Це може бути як і вся територія округу, так і його значна частина. Тобто обравши на територіях цих муніципалітетів двох випадкових людей, ми з більш як

50% імовірності отримаємо комбінацію «словак-угорець» чи «словак-русин (українець)».

За критерієм «інша етнічність» можна виділити понад 150 комбінацій із поєднанням таких критеріїв перепису населення, як: «етнічність», «інша етнічність» та «материнська мова». Для цього ми обрали найчисленніші етноси та мови, які найчастіше вказували як матер-

Найчисленніші комбінації критеріїв «етнічність», «інша етнічність», «материнська мова» за переписом населення 2021 р. [11]

Етнічність	Інша етнічність	Материнська мова	Кількість
словацька	ромська	словацька	41944
словацька	ромська	ромська	34365
словацька	русинська	словацька	25549
угорська	словацька	угорська	16473
словацька	угорська	угорська	15537
ромська	словацька	ромська	14330
словацька	угорська	словацька	14127
словацька	русинська	русинська	13013
словацька	чеська	словацька	12174
угорська	ромська	угорська	11017
ромська	словацька	словацька	4489
русинська	словацька	русинська	3943
словацька	чеська	чеська	3870
ромська	угорська	угорська	3116
угорська	словацька	словацька	2981
русинська	словацька	словацька	1500
чеська	словацька	словацька	1259

Як бачимо з табл. 2, серед найчисленніших груп у жодній із категорій (у таблиці виділено групи чисельністю понад 1000 осіб) немає української етнічності чи української мови як материнської. Що ж може спричинити труднощі в етнічній ідентифікації особи? Однією із найголовніших причин є змішані шлюби, де дітям важко однозначно відповісти, до якого етносу вони належать. Тривале проживання на території, яка має строкатий етнічний склад, якщо це вже не перше покоління, яке проживає на певній території, може призвести до ототожнення з титульним етносом. Відповідно, іншу етнічність ще можуть вказувати, як своєрідну данину своєму етнічному походженню.

Найчисленнішими є комбінації словацького, угорського та ромського етносів, що відповідає етнічному складу населення. У половині комбінацій, які наведені у табл. 2, для восьми випадків материнською мовою була словацька, що свідчить про поступову мовну асиміляцію, проте своє етнічне походження респонденти ще зберігають. Також у цей умовний рейтинг потрапили русини. Зокрема, понад 25 тис. осіб вказали іншу етнічність як русинську, проте основна етнічність та материнська мова – вже словацькі. Ще 13 тис. осіб позиціонують себе як словаків, проте інша етнічність та мова – русинські. Із певною умовністю можна стверджувати, що наступний плановий перепис населення в Словаччині може виявити вже більшу чисельність осіб, які вкажуть основні етнічність та материнську мову як словацькі.

Зважаючи на кількість українців, локальність у їхньому розселенні, кількість таких комбінацій є не такою значною як у табл. 2. Часто це кілька осіб чи кілька десятків осіб у кращому разі. Передусім найкраще українці контактують із титульним етносом – для 675 осіб основною етнічністю та материнською мовою є словацька. Приблизно така ж кількість (655 осіб) вказали українську етнічність та українську як материнську мову, проте вони ще вважають себе словаками. Для прикладу, комбінація «словацька/українська етнічність, українська – материнська мова» трапляється у 346 випадках.

Продовжуючи розбір комбінацій у контексті «українці-русини», «українська-русинська як материнські мови» варто зазначити, що ці відмінності радше є політичними, виділення русинів як окремого етносу не має аргументованого підґрунтя. Загалом такий поділ на українців та русинів (свідомий або несвідомий) доволі добре проявляється, наприклад, комбінація «українець-русин» з русинською материнською мовою трапляється майже втричі частіше, ніж комбінація «українець-русин» з українською материнською мовою (458 та 156 випадків відповідно). Значно гіршим є співвідношення «русин-українець» з русинською та українською мовою – це 194 та 26 випадків відповідно. Інших комбінацій ми розглядати не будемо через їхню малочисельність.

Завершуючи розбір цього блоку перепису населення, варто зазначити, що більшість респондентів вказали лише одну етнічність. Мож-

на припустити, що через те, що цей критерій перепису населення використали вперше, респонденти не зрозуміли його призначення. Також частіше інші етнічні належності та інші материнські мови вказували чоловіки.

Перейдемо до аналізу розселення українців. Формулюючи проблему нашого дослідження, ми вказали, що українці у Словаччині не є діаспорою в класичному розумінні цього терміна. Адже діаспорою називають частину етносу, яка проживає поза межами етнічної (історичної) батьківщини. У випадку зі Словаччиною ми маємо понад 30 тис. осіб, предки яких проживали на цих територіях ще з XIII ст. Йдеться про Пряшівщину – 10–20 кілометрову за шириною смугу від України вздовж словацько-українського та словацько-польського кордону. Фактично місто Пряшів не входить до цього ареалу, але виступає культурним центром українців. М. Сополіга окреслює ареал компактного проживання українців 220 селами.

Це смуга від села Убля на словацько-українському кордону, закінчуючи селом Остурня в Попрадському окресі (рис. 5).

У дев'яти муніципалітетах частка українців і русинів перевищує 50% від усього населення. Це Ольшінков (80%), Руніна (68,3), Ондавка (67,7), Якусовце (55), Рокитовце (54,7), Крайня Порубка (54,3), Притуляни (53,7), Чертіжне (52,9) та Вишня Полянка (51,4) (див. рис. 5). Перелічені муніципалітети належать до окресів Меджилаборце, Сніна, Бардіїв, Свіднік та Гуменне. Загалом місця компактного проживання українців (русинів) можна обмежити чотирма окресами: Свіднік, Стропков, Меджилаборце та Сніна. Меншою мірою сюди можна додати ще окрес Стара Любовня. В абсолютному вимірі найбільші осередки українців (та русинів) є у Меджилаборце (1824 особи), Гуменному (1590 ос.), Пряшеві (1589 ос.), Свідніку (1549 ос.), Сніні (1255 ос.) та Бардієві (856 ос.).

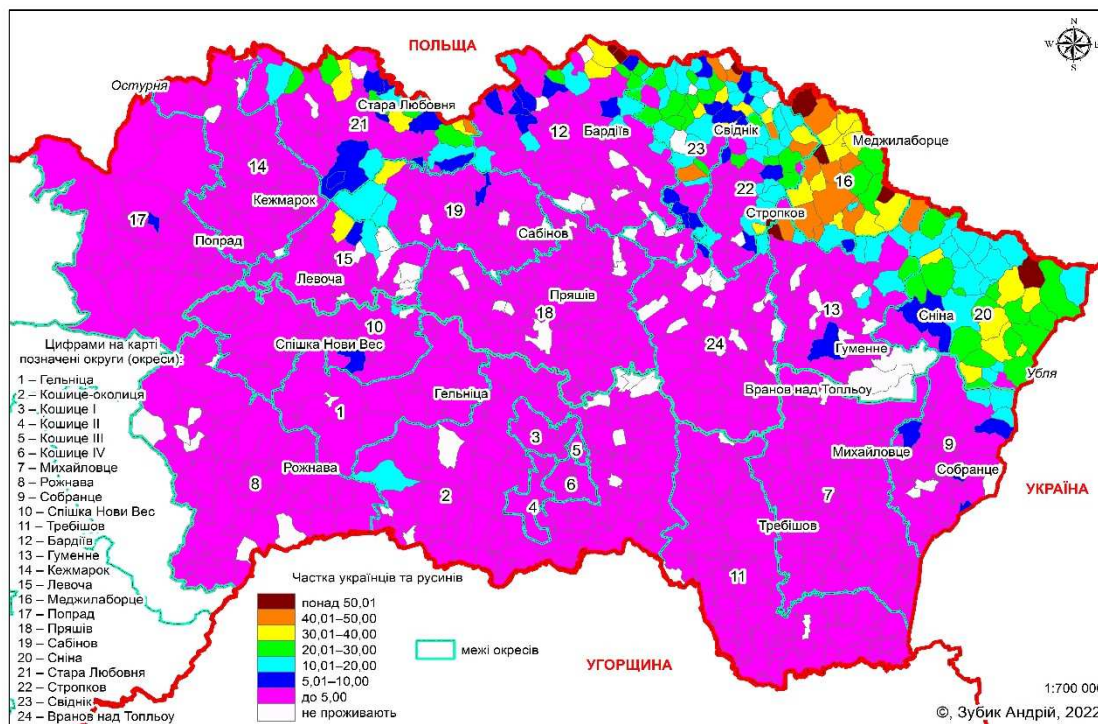

Рис. 5. Частка українців та русинів від усього населення у розрізі муніципалітетів Кошицького та Пряшівського країв за переписом населення 2021 р. [3, 11, 19].

У розрізі країв за переписами населення 2001-го, 2011-го та 2021 рр. бачимо, що українці та русини проживають на території Пряшівського та Кошицького країв (табл. 1). Якщо впродовж 2001–2021 рр. більшість русинів проживала у Пряшівському краї (частка від усієї чисельності русинів у країні не менша 80%), то розселення українців змінилося. За результатами перепису населення 2011 р. українці переважно проживали у Пряшівському та Кошицькому краях – 62,55 та 18,73% від усієї чисель-

ності українців, які живуть в Словаччині. За 10 років у Пряшівському краї проживала вже половина від усієї чисельності українців, а кожен п'ятий українець у Словаччині мешкав у Кошицькому краї. Вже за 20 років після перепису населення 2001 р. українці майже рівномірно проживають у трьох краях – Пряшівському, Кошицькому та Братиславському – 30,25, 21,99 та 21,06% (від усієї чисельності українців у Словаччині) відповідно (див. табл. 2).

Якщо вивести суму українців та русинів,

то території їх проживання можна окреслити Пряшівським (67,7% від усієї чисельності українців у країні), Кошицьким (13,3%) та Братиславським (9%) краями. У решті країв

проживає від 1,4% (Тренчанський край) до 2,4% (Трнавський край) від усієї чисельності українців (та русинів).

Таблиця 2

Розселення українців та русинів у розрізі країв Словаччини за переписами населення 2001-го, 2011-го та 2021 рр. [3]

Край / рік перепису населення	2001		2011		2021	
	частка від всієї чисельності етносу		частка від всієї чисельності етносу		частка від всієї чисельності етносу	
	русини	українці	русини	українці	русини	українці
Банськобистрицький	0,61	5,10	0,56	6,64	0,82	6,32
Братиславський	2,17	5,00	2,63	8,44	4,19	21,06
Жілінський	0,53	2,06	0,54	3,08	0,85	4,73
Кошицький	8,28	18,73	9,19	22,03	9,78	21,99
Нітранський	0,35	2,54	0,31	3,70	0,64	5,21
Пряшівський	87,39	62,55	86,12	49,99	82,54	30,25
Тренчанський	0,36	1,97	0,35	2,99	0,54	3,60
Трнавський	0,30	1,81	0,31	3,14	0,63	6,86

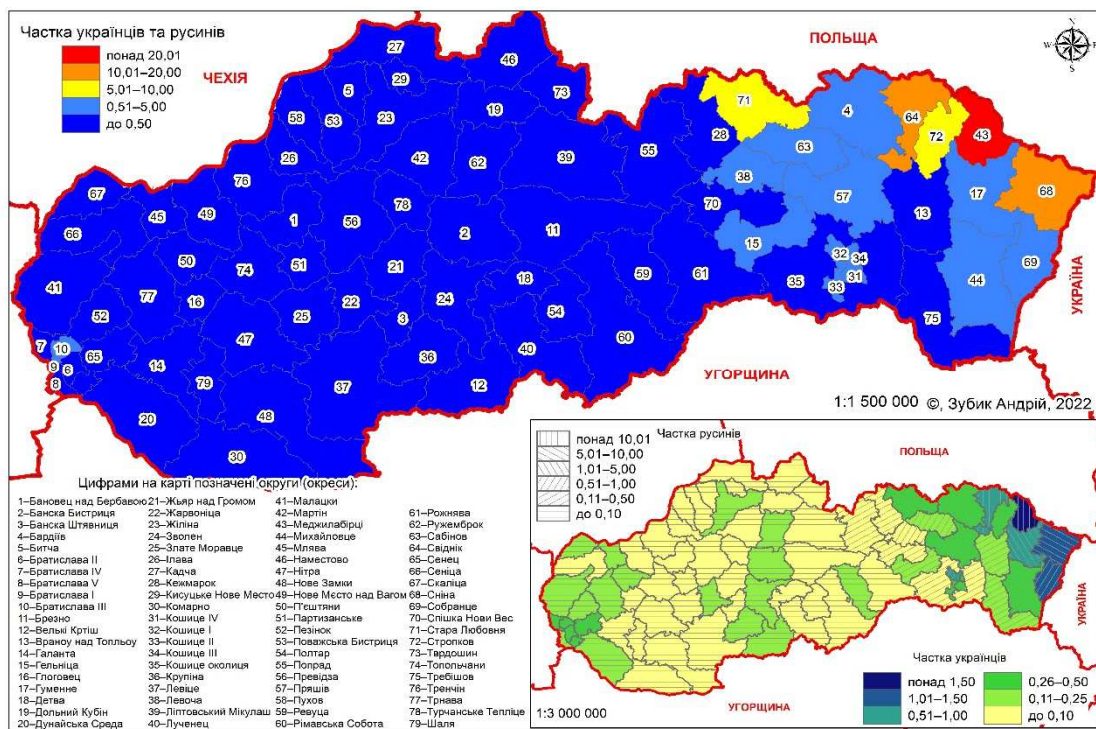

Рис. 6. Частка українців та русинів від усього населення у розрізі окресів Словаччини за переписом населення 2011 р. [3, 11, 19].

На рівні окресів кожен третій житель Меджилаборце є українцем та русином (33,5% від усього населення окресу). В окресах Свіднік та Сніна частка українців у населенні становить 11% та 10,1% відповідно, а в окресах Стара Любовня та Стропков частка українців (та русинів) становить 5,7% та 5,4% від усього населення відповідно (див. рис. 6). У більшості окресів Словаччини частка українців (та русинів) не перевищує 0,5% від усього населення, ще в 10 окресах вона в межах від 0,5% до 5% від усього населення. Окрім перелічених раніше шести найбільших осеред-

ків, які можна зарахувати до українських етнічних територій, значні українські осередки є у Братиславі (2159 осіб) та Кошице (2093). Підсумовуючи тематику розселення українців (та русинів) у Словаччині за переписом населення 2021 р., можна виділити вісім найбільших осередків проживання – це сім центрів окресів та столиця країни. Тут проживає кожен третій (31,6% від усієї чисельності), хто при переписі населення ідентифікував себе українцем (або русином).

Наступним критерієм перепису населення, який ми будемо аналізувати в цьому

дослідженні, є мова. На відміну від перепису населення 2011 р., програма перепису якого містила три етномовні критерії (материнська мова, мова, якою спілкуються вдома, мова, якою спілкуються на роботі), у 2021 р. використали лише критерій «материнська мова». Також нововведенням перепису населення 2021 р. стала деталізація за окремими етносами.

До іншої групи методів, якими ми послуговувалися, досліджуючи українців у Словаччині, входять методи дослідження етномовних показників перепису населення. Найпростішим із них є показник різномовності, який відображає ймовірність того, що два довільно вибрані жителі якоїсь території або поселення розмовлятимуть однією мовою:

$$A=1-\sum_i (j^2),$$

де A – ступінь різномовності, j – частка носіїв певної мови у складі населення, $\sum_i (j^2)$ – сума квадратів частки носіїв тієї чи

іншої мови до всього населення.

Величина показника може змінюватися в межах від 0 до 100. Якщо він становить 0, то всі жителі території розмовляють однією мовою. Якщо він становить 100, то всі жителі розмовляють різними мовами [8, с. 53].

Загалом ступінь різномовності (рис. 7) корелюється із індексом етнічного різноманіття (рис. 4) як на рівні окресів, так і на рівні муніципалітетів. Це можна пояснити тим, що етнічна та мовна ідентифікація переважно збігаються. Оскільки критерій «материнська мова» був єдиним етномовним критерієм перепису населення, встановити інші відмінності, наприклад, за мовою спілкування, немає можливості. Тобто, різномовними є окреси, де компактно проживають найбільші етнічні меншини Словаччини. Передусім це прикордонні з Україною та Угорщиною муніципалітети, центри окресів тощо.

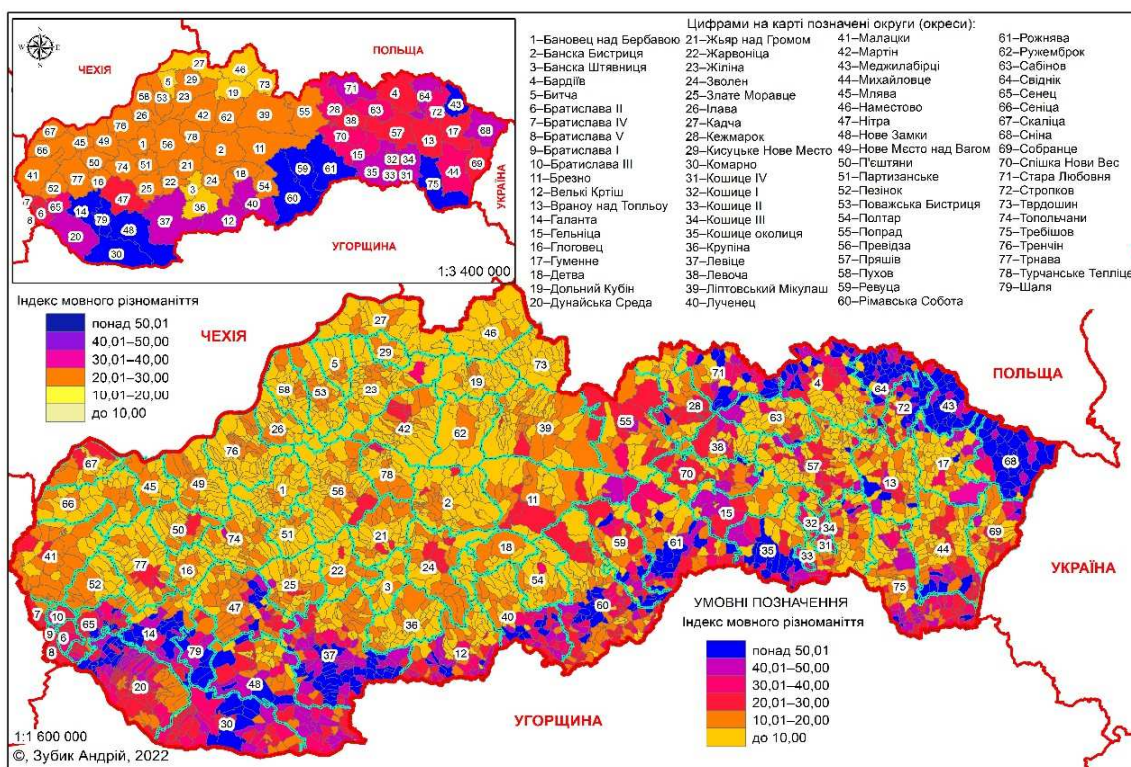

Рис. 7. Ступінь різномовності у розрізі муніципалітетів Словаччини за переписом населення 2021 р. [9, 11, 19–20].

Найбільш однотайними за критерієм «материнська мова» є словаки та угорці, де понад 95% респондентів як материнські мови вказали мови своїх етносів. Також більшість чехів (понад 80%) (табл. 3) вказали як материнську мову свого етносу, та дві третини ромів. Про інтеграцію останніх у середовище титульного етносу свідчить те, що п'ята частина ромів материнською мовою назвала словацьку мову. Цю тезу підтверджують комбінації «етнічність», «інша етнічність» та «материнсь-

ка мова». Цікаво, що кожен десятий ром як материнську мову вказав угорську мову. Тобто, можна стверджувати, що залежно від території проживання та частки змішаних шлюбів, роми інтегруються (асимілюються) в словацьке та угорське середовища.

Іншою є ситуація з мовами, які вказували як материнські русини та українці. Із русинами ситуація більш зрозуміла. Трохи більше 80% русинів як материнську мову вказали русинську (русинську мову, як і русинську етнічну

ідентичність, теж вважають окремою мовою). Русини, як і роми та чехи, поволі інтегруються у словацький етнос, попри збереження етнічної ідентичності, відбуваються процеси мовної

асиміляції. Майже кожен п'ятий представник цих етносів материнською мовою називає словацьку. Українську як материнську мову вказали лише 0,33% русинів.

Таблиця 3

Материнські мови найчисельніших етносів Словаччини за переписом населення 2021 р. [10–11]

Етнос/ материнська мова	словаки	угорці	роми	русини	українці	чехи
словацька	96,68	3,78	20,93	18,23	9,96	16,77
угорська	1,10	95,52	11,35	0,15	0,48	0,84
ромська	1,22	0,20	64,93	0,32	0,03	0,18
русинська	0,40	0,01	0,10	80,55	10,93	0,09
українська	0,02	0,04	0,01	0,33	67,32	0,01
чеська	0,19	0,05	0,09	0,12	0,14	81,06
російська	0,01	0,01	0,00	0,08	10,37	0,02

Із найчисельніших етносів, які проживають у Словаччині, українці мають найнижчу етномовну відповідність. Українську як материнську мову вказало 67,3% від усієї чисельності українців. Загалом такий результат доволі непоганий, порівняно з аналогічними показниками в Естонії, Латвії чи Литві. Приблизно однакова частка українців як материнські мови вказала словацьку та русинську мови. Росіяни не належать до найчисельніших етносів Словаччини, але ми включили російську мову. Частка словаків, угорців, ромів, русинів та чехів, які вказали російську як материнську мову, є в межах статистичної похибки. А для кожного

десятого українця у Словаччині материнською мовою була російська мова.

Загалом у розрізі країв частка українців, які вказали українську як материнську мову збігається із показником по країні (табл. 4). На прикладі Пряшівського краю помітно мовну асиміляцію, порівняно із рештою країни тут проживає найвища частка українців, для яких материнськими мовами є словацька та русинська. Зважаючи на те, що на Пряшівщині проживає автохтонне українське населення, можна стверджувати, що, попри збереження етнічної ідентичності, п'ята частина українців не ідентифікує українську як материнську мову.

Таблиця 4

Етномовна відповідність українців у розрізі країв Словаччини за переписом населення 2021 р. [10–11]

	К-сть українців	Словацька	Угорська	Чеська	Русинська	Українська	Російська
Банськобистрицький	597	5,70	0,00	0,17	1,17	68,68	8,88
Братиславський	1990	3,82	0,00	0,25	1,56	58,89	17,59
Жілінський	447	4,47	0,00	0,22	0,67	65,32	12,08
Кошицький	2078	6,83	1,15	0,00	2,65	57,84	5,63
Нітранський	492	4,27	0,00	0,00	2,24	69,11	8,94
Пряшівський	2859	10,56	0,10	0,03	11,86	41,38	2,45
Тренчанський	340	4,41	0,29	0,00	0,88	62,06	13,82
Трнавський	648	2,47	0,15	0,15	1,70	72,53	9,72

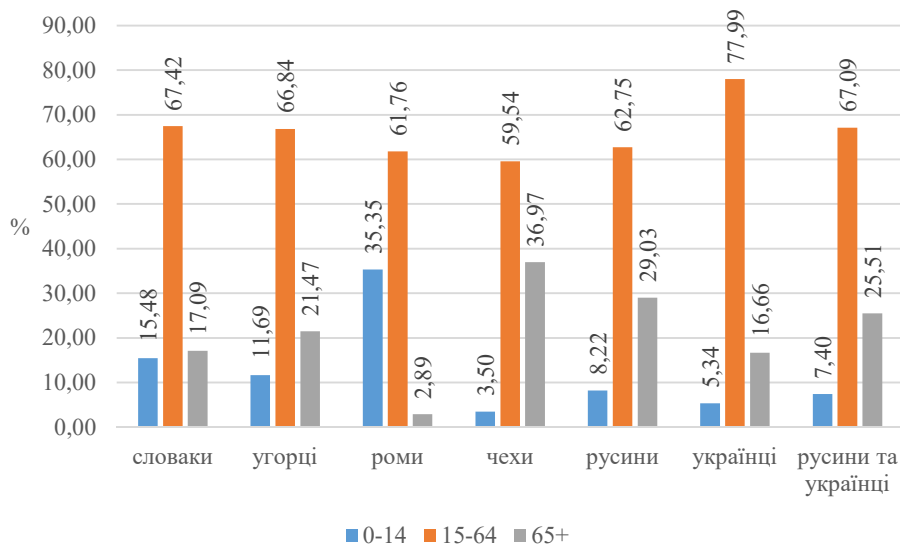
Через доволі високу частку українців, для яких російська є материнською мовою, із певною умовністю можна стверджувати, що частину українців у Словаччині репрезентує середовище трудових мігрантів. Тобто збільшення чисельності українців пов'язане не так зі зростанням етнічної самосвідомості, як зі збільшенням трудової міграції українців до Словаччини. Відповідно, до процесів трудової міграції залучені

і російськомовні українці, внаслідок чого ми отримали таку частку українців з російською як материнською мовою.

Підтвердити таку тезу можна доволі просто: достатньо проглянути, як змінювалася частка від усієї чисельності українців та русинів у розрізі країв. Припустимо, що у Пряшівському краї нижча заробітна плата, важче знайти добре оплачувану роботу, вищі ціни на кому-

нальні послуги та харчові продукти. Тобто ці чинники мають однаково тиснути як на українців, так і на русинів, змушуючи їх переїжджати в інші краї. Проте у розрізі країв більше змінюється структура розселення українців, а не русинів (див. рис. 2).

Детальніше це можна зробити через аналіз вікової структури. Серед результатів перепису населення 2021 р. можна знайти дані за трьома групами: передпродуктивний (до 14 років), продуктивний (15–64) та постпродуктивний вік (понад 65 років) (рис. 8).

Рис. 8. Вікова структура найчисельніших етносів Словаччини за переписом населення 2021 р. [11, 20].

Із рис. 8 видно, що компактність проживання, збереження своєї мови є гарним способом протистояння етнічній асиміляції. Частка різних вікових груп угорців майже співмірна з аналогічними у словаків. Традиційно високою є частка дітей у ромів, відповідно, частка осіб похилого віку є однією із найнижчих. Можна припустити, що чисельність ромів у Словаччині зростатиме як унаслідок природного приросту, так і через міграцію (наприклад, із сусідніх України та Угорщини). Проте вони швидко інтегруються: значна кількість ромів при етнічній ідентифікації вказує, що вони словаки, а словацьку мову називає материнською. За своєю віковою структурою чехи є «класичною» діаспорою: низька частка дітей та осіб працездатного віку, відповідно – висока частка осіб похилого віку. Такий розподіл приблизно відповідає ситуації із віковою структурою українців у країнах колишнього Радянського Союзу. Притоку сучасної міграції нема, через етнічну асиміляцію та змішані шлюби чехи вже ідентифікують себе як словаків, а етнічну ідентичність зберігає лише старше покоління.

Відносно краща ситуація в українців та русинів, проте можна припустити, що і перші, і другі радше прямують до показників вікової структури чехів, а не угорців. Потрібно наголосити на тому, що якщо ми виділяємо у структурі українців автохтонне українське населення та трудову міграцію, то різними можуть бути і

прогнози. У першому випадку – автохтонне населення буде надалі асимілюватися, у структурі буде збільшуватися частка осіб похилого віку. У другому випадку може незначно зрости частка дітей та осіб похилого віку. Тобто до наступного планового перепису населення Словаччини частина українців, які репрезентують трудову діаспору, може освоїтися у країні, народити дітей чи перевезти з України свої сім'ї. Загалом притік міграції з України має дещо «омолодити» середовище українців у Словаччині. Але важко спрогнозувати, чи вони не змінять українську ідентичність на словацьку, чи зросте частка українців, які вказуватимуть російську мову як материнську. Не менш важливою є комунікація та консолідація з тими українцями, які проживають у Словаччині як автохтони.

Важливим чинником, який вплине на чисельність українців у цій країні та вікову структуру, є російсько-українська війна. Загалом проблематика українських біженців у Словаччині з лютого 2022 року має стати темою окремого дослідження. Тут усе залежить від того, яка частка українців вирішить залишитися у цій країні а яка частка використає Словаччину як проміжний етап для міграції в інші країни тощо.

Добре помітними є відмінності у віковій структурі на рівні країв (табл. 5). Звісно, однозначно розмежувати в такий спосіб автохтонне

українське населення та українських трудових мігрантів не вийде, але певні закономірності можна виявити. Якщо порівняти з показниками етномовної відповідності (табл. 4), то бачимо, що у тих краях, де відносно вища частка українців, які вказали російську як материнську мову вища і частка осіб працездатного віку. Звичайно, не можна говорити про пряму взаємозалежність «мова–вікова структура», але така логіка пояснення, на нашу думку, має

право на життя. Простіше кажучи, у більшості країв у віковій структурі українців переважають особи працездатного віку, натомість частка дітей та осіб похилого віку – незначні. Така закономірність стосується всіх країв, за винятком Пряшівського та Кошицького. Тут проживає автохтонне українське населення, цілком імовірно, що сюди спрямована українська трудова міграція, яка впливає на вікову структуру загалом.

Таблиця 5

Вікова структура найчисельніших етносів Словаччини у розрізі країв за переписом населення 2021 р. [11, 20]

Край	Вікова група	словаки	угорці	роми	чехи	русини	українці
Братиславський	0-14	16,67	7,24	12,39	2,19	11,97	8,94
	15-64	65,88	63,18	83,7	57,83	71,73	84,42
	65+	17,44	29,58	3,91	39,98	16,3	6,63
Трнавський	0-14	14,89	11,66	23,7	4,23	8	3,55
	15-64	67,56	68,84	70,94	64,29	64,67	91,36
	65+	17,55	19,51	5,36	31,48	27,33	5,09
Тренчанський	0-14	13,55	4,04	14,79	2,2	6,98	4,41
	15-64	67,36	60,4	77,23	58,85	68,22	86,18
	65+	19,09	35,55	7,98	38,95	24,81	9,41
Нітранський	0-14	13,88	10,06	27,72	2,98	9,21	6,1
	15-64	68,24	66,73	68,52	63,15	67,76	88,41
	65+	17,88	23,22	3,76	33,87	23,03	5,49
Жілінський	0-14	15,51	5,63	19,77	4,39	11,88	8,28
	15-64	68,16	64,01	74,56	57,27	62,87	84,79
	65+	16,33	30,36	5,67	38,34	25,25	6,94
Банськобистрицький	0-14	13,98	16,36	26,48	3,25	6,15	4,02
	15-64	67,53	65,49	68,71	58,82	67,69	83,58
	65+	18,49	18,16	4,81	37,93	26,15	12,4
Пряшівський	0-14	17,3	5,69	38,59	6,25	7,9	2,45
	15-64	67,65	66,38	59,05	61,53	62,61	65,62
	65+	15,05	27,94	2,36	32,22	29,49	31,93
Кошицький	0-14	16,69	12,45	37,75	4,28	9,21	6,16
	15-64	67,18	66,2	59,9	56,79	58,85	77,82
	65+	16,12	21,34	2,35	38,93	31,94	16,03

Додатковим критерієм перепису населення, за допомогою якого можна виокремити той чи інший етнос, є релігійна (конфесійна належність). Такий спосіб особливо корисний, коли релігійна (конфесійна) належність відрізняється від релігійної (конфесійної) належності решти населення. Також його можна застосовувати, якщо у програмі перепису населення немає чіткого етнічного критерію.

Тривалий час (із кінця XIV до середини XX ст.) українців у Словаччині ототожнювали з греко-католицькою та православною конфесіями, протиставляючи їх словакам (переважно римо-католики) та угорцям (римо-католики, протестанти). Відповідно, поширення греко-католицьких та православних парафій відпо-

відало розселенню українців.

Трагічні події XX ст. зумовили те, що релігія стала одним з ефективних та несилових способів, які сприяли асиміляції українців. Перехід на словацьку мову в богослужіннях, ліквідація греко-католицької церкви у 40-х рр. XX ст., перехід до православ'я призвели до асиміляції українців. У підсумку релігійна (конфесійна) належність зберігається, але вони вже за етнічною та мовною ознакою не ідентифікують себе як українців.

Загалом чисельність і греко-католиків, і православних у країні зростає. Проте нам потрібно з'ясувати, яка частка українців та русинів належить до цих конфесій. За результатами перепису населення 2021 р. у Словач-

чині проживало 218 тис. греко-католиків та понад 50 тис. православних. У населенні країни

це 4% та 0,93% від усього населення (рис. 9).

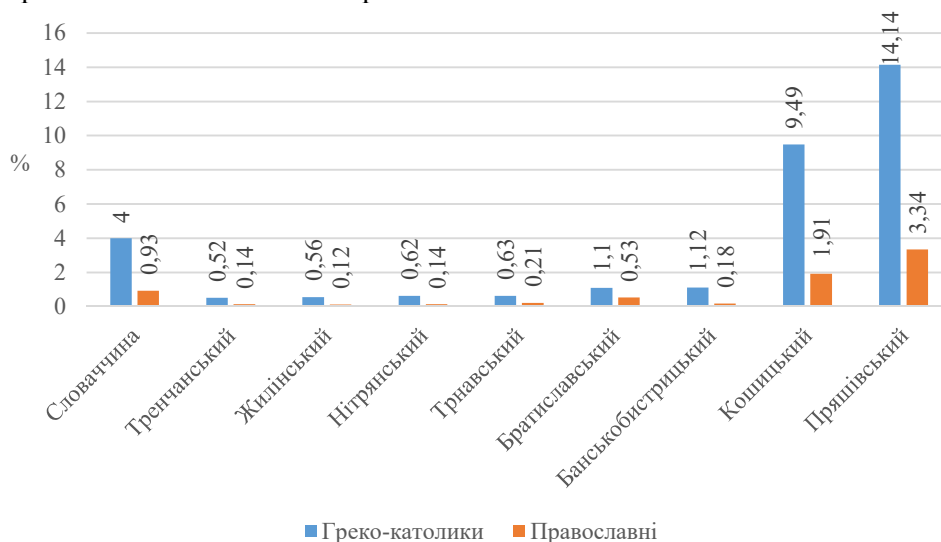

Рис. 9. Частка греко-католиків та православних у розрізі країв Словаччини за переписом населення 2021 р. [11, 20].

У більшості країв Словаччини частка греко-католиків та православних не перевищує 1,5% від усього населення, на відміну від Кошицького та Пряшівського країв. У цих краях частка греко-католиків становить 9,5% та 14,1% відповідно та 1,9% та 3,3% від усього населення належать до православної церкви. Тобто вища частка греко-католиків та право-

славних у Кошицькому та Пряшівському краях збігається з розселенням українців та русинів.

Серед результатів перепису населення 2021 р. є деталізація релігійного (конфесійного) складу у розрізі окремих етносів. Якщо поглянемо на частку кожного етносу у всій чисельності греко-католиків та православних (рис. 10), то такий розподіл відображає напрями етнічної асиміляції [7, 20].

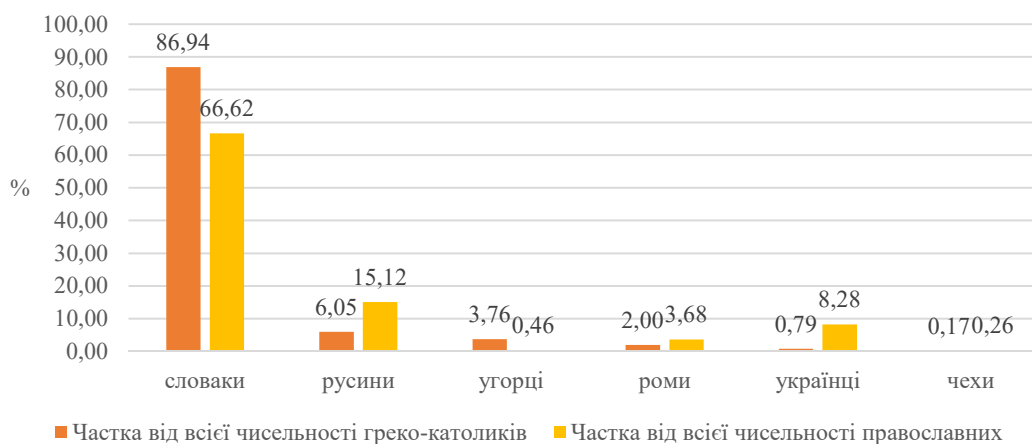

Рис. 10. Частка кожного етносу від усієї чисельності греко-католиків та православних за переписом населення 2021 р. [7, 20].

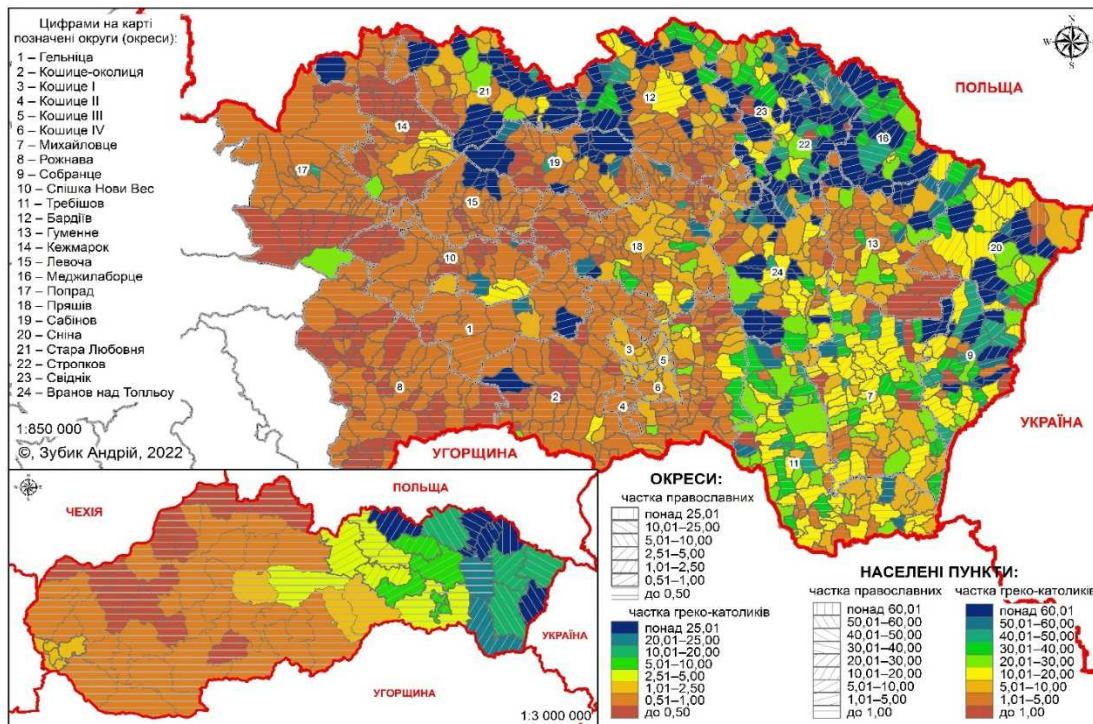
Відрізняється конфесійний склад серед українців та русинів. За результатами перепису населення 2021 р. більшість українців були православними – 44,4%, четверта частина українців вказали, що не сповідує жодної релігії, греко-католиками ідентифікувалися 18,2% осіб, ще 6% українців зазначили, що вони римокатолики. Серед русинів частка греко-католиків становить 55,65%, понад третина русинів є православними (32,3% від усієї чисельності

русинів), 8,1% – не сповідують жодної релігії, а 2,4% русинів є католиками.

Отже, частка греко-католиків та православних, подана на рис. 11, дещо корелюється із часткою українців та русинів від усього населення (див. рис. 5). Тобто через процеси переходу конфесій на словацьку мову чи заборону діяльності греко-католицької церкви українці зберегли свою конфесійну належність, але втратили етнічну належність та зазнали мовної

асиміляції.

Рис. 11. Частка греко-католиків та православних від всього населення у розрізі муніципалітетів Пряшівського та Кошицького країв за переписом населення 2021 р. [6, 11, 20]

Висновки. Попри дезінтеграційні процеси в українській діаспорі Словаччини (асиміляція, заперечення українського походження, діяльність русинських організацій) чисельність українців у цій країні зростала. З одного боку, такий висновок є нелогічний, адже є суттєві чинники, які, навпаки призводять до зменшення чисельності українців. Із іншого боку, до Словаччини скеровані потоки українських трудових мігрантів, а з лютого 2022 року – і потоки українських біженців. Безумовно, що ті українці, які проживали в Словаччині на правах автохтонів, уже значно асимільовані.

Українці інтегруються у словацьке середовище, також частина українців ототожнює себе із русинами. В свою чергу самі русини також асимілюються, значна частина русинів ідентифікує себе як словаків. Наприклад, вказують, що вони є русинами за іншою етнічною належністю, є словаками за основною етнічною належністю чи поки що зберігають русинську ідентичність, проте вказують словацьку, як материнську мову. Те саме стосується й українців: найчастіше вони позиціонують себе як словаків, а материнською мовою вважають словацьку. В цьому контексті варто також наголосити, що більше українців ототожнюють себе з русинами, материнською вважають русинську мову, у зворотному випадку такі комбінації є чисельно меншими. Тобто можна стверджу-

вати, що русинство є певним «транзитним» станом до словакізації українців.

Через трудову міграцію та українських біженців розрив у чисельності між русинами та українцями буде зменшуватися. Українці проживають у доволі однорідному етнічному середовищі, яке сформоване титульним етносом, меншою мірою його доповнюють угорці. Майже по всій території Словаччини населення доволі однорідне за своїм етнічним складом, за винятком прикордонних з Угорщиною та Україною муніципалітетів.

Розселення українців та русинів передусім пов'язане із Пряшівщиною, де ареал розселення окреслюється більш як 200 населених пунктів. Загалом через асиміляцію кількість населених пунктів, в яких українці та русини становлять понад половину населення, не перевищує десятка поселень, а місця компактного проживання українців та русинів можна окреслити територіями чотирьох окресів: Свіднік, Стропков, Меджилаборце та Сніна. У розрізі країв українці та русини проживають в Пряшівському (що логічно, адже частина краю це українські етнічні території) та Кошицькому краях (межує з Україною). У 20-річній ретроспективі (з 2001 до 2021 року) співвідношення українців та русинів у розрізі країв значно змінилося.

Майже всі русини проживають на тери-

торії раніше перелічених країв, а от стосовно українців відбулися зміни. Якщо у 2001 році у Пряшівському краї проживало майже дві третини українців, то за 20 років цей показник скоротився до третини від усієї чисельності українців. За цей період більш як учетверо зросла частка українців, які проживають у Братиславському краї (із 5% від усієї чисельності українців до 21% у 2021 р.). На цьому тлі відносно незмінною залишається роль Кошицького краю, де проживало від 18,7% (2001 р.) до 22% від усієї чисельності українців у Словаччині. Це прикордонний з Україною край, його адміністративний центр є економічно розвинутим містом. Отже, можна стверджувати, що процеси трудової міграції значно впливають на співвідношення розселення українців. Хоча аргумент, що чисельність русинів у Пряшівському краї спеціально «приписують», не позбавлений логіки. Підсумовуючи розгляд розселення українців та русинів, варто зазначити, що третина від їхньої кількості проживає у Меджилаборці, Гуменному, Пряшеві, Свідніку, Сніні, Бардієві, Кошице та Братиславі – адміністративних центрах окресів, краю та столиці.

Як і етнічне, так і мовне середовище, в якому проживають українці, є доволі однорідним, за винятком територій, на яких компактно проживають угорці, українці та русини. Проте використання одного етномовного критерію «материнська мова» у програмі перепису дещо обмежує можливості дослідника. На нашу думку, такий критерій, як «мова спілкування», дав би більше поле для роздумів та аналізу, порівняно з критерієм «материнська мова». Адже при переписі населення респонденти часто ототожнюють материнську мову зі своєю етнічною належністю.

Найбільш однастайними щодо ідентифікації материнської мови є словаки та угорці, які чітко пов'язують мову з етнічною належністю. Доволі стійкими до мовної асиміляції є русини: понад 80% вважає русинську материнською мовою. Зважаючи на чисельність русинів, які ідентифікують себе як словаків, при наступному плановому переписі може зрости частка русинів, для яких материнською мовою є словацька.

За часткою тих, хто вказав мову свого етносу як материнську, показник українців найнижчий серед шести найбільших етносів країни (нижче лише роми). Понад дві третини українців (67,3%) материнською мовою вважають українську. Також українці в розрізі найчисельніших етносів найменше вказували словацьку як материнську мову (менше лише угорці). Незвично висока частка українців, для яких материнською мовою є російська (10,4%), наштовхнула нас на

думку, що у Словаччині є українська трудова міграція. Адже чисельність росіян за переписом населення 2021 р. є незначною, порівняно з колишніми республіками Радянського Союзу. Власне і наявність української трудової міграції призвела до того, що частка українців, які вказали словацьку як материнську мову є нижчою.

За віковою структурою в українців, які проживають у Словаччині відносно краща ситуація, якщо порівнювати з українськими діаспорами в Естонії, Латвії та Литві. Порівняно з іншими чисельними етносами, які проживають у Словаччині, частка осіб працездатного віку є найвищою. Низьку частку дітей можна пояснити тим, що автохтонне українське населення асимілюється, діти у змішаних шлюбах не ідентифікують себе як українців. Можна припустити, що зростання чисельності українців пов'язане із трудовою міграцією чи міграцією внаслідок анексії Криму та початком російсько-української війни на сході України в 2014. Тезу про наявність української трудової міграції можна підтвердити тим, що у більшості країв у віковій структурі українців тотально переважають особи працездатного віку (їхня частка не є нижчою ніж 80%). Наявність українського автохтонного населення дещо «врівноважує» вікову структуру українців, наприклад, частка осіб похилого віку більш-менш співмірна з аналогічним показником у словаків.

У контексті аналізу вікової структури найчисельніших етносів, які проживають у країні, потрібно відзначити те, що чехи та русини йдуть шляхом класичних діаспор: у віковій структурі зростає частка осіб похилого віку, сучасної міграції немає, а молодші покоління не ідентифікують себе із цими етносами. Вікова структура українців може «омолодитися» через притік українських біженців унаслідок повномасштабної війни з лютого 2022 року. У підсумку в найближчій перспективі ми можемо отримати три абсолютно різні групи українського населення у Словаччині, які буде важко консолідувати навколо однієї об'єднаної ідеї.

Перша група представлена українським автохтонним населенням, яке проживає на території Пряшівського краю. Українських трудових мігрантів можна виділити як другу групу. Відповідно, українські біженці є третьою групою. Кожна із цих груп має свої мотиви проживання/перебування у Словаччині і відповідно свої потреби. Зважаючи на демографічні втрати та руйнування інфраструктури, стан економіки в Україні, сподіватися на конкретну політику української влади щодо закордонних українців не варто. Фактично за 30 років від проголошення незалежності України політика щодо українців,

які проживають поза межами України, була радше імітацією діяльності, ніж конкретними діями. Тут доречно згадати проблему русинства, середовище яких теж не є однорідним, адже одна частина повністю заперечує українську ідентичність, інші для позначення своєї етнічної ідентичності використовують обидва етноніми.

Перспективи використання результатів дослідження. Словаччина – одна із небагатьох країн, яка впродовж десятиліть регулярно проводить переписи населення. Як засвідчив перепис населення 2021 р. у країні не лише адаптують програму перепису населення згідно з рекомендаціями різноманітних статистичних органів, а й значно розширюють дані, які публікують у відкритому доступі. Безумовно, така пунктуальність у проведенні переписів населення дає змогу досліднику мати інформацію, яка охоплює рівні часові проміжки, і дає можливість об'єктивно оцінювати етнічні, мовні та демографічні процеси в динаміці.

Тематика українців у Словаччині, та й тематика української діаспори є не особливою популярною в українських географів. Зважаючи на різноманітність даних по перепису населення, які публікують у відкритому доступі, їх можна використати для подальших досліджень чи для вивчення курсів «Географія розселення», «Етнічна географія», «Географічне українознавство» тощо.

Безумовно, що обсяг цього дослідження не може повністю охопити весь масив даних щодо українців у Словаччині. Зважаючи на обсяги української міграції після лютого 2022 року, чисельність українців при наступному плановому переписі населення 2031 року може зрости. Цілком імовірно, що через етнічну та мовну асиміляцію чисельність як українців, так і русинів може зменшитися, а українці в Словаччині будуть представлені переважно трудовими мігрантами та біженцями.

Література:

1. Гичка Н. Русинство у Словацькій Республіці: точка зору словацьких авторів. *Науковий вісник Ужгородського університету Серія: Політологія, Соціологія, Філософія*. 2010. Випуск 14. С. 168–170.
2. Дністрянський М. С. Етногеографія України. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 232 с.
3. Етнічний склад населення Словаччини за переписом 2021 р. (муніципалітети) URL: <http://pop-stat.mashke.org/slovakia-ethnic-loc2021.htm> (дата звернення: 31.12.2022).
4. Етнічний склад населення Словаччини за переписом 2021 р. URL: <http://pop-stat.mashke.org/slovakia-ethnic2021c.htm> (дата звернення: 31.12.2022).
5. Кічера Н. Українська громада в Словацькій Республіці. *Українські громади за кордоном: нові точки відліку*: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 22 квітня 2021 р.). Львів, 2021. С. 83–87.
6. Конфесійний склад населення Словаччини за переписом 2021 р. (муніципалітети). URL: <http://pop-stat.mashke.org/slovakia-religion-loc2021.htm> (дата звернення: 31.12.2022).
7. Конфесійний склад населення Словаччини за переписом 2021 р. URL: <http://pop-stat.mashke.org/slovakia-religion2021.htm> (дата звернення: 31.12.2022).
8. Лозинський Р. М. Мовна ситуація в Україні. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 502 с.
9. Мовний склад населення Словаччини за переписом 2021 р. (муніципалітети). URL: <http://pop-stat.mashke.org/slovakia-lang-loc2021.htm> (дата звернення: 31.12.2022).
10. Мовний склад населення Словаччини за переписом 2021 р. URL: <http://pop-stat.mashke.org/slovakia-lang2021.htm> (дата звернення: 31.12.2022).
11. Розширені результати перепису населення Словаччини 2021 року. URL: <https://www.scitanie.sk/en/population/extended-results> (дата звернення 31.12.2022).
12. Семенов С. Український північник по Словаччині (історико-краєзнавчі нариси). Львів : Апріорі, 2007. 348 с.
13. Сополіга М. До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів українців Пряшівщини. *Українці-русини: етнологістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку*: монографія. Київ, 2013. С. 454–488.
14. Сополіга М. До проблеми етногенезу української меншини Словаччини. *Українці-русини: етнологістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку*: монографія. Київ, 2013. С. 351–372.
15. Сополіга М. Українці Словаччини: матеріальні вияви народної культури та мистецтва. Київ : Темпора, 2011. 336 с.
16. Трошинський В. П. Українці в світі. Київ : Альтернативи, 1999. 352 с.
17. Українці-русини: етнологістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку // за заг. ред. Г. Скрипника. Київ : НАН України, МАУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2013. 777 с.
18. Meyer Ph., McIntosh Sh. The USA today index of ethnic diversity. *International Journal of Public Opinion Research*. 1992. Volume 4, Issue 1. P. 51–58.
19. Population statistics of Eastern Europe & former USSR. URL: <http://pop-stat.mashke.org/> (дата звернення: 18.11.2021).
20. Statistical office of the Slovak Republic. URL: <http://surl.li/asfi1> (дата звернення: 17.11.2021).
21. Ústava Slovenkej Republiky. URL: <http://www.slpk.sk/dokumenty/ustava.pdf> (дата звернення 16.11.2021).

References:

1. Hychka N. Rusynstvo u Slovatskii Respublitsi: tochka zoru slovatskykh avtoriv. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu Serii: Politolohiia, Sotsiolohiia, Filosofiia*. 2010. Vypusk 14. S. 168–170.
2. Dnistrianskyi M. S. Etnoheohrafiia Ukrainy. Lviv : Vydavnychiy tsentr LNU imeni Ivana Franka, 2008. 232 s.
3. Etnichnyi sklad naseleennia Slovachchyny za perepysom 2021 r. (munitsypaliteti) URL: <http://pop-stat.mashke.org/slovakia-ethnic-loc2021.htm> (data zvernennia: 31.12.2022).
4. Etnichnyi sklad naseleennia Slovachchyny za perepysom 2021 r. URL: <http://pop-stat.mashke.org/slovakia-ethnic2021c.htm> (data

- zvernennia: 31.12.2022).
5. Kichera N. Ukrainska hromada v Slovatskii Respublitsi. Ukrainski hromady za kordonom: novi tochky vidliku: zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Lviv, 22 kvitnia 2021 r.). Lviv, 2021. S. 83–87.
  6. Konfesiyni sklad naselennia Slovachchyny za perepysom 2021 r. (munitsypaliteti). URL: <http://pop-stat.mashke.org/slovakia-religion-loc2021.htm> (data zvernennia: 31.12.2022).
  7. Konfesiyni sklad naselennia Slovachchyny za perepysom 2021 r. URL: <http://pop-stat.mashke.org/slovakia-religion2021.htm> (data zvernennia: 31.12.2022).
  8. Lozynskiy R. M. Movna sytuatsiia v Ukraini. Lviv : Vydavnychiy tsentr LNU imeni Ivana Franka, 2008. 502 s.
  9. Movnyi sklad naselennia Slovachchyny za perepysom 2021 r. (munitsypaliteti). URL: <http://pop-stat.mashke.org/slovakia-lang-loc2021.htm> (data zvernennia: 31.12.2022).
  10. Movnyi sklad naselennia Slovachchyny za perepysom 2021 r. URL: <http://pop-stat.mashke.org/slovakia-lang2021.htm> (data zvernennia: 31.12.2022).
  11. Rozshyreni rezultaty perepysu naselennia Slovachchyny 2021 roku. URL: <https://www.scitanie.sk/en/population/extended-results> (data zvernennia 31.12.2022).
  12. Semeniuk S. Ukrainskyi putivnyk po Slovachchyni (istoryko-kraieznavchi narysy). Lviv : Apriori, 2007. 348 s.
  13. Sopolyha M. Do pytan etnichnoi identyfikatsii ta suchasnykh etnichnykh protsesiv ukrainsiv Priashivshchyny. Ukrainsi-rusyny: etnolinhvistychni ta etnokulturni protsesy v istorychnomu rozvytku: monohrafiia. Kyiv, 2013. S. 454–488.
  14. Sopolyha M. Do problemy etnogenezu ukrainskoi menshyny Slovachchyny. Ukrainsi-rusyny: etnolinhvistychni ta etnokulturni protsesy v istorychnomu rozvytku: monohrafiia. Kyiv, 2013. S. 351–372.
  15. Sopolyha M. Ukrainsi Slovachchyny: materialni vyjavy narodnoi kultury ta mystetstva. Kyiv : Tempora, 2011. 336 s.
  16. Troshchynskiy V. P. Ukrainsi v sviti. Kyiv : Alternatyvy, 1999. 352 s.
  17. Ukrainsi-rusyny: etnolinhvistychni ta etnokulturni protsesy v istorychnomu rozvytku // za zah. red. H. Skrypnyka. Kyiv : NAN Ukrainy, MAU, IMFE im. M. T. Rylskoho, 2013. 777 s.
  18. Meyer Ph., McIntosh Sh. The USA today index of ethnic diversity. International Journal of Public Opinion Research. 1992. Volume 4, Issue 1. R. 51–58.
  19. Population statistics of Eastern Europe & former USSR. URL: <http://pop-stat.mashke.org/> (data zvernennia: 18.11.2021).
  20. Statistical office of the Slovak Republic. URL: <http://surl.li/asfrl> (data zvernennia: 17.11.2021).
  21. Ústava Slovenkej Republiky. URL: <http://www.slpk.sk/dokumenty/ustava.pdf> (data zvernennia 16.11.2021).

Abstract:

Andrii Zubyk. UKRAINIANS IN SLOVAKIA (ACCORDING TO THE RESULTS OF THE 2021 POPULATION CENSUS)

The article is devoted to the analysis of data concerning Ukrainians in Slovakia. The cultural and demographic criteria of the 2021 population census program became the information basis of the study.

Despite the increase in the number of Ukrainians compared to the previous population census of 2011, the prospects for further growth in their number are rather doubtful. The Ukrainian autochthonous population is certainly being assimilated, but it is not known how the life trajectories of Ukrainian labor migrants will develop: whether they will move to Slovakia permanently, or return to Ukraine. The situation is similar with Ukrainian refugees after February 2022, who may move to live permanently, wait for the improvement of the situation in Ukraine to return, or consider Slovakia as an intermediate stage for emigration to another country.

In general, the total number of Ukrainians and Ruthenians corresponds to the population census of 2001. That is, in the 20 years that passed between censuses, the presence of labor migration had absolutely no effect on the growth of the number of both Ukrainians and Ruthenians. In general, Ruthenians exert a destabilizing influence on Ukrainians. The analysis of the combinations "ethnicity", "other ethnicity" and "mother tongue" proves that Ukrainians and Ruthenians assimilate, quite a significant number of Ruthenians and Ukrainians keep their ethnic identity as a second one, instead, the main ethnicity and mother tongue are Slovak. The ethnic environment in which Ukrainians live can be characterized as quite homogeneous, and some of the largest ethnic minorities live compactly along the borders of their historical homelands.

The homogeneity of the ethnic environment determines the homogeneity of the degree of multilingualism. Among the most numerous ethnic groups living in Slovakia, Ukrainians were the least likely to indicate the language of their ethnic group as their mother tongue. The presence of labor migration led to the fact that every tenth Ukrainian in the country indicated Russian as their mother language.

Compared to the most numerous ethnic groups in Slovakia, the age structure of Ukrainians has the highest share of people of working age, which allowed us to assume that a part of Ukrainians in Slovakia is represented by labor migrants. Additionally, it was found that the high share of Greek Catholics and Orthodox at the level of municipalities coincides with the compact settlement of Ukrainians and Ruthenians in the Pryashiv and Košice regions. Due to assimilation, the majority of Greek Catholics and Orthodox are Slovaks, not Ukrainians and Ruthenians, that is, ethnic and linguistic identity has been lost, but religious affiliation has been preserved.

Keywords: Ukrainian diaspora, Ukrainians abroad, census of population, ethnicity, mother tongue, religious affiliation, index of ethnic diversity, index of linguistic diversity, ethnolinguistic correspondence.

Надійшла 01.05.2023 р.

Михайло САЛІЙ

КРЕМЕНЕЦЬКА РАЙОННА СИСТЕМА РОЗСЕЛЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

В статті висвітлено особливості перебігу та результати процесу децентралізації на прикладі Кременецької районної системи розселення, що утворилася на базі поселень північної частини Тернопільської області. Проаналізовано структуру формування та адміністративний склад новоутворених територіальних громад Кременецького району, за кількістю та типом поселень, їх людністю та щільністю розміщення населення. Способом зіставлення шляхів сполучення з розташуванням населених пунктів виділено опорний каркас розселення території району та місце населених пунктів району в загальному опорному каркасі Тернопільської області. За допомогою зіставлення територіальних особливостей людності населених пунктів, щільності розміщення населення в розрізі території колишніх рад та перетинів шляхів сполучення встановлено основні ядра притягання населення. В результаті визначення транспортної доступності між центрами громад району, а також з найбільших населених пунктів громад до районного центру міста Кременець виявлено найбільш та найменш вигідно розміщені поселення за даною ознакою

Ключові слова: Тернопільська область, Кременецький район, децентралізація, адміністративний устрій, система розселення, територіальна громада, транспортна доступність.

Постановка науково-практичної проблеми. Актуальність та новизна дослідження. В процесі свого розвитку та функціонування, особливо на локальному рівні, системи розселення та окремі поселення, що є їх основними складовими елементами, зазнають періодичних трансформацій та перетворень. Зміни у конфігурації локальних систем розселення відбуваються внаслідок впливу різних соціальних, економічних та політичних чинників, а також як похідна можливого зростання або зниження функціональної значущості певних поселень, посилення чи послаблення різного роду зав'язків та розподілу функцій між ними. Зважаючи на постійну динамічність та багатоаспектність процесів пов'язаних із розміщенням населення, ця тематика дослідження є такою, що потребує постійного практичного вивчення та аналізу.

На даному етапі, основним чинником, що спрямовує та координує структурні зміни, які вже відбулися та продовжують відбуватися з системою розселення та поселенською мережею на різних її рівнях, слугувало запровадження та реалізація реформи децентралізації. Відповідний процес спрямований на підвищення ефективності організації просторового-адміністративно управління та сприяння сталому розвитку на різних рівнях.

Саме в контексті переформатування та трансформації міжрайонних внутрішньо обласних систем розселення, що відбулося як наслідок адміністративно-територіальної реформи в Україні. такі дослідження є особливо актуальними.

До проведення, реформи децентралізації на основі декількох адміністративних районів в межах області, виділяли системи міжрайонного

рівня, що зосереджувалися навколо одного з найбільших міст, яке здійснювало найбільший безпосередній вплив на всю систему. В залежності від розмірів області, у її складі можна було виділити декілька систем міжрайонного рівня. Відповідно поселення, що входили до складу окремого адміністративного району, та як наслідок мали між собою певний набір соціальних, економічних та господарських зав'язків, в сукупності виділялися як окремі системи розселення районного рівня. Центром такої системи виступало місто або селище міського типу що, було відповідно адміністративним центром району та зазвичай окрім адміністративних функцій, слугувало найбільшим господарсько-економічним, торгівельним та культурним центром районної системи розселення.

В наслідок зникнення колишніх районів як адміністративно-територіальних одиниць, колишні районні системи розселення також припинили своє існування. Відповідно можна констатувати зникнення колишніх районних систем розселення, та виникнення нових більш крупних вже на основі новоутворених районів, особливості структури та функціонування яких є новим полем для дослідження.

Метою даної статті, спираючись на викладене вище, є дослідження та аналіз територіальних особливостей розселення населення новоутвореного Кременецького району що сформований переформатуванням адміністративно-територіального устрою в контексті проведення реформи децентралізації, на основі районів північної частини Тернопільської області, та є основою Кременецької районної системи розселення.

Аналіз публікацій за темою досліджен-

ня. Оскільки, контексті свого існування та розвитку, системи розселення постійно зазнають різноманітних соціальних та економічних впливів, піддається реформуванню та переформатуванню, що відповідно призводить до періодичних змін у структурі розселення на різних рівнях системи та потребують постійного дослідження та аналізу. Вивченням понять «розселення» та «системи розселення», в різних аспектах та проявах, виступає предметом дослідження ряду науковців: В. Джамана, А. Доценка, Б. Заставецького, Л.Заставецької, І.Костащук, Д. Мальчикової, К. Мезинцева, К. Немець, Л.Немець, Я. Олійника, І. Пилипенка, Ю.Пітюренка, В. Покшишевського, К.Сегіди, О.Топчієва, О.Шаблія, В.Яворської, Н.Заблотовської, та інших.

Науковцями проводиться постійна робота як у напрямку вивчення теоретичних аспектів формування та функціонування систем розселення, так і щодо дослідження практичних особливостей їхнього розвитку та трансформації на різних рівнях та на прикладі різних регіонів держави.

Зокрема, роботу над встановленням методичних аспектів виділення міських поселень проводив Ю. Пітюренко (1974) [19]. Дослідження демографічних аспектів територіальних систем у своїй роботі здійснив В.Джаман (2003) [4]. Дослідження теоретичних та практичних аспектів територіальної організації розселення займався, а також вивченням особливостей динаміки та структури сільського розселення виконав А. Доценка (2010) [6,4].

Ще до старту адміністративної реформи, а далі вже і в період під час та після її реалізації, ряд науковців займалися дослідженням її можливого впливу на системи розселення на різних рівнях.

На прикладі Тернопільської області Л.Заставецька здійснювала аналіз принципів формування і механізмів функціонування нових територіальних громад і систем розселення, а також дослідження трансформації системи розселення регіону, в умовах реформування адміністративно-територіального устрою України (2008, 2013) [9, 8].

Дослідження особливостей формування та розвитку Хмельницької міжрайонної системи розселення проводила Н. Заблотовська (2013) [7]. Вивченням особливостей розселення населення у Харківській області з позицій системного підходу проводили К. Немець та П.Вірченко, та К. Кравченко (2015) [18]. Дослідженням формування територіальних систем розселення Миколаївської області у структурі Одеської міжобласної системи розселення

займалися В. Яворська та К. Коломієць (2015) [20]. Просторові особливості розселення населення Волинської області розглянуто в роботі В. Лажніка та С. Пугача (2017) [14]. Здійсненням класифікації територіальних громад як групових систем розселення за територіальними особливостями формування та розвитку займався В.Яценко (2017) [21]. Вивченням чинників та напрямків трансформації системи розселення регіону на прикладі Закарпатської області займалися М.Кучайло та М. Влах (2017) [11]. Принципи та динаміку утворення та об'єднання територіальних громад Херсонській області під час перебігу процесу децентралізації, а також проблематикою особливостей сільського розселення в контексті цього процесу розглядається в роботах І. Пелипенка та Г.Нападовської (2018, 2019) [16,17]. Особливості початку та перебігу адміністративної реформи та її вплив на систему розселення Запорізької області, трансформаційні процеси та структурні зміни що там відбувалися, в її наслідок у своїй роботі досліджували К. Мезенцев та К. Неліпа (2018) [15]. Аналіз змін в особливостях регіональних систем розселення, в контексті нового адміністративно-територіального устрою України здійснювали Л.Немець, К.Сегіда, К.Кравченко, Є.Телебенєва та Т.Погребський (2020) [2]. Трансформаційні процеси що відбувалися в результаті реформування адміністративно-територіального устрою з системою розселення Запорізької області вивчав К. Кобець (2021) [12]. Особливості формування локальних систем розселення Чернівецького району, Чернівецької області в контексті реформи децентралізації досліджували І. Костащук та М.Ячнюк (2022) [13].

Зміни які відбуваються в структурі систем розселення на різних адміністративно-територіальних рівнях, є надзвичайно динамічними особливо в сучасний період, та потребують постійного моніторингу до вивчення та аналізу, що як наслідок є постійно новим полем для виникнення нових актуальних наукових публікацій.

Викладення основного матеріалу. Відповідно до адміністративного поділу, що діяло на території України до проведення реформи децентралізації, в Тернопільській області функціонувало 17 районів в межах яких діяло 623 ради. На основі такого поділу в Тернопільській обласній або субрегіональній системі розселення, що територіально відповідає межах Тернопільської області, Л. Заставецька у своїх дослідженнях умовно виділяє три міжрайонні системи розселення, з центрами у найбільших містах області, Тернопільська - Тернопіль,

Чортківська - Чортків та Кременецька - Кременець[10]. Найбільшою міжрайонною системою виступає Тернопільська, другою за розміром Чортківська та третя Кременецька. В межах вказаних міжрайонних систем розселення виділялося 17 районних, центрами яких переважно були населені пункти – адміністративні центри колишніх районів. До складу Тернопільської міжрайонної системи розселення відносились 9 районних з центрами у містах Ланівці, Зборів, Терехів, Бережани та Підгайці, селищах Козова, Гусятин, Підволочиськ та Великі Бірки. До Чортківської міжрайонної системи розселення 4 районних з центрами у містах Монастириська, Чортків, Борщів, Бучач та Заліщики. До складу Кременецької міжрайонної системи розселення відносились 3 районних з центрами в містах Шумськ, Кременець та Збараж.

В наслідок проведення реформи децентралізації та об'єднання колишніх районів, тепер в межах Тернопільської області замість 17 функціонує три райони Тернопільський, Чортківський та Кременецький. Тепер на основі, колишніх трьох міжрайонних систем розселення, що зосереджувалися навколо найбільших міст, виникли три великі районні системи. Центрами таких систем стали три найбільші населені пункти області які до цього були центрами міжрайонних.

Новоутворений Кременецький район (з адміністративним центром у місті Кременець) займає північну частину Тернопільської області, до його складу повністю увійшли території колишніх Кременецького, Лановецького та Шумського районів, а також північна частина Збаразького району (рис.1.).

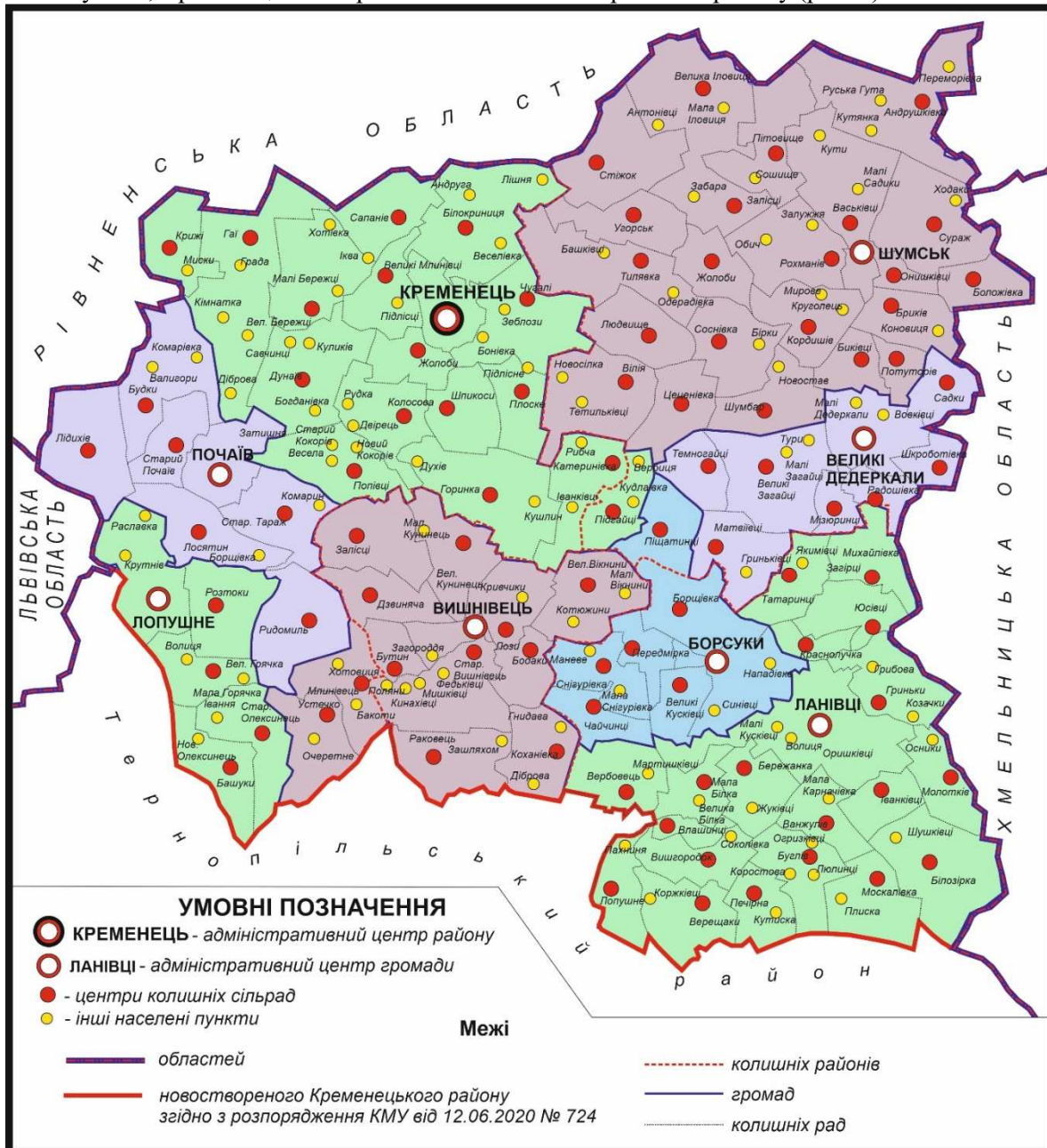

Рис. 1. Адміністративний поділ Кременецького району

Територія місцевих рад (міських, селищних та сільських) колишнього Кременецького району була розподілена між п'ятьма новоутвореними громадами:

- У Кременецьку громаду – увійшли місто Кременець як адміністративний центр громади та 43 сільських поселень;

- В Почаївську громаду – увійшли місто Почаїв та 11 сіл;

- В Лопушнянську громаду – увійшло 11 сіл;

- У Вишнівецьку громаду – увійшли села Млинівець, Хотовиця, Бокоти, Устечко та Очеретне.

Територія колишнього Шумського району була розділена між чотирма новоутвореними громадами:

- В Шумську громаду – увійшли місто Шумськ як адміністративний центр громади та 43 сільські населені пункти;

- До Кременецької громади приєднано села Підгайці, Кудлаївка та Вербиця;

- На території південної частини колишнього району утворено Великодедеркальську громаду у складі 13 сіл з адміністративним центром в селі Великі Дедеркали;

- Село Піщатинці, що знаходиться на півдні колишнього Шумського району увійшло до складу Борсуківської громади.

Територія колишнього Лановецького району була розділена на дві новоутворені громади:

- До складу Лановецької громади увійшла південно-східно частина колишнього району у складі міста Ланівці що стало адміністративним центром громади та 40 сіл;

- Борсуківську громаду з адміністративним центром в селі Борсуки та 9 сільських населених пункти, також до складу громади увійшло село Піщатинці що раніше входило до складу колишнього Шумського району.

Північна частина колишнього Збарзького району у кількості 21 сільського поселення та селища Вишнівець увійшла до новоутвореної Вишнівецької громади.

Загалом, серед восьми новоутворених територіальних громад, з яких складається Кременецький район, чотири міські, а саме: Шумська, Кременецька, Лановецька та Почаївська, одна селищна – Вишнівецька, а також три сільські громади – Великодедеркальська, Борсуківська та Лопушненська (рис.2.) [1,3].

Найбільшою за площею є новоутворена Шумська міська громада (637,9 км²), за цим показником вона займає перше місце не тільки в Кременецькому районі, але й в Тернопільській області загалом. Площа території Шумської громади складає 76% від площі колишнього Шумського району. На другому та третьому місцях за площею території, знаходиться Кременецька (527 км²) та Лановецька (481,4 км²) міські громади, за цими показниками вони відповідно займають четверте та п'яте місце в області. Четвертою за площею в Кременецькому районі та шістнадцятою в Тернопільській області в є Вишнівецька селищна громада (324,3 км²). Середньою за розміром відносно інших громад свого району (5-та) а також області (27-ма) є Почаївська міська громада (218,3 км²). Щодо сільських громад району то вони є значно меншими за площею відносно вище згаданих. Великодедеркальська громада (165 км²) – 6-та за в районі та 37-ма в області, Борсуківська (152,8 км²) та Лопушненська (144 км²) громади відповідно займають 7-8 місця за площею в Кременецькому районі та 41-42 в Тернопільській області.

Розглянувши кількість поселень та кількість рад що об'єдналися у складі громад Кременецького району, встановлюємо позиції кожної громад за цими показниками (таблиця 1).

Таблиця 1

Склад громад Кременецького району за типом та чисельністю населених пунктів

Назва громади	тип	Кількість рад, що об'єдналися	Кількість міст	Кількість селищ	Кількість сіл
Борсуківська громада	сільська	7	0	0	11
Великодедеркальська громада	сільська	8	0	0	13
Вишнівецька громада	селищна	13	0	1	27
Лановецька міська громада	міська	20	1	0	40
Лопушненська громада	сільська	5	0	0	11
Шумська громада	міська	23	1	0	43
Кременецька громада	міська	17	1	0	43
Почаївська громада	міська	7	1	0	11

Перше місце в Кременецькому районі за кількістю кількість рад, що об'єднали, а також четверте в Тернопільській області займає Шумська міська громада, до її складу якої увійшло 23 ради, куди належать 43 сільських населених пункти та місто Шумськ. Двадцять рад об'єднала в своєму складі Лановецька міська громада, за цим значенням вона займає друге місце в районі та дев'яте в області, до її складу увійшли 40 сільських населених пунктів та місто Ланівці. До складу Кременецької міської громади увійшло 17 рад, куди належать 43 сільських населених пункти та місто Кременець, за цим показником громада займає третє місце в районі та тринадцяте в області. Вишнівецька селищна громада, до складу якої входять 27 сіл та селище Вишнівець утворилася в наслідок об'єднання 13-ти рад, вона є

четвертою за даним показником в районі та тринадцятою в області. Великодедеркальська сільська громада об'єднала в своєму складі тринадцять сіл що входили до восьми рад. Почаївська міська громада об'єднала дванадцять населених пунктів, з них одинадцять сіл та місто Почаїв, що належали до семи рад. По одинадцять сільських населених пунктів увійшло до складу Борсуківської та Лопушненської сільських громад, що об'єднали в своєму складі сім та п'ять рад відповідно.

Для того щоб здійснити аналіз розселення в розподілі по територіальних громадах Кременецького району, шляхом відображення чисельності та розміщення міського та сільського населення, а також густоти населення територіальних громад побудовано відповідну картосхему (рис.2.)

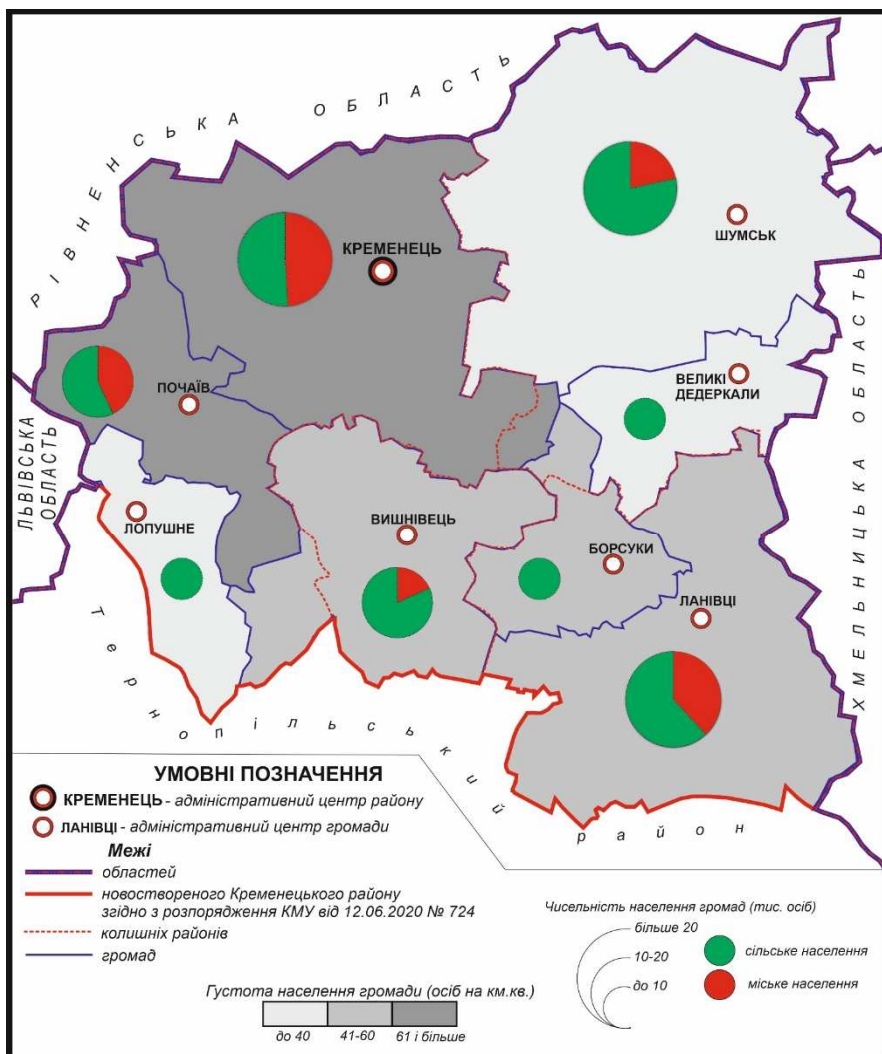

Рис. 2. Розселення населення Кременецького району в розрізі територіальних громад

Найбільшою за чисельністю населення в Кременецькому районі є Кременецька міська громада, де проживає більше 42 тисяч мешканців, це друга за кількістю населення після Тернопільської (228 тисяч. осіб) територіальна громада в області. Співвідношення частини сільсь-

кого (50,9%) та міського (49,1%) населення в громаді є практично рівним, а густота населення становить 80 осіб на кілометр квадратний, за цим значенням громада займає восьме місце в області. На другому місці за кількістю населення серед громад Кременецького району та

одинадцятому в області, знаходиться Шумська громада, тут проживає більше 25 тисяч жителів, більшість населення якої (78,4%) проживає у сільській місцевості. Відповідно через значну площу території, а також переважання сільських населених пунктів середня густина населення Шумської громади становить всього 39 осіб на кілометр квадратний, та займає 45 місце за цим показником серед усіх громад області, а також передостаннє місце серед міських громад області, менша густина населення серед міських громад тільки в Підгаєцькій громаді Тернопільського району (35 осіб на км²). Третьою за чисельністю населення в Кременецькому районі та тринадцятою в області є Лановецька громада, тут проживає близько 22 тисяч жителів. В Лановецькій міській громаді також переважає частка сільського населення, яка становить 61,8% від всіх мешканців громади. За густотою населення, 46 осіб на кілометр квадратний, Лановецька громада займає четверте місце в районі та 36-те в області. В Почаївській міській громаді Кременецького району проживає більше 18 тисяч мешканців, тут як і в двох попередніх переважає сільське населення – 57,1% від кількості жителів громади. Через співвідношення площі території та кількості жителів Почаївська громада є найбільш густозаселеною в Кременецькому районі (83 особи на км²) та займає восьму позицію за даним значенням серед громад області. П'ятою за чисельністю населення в Кременецькому районі та дев'ятнадцятою в області є Вишнівецька селищна громада, майже 18 тисяч жителів, переважна більшість мешканців громади (81,7%) проживають у сільській місцевості. За густотою населення (54 особи на км²) громада займає третє місце в районі та лише 31 в області. Кількість населення Борсуківської та Великодедеркальської сільських громад є приблизно рівною, та становить близько 6,4 тисяч жителів у кожній, за цим показником вони займають відповідно 46-47 позиції серед громад області. Густина населення Борсуківської громади становить 42 особи на кілометр квадратний, за цим показником вона є п'ятою в Кременецькому районі, та ділить 40-42 позиції в області. Густина населення Великодедеркальської громади є такою ж, як і в Шумській громаді і становить 39 осіб на кілометр квадратний. Останню позицію за кількістю населення серед громад Кременецького району займає Лопушненська сільська громада, тут проживає близько 5,2 тисяч жителів, вона також є однією з найменш населених в області – 50 позиція з 55 громад. Крім цього Лопушненська є найменш густонаселе-

ною в Кременецькому районі – 36 осіб на кілометр квадратний, та займає 49-ту позицію серед громад області за даним показником.

Відобразивши розміщення транспортних шляхів відносно населених пунктів району, та їхнього колишнього та теперішнього адміністративного статусу, (рис. 3.) можемо судити про конфігурацію опорного каркасу розселення. Кременецький район складає північну вершину радіально-кільцевого опорного каркасу розселення Тернопільської області, прикладом цього є магістральне сполучення, що проходить з півночі на південь, через місто Кременець та селище Вишнівець у напрямку міста Тернопіль, який знаходиться у центрі даного каркасу, а також регіональні та місцеві шляхи сполучення, що проходять через центри громад в напрямку на південь та формують північні дуги обласного каркасу.

Якщо ж розглядати окремо опорний каркас розселення Кременецького району, то враховуючи кількість шляхів сполучення в напрямку до населених пунктів, що були районними центрами, а саме Кременця, Шумську та Ланівців можна констатувати, що вони є транспортними вузлами районного значення. Інші центри громад району, окрім Лопушного також перебувають не перетині значної кількості автошляхів. Враховуючи розміщення на території району кількох таких центрів, опорний каркас розселення можна вважати багатоядерним, основними ядрами якого виступають більшість центрів громад.

Для чіткішого виділення ядер притягання населення зіставляємо територіальне розташування шляхів сполучення з людністю населених пунктів району та густотою розміщення населення в розрізі колишніх рад (рис. 4.) Розглянувши картосхему (рис. 4.) чітко простежуємо чотири найбільш яскраво виражених ядра притягання населення, на основі колишніх центрів районних систем розселення (Кременець, Шумськ та Ланівці), а також кушового центру - селища Вишнівець, що тепер стали центрами територіальних громад.

Концентрація більш значних населених пунктів поблизу міста Кременець зміщена на північний захід від нього, тут можна виділити села Підлісці, Іква, Біла Криниця, Сапанів та Великі Бережці. В південному передмісті Кременця розташовані менш значні за чисельністю села Бонівка та Жолоби, далі на південь щільність розміщення населення спадає. Більш далі в напрямку на південь та на схід, здовж магістралі та регіональної траси концентрація населення є менш значною.

Рис. 3. Транспортна мережа Кременецького району

Місто Шумськ, є найбільш чітко вираженим ядром притягання населення в основі колишньої районної, а тепер кушової системи розселення, це відображається густою щільністю населення всіх оточуючих його територій колишніх сільських рад, а також променеподібною схемою шляхів сполучення, здовж яких розташовані оточуючі населені пункти. Також варто зазначити, що Шумськ знаходиться не в центрі своєї громади, а ближче до її східної частини, через що населені пункти, що знаходяться на півночі та заході громади мають менше тяжіння

до центру, та можуть формувати системи розселення місцевого рівня.

Схожу з попередньо описаною, структуру розміщення населення має Великодедеркальська громада, яка як і Шумська раніше входила до складу Шумського району. Достатньо виражене ядро концентрації населення зосереджене на північному-сході громади, його основу складає адміністративний центр громади – село Великі Дедеркалі, а також села Вовківці, Шкробатівка та Малі Дедеркалі. Інші населені пункти громади знаходяться достатньо відда-

лено від центру громади та є досить значними, щоб формувати системи розселення місцевого

рівня.

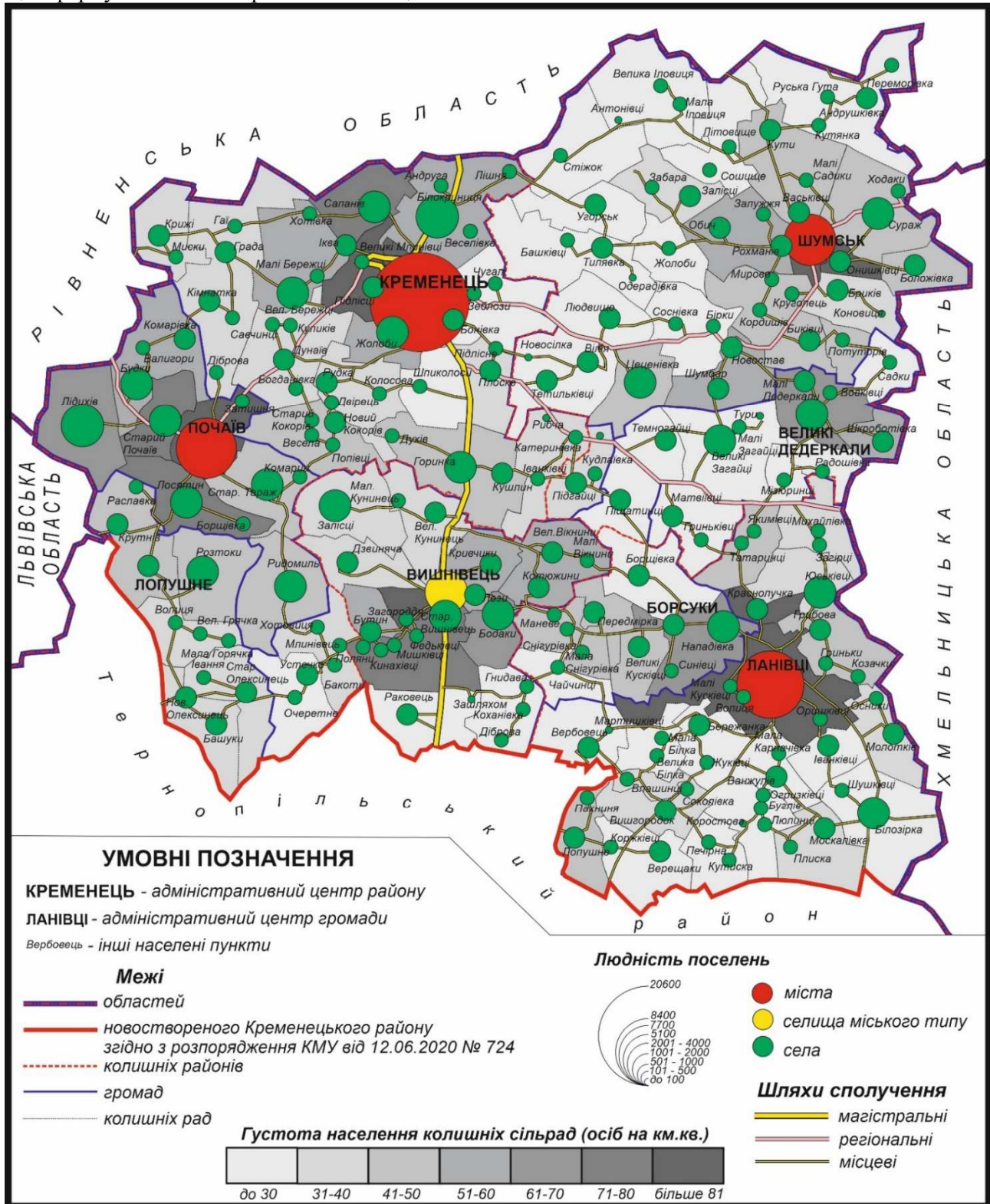

Рис. 4. Розселення населення Кременецького району

Висока густина населення Лановецької ради обумовлена значною кількістю населення самого міста відносно площі ради, а села, що складають передмістя є одними з найменших зі чисельністю жителів в усьому районі. Варто відмітити, що достатньо віддалено на південь від центру громади знаходяться достатньо знач-

ні за чисельністю населення (Білозірка, Москалівка, Верещаки, Вишгородок та Лопушене), а також за площею колишніх сільрад села, які можуть утворювати системи розселення місцевого рівня. На північний-захід від міста Ланівці розташована група сіл, які до адміністративної реформи можна було б чітко віднес-

ти до його дальнього передмістя, це адміністративний центр Борсуківської громади село Борсуки а також села Нападівка, Синівці та Великі Кусківці, проте незважаючи на зміну адміністративного статусу, завдяки територіальній близькості ядро притягання залишається незмінним.

Окреме, достатньо чітке ядро концентрації населення можна виділити в Вишнівецькій громаді це селище Вишнівець, та ряд сіл що його оточують розташованих, шляхів сполучення які променеподібною схемою розходяться від центру громади. Найбільшими населеними пунктами що розташовані неподалік центру громади та входять в дане розселенське ядро: Старий Вишнівець, Бодаки, Лози, Кривчики, великий Кунинець та Дзвиняча. Як і в кожній з вище описаних громад, тут є досить значні населені пункти, які знаходяться віддалено від центру та можуть формувати місцеві системи розселення.

Переважає більшість сільських населених пунктів Почаївської громади є одними з найбільших за чисельністю населення в районі, а відповідно і найбільш густозаселеними. Ядро притягання населення формує місто Почаїв, здовж якого розташовані села Старий Почаїв, Затиштя, Просятин, Борщівка та Старий Тераж, також до цієї групи можна село Лідихів, що розташоване за Старим Почаєвом та має близьке транспортне сполучення з центром громади. Дещо віддалено розташоване село Ридомиль, що є також досить значним за кількістю населення та хороше транспортне сполучення з центром.

Лопушнянська громада має виражений лінійно вузловий тип опорного каркасу розселення, та відносно рівномірну концентрацію населення по території громади. Через таку особливість важко виділити певне ядро притягання населення, проте можна припустити можливість формування двох місцевих систем розселення, на півночі та півдні громади.

Для більш чіткого відображення зав'язків та можливостей взаємодії між центрами територіальних громад Кременецького району, шляхом аналізу шляхів сполучення було визначено найбільш вигідні транспортні шляхи між ними, та обчислено коефіцієнт транспортної доступності (рис. 5.) Саме показник транспортної доступності є одним із основних складових компонентів, що може сприяти або перешкоджати соціально-економічному розвитку території. За його допомогою можна встановити переваги та недоліки територіального розташування населеного пункту відносно інших компонентів системи розселення на

регіональному і локальному рівнях.

Найбільш вигідну транспортну доступність відносно інших центрів громад Кременецького району мають місто Кременець та селище Вишнівець, воно розташовані здовж магістралі, що проходить через центральну частину області та мають можливість вигідного сполучення з центрами інших громад. Як видно на картосхемі (рис. 5.) місто Кременець має сполучення з Шумськом, Почаєвом, Великими Дедеркалами та Вишнівцем через 1 граф, а з Ланівцями, Борсуками та Лопушним через два графи що в сумі становить 10 графів на коефіцієнт транспортної доступності менше 1. Така сама ситуація по відносно селища Вишнівець, що має з'єднання з Кременцем, Почаєвом, Лопушним та Борсуками через 1 граф та через два графи з іншими центрами громад, та в сумі має найбільш вигідну транспортну доступність. На другому шаблі за вигідністю транспортної доступності знаходяться Почаїв та Великі Дедеркали, що в сумі набрали по 13 графів, найменш вигідне сполучення відносно Почаєва має місто Ланівці, а відносно Великих Дедеркал - село Лопушне.

На третьому шаблі за вигідністю транспортного сполучення знаходиться село Борсуки, найбільш вигідним для нього є сполучення з містами Вишнівець та Ланівці, а найменш вигідним з містом Шумськ. Ще менш вигідну транспортну доступність мають міста Шумськ та Ланівці, що розташовані в східній частині району, така позиція значною мірою зумовлена 4 графами в напрямку до центру Лопушнянської громади. Відповідно географічне розташування села Лопушне зумовлює його найменш вигідну транспортну доступність відносно інших центрів громад.

Значення транспортної доступності районного центру, що зазвичай є найбільшим населеним пунктом району, та володіє найбільшим спектром можливостей надання адміністративних та соціальних послуг, є надзвичайно важливим, та визначається тим наскільки швидко та зручно туди можна дістатися з іншого населеного пункту і назад. Для аналізу транспортної доступності міста Кременець відносно населених пунктів, було побудовано картосхему, де за допомогою графів відображено можливості його сполучення з найбільшими поселеннями району (рис. 6.)

Найвищий показник транспортної доступності мають майже всі колишні центри сіл, що розташовані на території Кременецької громади (1-2 графи). Також найвищий показник транспортної доступності мають села Стіжок, Угорськ, Людвище, Вілія та Цеценівка Шумсь-

кої громади, для них цей показник є кращим ніж відносно міста Шумськ що є центром їхньої громади.

Другу лінію щодо транспортної доступності до міста Кременець, у вигляді півкола формують населені пункти що розташовані в сусідніх громадах. До вказаної групи входять села Крижі та Попівці Кременецької громади, а також адміністративні центри сусідніх громад Почаїв та Вишнівець з селами поблизу, а також

Великі Дедеркали чия громада не межує з Кременецькою.

В третю лінію транспортної доступності входять віддалені від Кременця населені пункти Лопушнянської громади разом з селом Лопушним, Вишнівецької громади разом з селищем Вишнівець, Борсуківської громади разом з селом Борсуки, села північної частини Лановецької громади разом із містом Ланівці, найвіддаленіші села Великодедеркальської громади, місто Шумськ та села поблизу нього.

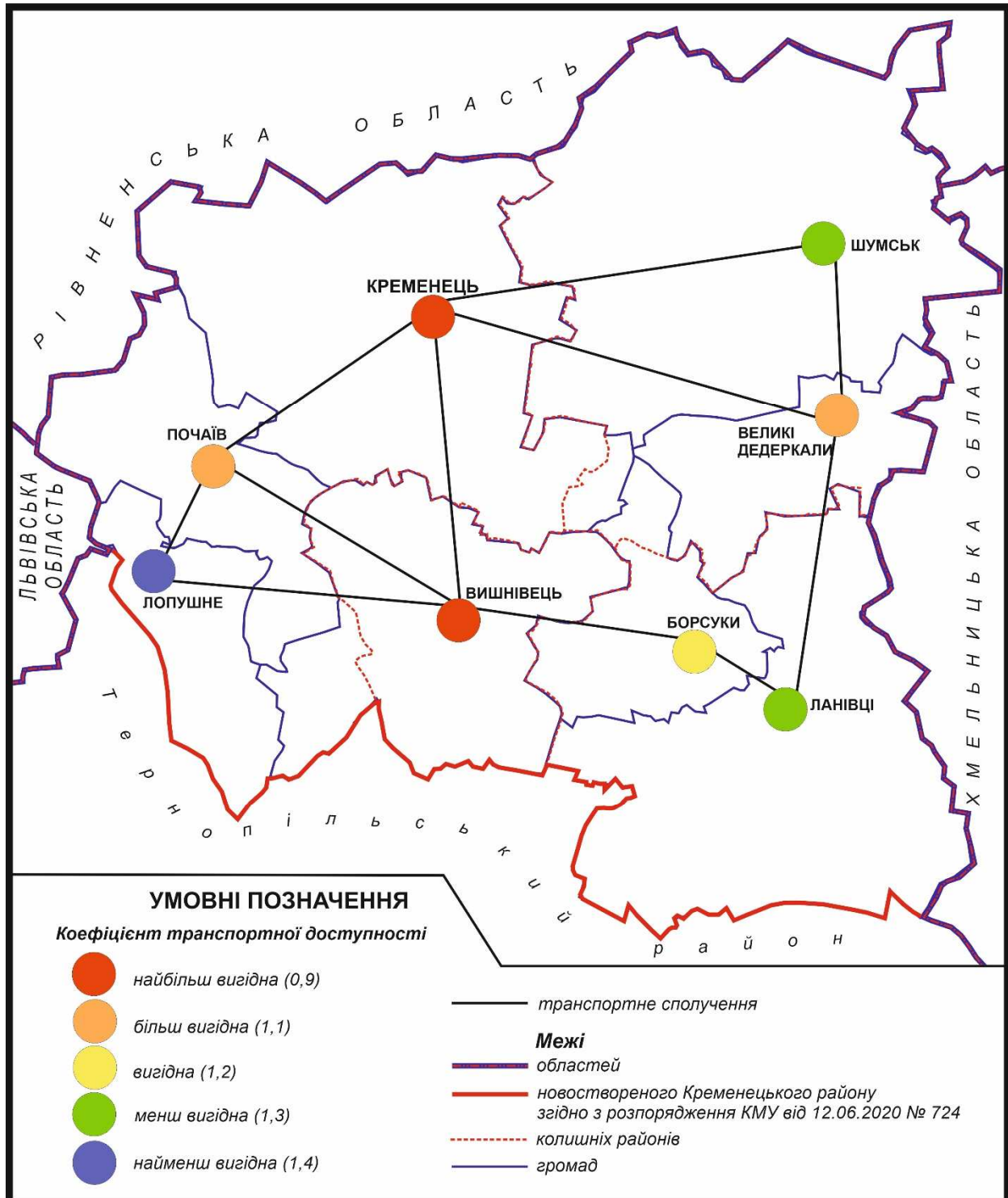

Рис. 5. Транспортна доступність між центрами громад Кременецького району

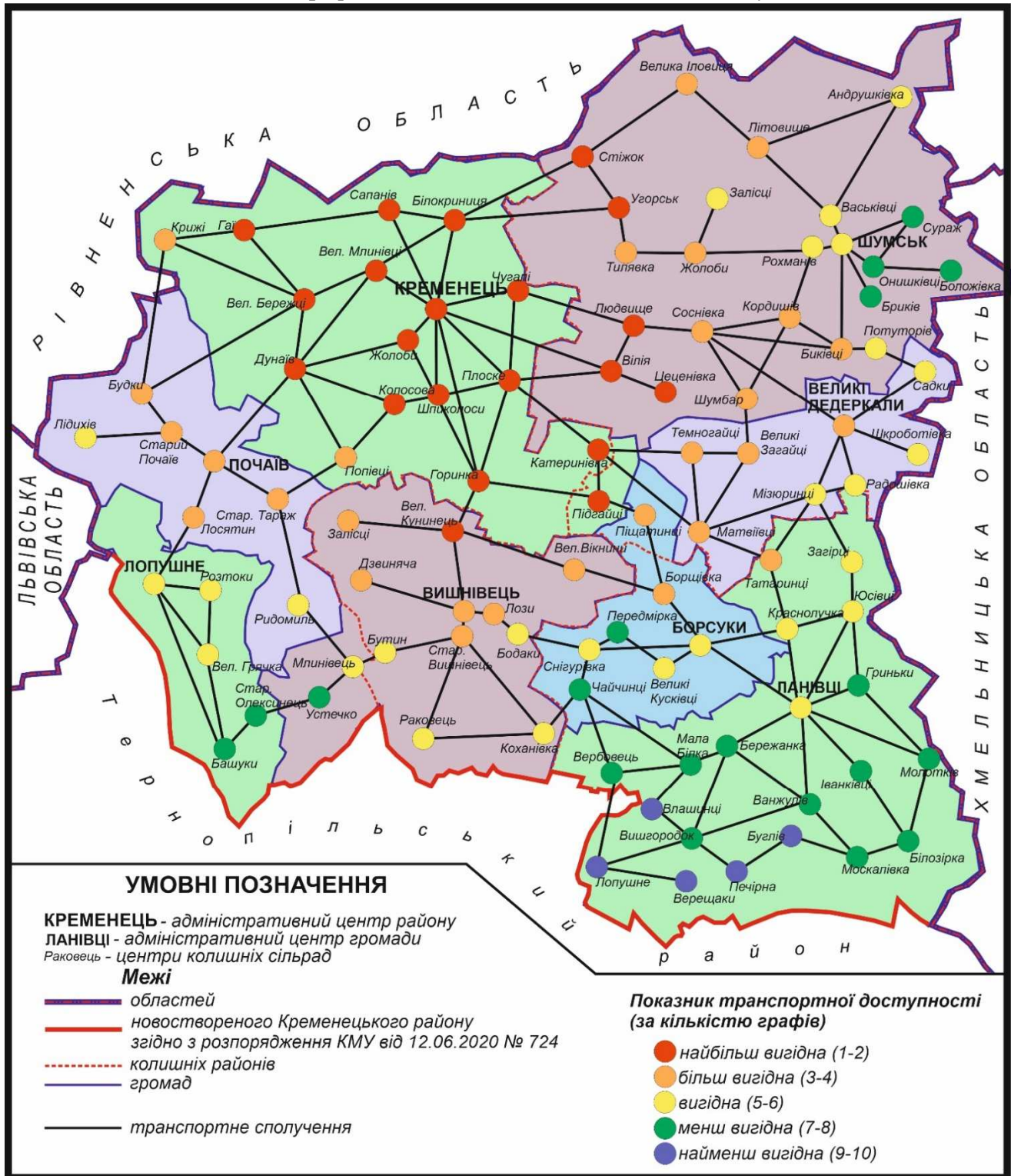

Рис. 6. Транспортна доступність адміністративного центру Кременецького району (міста Кременець) відносно населених пунктів району

Менш вигідну транспортну доступність мають села, що розташовані на крайньому сході Шумської громади, села Старий та південної частини Лопушнянської та Вишнівецької гр-мад (Башуки, Старий Олексинець та Устечко), села Передмірка та Чайчинці Борсуківської громади та більшість сіл центральної та південної частини Лановецької громади.

Найменш вигідну транспортну доступ-

ність відносно міста Кременець мають населені пункти, що розташовані на півдні Лановецької громади (Влашинці, Лопушне, Верещаки, Печірна та Буглів) які в сумі набрали 9-10 графів.

Висновки. В результаті проведеного дослідження встановлено:

1. Реформа децентралізації призвела до переформатування рівнів системи розселення Тернопільської області та трансформацію

- систем міжрайонного рівня в районні, а систем районного рівня в кущові.
2. Новоутворений на півночі Тернопільської області Кременецький район сформований шляхом об'єднання в ньому територій колишнього Кременецького, Шумського, Лановецького та північної частини колишнього Збарзького районів, причому Лановецький, за особливостями транспортного сполучення, район раніше міг відноситися до Тернопільської міжрайонної системи розселення.
  3. Межі новоутворених територіальних громад переважно проходили по межах колишніх районів, та розділялися шляхом поділу цих районів на частини, з відходженням більшої частини в підпорядкування міста, що до цього було центром району, є більшим за кількістю населення та більш потужним в соціально-економічному плані.
  4. Найбільшими за площею та чисельністю населення є Кременецька, Шумська, Лановецька громади. Середніми за тими ж показниками є Почаївська та Вишнівецька громади. Найменшими за площею та чисельністю населення є Великодедеркальська, Борсуківська та Лопушнянська громади.
  5. Міське населення присутнє в усіх громадах окрім Великодедеркальської, Борсуківської та Лопушнянської. Найвищу частку міського населення, а відповідно найвищий рівень урбанізації має Кременецька громада.
  6. Найвищу густоту населення мають Кременецька та Почаївська громади, середню Лановецька, Вишнівецька та Борсуківська, найнижчу Шумська, Великодедеркальська та Лопушнянська.
  7. Міста, що були центрами колишніх районів знаходяться на вершині північної дуги радіально-кільцевого опорного каркасу розселення Тернопільської області
  8. Опорний каркас розселення самого Кременецького району відносно розміщення шляхів сполучення, відносно центрів громад можна вважати багатоядерним. Це підтверджується шляхом накладання транспортної мережі на картосхему людності населених пунктів та щільності розміщення населення в межах колишніх рад.
  9. Чітко виділені ядра притягання населення на основі центрів колишніх районів, а також міста Почаїв та селища Вишнівець. Менш потужним але достатньо вираженим є ядро притягання населення до центру Великодедеркальської громади. Ядра притягання населення Лановецької та Борсуківської громад тяжіють до їхніх адміністративних центрів, а через близьке географічне положення зливаються в одне. Через лінійно вузловий тип опорного каркасу розселення та рівномірну густоту населення в Лопушнянській громаді не виділено ядро притягання населення.
  10. Найвищий показник транспортної доступності мають місто Кременець та селище Вишнівець через які проходить центральна магістраль в напрямку до міста Тернопіль, а менш вигідну міста Шумськ та Ланівці та найменш вигідну село Лопушне, що є адміністративним центром Лопушнянської громади.
  11. Найбільш вигідну транспортну доступність до районного центру мають більшість населених пунктів Кременецької громади, на передостанній лінії транспортної доступності до райцентру знаходяться села Лопушнянської громади, східної частини Шумської та центральної частини Лановецької громади. Найменш вигідну транспортну доступність до райцентру мають села південної частини Лановецької громади.

Перспективи використання результатів дослідження. Результати дослідження в даному напрямку, зрештою дають змогу виявити та звернути увагу на позитивні та негативні аспекти процесу децентралізації, встановити дієві переваги реформи, які почитають проявляти себе практично, а також певні недоліки для виправлення та можливого усунення їх у майбутньому. Оскільки, основна мета таких перетворень полягає у забезпеченні досягнення ефективності управління та забезпечення високого рівня розвитку та функціонування економічного та соціального сектору на всіх його ієрархічних рівнях.

Література:

1. Gromada.info — Портал об'єднаних громад України URL: <https://gromada.info/> (дата звернення: 16.03.2023).
2. Niemets, L., Sehida, K., Kravchenko, K., Tebieniwa, I., Pohrebyskiy, T. (2020). Регіональні системи розселення в Україні: особливості розвитку в умовах реформи децентралізації. *Часопис соціально-економічної географії*, 29, 6-17.
3. Децентралізація дає можливості. URL: <https://decentralization.gov.ua/> (дата звернення: 10.03.2023).
4. Джаман, В.О. (2003). Регіональні системи розселення: демографічні аспекти. *Чернівці: Рута*, 2.
5. Доценко, А.І. (2010). Сільське розселення в Україні: динаміка та структура. Київ: РВПС України НАН України. Фенікс. 288.
6. Доценко, А. І. (2010). Територіальна організація розселення (теорія та практика). К.: НАН України, РВПС України, К.: «Фенікс».

7. Заблотовська, Н. В., Левіцька, І. В. (2013). Сучасні особливості формування та розвитку Хмельницької міжрайонної системи розселення. *Науковий вісник Чернівецького університету. Географія*, (672-673), С.92-94.
8. Заставецька, Л. (2013). Принципи формування і механізми функціонування нових територіальних громад і систем розселення у процесі реформування адміністративно-територіального устрою України. *Науковий вісник Чернівецького університету. Географія*, (672-673), 95-100.
9. Заставецька, Л. Б. (2008). *Трансформація системи розселення регіону в умовах удосконалення адміністративно-територіального устрою України (на прикладі Тернопільської області)* (Doctoral dissertation, Автореф. дис. к. г. н., Чернівці, 2008,-21 с).
10. Заставецька, Л. Б. (2013). Системи розселення і геопросторові проблеми вдосконалення адміністративно-територіального устрою України: Монографія. *Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка*.
11. Качайло, М. М., Влах, М. Р. (2017). Чинники і напрямки трансформації системи розселення регіону у сучасних умовах (на прикладі Закарпатської області). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: географія*, 43(2).
12. Кобець, К. (2021). Сучасні трансформаційні процеси в системі розселення Запорізької області в результаті реформування адміністративно-територіального устрою. *Часопис соціально-економічної географії*, 31, 57-68.
13. Костащук, І., Ячнюк, М. (2022). Географічні особливості формування локальних систем розселення в умовах децентралізації (на прикладі Чернівецького району). *Věda a perspektivy*, (7 (14)).
14. Лажник, В., Пугач С. (2017). Просторовий аналіз особливостей розселення населення Волинської області з використанням центрографічного методу. *Часопис соціально-економічної географії*, 22(1), 111-117.
15. Мезенцев, К. В., Неліпа, К. Г. (2018). Пострадянські трансформації системи розселення індустріального регіону–кейс Запорізької області. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Географічні науки»*, (9), 69-78.
16. Нападівська, Г. Ю., & Пилипенко, І. О. (2018). Просторовий аналіз процесу об'єднання територіальних громад. *Регіон–2018: стратегія оптимального розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 8-9 листопада, 2019 р.)–Х.: ХНУ імені ВН Каразіна*, 181-183.
17. Нападівська, Г. Ю. (2019). Особливості сільського розселення в контексті децентралізації (на прикладі Херсонської області). *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: географічні науки*, (10), 48-55.
18. Немець, К., Вірченко, П., Кравченко, К. (2015). Особливості розселення населення у Харківській області (з позицій системного підходу). *Часопис соціально-економічної географії*, 18(1), 80-86.
19. Пітюренко, Ю. І. (1974). Методичні питання виділення територіальних систем міських поселень і вивчення їх мети. *ЮІ Пітюренко. Економічна географія.—Вип, 16, 40-47.17*
20. Яворська, В., Коломієць, К. (2015). Формування територіальних систем розселення Миколаївської області у структурі Одеської міжобласної системи розселення.
21. Яценко, В. О. (2017). Класифікація територіальних громад як групових систем розселення за територіальними особливостями формування та розвитку.

References:

1. Gromada.info — Portal obiednanykh hromad Ukrainy URL: <https://gromada.info/> (data zvernennia: 16.03.2023).
2. Niemets, L., Sehida, K., Kravchenko, K., Telebieniava, I., Pohrebskyi, T. (2020). Rehionalni systemy rozselennia v Ukraini: osoblyvosti rozvytku v umovakh reformy detsentralizatsii. *Chasopys sotsialno-ekonomichnoi heohrafiï*, 29, 6-17.
3. Detsentralizatsiia daie mozhlyvosti. URL: <https://decentralization.gov.ua/> (data zvernennia: 10.03.2023).
4. Dzhaman, V.O. (2003). Rehionalni systemy rozselennia: demohrafichni aspekty. Chernivtsi: Ruta, 2.
5. Dotsenko, A.I. (2010). Silske rozselennia v Ukraini: dynamika ta struktura. Kyiv: RVPS Ukrainy NAN Ukrainy. Feniks. 288.
6. Dotsenko, A. I. (2010). Terytorialna orhanizatsiia rozselennia (teoriia ta praktyka). K.: NAN Ukrainy, RVPS Ukrainy, K.:«Feniks.
7. Zablotovska, N. V., Levitska, I. V. (2013). Suchasni osoblyvosti formuvannia ta rozvytku Khmelnytskoi mizhraionnoi systemy rozselennia. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Heohrafiia*, (672-673), S.92-94.
8. Zastavetska, L. (2013). Prynysy formuvannia i mekhanizmy funktsionuvannia novykh terytorialnykh hromad i system rozselennia u protsesi reformuvannia administratyvno-terytorialnoho ustroiu Ukrainy. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Heohrafiia*, (672-673), 95-100.
9. Zastavetska, L. B. (2008). Transformatsiia systemy rozselennia rehionu v umovakh udoskonalennia administratyvnoterytorialnoho ustroiu Ukrainy (na prykladi Ternopil'skoi oblasti) (Doctoral dissertation, Avtoref. dys. k. h. n., Chernivtsi, 2008,-21 s).
10. Zastavetska, L. B. (2013). Systemy rozselennia i heoprostorovi problemy vdoskonalennia administratyvno-terytorialnoho ustroiu Ukrainy: Monohrafiia. Ternopil: TNPU im. V. Hnatiuka.
11. Kachailo, M. M., Vлах, M. R. (2017). Chynnyky i napriamky transformatsii systemy rozselennia rehionu u suchasnykh umovakh (na prykladi Zakarpatskoi oblasti). *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: heohrafiia*, 43(2).
12. Kobets, K. (2021). Suchasni transformatsiini protsesy v systemi rozselennia Zaporizkoi oblasti v rezultati reformuvannia administratyvno-terytorialnoho ustroiu. *Chasopys sotsialno-ekonomichnoi heohrafiï*, 31, 57-68.
13. Kostashchuk, I., Yachniuk, M. (2022). Heohrafichni osoblyvosti formuvannia lokalnykh system rozselennia v umovakh detsentralizatsii (na prykladi Chernivetskoho raionu). *Věda a perspektivy*, (7 (14)).
14. Lazhnik, V., Puhach S. (2017). Prostorovyi analiz osoblyvostei rozselennia Volynskoi oblasti z vykorystanniam tsentrografichnoho metodu. *Chasopys sotsialno-ekonomichnoi heohrafiï*, 22(1), 111-117.
15. Mezentsev, K. V., Nelipa, K. H. (2018). Postradianski transformatsii systemy rozselennia industrialnoho rehionu–keis Zaporizkoi oblasti. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Serii «Heohrafichni nauky»*, (9), 69-78.
16. Napadovska, H. Yu., & Pylypenko, I. O. (2018). Prostorovyi analiz protsesu obiednannia terytorialnykh hromad. *Rehion–2018: stratehiia optymalnoho rozvytku: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Kharkiv, 8-9 lystopada, 2019 r.)–Kh.: KhNU imeni VN Karazina*, 181-183.
17. Napadovska, H. Yu. (2019). Osoblyvosti sil'skoho rozselennia v konteksti detsentralizatsii (na prykladi Khersonskoi oblasti). *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Serii: heohrafichni nauky*, (10), 48-55.

18. Niemets, K., Virchenko, P., Kravchenko, K. (2015). Osoblyvosti rozselennia naseleння u Kharkivskii oblasti (z pozytsii systemnoho pidkhodu). Chasopys sotsialno-ekonomichnoi heohrafii, 18(1), 80-86.
19. Pitiurenko, Yu. I. (1974). Metodichni pytannia vydilennia terytorialnykh system miskykh poselen i vyvchennia yikh mety. YuI Pytiurenko. Ekonomichna heohrafiia.—Vyp, 16, 40-47.17
20. Yavorska, V., Kolomiets, K. (2015). Formuvannia terytorialnykh system rozselennia Mykolaivskoi oblasti u strukturi Odeskoi mizhoblasnoi systemy rozselennia.
21. Yatsenko, V. O. (2017). Klyasyfikatsiia terytorialnykh hromad yak hrupovykh system rozselennia za terytorialnymy osoblyvostiamy formuvannia ta rozvytku.

Abstract:***M. V. SALII.* THE SETTLEMENT SYSTEM OF THE KREMENETS DISTRICT AND FEATURES OF TRANSFORMATION IN THE CONTEXT OF DECENTRALIZATION**

The author analyzes past and current publications of scholars who have worked on the study of settlement in its methodological, theoretical and practical aspects, before the reform of the administrative-territorial structure in Ukraine and the research that took place during and after its implementation. The analysis of features of composition of the Ternopil regional system of settlement is carried out to realization of reform of decentralization.

The inter-district inwardly regional, district and shrub systems of settlement of the Ternopil area are described that can be clearly traced to realization of administrative-territorial reform their composition and amount are indicated and also the centers of the systems of settlement of all levels are marked.

The author analyzes the impact of the decentralization reform on the reformatting of the levels of the settlement system and its transformation. It is noted that as a result of such changes, inter-district systems have been transformed into district systems, and new systems of settlement of the next level with centers in the administrative centers of communities have emerged within the former districts.

The detailed analysis of the changes and transformations that have taken place within the Ternopil regional system of settlement is carried out.

The article describes and analyzes the newly formed settlement system of Kremenets district, which was formed on the basis of the northern districts of Ternopil region.

Administrative composition of newly formed Kremenets district is analyzed, in relation to distribution of territories of former administrative districts between newly formed territorial communities and including to them of territory of former village soviets and inhabited items.

The composition of each of the new communities is analyzed by the number of amalgamated councils, the quantity of settlements, amount of cities, villages and settlements of municipal type in their composition.

The place of each community in the district is determined by the area and population within the district, as well as in comparison with all other communities in the Ternopil region that are part of other districts.

The analysis of population settlement was carried out in the context of territorial communities of Kremenets district, by displaying the number and location of urban and rural population, as well as the population density of territorial communities.

By mapping the transport network and overlaying it with the location of Kremenets district settlements, indicating their administrative status, the author has determined its place in the structure of the settlement framework of the region, as well as identified the local supporting frame of settlement that is characteristic of Kremenets district and the main cores of this framework.

The level of transport accessibility of the hundred largest settlements of each community, which were the centers of the councils, was analyzed in relation to the administrative center of Kremenets district, the city of Kremenets, by drawing up a map. The most and least favorably located settlements of each community were identified.

Keywords: Ternopil region, Kremenets district, decentralization, administrative structure, settlement system, territorial community, transport accessibility

Надійшла 04.05.2023 р.

РЕКРЕАЦІЙНА ГЕОГРАФІЯ І ТУРИЗМ

УДК 911.3:61+338:48

DOI: <https://doi.org/10.25128/2519-4577.23.1.11>

Іван ДУДНИК, Валерій ПЕСТУШКО, Віктор САЙЧУК

ОСОБЛИВОСТІ ТУРИСТИЧНИХ ДЕСТИНАЦІЙ ЛОКАЛЬНОГО РІВНЯ ЯК ГЕОГРАФІЧНИХ ОБ'ЄКТІВ

У статті визначені суть та суспільно-географічні особливості туристичних дестинацій як об'єктів локального рівня. Окреслено підходи до трактування поняття дестинація в туризмі. Розкриті принципи обґрунтування туристичних дестинацій, зокрема їх територіальних масштабів. Розглянуто Гайворонську громаду як туристично-географічну систему та туристичну дестинацію локального (мікрорегіонального) рівня, виділено окремі елементи її геопросторової організації.

Ключові слова: туристична дестинація, локальний рівень, суспільно-географічна система, атракція.

Постановка науково-практичної проблеми. Туристична дестинація як за своєю онтологічною суттю, так і, особливо, за різноманітністю гносеологічних відображень, уявляється як досить специфічний об'єкт, до того ж досить строкато та суперечливо висвітлений в наукових публікаціях. Відслідковуючи еволюцію наукових позицій варто відзначити їх поступову структурування, яка виявилась в формуванні чотирьох методологічних напрямків досліджень: географічні, маркетингові (управлінські), клієнтоорієнтовані, соціокультурні.

Актуальність і новизна дослідження. В географічних дослідженнях поєднуються трактування дестинації як певної території, географічного об'єкта, що має реальні межі (континент, країна, острів, місто, центр цілеспрямованого розвитку туризму тощо) та відвідується туристами. Такий підхід є, мабуть, найбільш поширеним, він дає уявлення про туристичний продукт дестинації як «типову модель», до складу якої входять принаймні такі елементи: атракції, туристичні послуги та інфраструктура, доступність, імідж та ціна [9].

Зв'язок теми статті з важливими науково-практичними завданнями. Результати вивчення та аналізу значного масиву наукових та навчальних публікацій дають необхідні підстави для таких висновків: по-перше, всі автори одностайні в тому, що туристична дестинація є доволі складною суспільно-географічною системою; по-друге, переважна більшість авторів прямо вказує на таку важливу обставину, що невід'ємним базовим елементом туристичної дестинації є територія (геотерія), це дуже суттєвий аргумент на користь необхідності застосування гносеологічної моделі дестинації як географічної системи; по-третє, спостерігається доволі велика розбіжність поглядів щодо формулювання власне терміну «туристична дестинація», де існують розбіжності або навіть суперечності при різних підходах (органі-

заційних, технологічних, економічних, територіальних тощо); по-четверте, найбільш, з нашого погляду, розбіжності спостерігаються щодо визначення поняття туристична дестинація, саме цей аспект заслуговує детального розгляду.

Аналіз останніх публікацій за темою дослідження. Базові визначення туристичної дестинації, які покладені в основу їх подальшого дослідження, підкреслюють, що це місце призначення туриста, де він має реалізувати мету своєї подорожі. Узагальнений огляд визначень зроблено в статті Семенової Марина та Гунаре Марини [5]. Зокрема, вказуються такі її ознаки дестинації:

- місце відвідування, у межах якого туристичний продукт виробляється одним чи декількома закладами або організаціями (Європейська Комісія);
- території, які приваблюють туристів, та є головними місцями локалізації туристичної діяльності (Оксфордський туристичний словник);
- це фізичний простір, в якому відвідувач проводить не менше однієї доби; він включає туристичні продукти, такі як послуги та атракції, а також туристичні ресурси в межах однієї доби подорожування (Всесвітня туристична організація).

З наведеного можна зробити висновок про те, що туристична дестинація – це відносно невелика туристична система (локальна територія), яка характеризується територіальною цілісністю (компактністю та відмежованістю) і в межах якої відвідувач споживає конкретний туристичний продукт.

Поряд з цим доволі значна частина авторів стверджує, що в якості дестинації можна розглядати континент, міжнародний регіон (частина континенту або континентів), країну, туристичний регіон, район, зону [2, с. 26], інші стверджують, що в межах України можна виді-

лити вісім регіональних дестинацій: Кримську, Азово-Чорноморську, Донецьку, Карпатську, Подільську, Придніпровську, Слобожанську та Поліську, кожна з яких поділяється на різні типи локальних [1]. При таких підходах непропорційно, на наш погляд, змістовно ототожнюються поняття дестинації, туристичного району, географічного регіону тощо, не виявляючи специфіку кожного з них, як об'єкта дослідження, його внутрішньої сутності та функцій.

Окремі автори справедливо наголошують, що туристична дестинація є одним з важливих елементів регіональної туристичної системи, а не власне різновидом такої регіональної системи. При цьому підкреслюється, що туристична дестинація є ключовим, вирішальним елементом регіональної туристичної системи, адже саме дестинації та їх імідж залучають туристів, мотивують візити, активізуючи таким чином туристичний попит [3].

Ближче до змістовної сутності наведених визначень [5] намагались підійти автори навчального посібника «Управління регіональним розвитком туризму» (В. Ф. Семенов та ін.), які виділяють типи дестинацій за дискретним принципом: великі столичні або прирівняні до них міста, центри цілеспрямованого розвитку туризму (села, міста, у яких зберігаються звичаї, історія, культура), не столичні міста з високим ступенем привабливості завдяки своїй історії, культурі, науці (Кам'янець-Подільський, Чернівці) та центри, спеціально побудовані для туристів («Disneyland» у Каліфорнії). Такі типи загалом відповідають критерію компактності та територіальної концентрації туристичної діяльності. Однак далі ті ж автори відходять від попередньої логіки і все ж таки стверджують, що дестинація - це регіон, що нас найбільше приваблює (наприклад, для японця Західна Європа це «туристична дестинація», а Блакитний берег – курорт) [4]. Тобто, наприклад, такий величезний регіон, як Західна Європа, автори посібника називають туристичною дестинацією.

Варто погодитися з авторами, які припускають, що зовсім не обов'язково, щоб туристичною дестинацією була вся країна [2]. Таке твердження в подальшому варто використати як конкретно-методологічний принцип про те, що дестинація – це локальна (а не макрорегіональна, чи національна, чи міжнародна) туристична система, яка має чіткі ресурсні та територіальні межі.

Ці та інші приклади достатньо переконливо свідчать не лише про відсутність єдиних підходів та однастайності, а й про відсутність належної методологічної логіки та виразності в

обґрунтуванні такого параметру дестинації як територіальні розміри, що безпосередньо має визначатися змістовною сутністю цього об'єкта.

Викладення основного матеріалу. Для обґрунтування територіальних розмірів (масштабів), типових величин дестинації, встановлення відмінності (подібності) туристичної дестинації та туристичного регіону варто насамперед виходити з географічних позицій, творчо використовуючи при цьому результати наукових розвідок та практичний досвід здійснення туристичного процесу. Цілком очевидною є необхідність та доцільність застосування принципу міждисциплінарності, взявши на озброєння напрацьовані традиційних та сучасних концепцій географії туризму, економіки, менеджменту та маркетингу та соціокультурних досліджень тощо.

Географічний підхід поєднує трактування дестинації як певної території, географічного об'єкта, що має реальні межі (континент, країна, острів, місто, центр цілеспрямованого розвитку туризму та ін.) і відвідуваного туристами. Він зазвичай об'єднує геопросторовий, економічний, інфраструктурний та ресурсний аспекти туристичної дестинації.

Однак досить часто в науковій літературі в рамках рекреаційної географії, географії туризму, туристичного ресурсознавства та економіки туризму поняття «туристська дестинація» близьке за змістом до понять «туристський регіон», «туристський район», що виділяється з туристично-рекреаційного простору в результаті районування. До характерних рис регіону (району) можна віднести: цілісність і унікальність території, його генетичну єдність, взаємозв'язок і взаємообумовленість його компонентів, домінування та міцність внутрішніх зв'язків. Цілком очевидно, що такими ж інваріантними властивостями володіє і туристична дестинація.

Згідно з визначенням ЮНВТО, дестинація – «фізичний простір, в якому турист проводить принаймні одну ніч. Тобто, це територія, яка включає туристичні продукти, такі як послуги та атракції та туристські ресурси в межах одного дня подорожі. Дестинація має фізичні та адміністративні кордони, що визначають систему менеджменту, імідж та сприйняття, що визначають її ринкову конкурентоспроможність» [8, с. 1]. Згідно з Великим Глоссарієм термінів міжнародного туризму, «дестинація – місце (територія, район, місцевість) призначення, прибуття; ціль подорожі, походу». Отже, якщо це територія в межах одного дня подорожі, то цілком очевидно, що це буде відносно

невелика територія, в межах якої турист може повноцінно споживати туристичні ресурси та послуги. Такою територією вочевидь не може бути, наприклад, обласний або суспільно-географічний макрорегіон, ближче до такого розуміння будуть такі географічні об'єкти, як невелике місто, курорт, природно-рекреаційний об'єкт тощо.

Тому ми виступаємо прибічниками чіткого розрізнення понять «туристичний регіон» і «туристична дестинація», не вдаючись при цьому до тонкощів змістовних та термінологічних та відмінностей між районом та регіоном. ЮНВТО визначає туристичний регіон як територію, яка має в своєму розпорядженні велику мережу спеціальних споруд та послуг, необхідних для організації відпочинку чи оздоровлення. З такого визначення витікає важливий висновок, для того, щоб вважатися самостійним, туристичний регіон повинен мати всі необхідні споруди для перебування в ньому туристів, тобто це місце, що має в своєму розпорядженні туристичну інфраструктуру та послуги.

Виходячи з наведених визначень та ознак можна стверджувати, що туристичний регіон охоплює територію якісно більшу, ніж туристична дестинація, наприклад, обласний регіон України, інтегральний макротуристичний район, туристично-рекреаційна зона тощо. Зазвичай він включає до свого складу декілька туристичних дестинацій і, відповідно, є більш широким поняттям в порівнянні з туристичною дестинацією. Наприклад, туристичний регіон Італія включає такі дестинації, як Рим, Венеція, Мілан, Флоренція, Піза, Турин тощо, або Черкаський обласний туристичний ключає такі дестинації як Черкаси, Умань (з атракціями дендропарк «Софіївка», костел Успіння Богородиці, державний історико-архітектурний заповідник «Стара Умань», могила цадика Нахмана), Канів, Чигирин, Державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура», Корсунь-Шевченківський. Це означає, що туристичний регіон може і, зазвичай так і є в дійсності, складатися з різних дестинацій як за своєю масштабністю, так і за своїм туристичним призначенням.

Ми не поділяємо точку зору окремих авторів, які стверджують, що питання розмежування «туристського регіону» та «туристської дестинації» за критерієм масштабності знімається типологією Ф. Котлера (макро- та мікродестинації), бо при цьому відбувається ототожнення різних за своєю змістовно-функціональною сутністю форм геопросторової організації туризму. Наприклад, макрорегіон і

макродестинація виходить одне й теж. Фактично ж і регіон і дестинація – це формально ізоморфні системно організовані туристичні об'єкти, тобто і регіон і дестинація варто розглядати як туристично-географічні системи. Якісна відмінність між цими системами полягає у:

- територіальних масштабах (величині) – регіон якісно більший за територіальними розмірами;
- наборі, асортименті та рінорідному прояві внутрішніх і зовнішніх функцій, які можна уявляти і вигляді туристичних продуктів та послуг – дестинація володіє значно меншою кількістю функцій;
- величині та структурі туристичного потенціалу – регіон якісно переважає дестинацію за цим параметром;
- різноманітності форм геопросторової організації;
- ступені внутрішньої цілісності;
- рівні впорядкованості та керованості.

На нашу думку в процесі географічного обґрунтування туристичних дестинацій, зокрема їх територіальних масштабів та місця в загальній ієрархії географічних таксонів варто виходити з таких принципів.

1. Коректно та чітко визначити суттєві ознаки дестинації, які виходять із найпоширеніших її визначень, а саме:

- дестинацію слід розглядати як місце (територію) туристичного призначення, тобто конкретну географічну точку, локацію, місце, до якого прямує турист;
- компактна територія (локальна система), в якій задовольняється певний (обмежений конкретними інтересами споживача та конкретним потенціалом ресурсів) туристичний попит; вдалий приклад на користь цього можна взяти у авторів підручника «Управління туристичними дестинаціями» Корж Н. В., Басюк Д. І., які виділяють так звані первинні дестинації, що своєю привабливістю генерують у клієнта інтерес і, відповідно, прагнуть його задовольнити у певний проміжок часу (наприклад, протягом тижня, дня) [2, с.29].
- в межах дестинації функціонують один або декілька виробників туристичного продукту (послуги), які використовують зазвичай один або декілька територіально локалізованих супутніх туристичних ресурсів; - локалізована (у відповідності з територіальним поєднанням ресурсів) територія з відносно високою концентрацією відвідувачів (туристських потоків);
- це територіальна туристична система,

яка має конкретно визначену (насамперед під впливом туристичних ресурсів) та чітко виражену спеціалізацію туристичної діяльності.

2. Врахувати величину туристичного потенціалу відповідної території, що цікавить відвідувача, та оцінити, яку частину такого потенціалу може спожити відвідувач (через відповідний туристичний продукт) за період відвідування (тривалість перебування). Тут доречним буде запитання-аргумент, чи може, наприклад, відвідувач спожити туристичний потенціал такої, з дозволу сказати «дестинації», як «західноєвропейський регіон», за який період часу тощо? Тому такий регіон потрібно виділяти і розглядати лише в контексті туризмознавчих досліджень, як ґносеологічний об'єкт, а не в утилітарно-онтологічному сенсі як об'єкт туристичного інтересу, тобто дестинацію.

3. Чітко розмежувати поняття туристичний район (регіон) і дестинація. Туристичні регіони делімітуються насамперед за географічними ознаками, вони цілісні континуальні, узгоджуються з географічними та адміністративними межами. Похідними ознаками регіону виступають ресурсні характеристики та інтенсивність туристичної діяльності. Туристична дестинація – це насамперед певні ресурси, на яких базується виробництво відповідного конкретного туристичного продукту, що в результаті формує інтерес відвідувача (попит).

4. Визначити місце дестинації як певного таксону в ієрархії територіальних (регіональних) систем, взявши за основу загально визнані мега-, макро-, мезо-, мікрорівні. З наведеного вище слідує, що дестинація – територіальна туристична система, що зазвичай належить до мікрорівня.

5. Обґрунтувати та дослідити внутрішню будову дестинації, яка зазвичай складається з елементарних форм територіальної організації туризму, насамперед таких, як атракційний пункт, туристичний центр (місцевість), локальна туристична система, рідше туристичний мікрорегіон. Саме на цих рівнях створюється переважна більшість турпродуктів для конкретного споживання.

Атракційний пункт варто розглядати в якості елементарної (неподільної з точки зору конкретної системи) туристичною дестинацією. Атракційний пункт визначається як географічний таксон (населений пункт, місцевість, природний або культурно-історичний об'єкт), що має компактні межі, відвідується і використовується туристами впродовж певного часу. Саме в них пропонуються туристичні послуги,

які територіально сконцентровані в одному місці [2, с. 28].

Дещо складнішим елементом в структурі дестинації може виступати невеликий туристичний центр, який уявляється як один населений пункт (або декілька суміжно розташованих пунктів), в якому представлено декілька атракцій (можливо атракційних пунктів). Великі населені пункти, які володіють значним туристичним потенціалом та мають якісно більшу кількість атракцій варто розглядати як автономні дестинації.

6. Наведені положення нашо вхують на думку про схожість туристичних дестинацій і туристичних кластерів. Насамперед, варто зазначити, що туристичний кластер – це одна з форм організації управління туристичним процесом, сутність якої полягає в інтеграції, координації та цільовому впорядкуванні спільної діяльності суб'єктів туристичного процесу. Туристично-рекреаційні кластери можуть формуватися на локальному (муніципальному), міжрегіональному, міжнародному (транскордонному) рівнях. Відомо, що туристична кластеризація націлена на спільне комплексне використання туристично-рекреаційних ресурсів та підвищення конкурентоспроможності місцевого (регіонального) туристичного продукту за рахунок кооперації компаній-партнерів.

Ми підтримуємо думку, що кластерний підхід не спростовує чи замінює, а розвиває концепцію туристичної дестинації. Кластер може бути туристською дестинацією, але далеко не завжди туристська дестинація може бути кластером, оскільки кластер відображає лише частину аспектів дестинації (географічно територіальний, економічний, ресурсний та управлінський аспекти), переважно концентруючись на сфері виробництва туристичного продукту.

На нашу думку головна схожість полягає в тому, що дестинація і кластер територіально можуть повністю співпадати, тобто в багатьох випадках такий цілісний онтологічний об'єкт як мікрорегіональна туристична система в ґносеологічному відношенні може розглядатися і як «дестинація» і як «кластер». Поняття «дестинація» відображає інституціональний склад та функції туристичної системи, а поняття «кластер» – територіально-управлінську впорядкованість (організацію) цієї системи.

Для прикладу можна розглянути місто Гайворон Кіровоградської області, яке з точки зору адміністративно-територіального устрою та з географічних позицій являє собою досить пересічний населений пункт (близько 14 тис. жителів), що відіграє певні функції в територіальній організації державного управління (ко-

лишній центр адміністративного району, центр громади), в господарській діяльності, помітний транспортний центр. В той же час Гайворон та навколишні місцевості володіють досить значним та унікальним туристичним потенціалом, що загалом є сприятливою передумовою для формування та успішного функціонування Гайворонської туристичної дестинації. На користь цього свідчать наявність об'єктів культурно-історичної спадщини (релігійні культові заклади), пам'яток архітектури, краєзнавчий музей, пам'ятників Тарасу Шевченку, Василю Стусу, жертвам Голодомору; Гайворонська гідроелектростанція, Гайворонський спеціалізований гранітний кар'єр, Гайворонська вузькоколія тощо.

Розглядаючи Гайворонську громаду як туристично-географічну систему доцільно ідентифікувати її як туристичну дестинацію локального (мікрорегіонального) рівня та виділити такі елементи її геопросторової організації.

Туристичний центр Гайворон, в складі якого виділяються декілька атракцій (технічний знак ЗІС-5; млин; пам'ятник Василю Стусу; пам'ятник Тарасу Шевченку; паротяг "МТ-202"; Гайворонський краєзнавчий музей; сквер Перемоги; стадіон "Прибужець"; Гайворонський залізничний вокзал (1897), привокзальна площа, вузькоколія; пам'ятник жертвам Голодомору 1932-1933 рр.; Гайворонська гідроелектростанція).

Атракційні пункти: Солгутове (Храм Воздвиження Хреста Господнього); Бандурове

(Храм Покрови Пресвятої Богородиці); Покровське (Храм Покрови Пресвятої Богородиці); Хащувате (Храм Свято-Миколаївський).

Варто зазначити, що наявний туристичний потенціал досить інтенсивно задіяний в туристичному процесі, зокрема створені та функціонують сім туристичних маршрутів (№1 «Православні храми Гайворонщини», №2 «Козацькими шляхами Гайворонщини», №3 «До цілющого джерела», №4 «Пам'ятки архітектури Гайворонщини» №5 «Віхи пам'яті села Хащувате», №7 «Оглядова екскурсія по місту Гайворон», №8 «Тур вихідного дня») [10].

Структура та функції Гайворонської дестинації свідчать на користь доцільності формування відповідного туристичного кластера, для якого, на наш погляд, існують всі необхідні передумови.

Висновки. Таким чином, туристичну дестинацію варто розуміти як територіально компактну туристичну систему мікрорегіонального рівня, яка має певну спеціалізацію та концентрацію туристичної діяльності, і зазвичай включає один або декілька атракційних пунктів.

Перспективи використання результатів дослідження. Наведені тут положення та аргументи, на наш погляд, окреслюють достатньо невирішені наукові завдання щодо географічної методології туристичних дестинацій та вказують певні напрямки поглиблення наукових пошуків і їх варто сприймати як продовження дискусій.

Література:

1. Головчан А. І. Теоретико-методологічні підходи до визначення сутності туристичних дестинацій та управління ними // Торгівля і ринок України : зб. наук. пр. Донецьк, 2009. Вип. 27. С. 157-161.
2. Корж Н. В., Басюк Д. І. Управління туристичними дестинаціями : підручник. – Вінниця: «ПП«ТД Едельвейс і К», 2017. 322 с.
3. Миронов Ю. Б. Дестинація як ключовий елемент регіональної туристичної системи // Економіка та управління: сучасний стан і перспективи розвитку: Мат. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 23-24 листопада 2017 р.) Одеса: ОДАБА, 2017. Ч.1. 370 с. С.65-68.
4. Синоніми до слова дестинація. URL: <http://sinonim.org/>
5. Семенов В. Ф., Герасименко В. Г., Горбань Г. П., Богадьорова Л. М. Управління регіональним розвитком туризму : навчальний посібник. Одеса : Одеський державний економічний університет, 2011. 225 с.
6. Семенова М., Гунаре М. Правове визначення туристичної дестинації з урахуванням міжнародного законодавства та національного законодавства країн ЄС. URL: <http://semenova-partners.com>
7. Leiper N. Tourism management. 3rd edn. Sidney, Pearson Education Australia, 2004. 326 p.
8. A Practical Guide to Tourism Destination Management. Madrid, UNWTO, 2007. 150 p.
9. Saraniemi S., Kylänen M. Problematizing concept of tourism destination: analysis of different theoretical approaches // Journal of Travel Research, 2011, no. 50 (2), pp. 133-143.
10. Turistichni-marshruti – haivoron-miskrada.gov.ua URL: <https://haivoron-miskrada.gov.ua/turistichni-marshruti-17-58-47-14-07-2021/>

References:

1. Holovchan A. I. Teoretyko-metodolohichni pidkhody do vyznachennia sutnosti turystychnykh destynatsii ta upravlinnia nymy // Torhivlia i rynok Ukrainy : zb. nauk. pr. Donetsk, 2009. Vyp. 27. S. 157-161.
2. Korzh N. V., Basiuk D. I. Upravlinnia turystychnymy destynatsiiamy : pidruchnyk. – Vinnytsia: «PP«TD Edelweis i K», 2017. 322 s.
3. Myronov Yu. B. Destynatsiia yak kliuchovy element rehionalnoi turystychnoi systemy // Ekonomika ta upravlinnia: suchasnyi stan i perspektyvy rozvytku: Mat. III Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Odesa, 23-24 lystopada 2017 r.) Odesa: ODABA, 2017. Ch.1. 370 s. S.65-68.

4. Synonimy do slova destynatsiia. URL: <http://sinonim.org/>
5. Semenov V. F., Herasymenko V. H., Horban H. P., Bohadorova L. M. Upravlinnia rehionalnym rozvytkom turyzmu : navchalnyi posibnyk. Odesa : Odeskyi derzhavnyi ekonomichnyi universytet, 2011. 225 s.
6. Semenova M., Hunare M. Pravove vyznachennia turystychnoi destynatsii z urakhuvanniam mizhnarodnoho zakonodavstva ta natsionalnoho zakonodavstva krain YeS. URL: <http://semenova-partners.com>
7. Leiper N. Tourism management. 3rd edn. Sidney, Pearson Education Australia, 2004. 326 p.
8. A Practical Guide to Tourism Destination Management. Madrid, UNWTO, 2007. 150 p.
9. Saraniemi S., Kylänen M. Problematizing concept of tourism destination: analysis of different theoretical approaches // Journal of Travel Research, 2011, no. 50 (2), pp. 133-143.
10. Turistichni-marshruti – haivoron-miskrada.gov.ua URL: <https://haivoron-miskrada.gov.ua/turistichni-marshruti-17-58-47-14-07-2021/>

Abstract:

Ivan DUDNYK, Valerii PESTUSHKO, Viktor SAICHUK. FEATURES OF LOCAL-LEVEL TOURIST DESTINATIONS AS GEOGRAPHICAL OBJECTS

The tourist destination, both in terms of its ontological essence and, especially, in terms of the variety of epistemological reflections, is imagined as a rather specific object, moreover, it is rather variegated and controversially covered in scientific publications. Following the evolution of scientific positions, it is worth noting their gradual structuring, which was manifested in the formation of four methodological directions of research: geographical, marketing (management), client-oriented, socio-cultural.

Geographical studies combine the interpretation of the destination as a certain territory, a geographical object that has real boundaries (continent, country, island, city, center of purposeful development of tourism, etc.) and is visited by tourists. This approach is probably the most common, and it gives an idea of the tourism product of a destination as a "typical model", which includes at least the following elements: attractions, tourism services and infrastructure, accessibility, image and price.

The results of the study and analysis of a large number of scientific and educational publications provide the necessary grounds for the following conclusions: first, all authors agree that a tourist destination is a rather complex socio-geographical system; secondly, the vast majority of authors directly point to such an important fact that an integral basic element of a tourist destination is the territory (geotory), this is a very significant argument in favor of the need to apply the epistemological model of the destination as a geographical system; thirdly, there is a rather large disagreement regarding the formulation of the actual term "tourist destination", where there are disagreements or even contradictions in different approaches (organizational, technological, economic, territorial, etc.); fourthly, the biggest, in our opinion, disagreements are observed regarding the definition of the concept of tourist destination, it is this aspect that deserves detailed consideration.

From the above, it can be concluded that a tourist destination is a relatively small tourist system (local territory), which is characterized by territorial integrity (compactness and isolation) and within which the visitor consumes a specific tourist product.

In order to substantiate the territorial dimensions (scales), typical dimensions of the destination, establishing the differences (similarities) of the tourist destination and the tourist region, it is necessary to start from geographical positions, while creatively using the results of scientific investigations and practical experience of the tourist process. The necessity and expediency of applying the principle of interdisciplinarity, adopting the development of traditional and modern concepts of geography of tourism, economics, management and marketing, socio-cultural studies, etc., is quite obvious.

The geographic approach combines the interpretation of the destination as a certain territory, a geographical object that has real boundaries (continent, country, island, city, center of purposeful development of tourism, etc.) and is visited by tourists. It usually combines geospatial, economic, infrastructural and resource aspects of a tourist destination.

Thus, a tourist destination should be understood as a territorially compact tourist system at the micro-regional level, which has a certain specialization and concentration of tourist activity, and usually includes one or several attractions. The provisions and arguments presented here, in our opinion, outline sufficiently unsolved scientific tasks regarding the geographical methodology of tourist destinations and indicate certain directions for deepening scientific research and should be perceived as a continuation of discussions.

Key words: tourist destination, local level, socio-geographical system, attraction.

Надійшла 25.04.2023р.

Григорій ДЕНИСИК, Алла КІЗЮН, Інна ВОЙНА

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕКСТРЕМАЛЬНОГО ТУРИЗМУ У МЕЖАХ ПОДІЛЛЯ

Екстремальний туризм розвивається активно, однак стихійно. У межах Поділля достатньо необхідних природних і соціально-економічних ресурсів для розвитку різних видів екстремального туризму. Для їх кращого пізнання й подальшої розбудови доцільно використовувати наявні схеми природничого районування, де частково враховані й соціально-економічні умови Поділля. На основі цих районувань, враховуючи наявні ресурси придатні для розвитку відповідних видів екстремального туризму, розроблено схему районування екстремального туризму Поділля з виокремленням Кременецькогорбогірного, Західноподільського, Товтрового, Подільського Придністер'я, Центральноподільського та Середньобузького районів. У кожному районі виділено 2-3 провідних види екстремального туризму та 1-2 перспективних у майбутньому. Зазначено, що подальші дослідження розвитку екстремального туризму сприятимуть збільшенню різноманіття його видів, безпеки проведення змагань та тренувань.

Ключові слова. Поділля, природні ресурси, екстремальний туризм, районування, розвиток.

Постановка науково-практичної проблеми, актуальність і новизна дослідження.

Активний, однак ще слабо обґрунтований розвиток туристично-рекреаційної сфери в Україні та окремих її регіонах, не визивають сумнівів. У наявних дослідженнях цієї сфери явна перевага на боці традиційних видів туризму, інколи дещо оновлених, однак без суттєвої зміни структури. При об'єднанні туризму і готельно-ресторанної діяльності, поступово формується структура (діяльність) більше зрозуміла фахівцям торгівлі, ніж туризму та рекреації. Разом з цим, у сучасній туристично-рекреаційній сфері України й, особливо, окремих її регіонів, стихійно, однак активно, розвивається екстремальний туризм, явно нетрадиційний, зокрема, для рівної (95%) території України. Екстремальний туризм охоплює різні вікові категорії людей – від дітей до пенсіонерів. Обґрунтування можливостей та перспективи розвитку різних видів екстремального туризму як в окремих регіонах, так і в Україні загалом є актуальним завданням. Як приклад Поділля з його оригінальною, часто унікальною природою і ландшафтом, своєрідною історією, господарським освоєнням природних ресурсів та повсякденним життям.

Аналіз останніх публікацій за темою дослідження. У географічних і ландшафтознавчих дослідженнях екстремальному туризму та його окремим видам приділено мало уваги. Монографічних видань немає. В окремих статтях лише згадки про той чи інший вид екстремального туризму [11, 18]. Більше того, у матеріалах науково-практичних конференцій проведених упродовж 2018-2022 років у Кропивницькому, Тернополі, Херсоні, Умані, Львові, Чернівцях та Києві, присвячених туристично-рекреаційній сфері України, розгляду проблем становлення екстремального туризму немає.

Частково питання наявності, структури та розвитку екстремального туризму в Україні висвітлено у навчальних підручниках і посібниках для закладів вищої освіти [2, 13]. Досліджень щодо регіональних відмін розвитку екстремального туризму та спроб його районування у рівнинній частині України поки що немає. Це питання частково розглядалось в процесі рекреаційно-туристичного або туристичного районування. Зокрема М.П. Крачило при обґрунтуванні Дніпровсько-Дністерського туристичного району звернув увагу на можливість розвитку у його межах екстремального туризму [13, с. 89]. У процесі рекреаційно-туристичного районування України О.О. Бейдик при виділенні Полісько-Подільського району теж відзначив можливість розвитку тут окремих видів екстремального туризму [1, с. 297]. Дещо детальніше окремі види екстремального (за О.В. Колотухою – спортивного) туризму, зокрема альпінізму та скелелазіння, оцінено у монографічному дослідженні «Геопросторова організація спортивного туризму» при виокремленні Подільського туристично-спортивного підрайону та його мікрорайонів [12, с. 262, 265-266]. Зазначені вище схеми рекреаційно-туристичного, туристично-спортивного та інших подібних районувань були розроблені для так званого «планового» туризму і їх уклали на основі, переважно, суспільно-географічних вишукувань. Екстремальний туризм в рівнинних умовах України, особливо в придатних для нього регіонах, зокрема таких як Поділля, розвивається поки що стихійно. Регіональні відміни його розвитку в першу чергу зумовлені специфікою природних умов.

Мета – дослідити регіональні особливості розвитку екстремальних видів туризму у межах Поділля для їх майбутньої розбудови.

Викладення основного матеріалу. Поділля регіон стародавнього активного й різнобічного освоєння природних ресурсів. Як наслідок – натуральні геокомпоненти і ландшафтні комплекси тут майже повністю замінені антропогенними. Це детально розглянуто в численних публікаціях Чернівецьких (Поділля загалом, переважно, Подільське Придністер'я), Тернопільських (переважно Західне Поділля) та – Вінницьких (частково Поділля загалом і, переважно, Східне Поділля) географів [7, 9, 16]. Є також результати цікавих вишукувань щодо Поділля Львівських, Київських та Одеських географів і ландшафтознавців [1, 3, 14]. Опубліковані дослідження гарна основа для аналізу сучасного стану природних ресурсів і ландшафту Поділля, розробки напрямів їх подальшого раціонального використання. Сучасне господарське освоєння як окремих геокомпонентів, так і ландшафтних комплексів, починає поступово відрізнятися від їх використання у минулому. Це проявляється не лише у нових підходах і технологіях в процесі використання природних ресурсів Поділля, але й появі нових сфер в господарській діяльності та в активній розбудові тих сфер, яким раніше приділялось значно менше уваги. До останніх відноситься й туристично-рекреаційна сфера, яка з початку XXI ст. у межах Поділля почала розвиватися прискореними темпами й до початку війни була прибутковою. У процесі розбудови цієї сфери переважали й зараз домінують традиційні, дещо удосконалені відповідно до місцевих традицій і звичаїв та оновлені за зарубіжними зразками види туристично-рекреаційної діяльності. Разом з ними активніше починає розвиватися нетрадиційний раніше екстремальний туризм, особливо окремі його види та підвиди (рис. 1). У подальшому можливий розвиток окремих підвидів за відповідними напрямками. Як приклад, підвид каякінг – напрями розвитку: слалом, родео, сплав.

У межах Поділля придатними для розвитку різних видів екстремального туризму, особливо тренувань дітей середнього й старшого шкільного віку, своєрідного «екстремального» відпочинку людей похилого віку, є Подільські й Мурафські товтри, каньйони долин річок Подільського Придністер'я, Кременецькі гори, порожисті ділянки річища Південного Бугу. Їх освоєння з метою розвитку екстремальних видів туризму лише розпочалось і потребує детальних туристично-ландшафтознавчих досліджень. Такі дослідження розпочато у 2016 р. і продовжуються зараз. В їх основі схеми фізико-географічного районування Поділля. Зазначимо, що таких схем кілька [4, 7, 15, 19]. Їх аналі-

тичний огляд показав, що найбільш вдалою для пізнання можливостей розвитку екстремального туризму, й детальніше його окремих видів є схема фізико-географічного районування Поділля укладена Л.І. Воропай [4] з метою дослідження селитебних ландшафтів регіону (рис. 2). Від інших схем вона відрізняється більшим різноманіттям виокремлених природних структур різних таксономічних рангів, їх обґрунтованістю та можливостями використання у процесі розробки напрямів розвитку відповідних видів екстремального туризму. Враховуючи майже повну антропогенізацію як окремих геокомпонентів, так і ландшафтних комплексів Поділля, задіяно й схему районування антропогенних ландшафтів Поділля [8], а також розробки тернопільських географів щодо екологічної ситуації в регіоні [3, 20].

Однією з ознак будь якого туризму, зокрема і екстремального як геопросторового за О.В. Колотухою явища, є ієрархічність, тобто низка підпорядкованих таксонів різного територіального рангу. Детальніше розробленим і тим, що часто зустрічається, способом структурування територій є рекреаційно-туристичне районування. Воно традиційно виступає у якості наукової бази територіального управління туристичним комплексом та має значення при реалізації програм розвитку туризму. Підставою для виділення окремих туристичних регіональних структур (а не одиниць), є наявність відповідних природних ресурсів та особливості територіальної концентрації рекреаційно-туристичної спеціалізації тієї чи іншої території [1, 3, 9]. Це дало можливість науковцям запропонувати таксономічні класифікації територіальних рекреаційно-туристичних утворень, в структурі яких частково розглянуто й екстремальний туризм. Схеми рекреаційно-туристичного районування, які задіають і територію Поділля, розглянуто раніше. Їх аналітичний огляд показує, що найбільш придатною для туристичного районування Поділля й, зокрема, екстремального туризму, є чотириступенева ієрархічна схема таксономічних структур: макрорайон-район-підрайон-мікрорайон, запропонована О.В. Колотухою [12]. За цією схемою територія Поділля відноситься до Східно-європейського рівнинного туристично-спортивного району, Подільського підрайону у складі якого три туристично-спортивні мікрорайони - Тернопільське, Хмельницьке та Вінницьке Поділля [12, с. 262]. При всіх перевагах зазначеної схеми туристично-спортивного районування, де вперше враховано й окремі види екстремального туризму, варто зауважити таке:

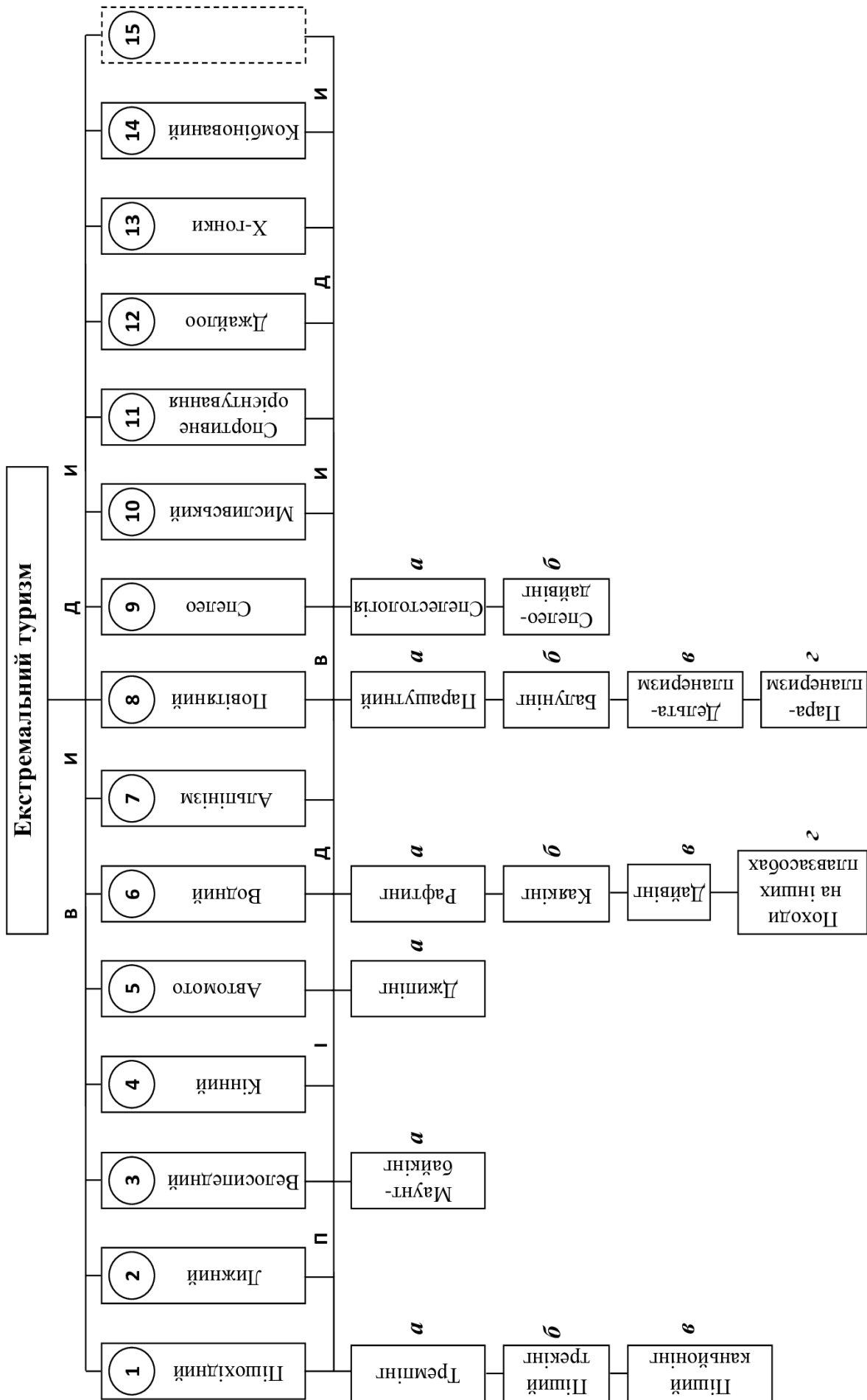

Рис. 1. Видова структура екстремального туризму

Рис. 2. Районування екстремального туризму на основі фізико-географічного районування Поділля

Зона мішано-лісових ландшафтів. А. Провінція українського Полісся: I. Область Житомирського Полісся. Райони: 1. Новоград-Волинський; 2. Баранівський. **Зона лісостепових ландшафтів.** А. Західно-Українська провінція: II. Область Волинської височини. Райони: 1. Корецький. III. Область Малоого Полісся. Райони: 1. Славута-Шепетівський. IV. Область Північного Поділля. Райони: 1.Кременецький; 2. Почаєвський. V. Область Роточчя і Опілля. Райони: 1. Бережанський. VI. Область Західного Поділля. Райони: 1. Залозський; 2.Козовський; 3. Тербовлянський. VII. Область Тернопільського Придністров'я. Райони: 1. Монастирський; 2. Бучацький; 3. Борщівський; 4. Гусятинський. VIII. Область Подільський Товтр. Райони: 1. Гаї-Розтоцький; 2. Збаразький; 3. Скалацький; 4. Кам'янець-Подільський. IX. Область Центрального Поділля. Райони: 1. Шумсько-Білогірський; 2. Ямпіль-Полонський; 3. Староконстантинівський; 4. Авратинський; 5. Городоцький. Б. Дністровсько-Дніпровська провінція. X. Область Придніпровської височини. Райони: 1. Уланівський; 2. Козятинський; 3. Погребищенський; 4. Оратівський. XI. Область Подільського Побужжя. Райони: 1. Хмельницький; 2. Летичів-Літинський; 3. Гайсинський; 4. Брацлавський; 5. Бершадський. XII. Область Дністровсько-Бузької міжрічкової височини. Райони: 1. Ярмолинецький; 2. Вільківецький; 3. Волковинецький; 4. Жмеринський; 5. Крижопільський. XIII. Область Могилівського Придністров'я. Райони: 1. Дунаєвецький; 2. Студеницький; 3. Ушинський; 4. Могилів-Подільський; 5.Ямпільський. XIV. Область Південного Поділля. Райони: 1. Придністровський; 2. Кодимський; 3. Чечельницький; 4. Теплицький. Индекси фізико-географічних регіонів: А – провінцій, XI – областей, 1, 2, 3 – районів.

Райони екстремального туризму. А – Кременецькогорбогірний; Б – Західноподільський; В – Товтровий; Г – Подільсько Придністер'я; Д - Центральноподільський; Е – Середньобузький.

- не є обґрунтованою чітка прив'язка туристично-спортивних підрайонів до схеми економіко-географічного, а мікрорайонів – до адміністративного районувань України. Неможливо до одного туристично-спортивного мікрорайону віднести територію Вінницької області у межах якої, за будь-якими туристичними ресурсами, суттєво відрізняються між собою Вінницьке Придністер'я й решта території області, особливо у межах Середнього Побужжя. На теренах Хмельницької області, крім Придністер'я, виокремлюються оригінальні за природними, а відповідно й туристичними

ресурсами, хмельницька ділянка Подільських Товтр. Ще складніша ситуація в Тернопільській області, де крім уже зазначених подібних природних територій (Тернопільське Придністер'я, тернопільська ділянка Подільських Товтр) наявні своєрідні за природними умовами й придатні для розвитку туризму – Кременецькі гори та Подільське горбогір'я;

- виокремленні О.В. Колотухою в структурі мікрорайонів туристично-спортивні вузли і об'єкти не відносяться до структур районування. Це типологічні структури, що формують, і на основі яких виокремлюють регіо-

нальні структури туристичного, туристично-спортивного, рекреаційно-туристичного та інших районувань.

Схему туристично-спортивного районування О.В. Колотухи можна застосувати для складання схеми районування екстремального туризму Поділля. Однак, підрайони і мікрорайони розвитку екстремального туризму територіально будуть іншими. Екстремальний туризм пред'являє свої специфічні вимоги до організації територіальних рекреаційно-туристичних систем та їх складових. Серед них: а) наявність природних умов для розвитку екстремальних видів туризму; б) ступінь їх забезпеченості туристичною інфраструктурою адаптованого до екстремальних видів туризму; в) узгодженість з повсякденною діяльністю місцевих громад [10].

Розглянемо схему районування екстремального туризму у межах Поділля у відповідності із зазначеними вимогами до його організації (рис. 3). За О.В. Колотухою візитною картою Поділля є спелеологічні туристичні ресурси, максимальна категорія складності яких – III. Схилами Подільської височини можна прокласти велотуристичні маршрути II категорії складності, автомаршрути II категорії складності. Річки Поділля оцінені II категорією складності – р. Південний Буг від Меджибожа до Гайворона, р. Смотрич, р. Збруч. Першою категорією складності оцінюються пішохідні, лижні та вітрильні (Бузькі водосховища) туристичні маршрути [12, с. 265-266]. З цією попередньо узагальненою характеристикою Поділля, як туристично-спортивного підрайону, частково можна погодитись.

Рис. 3. Просторовий розвиток окремих видів туризму у межах Поділля

Однак при розгляді окремих видів туризму, зокрема і екстремального, ситуація дещо інша. Завдяки унікальній регіональній структурі ландшафту Поділля, де окремі його території отримали назви «гори»: Кременецькі гори, Подільські Товтри, Подільське Горбогір'я, а каньйоноподібне Подільське Придністер'я К.І. Геренчук порівнював з «низькогірним ландшафтом», категорії складності більшості видів екстремального туризму тут будуть дещо інші. Потребують туристично-рекреаційної переоцінки території поширення унікальних

карстових печер та категорійного перегляду привабливий і перспективний з екстремального погляду спелеотуризм.

У структурі Подільського краю екстремального туризму виокремлено низку районів. За природними і суспільними умовами, що сприяють розвитку відповідних видів екстремального туризму, вони суттєво відрізняються (табл. 1). Це ще раз підтверджує різноманіття можливостей та перспективи розвитку майже всіх видів екстремального туризму у межах унікальної природи і ландшафту Поділля.

Регіональні структури екстремального туризму Поділля

Краї екстремального туризму	Райони	Види екстремального туризму
Подільський. Адміністративні межі Хмельницької і Вінницької областей не повністю співпадають з межею краю. Зокрема це стосується північної поліської частини Хмельницької області та північно-східної частини Вінницької області у межах Придніпровської височини. Межі Подільського краю екстремального туризму майже співпадають з Подільською височиною.	Кременецькогорбогірний	3а; 2; 3а; 5а; 7; 8 б,в,г
	Західноподільський	1а,б,в; 3а; 9; 10; 12
	Товтровий	1а; 2; 3а; 5а; 6а,г; 7; 9; 10; 11
	Подільського Придністер'я	1а,б,в; 2; 4; 5а; 6а,б,в,г; 7; 8а,б,в,г; 9; 11; 12; 14
	Центральноподільський	1а,б; 2; 3; 4; 5; 8а; 10; 11; 14
	Середньобузкий	1б; 3а; 4; 5; 6 б,в,г; 7; 8а; 10; 11; 14

Просторове розташування й можливості розвитку окремих видів екстремального туризму неоднакові (рис. 3). Частково цим і буде визначатися складність його розбудови. Однак, активний, переважно стихійний, розвиток екстремального туризму у межах Поділля з початку ХХІ ст. підтверджує, що затрати на його офіційну розбудову окупляться упродовж 5-7, максимум 10-12 років [10].

Безперечно, що у процесі подальших досліджень запропонована схема районування екстремального туризму у межах Поділля може бути доповнена. Це об'єктивний процес. Більше того, у кожному із виокремлених районів будуть змінені кількість видів екстремального туризму, умови їх розбудови, категорійність тощо. Це теж сприятиме розвитку екстремального туризму у межах Поділля, покращенню якості його обслуговування та росту популярності серед екстремалів регіону, України та зарубіжжя.

Висновки та перспективи використання результатів дослідження. Розвиток туристично-рекреаційної сфери в умовах Поділля зумовлений наявністю тут необхідних, часто своєрідних і навіть унікальних природних ресурсів, відповідними соціально-економічними умовами та місцевими традиціями і звичаями. Однак, тривалий проміжок часу туристично-рекреаційна сфера розвивалась за раніше (до 90-років ХХ ст.) встановленими критеріями. З початку ХХІ ст. явно спостерігаються тенденції до реконструкції туристично-рекреаційної сфери Поділля з врахуванням зарубіжного досвіду та місцевих умов. Серед видів туристично-рекреаційної діяльності зростає значення спор-

тивного туризму. У його структурі ще й зараз у «тіні», майже не визнаним, залишається екстремальний туризм. Це часто призводить до його активного стихійного розвитку, особливо у таких районах Поділля як Кременецькі гори, Подільське Придністер'я, Подільські Товтри, Середнє Побужжя. Більше того, для окремих місцевих громад екстремальний туризм стає прибутковим. Для кращого розвитку, екстремальний туризм необхідно виділити із структури спортивного туризму, однак розбудовувати сумісно. У кожному із виокремлених районів екстремального туризму Поділля буде переважати 1-3 види. Їх необхідно підтримувати як місцевими сільськими та районними громадами, так і на державному рівні. Потребують також удосконалення правові основи розвитку екстремального туризму та його окремих видів, проведення змагань тощо. Особливо це стосується взаємовідносин туристів екстремалів з місцевими громадами у зв'язку із ускладненням їх усталеного повсякденного життя й діяльності.

Запропонована схема районування екстремального туризму Поділля та виокремлені у кожному районі його перспективні види дають можливість краще розробити напрями розвитку окремих видів екстремального туризму, розподілити затрати на їх розбудову. Це потребує у майбутньому детальніших досліджень можливостей розвитку кожного із видів екстремального туризму, навіть і тих, які не є провідними у виокремлених районах екстремального туризму Поділля, однак у майбутньому будуть перспективними.

Література:

1. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України. Методологія та методика аналізу, термінологія районування. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2001. 395 с.
2. Бейдик О. О., Ільїн Л. В., Топалова О. І. Адаптивний туризм в Україні: картографічне та структурно-логічне моделювання. Перспективи розвитку туризму в Україні та світі: управління, технології, моделі: колективна монографія. Видання третє. Луцьк: ІВВ Луцького НТУ, 2017. С. 44–57.
3. Божук Т.І. Рекреаційно-туристичні дестинації: теорія, методологія, практика. Львів: Український бестселер, 2014. 468 с.
4. Воропай Л. И. Куница М.Н. Селитебные геосистемы физико-географических районов Подолья. Черновцы. Изд-во ЧГУ, 1982. 90 с.
5. Географічні аспекти розвитку туризму (на прикладі України та Польщі): монографія. В.Г. Явкін, В.П. Руденко, В.М. Андрейчук, О.Д. Король та ін. Чернівці. Чернівецький національний університет, 2010. 344 с.
6. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України: монографія. Вінниця: Арбат, 1998. 292 с.
7. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля. Вінниця: ЕкобізнесЦентр, 2014. 184 с.
8. Денисик Г.І. Антропогенне ландшафтознавство. Частина II. Регіональне антропогенне ландшафтознавство. Вінниця: Вінницька обласна друкарня, 2015. 392 с.
9. Дудчак С.В. Туристсько-рекреаційні ресурси ландшафтів. Монографія. Чернівці: Видавничий дім «Родовід», 2014. 196 с.
10. Кізюн А.Г. Регіональні особливості розвитку екстремального туризму. *Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Географія*. 2019. Вип. 31. № 1-2. С. 142-145
11. Колотуха О.В. Геопросторова парадигма спортивного туризму. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія*. Тернопіль. СМП «Тайп». №2 (35). 2013. С. 123-132.
12. Колотуха О.В. Геопросторова організація спортивного туризму: монографія. Кіровоград: ФО-П Александрова М.В., 2015. 448 с.
13. Крачило Н.П. Географія туризму: учебное пособие. Киев: Вища школа, 1987. 208 с.
14. Любичева О.О., Панкова Є.В., Стафійчук В.І. Туристичні ресурси України: навчальний посібник. Київ: Альтерпрес, 2007. 372 с.
15. Природа Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование / Маринич А.М., Пашенко В.М., Шищенко П.Г. Киев: Наук. Думка, 1985. 224 с.
16. Середнє Придністров'я: монографія / за ред.. Г.І. Денисика. Вінниця: ПП «Видавництво «Teza», 2007. 470 с.
17. Український туристичний портал. URL: <http://www.turkrajna.info.news>.
18. Фокін С.П. До питання місця спортивного туризму. *Гум. вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Г. Сковороди»*. Переяслав – Хмельницький: ПП «СКД», 2008. С. 134-136.
19. Физико-географическое районирование Украинской ССР. Под ред. В.П. Попова, А.М. Маринича, А.И. Ланько. Киев: Изд-во КГУ, 1968. 683 с.
20. Царик Л.П. Географічні засади формування і розвитку регіональних природоохоронних систем. Монографія. Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. 320 с.

References:

1. Bejdy`k O.O. Rekreacijno-tury`sts`ki resursy` Ukrainy`. Metodologiya ta metody`ka analizu, terminologiya rajonuvannya. Ky`yiv: VPCz «Ky`yivs`ky`j universy`tet», 2001. 395 s.
2. Bejdy`k O. O., Il`yin L. V., Topalova O. I. Adaptivny`j tury`zm v Ukraini: kartografichne ta strukturno-logichne modelyuvannya. Perspektivy` rozvy`tku tury`zmu v Ukraini ta sviti: upravlinnya, texnologiyi, modeli: kolekty`vna monografiya. Vy`dannya tretje. Lucz`k: IVV Lucz`kogo NTU, 2017. S. 44–57.
3. Bozhuk T.I. Rekreacijno-tury`stychni destynaciyi: teoriya, metodologiya, prakty`ka. L`viv: Ukrainys`ky`j bestseler, 2014. 468 s.
4. Voropaj L. I. Kunica M.N. Selitebnye geosistemy fiziko-geograficheskikh rajonov Podol'ja. Chernovcy. Izd-vo ChGU, 1982. 90 s.
5. Geografichni aspekty` rozvy`tku tury`zmu (na pry`kladi Ukrainy` ta Pol'shi): monografiya. V.G. Yavkin, V.P. Rudenko, V.M. Andrejchuk, O.D. Korol` ta in. Chernivci. Chernivecz`ky`j nacional`ny`j universy`tet, 2010. 344 s.
6. Deny`sy`k G.I. Antropogenni landshafty` Pravoberezhnoyi Ukrainy`: monografiya. Vinny`cya: Arbat, 1998. 292 s.
7. Deny`sy`k G.I. Pry`rodny`cha geografiya Podillya. Vinny`cya: EkobiznesCentr, 2014. 184 s.
8. Deny`sy`k G.I. Antropogenne landshaftoznavstvo. Chasty`na II. Regional`ne antropogenne landshaftoznavstvo. Vinny`cya: Vinny`cz`ka oblasna drukarnya, 2015. 392 s.
9. Dudchak S.V. Tury`sts`ko-rekreacijni resursy` landshaftiv. Monografiya. Chernivci: Vy`davny`chy`j dim «Rodovid», 2014. 196 s.
10. Kizyun A.G. Regional`ni osobly`vosti rozvy`tku ekstremal`nogo tury`zmu. *Naukovi zapy`sky` VDPU im. M. Kocyuby`ns`kogo. Seriya: Geografiya*. 2019. Vy`p. 31. №1-2. S. 142-145
11. Kolotuxa O.V. Geoprostorova parady`gma sporty`vnogo tury`zmu. *Naukovi zapy`sky` Ternopil`s`kogo nacional`nogo pedagogichnogo universy`tetu imeni Volody`my`ra Gnatyuka. Seriya: Geografiya. Ternopil`. SMP «Tajp»*. №2 (35). 2013. S. 123-132.
12. Kolotuxa O.V. Geoprostorova organizaciya sporty`vnogo tury`zmu: monografiya. Kirovograd: FO-P Aleksandrova M.V., 2015. 448 s.
13. Krachilo N.P. Geografija turizmu: uchebnoe posobie. Kiev: Vishha shkola, 1987. 208 s.
14. Lyubiceva O.O., Pankova Ye.V., Stafijchuk V.I. Tury`stychni resursy` Ukrainy`: navchal`ny`j posibny`k. Ky`yiv: Al`terpres, 2007. 372 s.
15. Priroda Ukrainskoj SSR. Landshafty i fiziko-geograficheskoe rajonirovanie / Marinich A.M., Pashhenko V.M., Shishhenko P.G. Kiev: Nauk. Dumka, 1985. 224 s.
16. Serednye Pry`dnistrov`ya: monografiya / za red.. G.I. Deny`sy`ka. Vinny`cya: PP «Vy`davny`czstvo «Teza», 2007. 470 s.
17. Ukrainys`ky`j tury`stychny`j portal. URL: <http://www.turkrajna.info.news>.
18. Fokin S.P. Do py`tannya miscya sporty`vnogo tury`zmu. *Gum. visny`k DVNZ «Pereyaslav-Xmel`ny`cz`ky`j DPU imeni G. Skovorody`»*. Pereyaslav – Xmel`ny`cz`ky`j: PP «SKD», 2008. S. 134-136.
19. Fiziko-geograficheskoe rajonirovanie Ukrainskoj SSR. Pod red. V.P. Popova, A.M. Marinchica, A.I. Lan`ko. Kiev: Izd-vo KGU, 1968. 683 s.

20. Czary`k L.P. Geografichni zasady` formuvannya i rozvy`tku regional`ny`x pry`rodooxorony`x sy`stem. Monografiya. Ternopil` : Pidruchny`ky` i posibny`ky`, 2009. 320 s.

Abstract:

Hryhoriy DENISYK, Alla KIZYUN, Inna VOYNA. REGIONAL FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF EXTREME TOURISM WITHIN PODILLIA

Extreme tourism is actively developing within Podillia, but spontaneously. The goal is to consider the peculiarities of regional differences in the development of extreme tourism, taking into account the availability of relevant natural and socio-economic resources of Podillia. The methods of system analysis and generalization, field landscape studies and tourism studies, modeling and GIS technologies were used. It is noted that geographers and landscape scientists still do not pay enough attention to researching the possibilities of the development of extreme tourism, in particular, its individual types. It is shown that Podillia has enough necessary natural and socio-economic resources for the development of various types of extreme tourism. For their better understanding and further development, it is expedient to use existing schemes of natural zoning, which partially take into account the socio-economic conditions of Podillia. An analysis of the existing sport tourism zoning scheme was also carried out, the structure of which includes extreme tourism. On the basis of these zonings, taking into account the available resources suitable for the development of the relevant types of extreme tourism, a zoning scheme for extreme tourism in Podillia was developed, with the separation of Zahidno-Podilsky, Kremenets-Gorbogirny, Tovtrovy, Podilsky Transnistria, Central-Podilskyi and Middle-Buzky districts. In each district, 2-3 leading types of extreme tourism and 1-2 promising ones in the future are selected. They need to be supported both by local village and district communities, and at the state level. The legal basis for the development of extreme tourism and its individual types, holding competitions, etc., also needs improvement. This especially applies to the relations between extreme tourists and local communities in connection with the complication of their established everyday life and activities.

The development of the tourist and recreational sphere in the conditions of Podillia is determined by the presence of the necessary, often unique and even unique natural resources, appropriate socio-economic conditions and local traditions and customs. However, for a long period of time, the tourism and recreation sphere developed according to previously established criteria (until the 1990s). Since the beginning of the XXI century, clearly observed trends towards the reconstruction of the tourist and recreational sphere of Podillia, taking into account foreign experience and local conditions. Among the types of tourist and recreational activities, the importance of sports tourism is growing. In its structure, even now, extreme tourism remains in the "shadow", almost unrecognized. This often leads to its active spontaneous development, especially in such areas of Podillia as the Kremenets Mountains, Podil Transnistria, Podil Tovtry, and Middle Pobuzh. Moreover, for certain local communities, extreme tourism becomes profitable. For better development, extreme tourism must be separated from the structure of sports tourism, but developed together. In each of the designated extreme tourism areas of Podillia, 1-3 species will prevail. They need to be supported both by local village and district communities, and at the state level. The legal basis for the development of extreme tourism and its individual types, holding competitions, etc., also needs improvement. This especially applies to the relations between extreme tourists and local communities in connection with the complication of their established everyday life and activities.

The proposed zoning scheme for extreme tourism in Podillia and its promising types identified in each district provide an opportunity to better develop directions for the development of individual types of extreme tourism, and to allocate costs for their development. In the future, this will require more detailed studies of the development possibilities of each type of extreme tourism, even those that are not leading in the isolated extreme tourism areas of Podillia, but will be promising in the future.

It is noted that further research into the development of extreme tourism within Podillia will help to increase its diversity, the conduct of classes and the safety of training.

Keywords. Podillia, natural resources, extreme tourism, zoning, development.

Надійшла 28.03.2023р.

Ігор ХОЛОШИН, Мирослав СИВИЙ, Наталя ПАНТЕЛЄЄВА, Владислав ГЛАЗКОВ

ГЕОТУРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ГЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Територія Дніпропетровщини, багата на унікальні природні об'єкти світового значення, а саме, геологічні пам'ятки. З метою визначення геотуристичного потенціалу регіонів області проведена комплексна, багальна, моніторингова оцінка геологічних пам'яток за показниками: інформаційна унікальність, фізичний стан, стан з благоустрою, транспортна доступність, затребуваність, сезонність відвідування, екологічний стан, рекреаційна привабливість, безпека огляду, щільність розміщення, природоохоронний статус.

Ключові слова: геологічна пам'ятка, геотуристичний потенціал, геологічний туризм, Дніпропетровська область.

Постановка науково-практичної проблеми. Розвиток природничого туризму сприяє не тільки економічному розвитку регіону, а й формуванню його позитивного іміджу. Геотуризм, як сучасний тренд у туристичній індустрії набирає все більшої популярності в загальносвітовому масштабі. Поступово, об'єкти геологічного середовища почали перетворюватися з «мальовничих об'єктів ландшафтів» на об'єкти геотуристичних подорожей [25].

Популярність в світі саме даного виду туризму пов'язана з тим, що геотуризм сприяє розвитку знань про геологічну історію нашої планети, перебіг процесів утворення різноманітних гірських порід та мінералів, супроводжується збиранням їх колекцій, також геотуризм рекламує здоровий спосіб життя та фізичну активність.

В Україні спеціалізований природничий туризм тільки починає розвиватися. Сьогодні вчені-геологи, краєзнавці та спеціалісти туристичної галузі починають проводити інвентаризації природничих пам'яток, які можуть бути використані як об'єкти геологічного туризму.

Територія Дніпропетровщини багата на унікальні, рідкісні об'єкти геологічного середовища, в т.ч. й світового значення. Ці об'єкти збереглися на земній поверхні у вигляді виходів гірських порід, що найбільш виразно характеризують геологічну будову та історію розвитку нашої планети, мають велике наукове та освітнє значення.

Аналіз останніх публікацій за темою дослідження. Геотуризм дедалі більше привертає увагу науковців. Рік від року зростає кількість публікацій, присвячених дослідженням цього напрямку як природної спадщини й туристичного ресурсу.

Засновниками геотуризму вважаються зарубіжні дослідники Ross K. and David Newsome [26]; Gray M. [23]; Hose T.A. [24]; Newsome D., Dowling R. [26]; Richards G. [27]. В роботах авторів геотуризм визначено як са-

мостійну дисципліну зі своєю теоретичною основою та методологічним апаратом. Результатом їх досліджень – є формування туристичних платформ геологічної спрямованості у цілому ряду країн: Австрії, США, Нової Зеландії та інших.

Аналіз вітчизняної наукової літератури надав змогу зробити висновок, про те що в роботах таких науковців як Зінько Ю. [11]; Бортник С., Стецюк В. [4] питання геотуризму розкрито на загальнотеоретичному рівні. Приклади моніторингу геологічних пам'яток як туристичної складової природи України та зарубіжжя наведені в публікаціях Зінько Ю., Гнатюк Р., Благодир С., [10]; Богущкий А, Зінько Ю. [3]; Габчак Н. [7]; Москалюк К. [13]; Шевчук О. [21]; Холошин І., Паранько І. [19]; Топалова О. [18]; Безносюк О. [2] та інші. Слід зазначити, що більшість робіт присвячені характеристичі різноманіття геологічних об'єктів регіонів, проте відсутній аналіз їх туристичної привабливості. Серед великої кількості охарактеризованих об'єктів виникає потреба у визначенні найбільш туристично-цікавих та презентабельних. Є необхідність у проведенні спеціальних досліджень із визначення геотуристичного потенціалу унікальних географічних об'єктів та території.

На території Дніпропетровської області представлені практично всі різновиди структур від докембрійських метаморфічних тектономагматичних до антропогенових, вони різняться за складом і будовою, типами структур земної кори, як континентальної, так і океанічної [17]. Найбільш унікальні об'єкти природної спадщини Дніпропетровщини, гідні міжнародної уваги – геологічні пам'ятки. Це визначено фундаментальними науковими працями Барга І. [1], Коротенко Н. [5], Манюка В. [12] та інших. Але, незважаючи на той факт, що геологічні пам'ятки Дніпропетровщини вивчені досить детально, оцінки їх туристичного потенціалу на даний час фактично немає. А без про-

ведення детальних та всебічних досліджень всіх складових територіального розвитку геотуризму складно визначити перспективи його розвитку. Все це визначає *актуальність* даного дослідження.

Мета дослідження: дослідити і проаналізувати потенціал геологічних пам'яток Дніпропетровської області, як геотуристичних об'єктів та визначити найбільш перспективні території.

Викладення основного матеріалу. На сьогодні, до геологічних пам'яток в межах Дніпропетровської області, можуть бути віднесені близько 38 геологічних пам'яток природи, серед яких лише 13, занесені до природно-заповідного фонду (ПЗФ) України та затверджені відповідними рішеннями державних установ. Здебільшого це пам'ятки місцевого значення (12) та один об'єкт – пам'ятка державного значення (рис. 1). Територіально вони тяжіють до Криворізького району (10), по одному пам'ятнику розташовано в Павлоградському, Дніпровському та Новомосковському районах.

Значно ширший список геологічних пам'яток Дніпропетровської області, занесених до Державного реєстру геологічних пам'яток

України, але не занесених до природно-заповідного фонду України. Сьогодні він включає 25 об'єктів (рис.1), однак є потреба [6], значно його розширити.

Більшість геологічних пам'яток Дніпропетровщини, що не занесені до природно-заповідного фонду України, розташовані в Дніпровському – 7, Криворізькому – 7, Нікопольському – 7 та Кам'янському – 4 районах області, що відповідає центральній і західній частині області. У східній та північній частинах геологічні пам'ятки не зафіксовано.

Таким чином, Дніпропетровська область має потужний фонд геологічних пам'яток природи, який потребує інвентаризації та збереження для нащадків. Але наявності унікальної геологічної спадщини для розвитку геотуризму замало. Є ціла група факторів, що стримують розвиток геотуризму на Дніпропетровщині. По-перше, це територіальна розкиданість об'єктів геотуризму. Як видно з рисунка 1, геологічні пам'ятки досить суттєво розкидані по всій території області. Винятком є Криворізький район. У зв'язку з цим, геологічні пам'ятки необхідно об'єднувати в групи згідно локації та зосередження на невеликій площі.

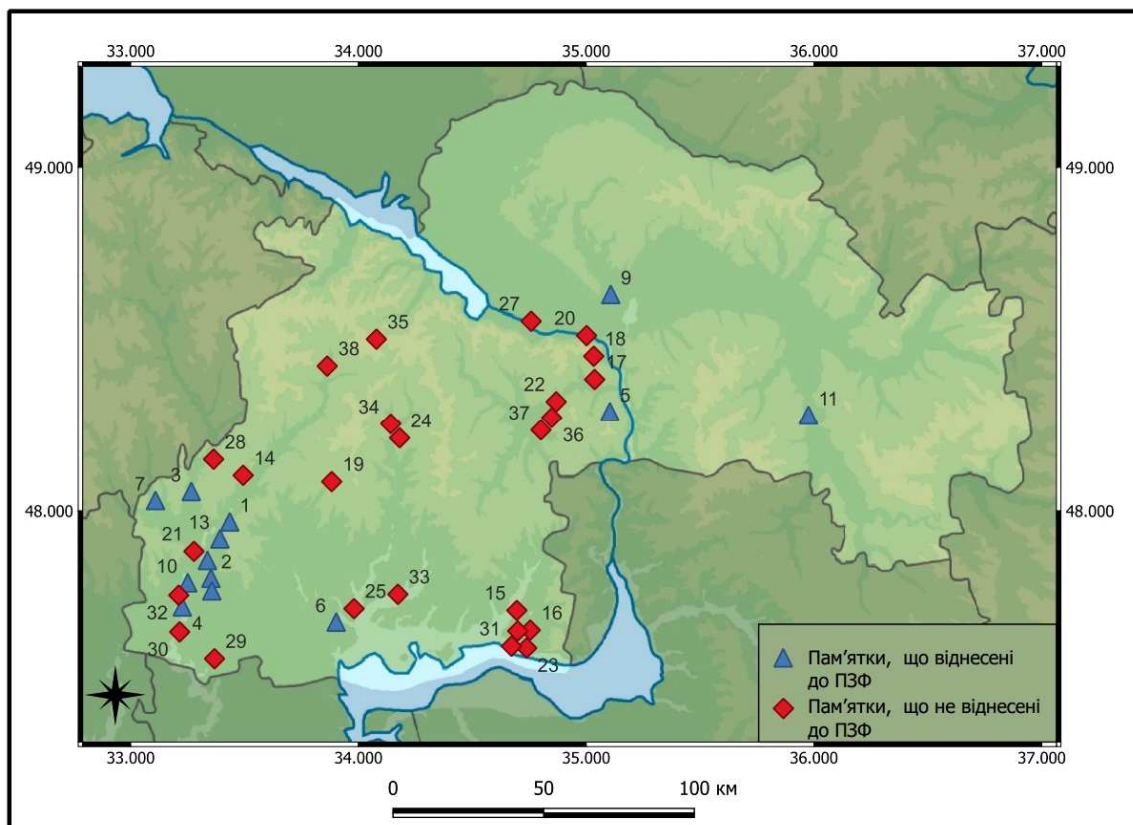

Рис. 1. Розташування пам'яток Дніпропетровської області (номери об'єктів на карті відповідають їх номерам у таблиці 1)

По-друге, виїзд на окремі об'єкти запланованого геотуристичного маршруту показав, що багато геологічних пам'яток пошкоджені або перебувають у стані, непридатному для їх

демонстрації (наприклад, закриті густим рослинним покривом, або засипані сміттям).

По-третє, ціла низка унікальних об'єктів знаходиться у важкодоступних місцях. Так

наприклад, Карачунівські граніти інгулецького комплексу мезозархею знаходяться по обидва боки від водостічного каналу Карачунівського водосховища у вигляді майже вертикальних скель. Окрім цього, велика кількість геооб'єктів розташовані на території промислових комплексів (кар'єрів, відвалів тощо) з обмеженим доступом. Наприклад, класичний розріз палеоген-неоген-четвертинних відкладів знаходиться в уступах Північного кар'єру.

Також слід зазначити, що геологічні пам'ятки Дніпропетровської області в більшості мають складну структурно-тектонічну будову та склад. Для професіоналів - велика зацікавленість, а у любителів з поверховими геологічними знаннями це може викликати труднощі у сприйнятті. У зв'язку з цим, при організації турів слід враховувати рівень професійної підготовки учасників та ранжувати їх за інтересами.

Важливе значення для ефективного розвитку геотуризму має і загальний рівень соціально-економічного розвитку регіону. Потрібно, щоб він мав достатньо високий рівень, а саме:

1. Наявність необхідної інфраструктури: місць проживання, харчування, шляхів сполучення тощо;

2. Наявність підготовленого персоналу, насамперед гідів з відповідною підготовкою;

3. Розташування у районі наукових центрів, які б розвивали ідею геотуризму;

4. Наявність туристичних центрів, що розвивають спільні туристичні напрямки в регіоні та готові брати участь у геотуризмі.

З метою визначення геотуристичного потенціалу регіонів області була проведена – комплексна моніторингова оцінка геологічних пам'яток за трибальною шкалою. Оцінка проводилась за параметрами, які загалом визначають туристичну привабливість геооб'єктів, а саме: інформаційна унікальність; фізичний стан; стан з благоустрою; транспортна доступність; затребуваність; сезонність відвідування;

екологічний стан; рекреаційна привабливість; безпека огляду; щільність розміщення; природоохоронний статус.

Була використана наступна методика оцінювання геотуристичного потенціалу регіонів області:

3 бали – об'єкт за визначеним критерієм повністю відповідає вимогам;

2 бали - об'єкт за визначеним критерієм частково відповідає вимогам;

1 бал - об'єкт за визначеним критерієм не відповідає вимогам.

Сумарна кількість балів, що була розрахована, демонструє туристичну привабливість об'єкта (таблиця 1).

За визначеними критеріями кількість балів оцінки туристичної привабливості геологічних пам'яток змінюється від 15 до 28 балів. Найвищі бали отримали геологічні пам'ятки, віднесені до природно-заповідного фонду (від 17 до 28 балів).

Оцінка просторової диференціації показників туристичної привабливості геологічних пам'яток регіону виконана методом інтерполяції зворотнього зважування відстаней (IDW) за допомогою програми QGIS. Метод інтерполяції IDW полягає в тому, що відбувається зважування точок. Вплив відомого значення точки згасає зі збільшенням відстані до невідомої точки, значення якої треба визначити. Таким чином, враховується не тільки величина показника об'єкта, але і його просторова локалізація.

У результаті була побудована картосхема геотуристичного потенціалу регіонів Дніпропетровської області (рис. 2). Виділено чотири типи зон: з високим (західна частина області, більшість Криворіжжя), середнім (південна частина області), низьким геотуристичним потенціалом (центральна частина та окрема зона на півдні області), та територія, де геологічні пам'ятки відсутні (північ та схід області).

Таблиця 1

Геологічні пам'ятки Дніпропетровської області та бальна оцінка їх туристичної привабливості

№	Геологічні пам'ятки	Бали за критеріями оцінювання											
		Ін	Фі	Ст	Тр	За	Се	Ек	Ре	Бе	Щ	П	С
Геологічні пам'ятки, віднесені до природно-заповідного фонду													
1	Виходи амфіболітів	2	2	1	3	2	1	2	2	2	3	2	22
2	Виходи аркозових пісковиків	3	2	2	2	3	1	2	2	1	3	2	23
3	Виходи мігматитів	2	2	2	3	2	1	2	3	1	2	2	22
4	Відслонення аркозових пісковиків	3	2	2	2	2	1	3	2	1	2	2	22
5	Гранітні скелі	2	1	1	1	2	1	1	3	2	1	2	17
6	Каньйон на р. Кам'янка в Токівських гранітах	2	2	2	1	1	1	2	3	1	1	2	18
7	Мігматитові скелі	2	2	2	2	2	1	2	3	3	2	2	23
8	Пісковикова скеля	2	1	2	3	2	1	2	2	2	3	2	22

9	Відслонення Новомос-ковського горизонту	2	2	1	1	2	1	2	1	2	1	2	17
10	Скелеватські виходи	3	2	1	3	3	1	2	2	2	3	2	24
11	Скелі залізистих квар-цитів на р. Вовчій	2	2	2	1	1	1	2	2	2	1	2	18
12	Скелі МОДРу (Орлине гніздо)	3	2	2	3	3	2	2	3	2	3	3	28
13	Сланцеві скелі	2	2	1	3	2	1	2	2	2	3	2	22
Геологічні пам'ятки, не віднесені до природно-заповідного фонду													
14	Балка Північна Червона	2	2	1	3	1	1	2	2	2	3	1	20
15	Басанський кар'єр	2	1	1	3	1	1	2	1	2	3	1	18
16	Каховські кручі	2	2	1	2	2	1	2	2	2	3	1	20
17	Стратотип козацького горизонту	2	2	1	2	1	1	2	1	2	3	1	18
18	Рибальський кар'єр	2	1	1	2	1	1	2	1	2	3	1	17
19	Балка Овсєєва	2	2	2	2	1	1	2	2	2	2	1	19
20	Монастирські скелі	1	2	1	2	1	1	2	1	1	3	1	16
21	Карачунівські граніти	2	2	1	3	2	1	2	3	1	3	1	20
22	Відслонення плагіогранітів	2	2	1	3	2	1	2	3	1	3	1	21
23	Біогерми верхнього сармату	1	2	1	3	1	1	2	2	2	3	1	19
24	Опорний розріз конкської серії мезоархею	2	2	2	2	2	1	2	1	2	2	1	19
25	Шолоховський рожевий кварц	2	2	2	2	1	1	2	1	1	3	1	18
26	Неотектоніка в слабо-літифікованих товщах	2	1	1	2	1	1	2	2	2	3	1	18
27	Типовий рельєф горбкуватих пісків	1	1	1	2	1	1	2	1	2	2	1	15
28	Мігматитово-гранітні скелі біля с. Недайвода	2	2	2	2	1	1	2	3	1	2	1	19
29	Балка Кобильна	2	1	1	2	1	1	2	1	2	2	1	16
30	Розріз сарматського регіоюрсусу неогену	2	1	1	2	1	1	2	2	2	2	1	17
31	Розріз топилівських верств	1	2	1	2	1	1	2	2	2	3	1	18
32	Стародобровольський кар'єр	1	1	1	3	1	1	3	2	1	3	1	18
33	Північний кар'єр	2	1	1	2	1	1	3	2	1	3	1	18
34	Кудашівські граніти	2	2	1	2	1	1	3	3	2	2	1	20
35	Самотканський кар'єр	2	1	1	3	1	1	2	1	1	2	1	16
36	Метабазальти сурської світи мезоархею	2	2	1	2	1	1	2	2	2	3	1	19
37	Аполонівський палеовулкан	2	2	2	2	1	1	2	1	2	3	1	19
38	Ерастівський кар'єр	2	1	1	2	1	1	2	1	2	2	1	16

Аналіз картосхеми дає можливість зробити висновок про те, що на даний час, інтерес для формування геотурів, представляють, головним чином, геологічні пам'ятки які розташовані у Криворізькому районі. Висновки були зроблені на основі наступного:

- дані об'єкти – унікальні виходи гірських порід, які характеризують докембрійську історію розвитку нашої планети і які фактично не мають аналогів у світі;

- геологічні пам'ятки локалізовані на обмеженій території, мають чіткий стратиграфічний взаємозв'язок, що дає можливість об'єд-

нати їх в один геотур протяжністю до 60 км;

- Криворіжжя має досить розвинену туристичну інфраструктуру, особливо у галузі промислового туризму, напрямку близькому до геотуризму;

- у регіоні є ціла низка виробничих та наукових центрів, що займаються вивченням геології докембрію (Криворізький національний університет, Криворізький державний педагогічний університет, цілий ряд виробничих геологічних служб тощо);

- Криворізький державний педагогічний університет готує фахівців галузі туризму, здат-

них виступати у ролі гідів геотурів.

Інші геологічні об'єкти Дніпропетровщини слід розглядати як доповнення до турів іншого напрямку, наприклад, турів що поєднують в собі як об'єкти природної, археологічної так і культурної спадщини. Сприяє цьому і той факт, що більшість геологічних пам'яток територіально пов'язані з історико-культурними пам'ятками, рекреаційними локаціями, маршрутами релігійного спрямування. Виникає необхідність у проведенні ретельних досліджень у цьому напрямку.

Для створення на Криворіжжі регіонального туристичного кластеру геотуризму необхідно провести ґрунтовну підготовчу роботу, а саме:

1. Детально обстежити і додатково описати геооб'єкти з складанням місцевих, регіональних і загальних стратиграфічних схем; з проведенням фото- і відеозйомок; створенням навчальних, наукових та навчально-популярних презентацій та відеофільмів. Характеристику геологічних пам'яток слід проводити на двох рівнях: професійному та аматорському;

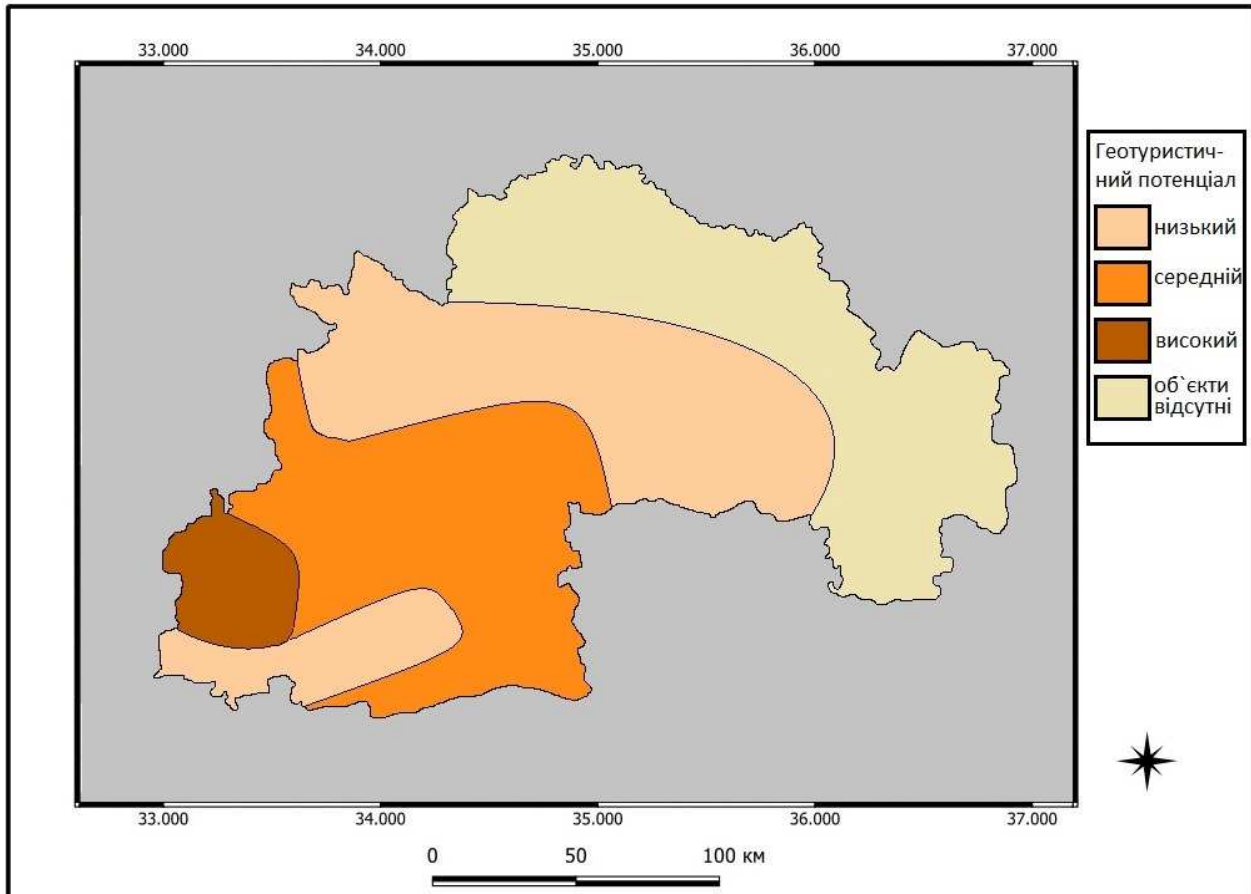

Рис. 2. Геотуристичний потенціал регіонів Дніпропетровської області

2. Привести геооб'єкти до привабливої форми туристичної локації: очищення геооб'єктів від сміття та рослинності, забезпечення зон безпечного огляду та відпочинку тощо;

3. Популяризація знань щодо геологічної історії Дніпропетровщини, корисних копалин області та їх значення у житті людини, діяльності, спрямованої на збереження геологічних пам'яток природи. Така робота може бути здійснена за рахунок: публікації серій статей у популярних виданнях та глобальній мережі Інтернет для широкого кола громадськості з просвітницькою метою; організація виставок з використанням фотографій, плакатів, геологічних мап, розрізів і блок-діаграм, слайдів і відеофільмів, які демонструють рідкісні об'єкти

геологічного середовища, або процесу, що створюють ці чи інші об'єкти; демонстрація колекцій мінералів, гірських порід, руд і викопної фауни і флори, зразків облицювального каміння;

4. Найбільш ефективно геотуристичне використання геологічних пам'яток природи можливе лише за умов широкого використання інформації щодо інших пам'яток або цікавих промислових об'єктів, розташованих у межах поширення об'єктів геологічної спадщини або поблизу від них;

5. Важливим є реалізація низки юридичних, фінансових та організаційних заходів, спрямованих на захист геологічних пам'яток;

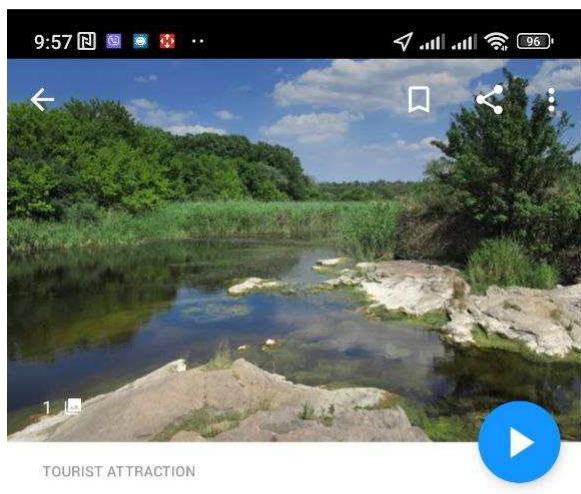
6. Впровадження світового досвіду дос-

лідження, зберігання, популяризації та використання геологічних пам'яток природи; налагодження обміну інформацією з європейськими країнами.

В якості перших кроків у реалізації цієї програми є створення web-інтерактивної карти «Геологічні пам'ятки Дніпропетровської області, віднесені до природно-заповідного фонду». Платформою для побудови інтерактивної карти став геопортал *Google Maps*. За своїм змістом це різновид геоінформаційної системи, що базується на веб-технологіях доступу до даних. Будь-який бажаючий може створювати

власні тематичні карти й публікувати просторові об'єкти на основі базової карти, що надає географічний контекст для кожного з додатків, а потім надавати до них доступ необмеженому числу користувачів [20].

Інтерактивна карта знаходиться у відкритому доступі за посиланням: https://www.google.com/maps/d/u/0/viewer?hl=uk&mid=1MfKBd_eyCoVCCeUHe3o_4C7YkZV_BtLcM&ll=47.79644222328498%2C34.107215329656086&z=9

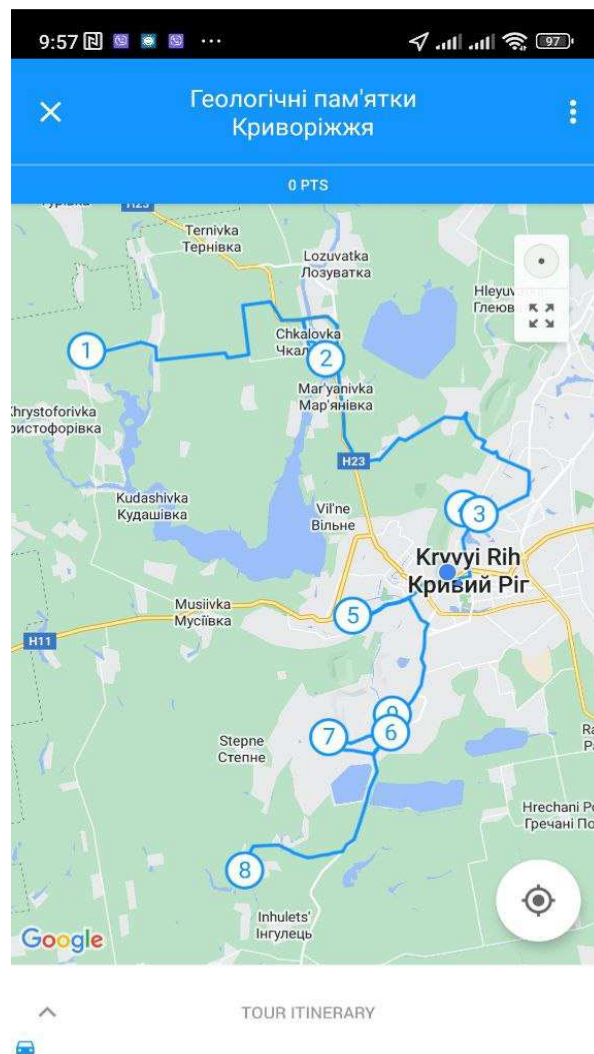

Мігматитові скелі

Геологічна пам'ятка природи місцевого значення. Пам'ятка природи розташована у 0,5 км північніше с. Валове Криворізького району. Площа - 1,0 га, створено у 1974 році. Являє собою численні виходи мігматитів, гранітів та пегматитів, які в місцях, де їх перетинає річка, утворюють невеликі, але мальовничі пороги та водоспади. Переважають мігматити кіровоградського комплексу палео-протерозою (2,1-1,85 млрд. років) темно-рожевого забарвлення з шлірами та жилами апліто-пегматоїдних гранітів. В структурно-тектонічному відношенні р. Бокова розкриває фрагмент Гурівського граніт-мігматитового куполоподібного виступу.

Provided by
RRS

TOUR ITINERARY

Tour just started, keep walking

0 of 9

TOUR PROGRESS

Рис. 3. Скриншоти GPS-мобільного мультимедійного путівника екскурсійного маршруту «Геологічні пам'ятки Криворіжжя» на платформі *Izi.travel*.

Будь-який користувач може зайти за посиланням або за назвою інтерактивної карти та отримати коротку інформацію про геооб'єкт (з

загальними фотографічними матеріалами) та зазначенням місця його локалізації. Інтерактивна карта дає можливість отримати загальні

уявлення про геологічні пам'ятки Дніпропетровщини та може розглядатися як рекламно-ознайомчий проект.

Наступним етапом нашого дослідження є розробка екскурсійного маршруту геологічними пам'ятниками Криворіжжя. При його розробці були використані рекомендації професора Паранька І. [14]. Екскурсія складається з 9 об'єктів, які розкривають весь діапазон геологічної історії Криворіжжя. Екскурсія розроблена у вигляді GPS-мобільного мультимедійного путівника на платформі Izi.travel. Ця платформа була розроблена у 2011 році, командою новаторів з Голландії. Використовуючи програмний інтерфейс і відповідні інструменти платформи був створений GPS-гід за екскурсійним маршрутом «Геологічні пам'ятки Криворіжжя».

Використовуючи метод визначення місцеположення на основі GPS-координат мобільного пристрою, програма проінформує про наближення до геооб'єкту, продемонструє фотоматеріали і можна буде прослухати записаний аудіо текст. Текст дає геолого-географічну характеристику місця спостереження, а в якості фотографічного матеріалу використані геологічні карти і схеми, а також фотографії як об'єкта загалом, так і його окремих елементів (рис. 3). На карті відображається поточне місце розташування користувача і підсвічується об'єкт, про який іде розповідь. Об'єкти між собою об'єднані маршрутом, який автоматично прокладається навігаційним функціоналом.

Розрізнені об'єкти пов'язані в єдиний маршрут за принципом раціоналізму (найкоротшої відстані між точками). Це зумовлено тим, що при використанні вікових показників геооб'єктів (від більш давніх – до молодих), довжина екскурсії збільшується в 2 рази.

Компанія Izi.travel забезпечує функціонал просування мобільного GPS путівника в соціальних мережах, а також і з використанням інших інструментів (сторонні сайти, блоги тощо). Путівник може бути завантажений на сотні моделей мобільних пристроїв різних платформ.

Висновки: Геологічні пам'ятки, як особливі об'єкти природи нашої планети, сприяють усвідомленню суспільством неповторності геологічної історії України та можуть бути використані в економічній діяльності, а саме в

туристичній індустрії. В ході дослідження були отримані наступні результати:

1. Проведена комплексна моніторингова оцінка геологічних пам'яток області за критеріями, що визначають туристичну привабливість геооб'єктів, а саме: інформаційна унікальність, фізичний стан, стан з благоустрою, транспортна доступність, затребуваність, сезонність відвідування, екологічний стан, рекреаційна привабливість, безпека огляду, щільність розміщення, природоохоронний статус.

2. Побудована картосхема геотуристичного потенціалу регіонів Дніпропетровської області у програмі QGIS методом інтерполяції зворотнього зважування відстаней (IDW). Виділено чотири типи зон: з високим (західна частина області, більшість Криворіжжя), середнім (південна частина області), низьким геотуристичним потенціалом (центральна частина та окрема зона на півдні області), та територія, де геологічні пам'ятки відсутні (північ та схід області).

3. Встановлено, що на даний час об'єктами, що становлять інтерес для формування геотурів, є геологічні пам'ятки, розташовані в Криворізькому районі. Інші геологічні об'єкти Дніпропетровщини слід розглядати як доповнення до турів іншого напрямку, наприклад, на основі сукупності природних, археологічних та культурних об'єктів.

4. Побудована web-інтерактивна карта «Геологічні пам'ятки Дніпропетровської області» та GPS-мобільний мультимедійний путівник «Геологічні пам'ятки Криворіжжя» на платформі Izi.travel.

Перспективи використання результатів дослідження. Для створення на Дніпропетровщині регіонального туристичного кластеру геотуризму планується продовження досліджень в напрямках:

- моніторинг геологічних об'єктів регіону з метою знаходження нових геологічних пам'яток, особливо на територіях з низьким геотуристичним потенціалом;
- подальша популяризація геологічних пам'яток природи як об'єктів геотуризму;
- розробка нових геотурів у вигляді GPS-мобільних мультимедійних путівників.

Література:

1. Барг І. М. Нариси геологічної історії Дніпропетровщини. Д.: ТзОВ «Альфа», 1997. 148 с.
2. Безносок О. І. Нематеріальна культурна спадщина в якості сучасного туристичного ресурсу на прикладі Іспанії / Географія та туризм. В. 64. 2021, С. 13-20.
3. Богуцький А. Б. Дослідження та використання геоспадщини Західної України. Охорона і менеджмент об'єктів неживої природи на заповідних територіях. Матеріали міжнар. наук.-практ. конфер. Гримайлів- Тернопіль: «Джура», 2008, С. 22–33.
4. Бортник С., Стецюк В. Методичні засади поняття геотуризму. Геотуризм: практика і досвід. Матеріали III міжнародної

- науково-практичної конференції (26-28 квітня 2018, Львів). Львів: Каменяр, 2018.
5. Геологические памятники Украины: Справочник - путеводитель // Коротенко Н.Е. Щирица А.С., Каневский А.Я. та ін. К.: Наук, думка, 1985. 156 с.
  6. Геологічні пам'ятки України /Держ. геолог. служба України. Колектив авт. К., 2007. Т. 2. 319 с.
  7. Габчак Н.Ф. Геологічні пам'ятки як перспективні об'єкти розвитку туризму Закарпаття. Науковий вісник УжНУ. 2009. Серія «Економіка». Випуск 28. С. 17 – 21.
  8. Грищенко В.П., Іщенко А.А. та інші. Геологічні пам'ятки природи України: проблеми вивчення, збереження та раціонального використання. Київ, 1995. 60 с.
  9. Заповідна природа Дніпропетровщини: Метод.-довід. посіб. / Укл. В. Манюк: Держ. упр. екол. та природ. рес. у Дніпроп. обл., 2000. 64 с.
  10. Зінько Ю. В. Проблематика створення геопарків в Українських Карпатах. Проблеми геоморфології і палеогеографії Українських Карпат і прилеглих територій. Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2006, С. 274 – 281.
  11. Зінько Ю.В. Науково-практичні й освітні аспекти геотуризму. Фізична географія та геоморфологія. К.: ВГЛ «Обрії», 2009. С. 127-139.
  12. Манюк В.В. Геологічні пам'ятки Дніпропетровщини Бористен, 1998. №2, С. 2-4.
  13. Москалюк К.Л. Європейський досвід охорони геолого-геоморфологічної спадщини у геопарках. Фізична географія і геоморфологія: міжвідомч. наук. збірник. Вип.1 (58). К.: ВГЛ «Обрії», 2010, С. 105–111.
  14. Паранько І.С. Путівник геологічних екскурсій науково-виробничої наради геологів-знімальників України. Дніпропетровськ: Південургеологія, 2007. 85 с.
  15. Проскурко А.И. Минеральные ресурсы Украины. Охрана и рациональное использование. Львов: Вища школа, 1989. 180 с.
  16. Реестр природно-заповедного фонда области. Государственное управление охраны окружающей среды по Днепропетровской области -Днепропетровск, 1993. 70 с.
  17. Сивий М., Паранько І., Іванов Є. Географія мінеральних ресурсів України: монографія. Львів: Простір М, 2013. 684 с.
  18. Топалова О. Сучасний стан розвитку геологічного туризму в Запорізькій області. Географія. 1(66) 2(67). 2017. С. 113-116.
  19. Холошин І.В. Новий підхід в організації навчальних геологічних екскурсій з використанням інформаційних технологій (на прикладі Криворізького регіону). Географія та туризм: Наук. зб. К.: Альфа-ПК, 2014. Вип. 27. С. 112 – 119.
  20. Холошин І.В. Педагогічна геоінформатика. Ч. 3. Геоінформаційні системи: навчальний посібник. Кривий Ріг : Видавець ФО-П Чернявський Д. О., 2016. 175 с.
  21. Шевчук О. Потенційні геотуристичні об'єкти і регіони України. Географія і туризм: національний та міжнародний досвід: Матер. VI Міжнар. наук. конф. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2012. С. 407–419.
  22. Geotourism / Edited by Ross K. Dowling and David Newsome. Elsevier Ltd., 2006. 260 p.
  23. Gray M. Geodiversity: developing the paradigm //Proceedings of the Geologists' Association. 2008. V. 119 (3). P. 287-298. [http://dx.doi.org/10.1016/S0016-7878\(08\)80307-0](http://dx.doi.org/10.1016/S0016-7878(08)80307-0).
  24. Hose T.A. Geotourism: appreciating the deep time of landscapes // Niche tourism: contemporary issues, trends and cases. Oxford, 2005. 456 p.
  25. Murray Gray, Geodiversity, valuing and conserving abiotic nature Ed. J. Wiley & Sons, chichester, 2004. 434 p.
  26. Newsome D., Dowling R.K. (Editors) Geotourism: The Tourism of Geology and Landscape. Oxford, 2010. 320 p.
  27. Richards, G. Cultural tourism: A review of recent research and trends. Journal of Hospitality and Tourism Management. 2018. № 36. P. 12-21, doi: <https://doi.org/10.7202/1041585>.
  28. Ross K. Dowling and David Newsome. Geotourism. – Oxford; Burlington, MA: Elsevier Butterworth-Heinemann, 2000. 260 p.

References:

1. Barh I. M. Narysy heolohichnoi istorii Dnipropetrovshchyny. D.: TzOV «Alfa», 1997. 148 s.
2. Beznosiuk O.I. Nematerialna kulturna spadshchyna v yakosti suchasnoho turystychnoho resursu na prykladi Ispanii Heohrafiia ta turyzm. V. 64. 2021, S. 13-20.
3. Bohutskyi A.B. Doslidzhennia ta vykorystannia heospadshchyny Zakhidnoi Ukrainy. Okhorona i menedzhment ob'ektiv nezhyvoi pryrody na zapovidnykh terytoriiakh. Materialy mizhnar. nauk.-prakt. konfer. Hrymailiv- Ternopil: «Dzhura», 2008, S. 22–33.
4. Bortnyk S., Stetsiuk V. Metodychni zasady poniattia heoturizmu. Heoturizm: praktyka i dosvid. Materialy III mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii (26-28 kvitnia 2018, Lviv). Lviv: Kameniar, 2018.
5. Geologicheskiye pamyatniki Ukrainy: Spravochnik - putevoditel' // Korotenko N.Ye. Shchiritsa A.S., Kanevskiy A.YA. ta in. K.: Nauk, dumka, 1985. 156 s.
6. Heolohichni pamiatky Ukrainy /Derzh. heoloh. sluzhba Ukrainy. Kolektyv avt. K., 2007. T. 2. 319 s.
7. Habchak N.F. Heolohichni pamiatky yak perspektyvni ob'ekty rozvytku turyzmu Zakarpattia. Naukovyi visnyk UzhNU. 2009. Seriiia «Ekonomika». Vypusk 28. S. 17 – 21.
8. Hrytsenko V.P., Ishchenko A.A. ta inshi. Heolohichni pamiatky pryrody Ukrainy: problemy vyvchennia, zberezhenia ta ratsionalnoho vykorystannia. Kyiv, 1995. 60 s.
9. Zapovidna pryroda Dnipropetrovshchyny: Metod.-dovid. posib. / Ukl. V. Maniuk: Derzh.upr.ekol.ta pryrod.res. u Dniprop.obl., 2000. 64 s.
10. Zinko Yu. V. Problematyka stvorennia heoparkiv v Ukrainykykh Karpatakh. Problemy heomorfolohii i paleoheohrafiu Ukrainykykh Karpat i prylyhlykh terytorii. Lviv: VTs LNU im. I. Franka, 2006. S. 274 – 281.
11. Zinko Yu.V. Naukovopraktychni y osviti aspekty heoturizmu. Fizychna heohrafiia ta heomorfolohiia. K. : VHL «Obrii», 2009. S. 127-139.
12. Maniuk V.V. Heolohichni pamiatky Dnipropetrovshchyny. Borysten, 1998. №2. S. 2-4.
13. Moskaliuk K.L. Yevropeyskyi dosvid okhorony heoloho-heomorfolohichnoi spadshchyny u heoparkakh. Fizychna heohrafiia i heomorfolohiia: mizhvidomch. nauk. zbirnyk. Vyp.1 (58). K.: VHL «Obrii», 2010, S. 105–111.
14. Paranko I.S. Putivnyk heolohichnykh ekskursii naukovovyrobnychoi narady heolohiv-ziomshchivyk Ukrainy. Dnipropetrovsk: Pivdenurheolohiia, 2007. 85 s.
15. Reyster prirodno-zapovednogo fonda oblasti. Gosudarstvennoye upravleniye okhrany okruzhayushchey sredy po Dnepropetrovskoy oblasti -Dnepropetrovsk, 1993. 70 s

16. Proskurko A.I. Mineral'nyye resursy Ukrainy. Okhrana i ratsional'noye ispol'zovaniye. L'vov: Vishcha shkola, 1989. 180 s.
17. Syvyi M., Paranko I., Ivanov Ye. Heohrafiia mineralnykh resursiv Ukrainy: monohrafiia. Lviv: Prostir M, 2013. 684 s.
18. Topalova O. Suchasnyi stan rozvytku heolohichnoho turyzmu v Zaporizkyi oblasti. Heohrafiia. 1(66) 2(67). 2017, S. 113-116.
19. Kholoshyn I.V. Novyi pidkhid v orhanizatsii navchalnykh heolohichnykh ekskursii z vykorystanniam informatsiinykh tekhnolohii (na prykladі Kryvorizkoho rehionu). Heohrafiia ta turyzm: Nauk. zb. K.: Alfa-PIK, 2014. Vyp. 27, S. 112 – 119.
20. Kholoshyn I.V. Pedahohichna heoinformatsiina. Ch. 3. Heoinformatsiini systemy: navchalnyi posibnyk. Kryvyi Rih : Vydavets FO-P Cherniavskiyi D. O., 2016. 175 s.
21. Shevchuk O. Potentsiini heoturystychni obiekty i rehiony Ukrainy. Heohrafiia i turyzm: natsionalnyi ta mizhnarodnyi dosvid: Mater. VI Mizhnar. nauk. konf. Lviv: Vydavnychiy tsentr LNU im. Ivana Franka, 2012. S. 407–419.
22. Geotourism / Edited by Ross K. Dowling and David Newsome. Elsevier Ltd., 2006. 260 p.
23. Gray M. Geodiversity: developing the paradigm //Proceedings of the Geologists' Association. 2008. V. 119 (3). P. 287-298. [http://dx.doi.org/10.1016/S0016-7878\(08\)80307-0](http://dx.doi.org/10.1016/S0016-7878(08)80307-0).
24. Hose T.A. Geotourism: appreciating the deep time of landscapes // Niche tourism: contemporary issues, trends and cases. Oxford, 2005. 456 p.
25. Murray Gray, Geodiversity, valuing and conserving abiotic nature Ed. J. Wiley & Sons, chichester, 2004. 434 p.
26. Newsome D., Dowling R.K. (Editors) Geotourism: The Tourism of Geology and Landscape. Oxford, 2010. 320 p.
27. Richards, G. Cultural tourism: A review of recent research and trends. Journal of Hospitality and Tourism Management. 2018. № 36. P. 12-21,
28. Ross K. Dowling and David Newsome. Geotourism. Oxford; Burlington, MA: Elsevier Butterworth-Heinemann, 2006. 260 p.

Abstract:

Ihor KHOLOSHIN, Myroslav SYVYI, Natalia PANTELEEVA, Vladislav GLAZKOV. GEOTURISTIC POTENTIAL OF GEOLOGICAL MONUMENTS OF THE DNIPROPETROVS'K REGION

Geotourism as a modern trend in the tourism industry is gaining more and more popularity worldwide. It is the development of knowledge about the geological history of our planet, the course of processes of the formation of various rocks and minerals.

The territory of Dnipropetrovs'k region is rich in unique, rare objects of the geological environment, including and world importance. These objects have been preserved on the earth's surface in the form of rock outcrops, which most clearly characterize the geological structure and history of the development of our planet, and are of great scientific and educational importance.

The most unique objects of the natural heritage of Dnipropetrovs'k region, worthy of international attention, are geological monuments. Today, about 38 geological monuments of nature can be classified as geological monuments within the Dnipropetrovs'k region, among which 13 are included in the nature reserve fund of Ukraine and approved by the relevant decisions of state institutions.

In order to determine the geotourism potential of the regions of the region, a comprehensive, point-based, monitoring assessment of geological monuments was carried out according to the following indicators: informational uniqueness, physical condition, state of improvement, transport accessibility, demand, seasonality of visits, ecological condition, recreational attractiveness, safety of inspection, density of accommodation, nature conservation status. The total number of points demonstrates the tourist attractiveness of the object.

According to the specified criteria, the number of points for evaluating the tourist attractiveness of geological monuments varies from 15 to 28 points. Geological monuments assigned to the nature reserve fund received the highest points.

The assessment of the spatial differentiation of indicators of tourist attractiveness of the geological monuments of the region was performed using the inverse distance weighting (IDW) interpolation method in the QGIS program. As a result, a map of the geotourism potential of the regions of the Dnipropetrovs'k region was built. Four types of zones are distinguished: with high (western part of the region, most of Kryvyi Rih region), medium (southern part of the region), low geotourism potential (the central part and a separate zone in the south of the region), and the territory where there are no geological monuments (north and east region).

The analysis of the map makes it possible to come to the conclusion that, at present, geological monuments located in the Kryvyi Rih district are of interest for the formation of geotours. Other geological objects of Dnipropetrovs'k region should be considered as a supplement to tours of another direction, for example, based on a combination of natural, archaeological and cultural objects. This is facilitated by the fact that the majority of geological monuments are territorially connected with historical and cultural monuments, recreational locations, religious routes.

In order to popularize geotourism sites in the region, an interactive map "Geological sights of the Dnipropetrovs'k region, classified as a nature reserve" was created on the Google Maps platform.

An excursion route "Geological monuments of Kryvorizhye" has also been created. The excursion consists of 9 objects that reveal the entire range of the geological history of Kryvorizhye and covers the age range from the Paleoproterozoic to the Neoproterozoic, which is about 2 billion years, imprinted in numerous outcrops along the banks of the Ingulets and Saksagan rivers and the slopes of the streams. The tour is designed as a GPS mobile multimedia guide on the Izi.travel platform.

Keywords: geological reminder, geotourism potential, geological tourism, Dnipropetrovs'k region.

Надійшла 17.04.2023р.

+Наталія ДНІСТРЯНСЬКА

ЕТНІЧНИЙ ТУРИЗМ ЯК ПЕРСПЕКТИВНИЙ НАПРЯМ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ РИЗИКІВ

Розкрито перспективи розвитку етнічного туризму в Львівській області в умовах карантину та збройної протидії російській агресії. Етнічний туризм при цьому розглядається як використання в туристичній діяльності культурних ресурсів етнічних меншин України, включаючи також відвідування туристами місць зосередження пам'яток традиційної культури і побуту етнографічних груп українського народу, тобто етнографічний туризм. З огляду на сучасний переважно моноетнічний характер Львівської області саме етнографічний туризм має всі підстави стати основою етнічного туризму в регіоні. Інформаційною передумовою організації етнографічного туризму є проведення етнографічного районування з урахуванням особливостей українського традиційного будівництва та місцевих говірок, яке дало змогу виділити п'ять етнографічних районів: Бойківський, Підгірський, Надсянський, Розтоцько-Опільський, Побузько-Стирський. В межах кожного з цих районів визначено важливі для розвитку етнографічного туризму об'єкти, серед яких найбільше значення мають дерев'яні церкви, дзвіниці, а також художні народні промисли.

Сферою зацікавлень зарубіжних та українських туристів у Львівській області мають усі підстави стати різноманітні культурні об'єкти оборонного, житлового та сакрального призначення, пов'язані з проживанням у минулому на території регіону представників етнічних меншин (поляків, євреїв, вірмен, німців). На основі взаємопов'язаного використання етнокультурних ресурсів регіону можна уже зараз розпланувати різної тривалості туристичні маршрути, враховуючи при цьому можливість поєднання різних видів туризму, а також базового значення таких вузлових туристичних та рекреаційних центрів, як Львів, Трускавець, Моршин.

Ключові слова: етнічний туризм, етнографічний туризм, культурно-туристичні ресурси, етнографічні райони Львівської області, культурні пам'ятки етнічних меншин у Львівській області.

Постановка науково-практичної проблеми. Починаючи з березня 2020 року, українське суспільство опинилося в складних соціально-політичних умовах, пов'язаних спочатку з поширенням коронавірусної хвороби та запровадженням карантину, а згодом – з масштабною збройною агресією Росії проти України. Поряд з непоправними людськими втратами, ці суспільні катаклізми також суттєво знизили обсяги виробництва товарів і надання послуг в Україні, привносячи також зміни в галузеву та територіальну структуру господарства загалом.

В особливо складних умовах опинилася туристична галузь, розвиток якої потребує економічної та політичної стабільності. Це найбільше стосується виїзного туризму з огляду на різні обмеження, спричинені карантином та воєнним станом. Через такі несприятливі чинники для стабілізації галузі важливо шукати нові можливості розвитку внутрішнього туризму і в'їзного закордонного. В цьому контексті одним з резервів розвитку туризму України в умовах соціально-політичних ризиків може стати активізація етнічного туризму, який базується на використанні в туристичній діяльності культурних ресурсів різних народів. Складовою етнічного може бути етнографічний туризм як надання туристичних послуг на засадах залучення атрактивно-значущих елементів традиційної культури й побуту етнографічних груп якогось одного етносу, як от карпатських етнографічних груп українського народу. Розвиток цього виду туризму можна ефективно поєдну-

вати з іншими видами туристичної діяльності, що може сприяти практичній реалізації різних проєктів.

Перспективність розвитку етнічного туризму саме у Львівській області зумовлена тим, що з огляду на багату етнічну історію цей регіон зосереджує різноманітні культурні надбання українського народу та таких етнічних меншин, як поляки, євреї, німці, вірмени та деякі ін. Поступово формується і відповідна туристична інфраструктура, що може забезпечити цій галузі туризму додаткові можливості в умовах соціально-політичних ризиків.

Аналіз останніх публікацій за темою дослідження. Різноманітні аспекти розвитку етнічного туризму вже достатньо широко відображені в українській науковій літературі. Так, деякі концептуально-методологічні проблеми етнічного туризму розкрито в публікаціях А. Гаврилук [3], О. Дутчак [10], А. Голода й О. Мисяк [4], І. Бочана [1], Б. Рожнової та Н. Терес [15]. Різні аспекти розвитку цієї галузі проаналізовано насамперед на рівні окремих областей: Закарпатської області – в працях О. Бергхауера, Д. Фодора, М. Дністрянського [19], Одеської – М. Орлової [13], Житомирської – І. Кулаковської [12], Чернівецької – Ж. Бучко [2]. Аналіз різних передумов та ресурсів етнічного туризму зроблено в працях К. Дударчук [9], О. Заставецької, Л. Заставецької, К. Дударчук [11], Н. Стецько [16], В. Шикеринця [17], Т. Шпараги, М. Михайлюк [18] та ін. Дослідження поширення окремих ресурсів етнічного туризму роз-

крито і на рівні Львівської області, але є потреба цілісного аналізу перспектив розвитку цієї галузі в регіоні з урахуванням нових соціально-політичних викликів. Так само важливо обґрунтувати деякі практичні пропозиції щодо розвитку цієї галузі у Львівському регіоні.

Мета, завдання та методи дослідження.

Беручи до уваги реальні пізнавальні та практичні потреби метою цієї статті є всебічний аналіз стану та перспектив розвитку етнічного туризму в Львівській області, досягнення якої передбачає реалізацію таких завдань: 1) конкретизувати деякі теоретико-методологічні підходи до розвитку етнічного туризму; 2) розкрити можливості етнографічного туризму в Львівській області; 3) дослідити перспективи організації туристичної діяльності на основі використання культурної спадщини етнічних меншин; 4) розробити перспективні етнотури.

Для аналізу перспектив етнографічного туризму у Львівській області використано метод етнографічного районування території регіону з виділенням в межах районів основних пам'яток української традиційної культури, які можуть мати туристично-атрактивне значення, а також таких ресурсів етнічного туризму як етнографічні музеї та місця проведення етнофестивалів. Для організації туристичної діяльності на основі культурної спадщини етнічних меншин було проведено інвентаризацію та етнічну ідентифікацію пам'яток архітектури (традиційної, оборонної, житлової і сакральної) та стану культурного фонду загалом. При формуванні етнотурів враховано розміщення та доступність ресурсів етнічного туризму, можливості їхнього поєднання з урахуванням пізнавальних та ностальгійних мотивів.

Викладення результатів дослідження.

Аналіз перспектив розвитку етнічного туризму першочергово потребує конкретизації деяких концептуально-методологічних положень. В цьому контексті О. Дутчак детально розкрила зарубіжний досвід трактування поняття «етнічний туризм» [10, с. 318-322], який засвідчує, що у багатьох країнах під етнічним туризмом переважно розуміють знайомство з життям і побутом малих народів, більшість яких перебувають на племінному рівні, що пов'язано з особливостями розуміння в цих країнах поняття «етнічність, етнос». В Україні поняття етнічного стосується життєдіяльності всіх етнічних спільнот, і малих, і великих, у тому числі й тих, які уже є на національному рівні, а відповідно поняття етнічного туризму в нашій державі має всі підстави розглядатися ширше. Саме таке розуміння етнічного туризму розкрито в працях

низки українських фахівців. Так, А. Голод та О. Мисяк розглядають етнічний туризм як «один із різновидів культурного туризму, що пов'язаний із ознайомленням з традиційними культурно-побутовими особливостями життя населення DESTINATION. У такому сенсі складовими етнічного туризму можуть бути етнографічний, релігійно-пізнавальний, ностальгійний, агротуризм та ін.» [4, с. 86]. Таке означення логічно розкриває основну сутність етнічного туризму. Потребує лише конкретизації співвідношення релігійного та етнічного туризму, бо не всі ресурси релігійного туризму мають чітко виражений етнічний характер. Так, якщо сакральні об'єкти іудаїзму можна однозначно ототожнювати з єврейським етносом і використовувати в етнічному туризмі, то, скажімо, сакральні об'єкти католицької церкви вже не так просто ідентифікувати у відношенні до етнічних спільнот чи груп.

В деяких публікаціях поняття етнічного й етнографічного туризму ототожнюють. Проте, з огляду на зміст та обсяг понять «етнічний» та «етнографічний» зазначимо, що вони є взаємопов'язані, але не тотожними. Тому ці поняття треба розрізняти, розглядаючи етнічний туризм як ширше поняття, яке стосується використання в туристичній діяльності культурних ресурсів різних народів (наприклад, у Львівській області традицій і етнічних українців, і етнічних поляків, і етнічних німців, і євреїв), а етнографічний туризм – як надання туристичних послуг на засадах залучення пам'яток традиційної культури і побуту етнографічних груп якогось одного народу (наприклад, таких карпатських етнографічних груп українського народу, як бойки, гуцули, лемки). Отже, етнографічний туризм є складовою етнічного туризму, який уже не вичерпується етнографічними аспектами, а може ґрунтуватися і на порівняльному пізнанні здобутків різних модерних національних культур.

Так само потребує певної конкретизації визначення мети поїздок в процесі реалізації етнотурів. В цьому контексті етнічний туризм часто неправомірно звужують до відвідувань туристами місць свого історичного проживання, тобто до ностальгійних мотивів, які справді є суттєвими, та аж ніяк не єдиними, адже здебільшого в організації етнічного туризму все ж вирішальними є пізнавальні мотиви.

Отже, на сьогодні Львівська область – це моноетнічний регіон з величезним переважанням етнічно українського населення (за переписом 2001 року частка етнічних українців становила понад 94%, а у сільському населенні – понад 98% [14]). З часу проведення останнього

перепису етнічна однорідність населення регіону лише зростала, а це свідчить про те, основою етнічного туризму у Львівській області має усі підстави стати етнографічний туризм, тобто організація туристичної діяльності на основі використання пам'яток традиційної культури етнографічних груп українського народу. Вагомою підставою пріоритетного розвитку етнографічного туризму в регіоні є також його етнографічна різноманітність, зумовлена різними чинниками, але насамперед природно-географічними особливостями та дещо відмінними передумовами заселення гірських й передгірських районів області [8]. Узагальнюючи підходи різних етнографів, які спиралися насамперед на особливості діалекту й традиційного будівництва, в межах Львівської області можна виділити такі етнографічні райони: Бойківський, Підгірський, Надсянський, Розтоцько-Опільський, Побузько-Стирський (див. рис. 1). Межі цих районів не є дискретними, а мають переважно перехідний характер, особливо в рівнинній частині.

З урахуванням усіх ознак традиційно-культурної самобутності на карті Львівської області помітно виділяється Бойківщина, яка охоплює гірську місцевість, а, як відомо, етнографічна унікальність гірських районів характерна для більшості інших країн, у тому числі й сусідніх європейських. Традиційна культура бойків також виділяється більшою оригінальністю порівняно з етнографічними групами рівнинної місцевості, що при відповідному інформаційному поданні може мати значне туристично-пізнавальне значення.

Оскільки розвиток етнографічного туризму потребує не лише ідентифікації відповідних ресурсів, але й певного рівня соціально-культурної організованості, то в цьому контексті на території Бойківщини можна виділити низку важливих організаційних структур й подієвих ресурсів, які уже на цей час практично використовуються. Йдеться насамперед про функціонування таких громадських організацій, як «Світовий конгрес бойків», Всеукраїнське громадське товариство «Бойківщина ХХІ ст.», яке має філії в різних районних і обласних центрах, Науково-культурологічне товариство «Бойківщина». З ініціативи громадських організацій створено бойківські етнографічні музеї в Самборі й Турці. У розвиток етнографічного туризму на території Бойківщини найбільший внесок до сьогодні робив фестиваль «Всесвітні бойківські фестивали», який відбувався раз в п'ять років у м. Турка та його околицях, але через поширення коронавірусної хвороби й карантин його чергове

проведення було відкладено. Так само привабливим для туристів об'єктом стало невелике підприємство в селищі міського типу Бориня, яке спеціалізується на виробництві традиційних бойківських продуктів харчування.

Значущим у перспективі для туристичних зацікавлень може бути традиційне бойківське будівництво – як житлове, так і сакральне. Це насамперед стосується традиційних бойківських церков й дзвіниць, які, виділяючись конструкційною легкістю й довершеністю, є визнаними історичними пам'ятками [10]. Зокрема, кілька таких церков зосереджено у Самбірському районі (у селах Бусовисько, Матків, Нижнє Висоцьке, Комарники), Стрийському (у селах Кальне, Коростів, Опорець, Орявчик, Плав'є, Риків, Росохач, Ялинкувате), дзвіниць – в с. Ясениця-Замкова (Самбірського р-ну), с. Коростів (Стрийського р-ну). Унікальною пам'яткою культури є і Лаврівський монастир ХІІІ ст. (Самбірський район). Отже, різні елементи традиційної бойківської культури можуть не лише бути привабливими об'єктами для туристичної галузі, але й збагачувати в процесі модернізації загальнонаціональну українську культуру. Разом з тим, мистецька і туристична значущість бойківської матеріальної і духовної культури, у порівнянні з гуцульською та лемківською, через різні причини ще не отримала належного інформаційного відображення.

Активізації етнографічного туризму на всій території Бойківщини може сприяти піднесення в інших галузях туристичної індустрії, яке помітне останніми роками, але ще не охопило всіх частин етнографічного району. Це стосується насамперед спортивно-оздоровчого туризму, важливими центрами якого стали Сколе, Славське, Східниця.

Підгір'я як етнографічний район у межах Львівської області охоплює передкарпатську місцевість правобережжя Дністра (див. рис. 1). Це давньоосвоєна територія, тому тут розміщені такі важливі міста – центри адміністративного й соціального обслуговування карпатської й передкарпатської місцевості, як Самбір, Дрогобич, Стрий, і де зосереджені різні культурно-архітектурні пам'ятки, етнографічні й краєзнавчі музеї. Зокрема, в Дрогобичі три дерев'яні церкви (Церква Воздвиження Чесного Хреста, Церква святого Юра, Церква святої Великомучениці Параскеви-П'ятниці) є визначними пам'ятками традиційної української сакральної архітектури. Особливістю цього етнографічного району є також широке поширення народних художніх промислів і ремесел (гутництва, кераміки, вишивки), традиційних ви-

робництв, зокрема, солі (Дрогобицька Солеварня була заснована ще в 1399 році). Саме на Підгір'ї розміщені найбільші в області центри оздоровчого туризму – Трускавець та Моршин, що у перспективі дасть змогу сформувати тут

різні туристичні кластери на основі спільного використання інфраструктури різними видами туристичної діяльності, у тому числі й з участю етнографічної складової.

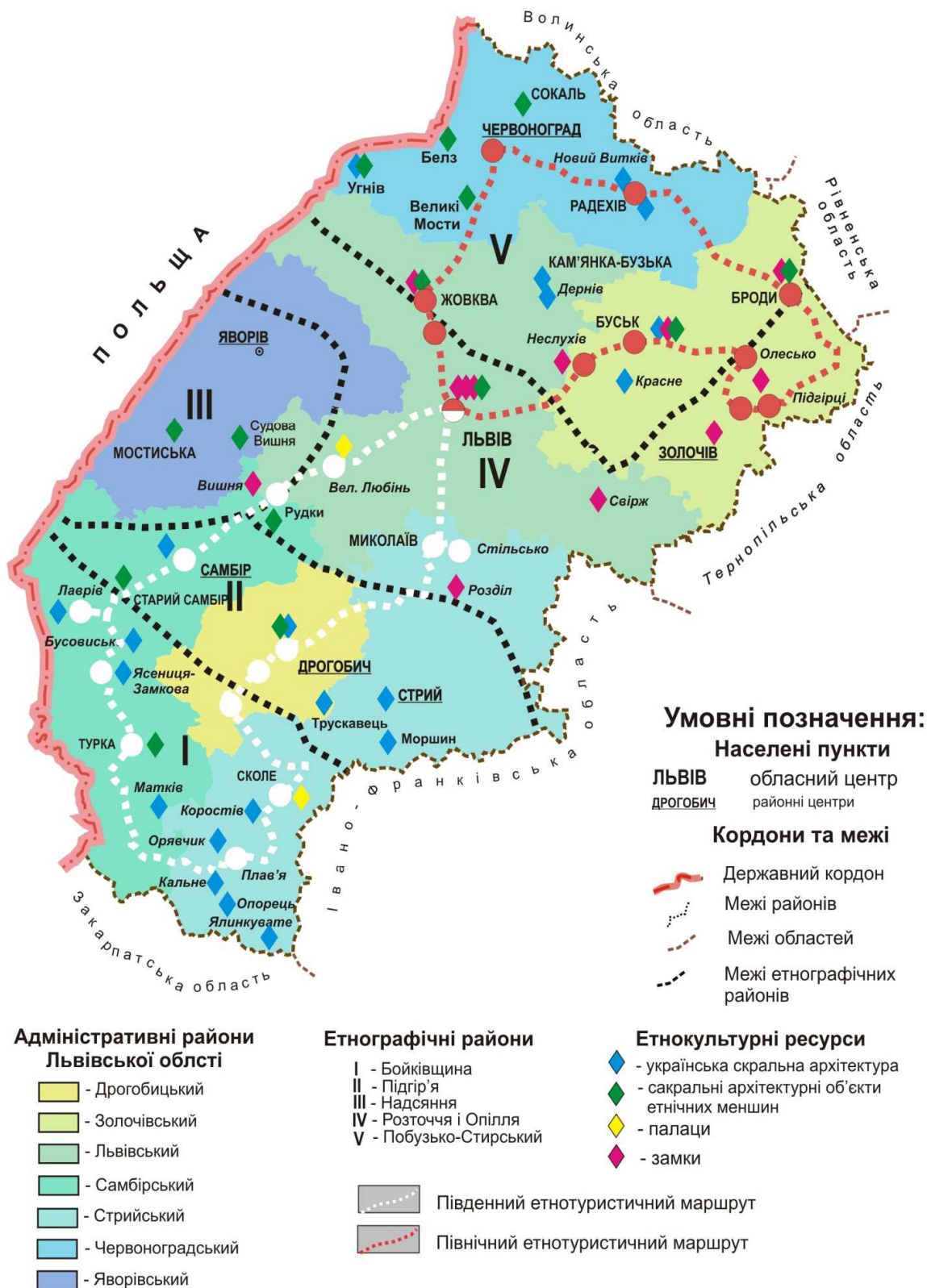

Рис. 1. Етнографічні райони, етнічні туристичні ресурси та пропоновані етнотуристичні маршрути в Львівській області

Надсяння охоплює південний захід Львівської області з такими містами як Мос-

тиська, Рудки, Судова Вишня і є в межах регіону територіально найменшим етнографічним районом. Його особливістю є помітні польські впливи на традиційну культуру української людності, які зумовлені і географічним положенням, і «дифузним» розміщенням окремих польських поселень, але це надає українській традиційній культурі (вишивка, килимарство, традиційне сакральне будівництво) особливого колориту. В міських поселеннях цього району поширеними є польські пам'ятки житлової та сакральної архітектури, що може мати значення для залучення туристів з Польщі.

Центрально-географічне положення в області займає Розтоцько-Опільський етнографічний район, який в природно географічному відношенні охоплює такі орографічні одиниці, як Розточчя, Львівське плато, Перемишлянське низькогір'я, Опілля, Гологори, Вороняки, а в суспільно-географічному – більшу частину території Львівської агломерації, а також північно-східні поселення Золочівського району (див. рис. 1). З огляду на роль обласного центру, давню історію заселення цей район зосереджує значні ресурси етнографічного туризму, основним з яких є Музей народної архітектури і побуту у Львові імені Климентія Шептицького (Шевченківський гай), в експозиціях якого є пам'ятки традиційного будівництва з усіх етнографічних районів заходу України, у тому числі й Львівської області. Є в межах цього району і визначні давні городища, які уже зараз притягують великі групи туристів (Стільсько, Пліснесько, Звенигород), і центри ткацтва й килимарства (Глиняни), кераміки (Гавареччина). Збереглися в цьому районі й унікальні храми (в селах Крехів, Страдч, Потелич, містах Комарно і Жовква), Лавра в с. Унів, монастир в с. Крехів. Активізації туристичних зацікавлень українським фольклором сприяв етнофестиваль в Пількамені Бродівського району, який проводився з 2007 по 2013 рік, і який після війни має всі шанси відродитися.

Побузько-Стирський етнографічний район розміщений в центральній-північній рівнинній частині області, в басейнах Західного Бугу й Стиру. Цей район має багато спільних рис з етнографічною Волиною з огляду на спільність історичного розвитку впродовж князівського періоду історії України, тому в деяких інформаційних джерелах його так і називають Волинь або Галицька Волинь. Але вже з кінця XVIII ця територія історично розвивалася з іншими галицькими районами, що зумовило більше етнографічне зближення з ними та зростання віддаленості від традиційної культури і говірок етнографічної Волині, що зумовлює і

необхідність окремого означення цього району. Незважаючи на те, що на цій давньозаселеній території розміщені одні з перших міст України, зокрема, Белз, Буськ, цей район залишається недостатньо етнографічно вивченим, що зумовлено традиційно більшою увагою науковців-етнографів до гірських, передгірських та прикордонних місцевостей. Але уже на цей час можна виділити різні розміщені тут етнокультурні ресурси, які можуть мати туристично-атрактивне значення. Це насамперед визначні пам'ятки традиційного сакрального будівництва (у селах Дернів та Новий Витків, селищі міського типу Красне, містах Буськ, Угнів, Кам'янка-Бузька, Радехів). Розвиток етнографічного туризму в межах цього етнографічного району можна успішно поєднувати з ностальгійним в'їзним туризмом з огляду на поширення тут культурних ресурсів національних меншин.

Пізнання етнографічних особливостей українського народу в процесі туристичних поїздок можна успішно поєднувати з різнобічним зацікавленням культурними об'єктами, які були створені у минулому представниками етнонаціональних меншин (вірменами, поляками, євреями, німцями та ін.). Наявність таких культурних пам'яток характерна насамперед для міських поселень, адже ще на початку XX ст. етнічно неукраїнське населення становило більшість міської людності області, що було пов'язано з наслідками кількох хвиль іноетнічної колонізації території Галичини [7]. І однією з перших таких колоній була вірменська, яка сформувалася ще в XIII ст. До наших днів у Львові зберігся унікальний цілісний ансамбль Вірменського кафедрального собору Успіння Пресвятої Богородиці, який є пам'яткою Світової спадщини ЮНЕСКО й важливим для вірмен усього світу історичним місцем.

Входження Галичини наприкінці XIV ст. до складу Польського королівства поклало початок масовій польській колонізації регіону впродовж кількох століть, яка супроводжувалась будівництвом адміністративних, оборонних, культових, житлових споруд, що помітно змінювало культурне обличчя багатьох поселень, насамперед міських. Чимало таких пам'яток культури, які широко поширені по всій області, збереглося в різному стані і до наших днів. Ці об'єкти, так само, як і деякі події польської історії, уже зараз притягують значні групи туристів, кількість яких може лише збільшуватися в процесі покращення туристичної інфраструктури. З цього широкого переліку доцільно насамперед виділити замки та палаци, які можна ідентифікувати з польською присут-

ністю, і які відзначаються найбільшою туристичною привабливістю. Це стосується таких замків, як Жовківський, Золочівський, Підгорецький, Свірзький, палаців – Тишкевичів (Броди), Бадені (Буськ), Фредрів (Вишня), Бесядецьких (Львів), Дідушицьких (Львів, с. Неслухів), Потоцьких (Львів), Сапіг (Львів), Лянцкоронських (Розділ). Особливо велике притягальне значення для польських туристів має Личаківський цвинтар, де є важливі військові поховання та могили визначних польських діячів культури й науки (Марія Конопницька, Северин Гоцинський, Габріеля Запольська, Артур Гроттер, Степан Банах та деякі ін.).

З XV ст. в Галичину, яка була в складі Польського королівства, переселяється велика кількість євреїв з німецьких земель, користуючись різними пільгами, наданими польськими королями. Єврейська людина в соціально-економічному відношенні торгово-ремісничу нішу, сприяючи подальшій урбанізації населення, що зумовило порівняно значну частку євреїв в міських поселеннях [6]. Але голокост єврейського народу в роки Другої світової війни, дискримінаційна політика радянського режиму в повоєнні роки та наступна еміграція зумовили різке зменшення питомої ваги євреїв у Львівській області. Водночас попри всі політичні негаразди багато єврейських культурних пам'яток у містах і містечках регіону збереглося, але переважно в незадовільному стані. Це стосується й іудейських культових споруд – синагог, в яких за цинічними підходами радянського атеїстичного режиму найчастіше були розміщені різні склади. У межах Львівської області історичні синагоги збереглися у Львові, Дрогобичі, Жовкві, Буську, Турці, Старому Самборі, Бродах, Сокалі, Угневі, Великих Мостах. Притягувати туристів з Ізраїлю можуть й окремі визначні історичні місця Львівської області. В цьому контексті можна взяти до уваги той факт, що місто Белз було одним з осередків однієї з течій іудаїзму – хасидизму. Збереглися у Львівській області й палаци, які належали багатим євреям, зокрема, палац Гредлів в Сколе, палац Бруницьких у Великому Любені.

Починаючи з кінця XVIII ст., у Львівській області австрійською урядовою програмою було створено кілька десятків невеликих німецьких сільських поселень-колоній, які проіснували до Другої світової війни. Ці поселення виділялися характерною для німецьких сіл вуличною планувальною забудовою, особливостями ведення господарства тощо. Але, на жаль, в повоєнний період ці поселення були переважно зруйнованими, тому на сьогодні за-

лишилися лише окремі сліди культових споруд, цвинтарів (найбільше на території Стрийщини). В контексті подальшого розвитку в'їзного туризму можна було б зробити реконструкцію деяких німецьких сіл-колоній для більш активного залучення туристів з Німеччини та Австрії.

Отже, у Львівській області є значна ресурсна база для розвитку етнічного і, зокрема, етнографічного туризму. Помітним є і розуміння його значення в середовищі працівників туристичної галузі. Так, етнічний туризм, насамперед в гірську і передгірську місцевість Львівської області, є одним з стратегічних напрямів організації роботи туроператора «Відвідай» (м. Львів). Водночас помітними є й обмежувальні чинники становлення етнографічного туризму, що стосується несприятливих сучасних соціально-політичних передумов, все ще незадовільного стану шляхів сполучення, недостатнього розвитку інженерної та соціально-економічної інфраструктури, а також невідповідного інформаційного забезпечення. Але навіть в таких умовах туристичні фірми можуть розробляти варіанти туристичних поїздок різної тривалості, використовуючи як базові центри такі міста, як Львів, Дрогобич, Трускавець, Моршин, Стрий, Червоноград. Для прикладу, можна запропонувати схеми двох етнотурів з виїздом з міста Львова в північному та південному напрямках тривалістю два дні.

Отже, в південному напрямі можна провести етнотур за таким маршрутом і з відвідуванням відомих культурних об'єктів: Львів (Музей народної архітектури і побуту імені Климентія Шептицького) – смт Великий Любін (палац Бруницьких) – с. Вишня біля м. Рудки (палац Фредрів) – м. Самбір (етнографічний музей «Бойківщина», церква XVIII ст.) – с. Лаврів біля Старого Самбора (Лаврівський монастир) – с. Ясениця-Замкова (дзвіниця середини XVIII ст.) – Турка (етнографічний музей «Бойківщина», синагога) – с. Матків (дерев'яна церква поч. XIX ст.) – Коростів (церква другої половини XIX ст., дзвіниця) – м. Сколе (дерев'яна церква XVI ст, дзвіниця XVII ст., палац Гредлів) – смт Східниця (дерев'яний костел поч. XIX ст., історичні нафтові та мінеральні джерела) – м. Борислав (музей-скансен «Карпатська хата», історико-краєзнавчий музей, музей нафтової та газової промисловості України) – м. Дрогобич (унікальні дерев'яні церкви, краєзнавчий музей, синагога, музей Бруно Шульца, історична солеварня) – м. Миколаїв (краєзнавчий музей, музеї М. Устияновича й У. Кравченко) – с. Стільсько (городище IX–XI ст.) – с. Старе Село (оборонний замок князів

Острозьких) – Львів.

Дводенний етнотур в північному від Львова напрямі можна здійснити за таким маршрутом: Львів (Вірменська церква) – с. Неслухів (палац Дідушицьких) – м. Буськ (дерев'яні церкви – пам'ятки архітектури національного значення, палац Бадені, синагога) – смт Олесько (замок) – с. Підгірці (замок, давньоруське городище Плісесько X-XIII ст.) – с. Гавареччина (традиційна кераміка) – м. Броди (краєзнавчий музей, палаци Тишкевичів і Шмідта, синагога) – м. Радехів (дерев'яна церква поч. XX ст., синагога) – Червоноград (Святоюрський монастир оо. Василян, палац Потоцьких) – м. Жовква (дерев'яна церква поч. XVIII ст., включена до спадщини ЮНЕСКО, замок, синагога) – с. Крехів (комплекс Крехівського монастиря XVII ст.) – Львів.

Названі варіанти етнотурів передбачають використання лише меншої частини етнокультурних ресурсів. Зокрема, перспективними також можуть бути й радіальні одноденні туристичні поїздки з міста Львова, а також таких відомих міст курортів, як Трускавець і Моршин. Отже, у Львівській області є різнобічні можливості для розвитку етнічного туризму, але успішність їхнього використання залежатиме від поєднання зусиль науковців, туристичних фірм та органів державної влади.

Висновки та перспективи використання результатів досліджень.

1. Етнічний туризм розглядається як використання в туристичній діяльності культурних ресурсів різних народів. Складовою етнічного туризму є етнографічний туризм – надання туристичних послуг на засадах залучення пам'яток традиційної культури і побуту етнографічних груп якогось одного народу. Етнічний туризм не можна звужувати до відвідувань

туристами місць свого історичного проживання, тобто до ностальгійних мотивів, адже в його організації все ж визначальними є пізнавальні мотиви.

2. З огляду на сучасний переважно моноетнічний характер Львівської області саме етнографічний туризм має всі підстави стати основою етнічного туризму в регіоні. Інформаційною передумовою організації етнографічного туризму є проведення етнографічного районування.

3. Районування території Львівської області за особливостями українського традиційного будівництва та місцевих говірок дає змогу виділити п'ять етнографічних районів: Бойківський, Підгірський, Надсянський, Розтоцько-Опільський, Побузько-Стирський. У кожному з цих районів є важливі для розвитку етнографічного туризму об'єкти, серед яких найбільше значення мають дерев'яні церкви, дзвіниці, а також художні народні промисли.

4. У Львівській області, насамперед у міських поселеннях, розміщені різноманітні культурні об'єкти оборонного, житлового та сакрального призначення, пов'язані з проживанням у минулому на території регіону представників національних меншин (поляків, євреїв, вірменів, німців), які мають усі підстави стати об'єктом різнобічних зацікавлень зарубіжних та українських туристів.

5. На основі взаємопов'язаного використання етнокультурних ресурсів Львівської області можна уже зараз розпланувати різної тривалості туристичні маршрути. В процесі практичного розроблення етнотурів важливо враховувати можливості поєднання різних видів туризму, а також базового значення таких вузлових туристичних та рекреаційних центрів, як Львів, Трускавець, Моршин.

Література:

1. Бочан І.О. Вступне слово про етнотуризм // Розвиток етнотуризму: проблеми та перспективи: Зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених. Львів, 2001. С. 1.
2. Бучко, Ж. Музейна культурна спадщина Чернівецької області в маршрутах етнотуризму // Історія української географії та картографії. 2010. С. 194–197.
3. Гаврилюк А. Сучасний розвиток українського етнотуризму: зміна парадигми // Науковий вісник Чернівецького університету. 2013. Вип. 665. С. 56–61.
4. Голод А. П., Мисяк О. М. Етнічний туризм в Карпатському регіоні: структурні особливості та проблеми розвитку // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки. 2015. Вип. 15(1). С. 85–87.
5. Данилюк А. Г. Народна архітектура Бойківщини. Львів: НВФ «Українські технології», 2004. 168 с.
6. Дністрянська Н. І., Дністрянський М. С. Дуже малі міські поселення Львівської області: суспільно-географічний потенціал та перспективи розвитку. Монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. 198 с.
7. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. 490 с.
8. Дністрянський М. С. Роль різноспрямованих колонізаційних рухів в заселенні Українських Карпат упродовж XIII – першої половини XIX ст. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2019. 116 с.
9. Дударчук К. Фестивалі як вид подієвих туристичних ресурсів // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Географія. 2011. Вип. 1 (29). С. 122–125.
10. Дутчак О. Теоретико-методологічні проблеми українського етнотуризму: історіографія // Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2013. Вип. 23–24. С. 318–322.
11. Заставецька О. В., Заставецька Л. Б., Дударчук К. Д. Національно-культурні товариства як фактор розвитку міжнародного туризму // Подільські читання (Географія. Біологія. Екологія. Охорона природи). 2013. С. 69–71.

12. Кулаковська І. М. Розвиток етнічного туризму на Житомирщині в часи становлення державності України / Київський національний університету культури і мистецтв // Електронний ресурс. Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vdakk/2012_3/26.pdf
13. Орлова М. Л. Етнічний туризм - перспективний напрямок розвитку туризму на Одещині // IV Міжнародна наук. конф. Київ, 2008. Вип. 4. С. 301-303.
14. **Про кількість та склад населення Львівської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/lviv/>**
15. Рожнова В., Терес Н. Проблеми та перспективи розвитку етнотуризму: зарубіжний та український досвід / Етнічна історія народів Європи. 2013. Вип. 39. С. 35–44.
16. Стецько Н. П. Концептуальні основи розвитку етнофестивального туризму в Україні // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного ун-ту імені В. Гнатюка, 2016. №2. С. 138–144.
17. Шикеринець В. В. Передумови розвитку етнотуризму в Карпатському регіоні / Інститут туризму Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника // Електронний ресурс. Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znppduu/du/2012_221/html/28.html
18. Шпарага Т., Михалюк М. Туризм місцями єврейських захоронень // Історія української географії. 2012. Вип. 26. С. 136–140.
19. Dnistrianskyi M., Bergkhauer O., Fodor D. Characteristics and trends of cultural tourism in Transcarpathia // 36. наук. праць Черкаського державного технологічного ун-ту. Серія: Економічні науки. Вип. 37. Частина 1. 2014. С. 67 – 76.

References:

1. Bochan I. O. Vstupne slovo pro etnoturyzm // Rozvytok etnoturyzmu: problemy ta perspektyvy: Zb. mater. Vseukr. nauk.-prakt. konf. molodykh vchenykh. Lviv, 2001. S. 1.
2. Buchko, Zh. Muzeina kulturna spadshchyna Chernivetskoï oblasti v marshrutakh etnoturyzmu // Istoriiukrainskoiheohrafiitakartohrafiï. 2010. S. 194–197.
3. Havryliuk A. Suchasnyi rozvytok ukrainskoho etnoturyzmu: zmina paradyhmy // Naukovyi visnyk Chernivetskohouniversytetu. 2013. Vyp. 665. С. 56–61.
4. Holod A. P., Mysiak O. M. Etnichniy turizm v Karpatskomu rehioni: strukturi osoblyvosti ta problemy rozvytku // Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu. Seriya: Ekonomichni nauky. 2015. Vyp. 15(1). S. 85–87.
5. Danyliuk A. H. Narodna arkhitektura Boikivshchyny. Lviv: NVF «Ukrainski tekhnolohii», 2004. 168 s.
6. Dnistrianska N. I., Dnistrianskyi M. S. Duzhe mali miski poselennia Lvivskoi oblasti: suspilno-heohrafichniy potentsial ta perspektyvy rozvytku. Monohrafiia. Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 2013. 198 s.
7. Dnistrianskyi M. S. Etnopolitychna heohrafiia Ukrainy: problemy teorii, metodolohii, praktyky. Lviv: Vydavnychiy tsentr LNU imeni Ivana Franka, 2006. 490 s.
8. Dnistrianskyi M. S. Rol riznospryamovanykh kolonizatsiinykh rukhiv v zaselenni Ukrainykh Karpat uprodovzh XIII – pershoï polovyny XIX st. Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 2019. 116 s.
9. Dudarchuk K. Festyvali yak vyd podiiievkykh turystychnykh resursiv // Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Ser. Heohrafiia. 2011. Vyp. 1 (29).S. 122–125.
10. Dutchak O. Teoretyko-metodolohichni problemy ukrainskoho etnoturyzmu: istoriohrafiia // Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istorii. 2013. Vyp. 23–24. S. 318–322.
11. Zastavetska O. V., Zastavetska L. B., Dudarchuk K. D. Natsionalno-kulturni tovarystva yak faktor rozvytku mizhnarodnoho turizmu // Podilski chytannia (Heohrafiia. Biolohiia. Ekolohiia. Okhorona pryrody). 2013. S. 69–71.
12. Kulakovska I. M. Rozvytok etnichnoho turizmu na Zhytomyrshchyni v chasy stanovlennia derzhavnosti Ukrainy / Kyivskiy natsionalnyi universytet kultury i mystetstv // Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vdakk/2012_3/26.pdf
13. Orlova M. L. Etnichniy turizm – perspektyvnyi napriamok rozvytku turizmu na Odeshchyni // IV Mizhnarodna nauk. konf. Kyiv, 2008. Vyp. 4. S. 301–303.
14. Pro kilkist ta sklad naseleння Lvivskoi oblasti za pidsumkamy Vseukrainskoho perepysu naseleння 2001 roku // Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/lviv/>
15. Rozhnova V., Teres N. Problemy ta perspektyvy rozvytku etnoturyzmu: zarubizhnyi ta ukrainskyi dosvid // Etnichna istoriia narodiv Yevropy. 2013. Vyp. 39. S. 35–44.
16. Stetsko N. P. Kontseptualni osnovy rozvytku etnofestyvalnoho turizmu v Ukraini // Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho un-tu imeni V. Hnatiuka, 2016. №2. S. 138–144.
17. Shykerynets V.V. Peredumovy rozvytku etnoturyzmu v Karpatskomu rehioni / Instytut turizmu Prykarpatskoho natsionalnoho universytetu im. Vasylia Stefanyka // Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znppduu/du/2012_221/html/28.html
18. Shparaha T., Mykhaliuk M. Turizm mistyamy yevreiskykh zakhoronen // Istorii ukrainskoi heohrafiï. 2012. Vyp. 26. S. 136–140.
19. Dnistrianskyi M., Bergkhauer O., Fodor D. Characteristics and trends of cultural tourism in Transcarpathia // Zb. nauk. Prats Cherkaskoho derzhavnogo tekhnolohichnoho un-tu. Seriya: Ekonomichni nauky. Vypusk 37. Chastyna 1. 2014. S. 67–76.

Abstract:

Natalia DNISTRIANSKA. ETHNIC TOURISM AS A PROSPECTIVE DIRECTION FOR THE DEVELOPMENT OF THE TOURISM INDUSTRY OF THE LVIV REGION UNDER THE CONDITIONS OF SOCIAL AND POLITICAL RISKS

The prospects for the development of ethnic tourism in Lviv region in the conditions of quarantine and armed resistance to russian aggression are revealed. At the same time, ethnic tourism is considered as the use of cultural resources of ethnic minorities of Ukraine in tourist activities, including visits by tourists to places of concentration of monuments of traditional culture and life of ethnographic groups of the Ukrainian people, i.e. ethnographic tourism. It is concluded that the motivations of ethnic tourism in general and ethnographic tourism in particular are both the desire for tourists to

visit places of their historical residence, and the desire to learn about the cultural characteristics of various peoples and ethnographic groups.

Considering the modern mainly monoethnic character of Lviv region, ethnographic tourism has every reason to become the basis of ethnic tourism in the region. The informational prerequisite for the organization of ethnographic tourism is ethnographic zoning, taking into account the peculiarities of Ukrainian traditional construction and local dialects, which made it possible to distinguish five ethnographic districts: Boyko's, Pidighiria's, Nadsyannia's, Roztotchia-Opillia's, Pobuzia-Styrs's. Within each of these districts, important objects for the development of ethnographic tourism have been identified. Thus, wooden churches, bell towers, museums, and artistic woodwork are of the greatest importance in the Boyko's ethnographic district. The peculiarity of the Pidighiria ethnographic district is the wide spread of folk arts and crafts (shoemaking, ceramics, embroidery), traditional production, in particular, salt. A characteristic feature of Nadsyannia is the noticeable Polish influence on the traditional culture of the Ukrainian people, which is due to both the geographical location and the placement of individual Polish settlements, which gives Ukrainian traditional culture (embroidery, carpet making, traditional sacred construction) a special flavor. The Roztotchia-Opillia ethnographic district occupies a central geographical position in the region and concentrates significant resources for the development of ethnographic tourism, among which the Museum of Folk Architecture and Life in Lviv is of leading importance. Within the boundaries of this district there are notable ancient settlements that already attract large groups of tourists, and centers of weaving and carpet making, ceramics, as well as unique temples. The Pobuzia-Styrs's ethnographic district is located in the central-northern plain part of the region and has many common features with ethnographic Volyn. Landmarks of traditional sacral construction have been preserved within this district, which are of great touristic attractiveness.

Various cultural objects of defensive, residential and sacred purpose, connected with the residence of representatives of ethnic minorities (Poles, Jews, Armenians, Germans) in the region in the past, have every reason to be the objects of interest of foreign and Ukrainian tourists in Lviv region. On the basis of the interconnected use of ethno-cultural resources of the region, it is already possible to plan tourist routes of various lengths, taking into account the possibility of combining different types of tourism, as well as the basic importance of such nodal tourist and recreational centers as Lviv, Truskavets, Morshyn.

Keywords: ethnic tourism, ethnographic tourism, cultural and tourist resources, ethnographic regions of Lviv region, cultural sights of ethnic minorities in Lviv region.

Надійшла 12.03.2023р.

УДК 911.2:[379:745/749(477.82)]

DOI:<https://doi.org/10.25128/2519-4577.23.1.15>

Андрій МЕЛЬНИК, Ірина ЄРКО, Надія МЕЛЬНИК, Роман КАЧАРОВСЬКИЙ

ОСЕРЕДКИ АВТЕНТИЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК СЕКТОР КРЕАТИВНИХ ІНДУСТРІЙ

Визначено сучасну структуру народних художніх промислів Волині, окреслено основні види та осередки художніх народних промислів, що зустрічаються на території Волинської області. Розкрито підприємницький потенціал осередків художніх народних промислів як сектору креативних індустрій. Вивчення особливостей та закономірностей розміщення осередків художніх народних промислів дозволить розширити номенклатуру наявних туристичних маршрутів, створити належну туристичну інфраструктуру поблизу цих об'єктів. Проведено аналіз коефіцієнту забезпеченості даним видом туристично-рекреаційних ресурсів як підґрунтя розвитку пізнавального туризму. Запропоновано комплекс заходів, що дозволять підвищити роль осередків художніх народних промислів у системі пізнавальних туристичних маршрутів, і відповідно збільшити кількість туристів на Волині, сформувавши позитивний імідж краю.

Ключові слова: художні народні промисли, автентична продукція, пізнавальний туризм, креативні індустрії, Волинська область.

Постановка наукової-практичної проблеми та її значення. Волинська земля багата природними ресурсами, що складають основу її туристичного потенціалу, проте вагоме місце у розвитку галузі туризму регіону посідають історико-культурні рекреаційні ресурси, що формують підґрунтя функціонування пізнавального туризму. Окрему нішу в системі історико-культурних туристичних ресурсів займають зразки нематеріальної культурної спадщини – народні художні промисли, що дозволяють

дослідити традиції та колорит волинян, скласти уяву про особливості побуту краю. Культурна компонента історико-культурної спадщини здатна створити жваву зацікавленість потенційних туристів у пізнанні вікової історії рідного краю.

Аналіз останніх досліджень із проблеми. Історико-культурна спадщина Волині стала предметом досліджень переважно істориків, краєзнавців, культурологів. Як туристично-рекреаційний ресурс історико-культурні об'єкти

частково вивчені у монографіях Я. Б. Олійника [15], В. І. Павлова [16], Л. М. Черчик [16; 22], І. В. Єрко [22]. Геопросторове відображення цих досліджень було включене до видання Волинського національного університету імені Лесі Українки «Атлас історії культури Волинської області» [2], а також «Волинська область: Географічний атлас: моя мала Батьківщина» [3]. На сучасному етапі дослідження питання географії функціонування осередків художніх народних промислів присвячена незначна увага. Окремі напрацювання з даної проблематики в розрізі окремих ОТГ Волинської області містяться у наукових працях Н. В. Чир [1; 7-8; 23], З. К. Карпюк [1; 23], І. В. Єрко, Р. Є. Качаровський, О. В. Антипюк [1; 7-8; 23].

Актуальність і новизна дослідження.

Про підвищення ролі творчих індустрій свідчать дані ООН, про те, що обсяг світового ринку творчих індустрій за 10 років зріс удвічі [12]. Подальше відродження та прогресивний розвиток ремесел дозволить істотно покращити базу пізнавального туризму Волинської області, що, у свою чергу, дозволить збільшити кількість потенційних туристів. Вивчення особливостей та закономірностей розміщення осередків художніх народних промислів дозволить розширити номенклатуру наявних туристичних маршрутів, створити належну туристичну інфраструктуру поблизу цих об'єктів, що дозволить збільшити потік туристів, а, отже, і дохід місцевих органів влади. Тому проведення цих досліджень є актуальним і своєчасним.

Мета і завдання, матеріали та методи дослідження. Мета дослідження полягає в аналізі особливостей розміщення осередків художніх народних промислів на території Волинської області, їхньої ролі у формуванні туристичних маршрутів пізнавального характеру. Для вирішення поставлених завдань проведений аналіз наявних картографічних матеріалів, досліджено інформаційний матеріал Міністерства культури та інформаційної політики України, Головного управління статистики у Волинській області, Управління культури, з питань релігії та національностей Волинської обласної державної адміністрації та їх підрозділів при районних державних адміністраціях, інтернет-порталів територіальних громад.

Викладення основного матеріалу і обґрунтування результатів дослідження. Відповідно до Закону України «Про народні художні промисли» [19] народний художній промисел – творча та виробнича діяльність, метою якої є створення художніх виробів декоративно-вжиткового призначення, що здійснюється на основі колективного освоєння і спадкоєм-

ного розвитку традицій народного мистецтва у певній місцевості у процесі творчої праці майстрів народних художніх промислів [1; 9]. Народні художні промисли, народні ремесла – різноманітні культурні техніки виготовлення сувенірних або господарських виробів із звичайних підручних матеріалів з використанням нескладних побутових інструментів. Цей вид промисловості славиться можливістю креативного підходу до роботи за допомогою власних умінь та кмітливості. Обмеженого переліку матеріалів для творчості немає, але найчастіше для створення робіт люди використовують дерево, тканину, папір, метал або пластмасу. Готові вироби несуть у собі не лише естетичне, але й побутове значення для практичного застосування [1-2; 7-8]. Упродовж століть тисячі майстрів – килимарниці, вишивальниці, ткачі, гончарі, різьбярі по дереву, кістці та рогу, майстри декоративного розпису, склороби-гутники, золотарі-ювеліри, ковалі, майстри лозоплетіння і художньої обробки шкіри та багатьох інших професій – створювали речі, необхідні людям у побуті. Кращі з них ми називаємо тепер творами народного мистецтва.

Народні художні промисли в Україні є невід'ємною складовою української культури, вони увібрали в себе риси, притаманні окремим етнографічним регіонам країни і є специфічною складовою історико-культурних рекреаційних ресурсів, однією з найцікавіших у творчості народу [7-8; 10; 12; 17]. Вони існують завдяки спадковості традицій, які передаються із покоління в покоління, розкриваючи самотність і колорит кожного етнографічного регіону. Декоративно-прикладне мистецтво області різноманітне за формою та змістом. Найпоширенішими видами є вишивка, шевство, ткацтво, писанкарство, бондарство, лозоплетіння, плетіння з соломи, різьблення по дереву, гончарство, ковальство [1-3; 10; 13-14; 21-22] тощо.

У загальній структурі експорту України продукція народних промислів і творів мистецтва охоплює лише 0,14 % світового експорту. Для Волинського краю характерним є близько 15 видів художніх промислів. Вдалим прикладом використання творчих індустрій на території України є формування творчих кластерів на базі осередків ремесел «Сузір'я» на Івано-Франківщині, «Оберіг» на Хмельниччині, «Славутич» на Київщині. Їх позитивний досвід можна і треба втілювати на території досліджуваного регіону [12].

Вишивка – один із найпоширеніших видів народного декоративного мистецтва українців; орнаментальне або сюжетне зображення на тканині, шкірі, виконане різними ручними або

машинними швами. Вишивку використовують в українському народному побуті передусім на предметах одягу, в основному на жіночих і чоловічих сорочках. Крім того, вишивки поширені на предметах домашнього вжитку, як наліжники, обруси, наволочки, рушники тощо [1-3; 7]. Композиційне вирішення української вишивки відзначається безмежною фантазією та колоритом. І все ж переважає стрічкова, букетна і вазонна композиції. Кольори української вишиванки загалом відомі в обмеженій кількості й гармонійних сполуках. Найбільше уживані чорна і червона барва або чорна, червоногаряча і жовта. Вишивка сьогодні живе, розвивається, збагачується новими аспектами. Сьогоднішня українська вишивка – результат унікальної духовно-матеріальної еволюції народу [1-3; 7; 10; 13].

Волинська вишивка має багаті та древні традиції, які видно в техніках вишивання, особливій кольоровій гамі, орнаментально-композиційних рішеннях. Найбільш поширені техніки вишивання – це «занизування» («низь»), «хрестик», «гладь». У вишивці переважає насичений червоний колір з крапленнями синього та чорного. Також характерною була вишивка білими нитками – «настилуванням» (лічильною гладдю) у поєднанні з ажурним шиттям: «коленням», «мереженням», «вирізуванням». У ній використовувались зоологічні мотиви, зокрема зображення птахів. На півдні області переважали чорно-червоні кольори, частими були вишивки в чотирьох і більше кольорах. Домінуюча техніка – «хрестик». Переважали рослинні, особливо квіткові орнаменти [5; 10]. Осередки вишивки розміщені по території усєї Волині, найбільше їх на півдні області та на Поліссі. Найвідоміші центри знаходяться у сс. Жашковичі (Павлівська ТГ), Маньків (Затурцівська ТГ), Мишів (Іваничівська ТГ), Овадне (Оваднівська ТГ), Крухуничі (Локачинська ТГ) Володимир-Волинського; Мостище (Камінь-Каширська ТГ), Седлище (Любешівська ТГ), Прилісне (Прилісенська Камінь-Каширського; Вишнів (Вишнівська), Рокита (Дубечненська), Річиця, Замшани (Забродівська ТГ), Здомишель (Ратнівська ТГ), Купичів, Туропин (Турійська ТГ) Ковельського; Журавники (Горохівська ТГ), смт Колки (Колківська ТГ), Вигуричі, Колодеже (Городищенська ТГ), Забороль (Луцька ТГ), Залісці (Копачівська ТГ) Луцького районів [1-4; 6-7; 9-10; 201-22].

Чоботарство або шевство – традиційне ремесло, що являє собою мистецтво виготовлення взуття різних призначень і видів [1; 10; 13]. Взуттям на Волині та Поліссі побутовали личаки та постолі, а також чоботи й жіночі

черевики на шнурівках. Відомі осередки шевства на півдні області: смт Іваничі (Іваничівська ТГ) Володимир-Волинського району; мм. Берестечко (Берестечківська ТГ) Луцького району. Ручне виготовлення взуття шевцями майже зникло, витіснене індустріальним виробництвом за допомогою верстатів і операційних ліній. Також зник і кустарний, одиночний спосіб виробництва взуття, поступившись місцем великим компаніям-виробникам [1-4; 6-7; 9-11; 21-22].

Осередками писанкарства є: сс. Затурці (Затурцівська ТГ), смт Іваничі (Іваничівська ТГ), Нехвороща, Селець (Зимнівська ТГ), Пархоменкове (Устилузька ТГ) Володимир-Волинського району; смт Маневичі (Маневицька ТГ) Камінь-Каширського; Вівчиськ (Голобська ТГ), Замлиння (Вишнівська ТГ), Колодяжне (Колодяженська ТГ) Ковельського району; Борисковичі (Мар'янівська ТГ), Гірка Полонка, Озеряни (Боратинська ТГ), Годомичі (Колківська ТГ), Забороль, м. Луцьк (Луцька ТГ), Печихвости (Горохівська ТГ), м. Рожище (Рожищенська ТГ), Тростянець (Ківерцівська ТГ) Луцького району [1-4; 6; 9-11; 21-23].

Ткацтво – виготовлення суворох (необроблених) текстильних тканин на ткацькому верстаті шляхом їх взаємного переплетення. Це одне з найдавніших ремесел. Як давній спосіб виготовлення тканин і сьогодні поширене на Волині. Серед художнього ткацтва найбагатшими є килимові вироби – килими, гобелени, доріжки. Із збережених пам'яток народного килимарства відомі гобелени, виткані в м. Горохові (Горохівська ТГ) (XVII–XVIII ст.). Сьогодні хороші зразки ткацького мистецтва (килими, рушники, рядна) можна побачити в м. Володимир-Волинському, сс. Войнин, Павловичі (Затурцівська ТГ), Старий Загорів (Локачинська ТГ) Володимир-Волинського району; Проходи, Угриничі (Любешівська ТГ), Великий Обзир, м. Камінь-Каширський, Невір, Хотешів (Камінь-Каширська ТГ) Личини (Сошиченська ТГ), Прилісне (Прилісенська ТГ) Камінь-Каширського; смт Турійськ (Турійська ТГ) Хворостів (Вишнівська ТГ) Ковельського району; Гірка Полонка (Боратинська ТГ), м. Луцьк (Луцька ТГ), Семки (Колківська ТГ), смт Цумань (Цуманська ТГ) Луцького району [1-4; 6; 9-11; 22].

Макраме – відома з давнини техніка вузлового плетіння. Ймовірно, що техніка якимось пов'язана з технікою створення тканин без використання ткацького верстата [1-2; 6]. На території Волинської області осередки макраме збереглися в сс. Забороль (Луцька ТГ) та Воротнів (Підгайцівська ТГ) Луцького району

[1-4; 6; 9-11; 22].

Бондарство – вид деревообробного промислу, пов'язаний з виготовленням місткостей – бочок, діжок, барил, цебер тощо. Порівняно з теслярством та іншими деревообробними промислами бондарство на Волині поширилося пізніше, проте набуло значного розвитку, особливо на Поліссі. Єдиний осередок бондарства на Волині зберігся в с. Хопнів (Ківерцівська ТГ) Луцького району [1-4; 8-11; 21; 22].

Столярство – найпоширеніша галузь виробництва з виготовлення хатнього начиння з дерева – лав, ослонів, скринь, столів, табуреток та стільців, мисників, ліжок, крім цього віконних рам, рамок для вуликів, дерев'яних частин борін та плугів. Одна із важливих умов столярства, що відзначена ще у цехових статутах, – виготовлення виробів без жодного цвяха за допомогою столярних з'єднань на клею. Волинська земля багато осередками столярства: м. Камінь-Каширський, с. Велика Глуша (Камінь-Каширська ТГ), Ветли (Любешівська ТГ) Камінь-Каширського району; м. Ковель (Ковельська ТГ), Велимче (Велимчанська ТГ), смт Головне, Скрипиця (Головненська ТГ), Смолярі (Старовижівська ТГ), Уховецьк (Колодяжненська ТГ) Ковельського району; Гораймівка, Нічогівка (Колківська ТГ), м. Берестечко, (Берестечківська ТГ), смт Цумань (Цуманська ТГ) Луцького району [1-4; 8-11; 21; 22]

Різьблення по дереву є одним із видів художньої обробки дерева поряд з випилюванням, токарною обробкою. Майстри щедро оздоблювали різьбленням предмети побутового і господарського призначення [10; 13]. Донині збереглися унікальні зразки різьблених виробів – чумацьких маж, саней, різного хатнього начиння, предметів домашнього вжитку. Серед видів різьблення виділяють також випилювання лобзиком по дереву, осередок розташований в с. Древині (Іваничівська ТГ) Володимир-Волинського району. На сьогодні зберігся іконостас Богородчанської церкви та престол Загорівського монастиря, їх тонка різьба доповнена живописними шедеврами Йова Кондзелевича. Основні ознаки поліської різьби – нерясність і нечисленність мотивів [9; 11]. Традиції волинської різьби продовжують майстри в різних частинах області, переважно в лісовій місцевості: м. Нововолинськ (Нововолинська ТГ) Володимир-Волинського району; смт Маневичі, с. Граддя, (Маневицька ТГ), Прилісне (Прилісенська ТГ) Камінь-Каширського району; м. Ковеля (Ковельська ТГ), с. Перевали (Турійська ТГ), Седлище (Старовижівська ТГ) Ковельського району; м. Ківерці (Ківерцівська ТГ), смт Торчин (Торчинська ТГ), с. Грузятин

(Колківська ТГ), с. Мстишин (Боратинська ТГ) Луцького району [1-4; 8-11; 21; 22].

Лозоплетіння – це виготовлення господарсько-побутових та художніх виробів з різноманітної еластичної сировини, одне з найдавніших ремесел. Воно виникло, як і кераміка, раніше, ніж обробка дерева, металу, що потребували відповідних знарядь виробництва [1-3; 10; 13]. Вироби використовували для збереження, транспортування та перенесення продуктів, для виготовлення огорож, господарських приміщень. Лозоплетіння розвивалося в тих місцевостях, де росла лоза. В основі конструкції форм предметів лежить їхня практична доцільність. Найбільш поширеним є виготовлення кошиків, квітів, хлібниць, підставок для вазонів, бутлів, підносів [10; 13]. У Волинській області осередки представлені переважно у південних районах та на Поліссі, зокрема це сс. Мишів (Іваничівська ТГ) Володимир-Волинського району; Галузія (Прилісенська ТГ) Камінь-Каширського району; с. Видраниця (Забродівська ТГ) Ковельського району; Воротнів (Підгайцівська ТГ), Мстишин (Боратинська ТГ) Луцького району. Крім того на Волині, функціонує осередок соломоплетіння у с. Купичів (Турійська ТГ) Ковельського району [1-4; 8-11; 21-22].

Гончарство – виготовлення керамічних виробів, посуду, кахлів, іграшок, прикрас, сувенірів тощо з гончарної глини. На Волині осередки гончарства представлені на півночі в с. Рокита (Дубечненська ТГ) Ковельського району, на півдні в с. Кульчин (Луцька ТГ) Луцького району [1-4; 8-11; 21-22].

Ковальство – обробка металу способом кування. Виробництво заліза та його обробка методом гарячої ковки були відомі на землях сучасної України ще задовго до н. е., що значною мірою було зумовлене багатими покладами червоного і бурого залізняка та болотяних руд [11]. Єдиний осередок ковальства на Волині зберігся в с. Хопнів (Ківерцівська ТГ) Луцького району [1-4; 8-11; 21-22].

Художня обробка шкіри значного розвитку досягла ще в давньоруський період, чому сприяли розвинуте тваринництво, значна кількість звірів у лісах та кліматичні умови, що вимагали теплового сезонного одягу [1-4; 10; 12]. На Волині вичинкою шкіри займаються в сс. Велика Глуша (Камінь-Каширська ТГ) Камінь-Каширського району; Мельниця (Ковельська ТГ) Ковельського району; мм. Берестечко (Берестечківська ТГ), Горохів (Горохівська ТГ), Луцьк (Луцька ТГ) Луцького району [1-4; 8-11; 21-22].

Головними районами обробки каменю

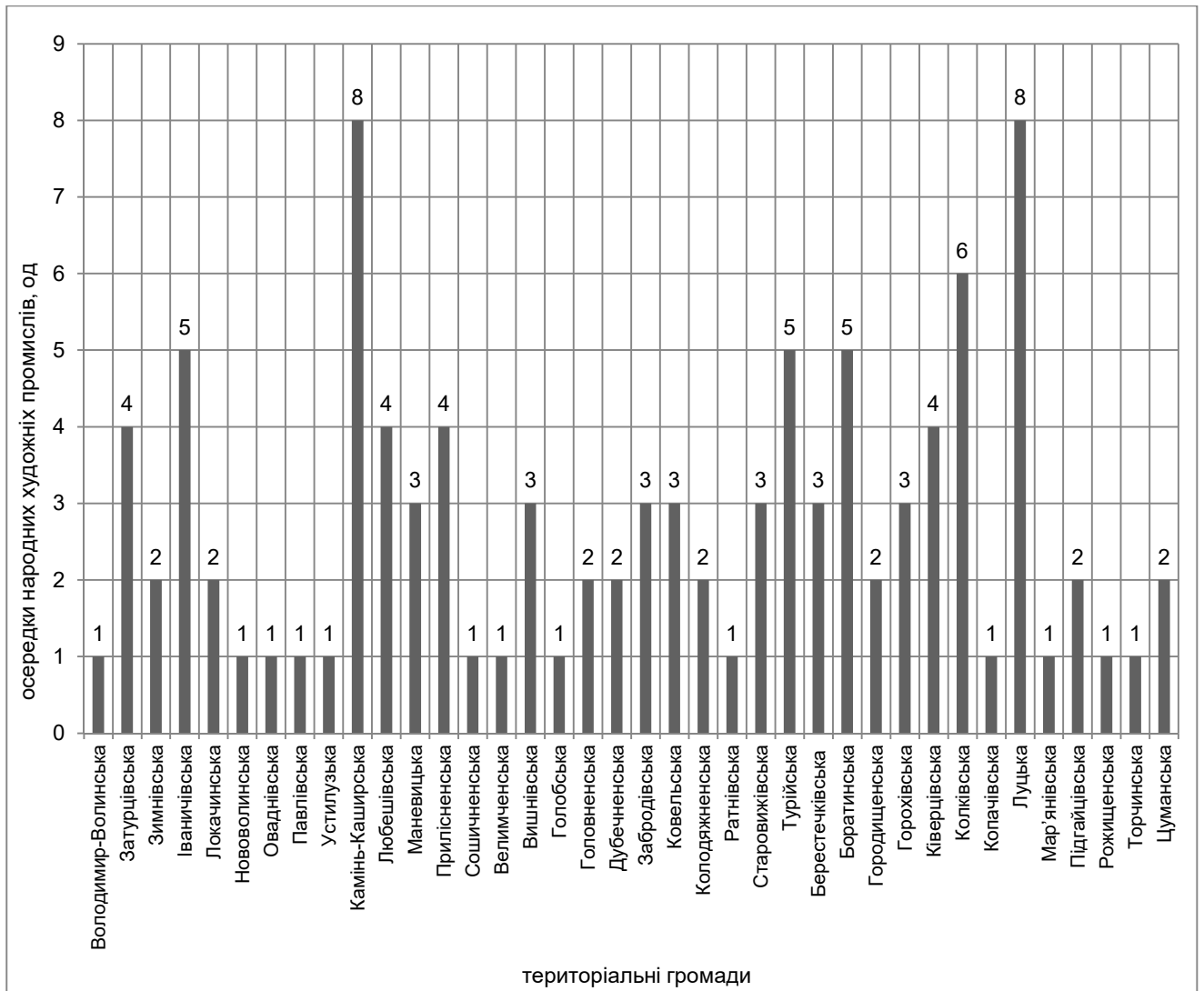

Рис. 1. Геопросторове розміщення осередків народних художніх промислів в розрізі територіальних громад (складено авторами на основі [1-9; 11; 14-15; 17; 20; 21-22])

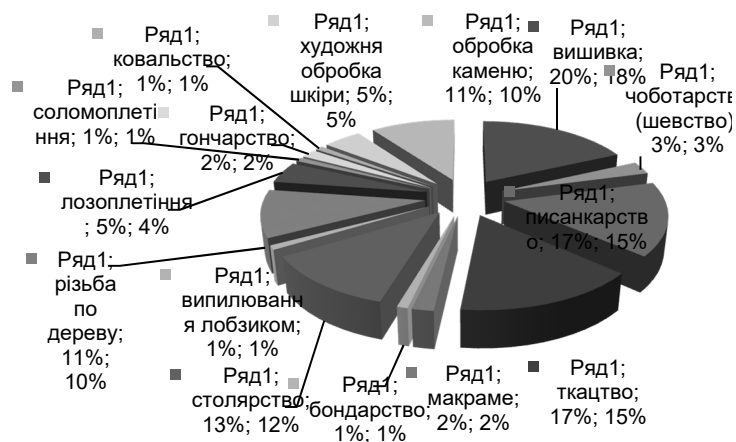

Рис. 2. Структура художніх народних промислів Волинської області (складено авторами на основі [1-9; 11; 21-22])

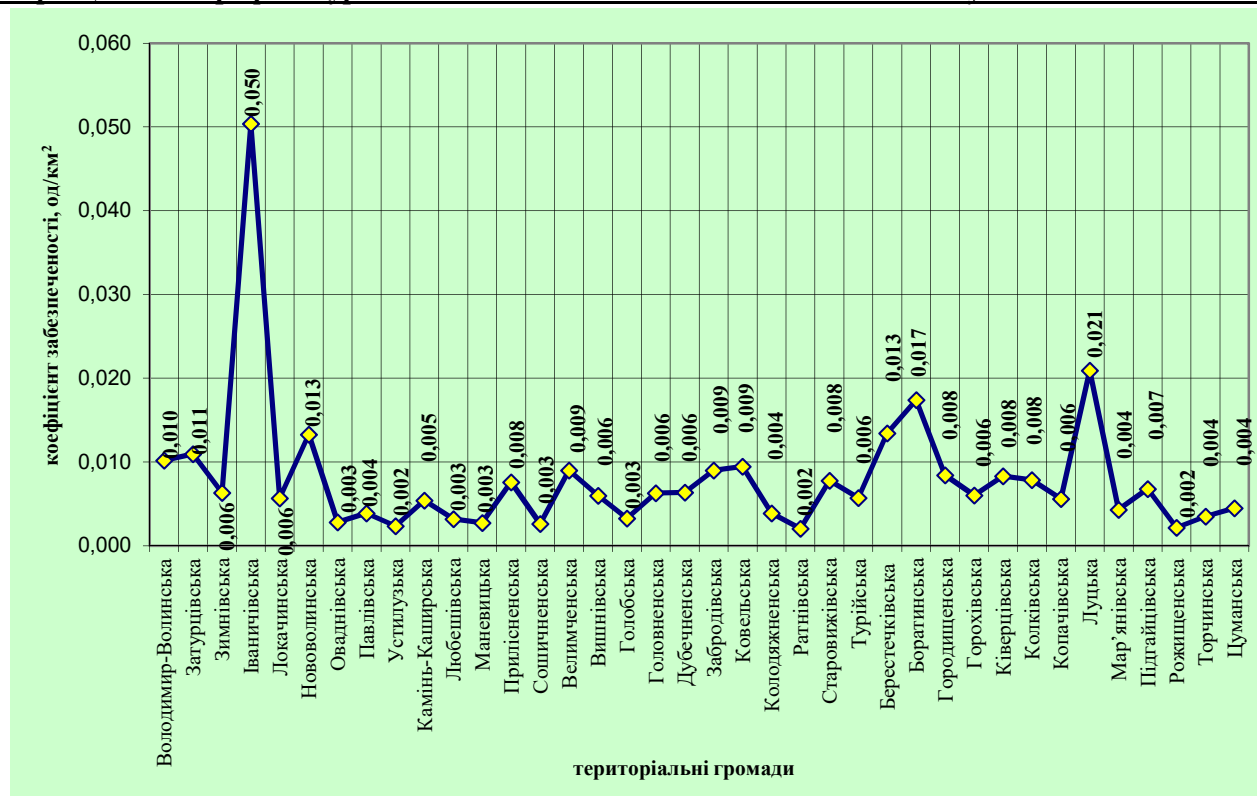

Рис. 3. Коефіцієнт забезпечення територіальних громад Волинської області осередками народних художніх промислів (складено авторами на основі [1-9; 11; 21-22])

були Поділля, Волинське Полісся, Нижнє Подніпров'я, Одещина, Карпати. На території Волині воно поширене в с. Мизове (Старовижівська ТГ) Ковельського району [1-4; 8-10; 20-21].

Загалом на території області розміщено 103 осередки народних художніх промислів у всіх чотирьох адміністративних районах [20] (рис.1) та 38 територіальних громадах (70 %) із 54 утворених ТГ [17]. Найбільша їх кількість зосереджена у Луцькому районі – 39 осередків (38 %), а найменша відповідно у Володимир-Волинському районі – 18 осередків (17 %) районах. Лише у Камінь-Каширському районі народні художні промисли розміщені у 100 % громад. Для більшості громад характерним є наявність одного-двох осередків, проте існують ТГ, де їх істотно більше, наприклад у Луцькій та Камінь-Каширській – по вісім, у Колківській – шість, у Боратинській, Іваничівській та Турійській – по п'ять.

У регіоні представлено 15 видів народних художніх промислів, переважаючими є осередки вишивки (21), писанкарства (18), ткацтва (18) та столярства (13), найменше – бондарства, випилювання лобзиком, соломоплетіння, ковальства та обробки каменю – по одному. Для Володимир-Волинського району характерним є переважання осередків вишивки (28 % осередків у громаді), писанкарства (28 %) та ткацтва (22 %), у Камінь-Каширському – безза-

перечним лідером є ткацтво – вісім осередків або 40%, водночас у Ковельському – домінуючі позиції займають вишивка (27 %) та столярство (23 %), для Луцького – писанкарство (23 %) та вишивка (15 %) є основними осередками. Частка кожного виду промислів у загальній структурі показана на рис. 2.

Нерівномірність розміщення осередків в розрізі адміністративних одиниць впливає і на коефіцієнт забезпеченості територій (рис. 3) осередками промислів як елементів пізнавального туризму. На рис. 3 чітко диференціюється розшарування коефіцієнтів забезпеченості цими об'єктами туризму. У більшості громад він складає від 0,002 до 0,010 од./км². Але існує шість громад, де прослідковується перевищення середніх показників від 0,011 до 0,050 од./км², зокрема найвищі вони у Іваничівській громаді (Володимир-Волинський район) – 0,050 од./км², Луцькій – 0,021 од./км² та Боратинській громаді – 0,017 од./км² (Луцький район).

Провівши аналіз розміщення основних осередків народних художніх промислів, слід відзначити, що вони поширені по всій території Волинської області, мають широкий видовий склад та функціональне призначення. Всі ці промисли вже нині слід включити до туристичних та екскурсійних маршрутів, сформованих як на місцевому (районному), так і загальнообласному рівнях.

Висновки. Найбільш потужні у виробничому та пізнавальному плані об'єкти необхідно долучити до загальнодержавних та транскордонних програм туристичної співпраці. Якнайшвидше на обласному рівні слід розробити програму підтримки існування, відродження, народних промислів як об'єктів історико-культурної та краєзнавчої спадщини Волині, а отже реальних об'єктів туризму. В рамках заходів, передбачених програмою розвитку туризму та рекреації Волинської ОДА, потрібно забезпечити бюджетне фінансування та пріоритетні можливості залучення грантових коштів та іноземних інвестицій для створення належної інфраструктури цих осередків та забезпечення відповідних умов відвідання їх туристами (побудова засобів розміщення, обслуговування та транспортної мережі). Окремим пунктом стоїть сприяння створенню центрів художніх промислів (на кшталт, Опішні, Ізи, Коломиї, Петриківки, які відомі не тільки вітчизняному туристу, але й закордоном, науково-дослідних та музейних установ як музей «Писанка» у м. Коломиї Івано-Франківської області) по вивченню історії, традицій та процесу виготовлення виробів ужиткового мистецтва.

На основі проведених досліджень варто створити навчальні центри, де кожен охочий міг би досягнути мистецтво створення художніх народних промислів. Слід розглянути можл-

вість створення мережі спеціалізованих торговельних закладів, які б спеціалізувалися на продажі сувенірної продукції, формуванні замовлень певних окремих видів промислів чи індивідуальної продукції, ексклюзивних речей, сприяли б популяризації народно-прикладного мистецтва, містили базу майстрів народних художніх промислів, проводили майстер-класи, спрямовані на вивчення певних технік створення цих виробів.

Дуже важливою складовою є інформаційно-рекламна політика в даній галузі, яка б була спрямована на популяризацію пізнавального аспекту функціонування осередків художніх народних промислів. Водночас для формування позитивного іміджу регіону, необхідно забезпечити інформування населення та потенційних туристів за допомогою картографічного матеріалу (зокрема інтерактивного), друкованої продукції (буклетів, флаєрів), засобів ЗМІ про ці об'єкти та локації.

Перспективи використання результатів дослідження. Розвиток осередків художніх народних промислів та ремесел в межах Волинської області є одним з найперспективніших напрямів ревіталізації території, може створити передумови для покращення дизайну середовища, а отже, підвищити рівень привабливості територій для проживання, сприяти акумулюванню людського потенціалу.

Література:

1. Антишок О., Качаровський Р.С., Чир Н.В., Карпюк З.К., Єрко І.В. Народні художні промисли Полісся як елемент етнотуризму (на прикладі ОТГ Волинської області). *Розвиток мистецьких осередків як засіб збереження етнокультури Гуцульщини* : матер. наук.-практ. конф. у рамках проведення Міжнар. мистец. форуму «Барви Карпат» (с. Яворів, Косівський район, Івано-Франківська область, 20 вересня 2019 року). Косів : ПП «Писаний камінь», 2019. С. 52-59.
2. Атлас історії культури Волинської області / відп. ред. Ф. В. Зузук. Луцьк : Ред.-вид. від. «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. 112 с.
3. Волинська область: Географічний атлас: Моя мала Батьківщина / відп.ред. Т. В. Погурельська К. : Вид-во «Мапа», 2009. 20 с.
4. Володимир-Волинська РДА URL: <http://www.vvadm.gov.ua/> (дата звернення 12.01.2022 р.).
5. Децентралізація влади URL:<http://decentralization.gov.ua/region/item> (дата звернення 28.01.2022 р.).
6. Камінь-Каширська РДА URL:<http://kamadm.gov.ua/> (дата звернення 18.01.2022 р.).
7. Качаровський Р.С., Антишок О.В., Чир Н.В., Єрко І.В. Осередки вишивки Волинської області як об'єкти пізнавального туризму. *Географія та туризм*: матер. Міжн. наук.-практ. інт.-конф., 26 лютого 2020 року : зб. наук. праць. Харків, 2020. С. 162-169.
8. Качаровський Р.С., Антишок О.В., Чир Н.В., Єрко І.В. Осередки художньої обробки дерева як об'єкти пізнавального туризму Волинської області. *Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації* : матер. Міжн. наук.-практ. ін.-конф., 31 січня 2020 р. : зб. наук. пр. Переяслав, 2020. Вип. 55. С. 31-34.
9. Ковельська РДА URL:<http://koveladm.gov.ua/> (дата звернення 28.01.2022 р.).
10. Лозко Г.С. Види народних ремесел та художніх промислів. *Українське народознавство. К., 1995. С. 269.*
11. Луцька РДА URL:<http://lutskadm.gov.ua/> (дата звернення 18.01.2022 р.).
12. Мельник А. В., Мельник Н. В., Качаровський Р. С. Перспективи формування творчих кластерів на базі осередків художніх народних промислів Волинської області. *The 1 International Science Conference on Multidisciplinary Research*, January 19-21, 2021, Berlin, Germany. P. 319-321. DOI - 10.46299/ISG.2021.I.I
13. Мікула Н., Данацко О. Кластери народних промислів у підвищенні міжнародної конкурентоспроможності регіону. URL: http://ierjournal.com/journals/12-13/2010_9_Mikula.pdf (дата звернення 10.01.2022 р.).
14. Міністерство культури та інформаційної політики України URL: <https://mkip.gov.ua/> (дата звернення 10.01.2022 р.).
15. Олійник Я.Б., Єрко І.В. Суспільно-географічне дослідження туристичної інфраструктури Волинської області : монографія. Луцьк : ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2014. 164 с.
16. Павлов В. І. Черчик Л. М. Рекреаційний комплекс Волині: теорія, практика, перспективи : монографія. Луцьк : Надстир'я, 1998. 124 с.
17. Про добровільне об'єднання територіальних громад. Закон України від 05.02.2015 р. № 157-VIII. *Відомості БРУ*. 2015. № 13. 91 с.

18. Про культуру. Закон України від 14.12. 2010 року № 2778-VI. *Відомості ВРУ*. 2011, № 24. 169 с.
19. Про народні художні промисли. Закон України від 21.06. 2001 року № 2547-III. *Відомості ВРУ*. 2001. № 41. 199 с.
20. Про утворення та ліквідацію районів. Постанова Верховної ради України від 17.07.2020 р. № 807-IX. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20#Text> (дата звернення 22.01.2022 р.).
21. Управління культури з питань релігій та національностей Волинської ОДА URL: <https://voladm.gov.ua/category/upravlinnya-kulturi-z-pitan-religiy-ta-nacionalnostey/1/> (дата звернення 22.01.2022 р.).
22. Черчик Л.М., Міщенко О.В., Єрکو І.В. Туристично-рекреаційний комплекс Волинської області: передумови розвитку : монографія. Частина 1. Луцьк : Східноєвропейський нац. ун-тет імені Лесі Українки, 2014. 128 с.
23. Чир Н. В., Качаровський Р. Є., Карпюк З. К., Антипюк О. В., Єрکو І. В. Осередки писанкарства як потенційні об'єкти туризму Волинської області. *Наука і молодь в XXI сторіччі* : матер. V Міжнар. молодіж. наук.-практ. інтернет-конференції. (Полтава, 05 грудня 2019). 2019. С. 364-367.

References:

1. Antypuk, O. V., Kacharovskiy, R. Ye., Chyr, N. V., Karpiuk, Z. K., Yerko, I. V. (2019). Folk arts and crafts of Polissya as an element of ethnotourism (on the example of OTG of Volyn region). *Development of art centers as a means of preserving Hutsul ethnoculture*. Kosiv: PE "Written Stone". 52-59 [in Ukrainian].
2. Atlas of the history of culture of the Volyn region. (2008). Lutsk: Editorial and Publishing Department "Tower" of Lesya Ukrainka Volyn National University [in Ukrainian].
3. Volyn region: Geographical atlas: My little homeland. (2009). Kyiv: Publishing House "Map" [in Ukrainian].
4. Volodymyr-Volynsk DSA URL: <http://www.vvadm.gov.ua/> [in Ukrainian].
5. Decentralization of power URL:<http://decentralization.gov.ua/region/item> [in Ukrainian].
6. Kamin-Kashirsk DSA URL:<http://kamadm.gov.ua/> [in Ukrainian].
7. Kacharovskiy, R. Ye., Antypuk, O. V., Chyr, N. V., Yerko, I. V. (2020). Embroidery centers of Volyn region as objects of cognitive tourism. *Geography and tourism*. Kharkiv. 162-169 [in Ukrainian].
8. Kacharovskiy, R. Ye., Antypuk, O. V., Chyr, N. V., Yerko, I. V. (2020). Centers of artistic woodworking as objects of cognitive tourism of Volyn region. *Trends and prospects of the development of science and education in the context of globalization*, 55. 31-34 [in Ukrainian].
9. Kovel DSA URL:<http://koveladm.gov.ua/> [in Ukrainian].
10. Lozko, H. S. (1995). Types of folk crafts and arts and crafts. *Ukrainian ethnography*. Kyiv [in Ukrainian].
11. Lutsk DSA URL:<http://lutskadm.gov.ua/> [in Ukrainian].
12. Melnyk, A. V., Melnyk, N. V., Kacharovskiy, R. Ye. (2021). Prospects for the formation of creative clusters on the basis of centers of folk arts and crafts of Volyn region. *The I International Science Conference on Multidisciplinary Research*. 319-321. DOI - 10.46299/ISG.2021.I.I [in Ukrainian].
13. Mikula, N., Danatsko, O. Clusters of folk crafts in increasing the international competitiveness of the region. URL: http://iejjournal.com/journals/12-13/2010_9_Mikula.pdf [in Ukrainian].
14. Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine. URL: <https://mkip.gov.ua/> [in Ukrainian].
15. Oliinyk, Ya. B., Yerko, I. V. (2014). Socio-geographical study of the tourist infrastructure of the Volyn region. Lutsk : PJSC "Volyn Regional Printing House" [in Ukrainian].
16. Pavlov, V. I., Cherchuk, L. M. (1998). Lutsk: Nadstyria [in Ukrainian].
17. About voluntary association of territorial communities. Law of Ukraine of February 5, 2015 № 157-VIII. *Information of the Verkhovna Rada*, 13. [in Ukrainian].
18. About culture. Law of Ukraine of 14.12. 2010 № 2778-VI. *Information of the Verkhovna Rada*, 24. [in Ukrainian].
19. About folk arts and crafts. Law of Ukraine of 21.06. 2001 N 2547-III. *Information of the Verkhovna Rada*, 41. [in Ukrainian].
20. About formation and liquidation of areas. Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20#Text> [in Ukrainian].
21. Department of Culture on Religions and Nationalities of Volyn Regional State Administration URL:<https://voladm.gov.ua/category/upravlinnya-kulturi-z-pitan-religiy-ta-nacionalnostey/1/> [in Ukrainian].
22. Cherchuk, L. M. Mishchenko, O. V., Yerko, I. V. (2014). Tourist and recreational complex of Volyn region: prerequisites for development. Lutsk: Eastern European Nation. Lesya Ukrainka University [in Ukrainian].
23. Chyr, N. V., Kacharovskiy, R. Ye., Karpiuk, Z. K., Antypuk, O. V., Yerko, I. V. (2019). Easter painting centers as potential objects of tourism in Volyn region. *Science and youth in the XXI century*. 364–367 [in Ukrainian].

Abstract:

Melnyk A., Yerko I., Melnyk N., Kacharovskiy R. CENTERS OF AUTHENTIC PRODUCTS OF VOLYN REGION AS A SECTOR OF CREATIVE INDUSTRIES

The article examined the definitions of the term "folk art industries" according to the legislation of Ukraine. Folk art works in Ukraine are an integral part of Ukrainian culture, they have taken into themselves the features inherent in separate ethnographic regions of the country and are a specific component of historical and cultural recreational resources, one of the most interesting in the people's creativity. The focus of attention is directed on authentic products of Volyn, which forms a brand of Ukrainian industries. The samples of intangible cultural heritage occupy a separate niche in the system of historical and cultural tourist resources – folk art industries, which allow to study traditions and hue of Volhynians, to make an idea about the peculiarities of life of the region. The UN data show that the global market of creative industries has doubled in the last ten years.

The modern structure of folk art works of Volyn has been defined, the main kinds and centers of folk art, which are found in the territory of Volyn region, are outlined by a brief characteristic of each of them. The entrepreneurial potential of the art folk industries centers as a sector of creative industries has been discovered. The peculiarities of the spatial location of the centers of artistic folk industries on the territory of the region are analyzed in terms of administrative districts and territorial communities. Study of peculiarities and regularities of accommodation of centers of artistic folk crafts will allow to expand the range of available tourist routes, to create a proper tourist infrastructure near these centers.

The analysis of the supply ratio of this type of tourist-recreational resources as a basis for development of cognitive tourism was carried out. The proposed measures will allow to increase the role of these objects in the system of recognizable tourist routes, which in turn will allow to increase the number of tourists in Volyn, and thus to improve the financial condition and create a positive image of the region.

On the basis of the conducted research, it is worth creating training centers where anyone who wants to could learn the art of creating artistic folk crafts. It is necessary to consider the possibility of creating a network of specialized trade establishments that would specialize in the sale of souvenir products, the formation of orders for certain individual types of crafts or individual products, exclusive items, would contribute to the popularization of folk and applied arts, contain a base of masters of folk arts and crafts, conduct master classes, aimed at studying certain techniques of creating these products.

A very important component is the information and advertising policy in this field, which would be aimed at popularizing the cognitive aspect of the functioning of centers of artistic folk crafts. At the same time, in order to form a positive image of the region, it is necessary to inform the population and potential tourists with the help of cartographic material (in particular, interactive), printed products (booklets, flyers), mass media about these objects and locations.

The development of folk arts and crafts centers within the Volyn region is one of the most promising areas of the redevelopment of the territory, can create preconditions for the improvement of the environment design, increase the level of attractiveness of the territories for living, promote the accumulation of human potential.

Key words: folk arts, authentic products, cognitive tourism, creative industries, Volyn region

Надійшла 28.03.2023р.

УДК 338.48

DOI:<https://doi.org/10.25128/2519-4577.23.1.16>

Сергій ФОКІН, Оксана БЕРКОВА, Оксана БОРИСЮК, Марина БУТ

ПОДІЄВИЙ ТУРИЗМ НІМЕЧЧИНИ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Німеччина пройшовши руйнацію Другої світової війни, відбудувала одну з найбільших у світі галузей туризму. Безумовно цей досвід важливий і для України. Україна впевнено прямує до європейської спільноти, але їй необхідно відповідати вимогам ЄС. Тому важливо вивчити досвід Німеччини, який допоможе знайти шляхи відбудови туризму в Україні.

Ключові слова: туризм, подієвий туризм, досвід, Україна, Німеччина.

Постановка науково-практичної проблеми, актуальність і новизна дослідження. З набуттям Україною у червні 2022 р. статусу країни-кандидата на членство в ЄС, вивчення специфіки туризму в кожній країні, що належить до ЄС, набуває особливого значення. Всесвітня туристична організація (UNWTO) вважає одним із найперспективніших напрямів розвитку галузі подієвий, або івент-туризм. Останніми роками поєднання відпочинку з відвіданням масових заходів стає дедалі популярнішим серед туристів. Щороку кількість подій зростає (хоча пандемія COVID-19 загальмувала, а широкомасштабна війна Росії проти України, гальмують даний процес), відповідно зростає і попит на подієві тури. В останній час подієвий туризм є одним з пріоритетних напрямів розвитку у Німеччині, завдяки великій кількості фестивалів, подій та масштабних свят. Досвід організації подієвого туризму Німеччини, та запровадження наявного досвіду в українських реаліях, дає можливість запропонувати нові шляхи до організації подієвого туризму в Україні.

Зв'язок теми статті з важливими науково-практичними завданнями. Дослідження

досвіду надання туристичних послуг, чинників, що впливають на привабливість подієвого туризму Німеччини, дає можливість використання цього досвіду для розвитку українського туризму, дозволяє науково обґрунтувати організацію турів з метою відвідування подій, заходів та свят.

Метою статті є дослідження досвіду організації подієвого туризму у Німеччині.

Завдання статті:

1. Схарактеризувати сучасний стан івент-туризму Німеччини.
2. Дослідити чинники впливу на стан та розвиток подієвого туризму Німеччини.
3. З'ясувати проблеми подієвого туризму Німеччини.
4. Окреслити перспективи розвитку подієвого туризму Німеччини.
5. Можливість використання проведеного дослідження у практичній та науковій діяльності.

Аналіз останніх публікацій за темою дослідження. В останні роки дослідженню подієвого туризму присвятили свої праці такі вчені, як В. Тищенко [4], В. Клочковська, О. Клочковський [1], R.L. Stokes [10], В. Олій-

ник, О. Шикіна [2], Н. Паньків, В. Мороз [3], С. Фокін [6,7,8], Т. Шелеметьєва [9], Л. Устищенко [5] та ін. В цих публікаціях досліджені питання стосовно створення та просування подієвих турів на території України, підвищення якості послуг, пов'язаних з проведенням та управлінням подій у туризмі, досліджено регіональні чинники розвитку подієвого туризму. Спираючись на досвід інших держав проведений аналіз стану подієвого туризму у світі, та перспектив його розвитку в Україні. Проте на даний момент залишається недостатньо дослідженим питання вивчення досвіду організації подієвого туризму у Німеччині.

Викладення основного матеріалу. Подієвий, або івент-туризм (event-tourism), з англійської перекладають як «подія», або «захід», зазвичай його трактують, як процес проведення запланованої соціально-суспільної події або заходу, що здійснюється в певний час с певною метою. Подія – є одним з найважливіших чинників мотивації туризму. Вплив подій на розвиток туристичних заходів значущий, тому що вони стимулюють відвідування тієї, чи іншої туристичної дестинації.

Івенти дають можливість розвитку для дестинацій, адже їх рекламна діяльність та просування залучають велику кількість нових потенційних туристів, які, в іншому випадку, просто не могли дізнатись про дану дестинацію або вважали її малопривабливою. Дана функція має особливо велике значення в низький сезон, коли туристична інфраструктура використовується лише на невеликий відсоток від потужності.

Зазначимо, що ми під подієвим туризмом розуміємо – подорож з метою участі або споглядання певної події (карнавалу, фестивалю, свята, церемонії, спортивного змагання або природного явища тощо), що передбачає наявність відповідних туристичних ресурсів та спеціальної підготовки [5].

За даними UNWTO, на Європу припадає 50% світових туристів (744 млн туристів у 2020 р.) і вона є найбільш відвідуваним регіоном у світі. Франція займає перше місце як найпопулярніший туристичний напрямок, оскільки щороку її відвідує понад 80 мільйонів туристів, Німеччину відвідує – 37,5 млн туристів. На сьогодні ФРН на світовому туристичному ринку займає третє місце за популярністю в Європі. Сюди приїжджає майже кожен десятий мандрівник (9%) в від світового загалу. Таким чином, можна стверджувати, що Німеччина на даному етапі розвитку туризму дотримується багатовекторної політики і водночас розвиває як внутрішній, так і в'їзний туризм [11].

Туристи з різних країн світу щороку

відвідують фестивалі, виставки, аукціони та народні свята в цьому регіоні. До найбільш значущих культурних заходів у Німеччині, які належать до подійного туризму є кінофестиваль у Берліні, Міжнародний фестиваль короткометражних фільмів «Оберхаузен», карнавали та народні свята з багатовіковою історією у Кельні, «Райзен Гамбург» (туристичний ярмарок) тощо. Найчисленнішим серед них є пивний фестиваль Октоберфест у Мюнхені (7 млн відвідувачів), занесений до Книги рекордів Гіннеса як наймасовіше свято у світі. У цьому році за оцінками керівництва фестивалю, Октоберфест відвідали 5,7 мільйона гостей (у 2019 році: 6,3 мільйона) [12]. На вулицях території фестивалю було багато туристів зі США, Шотландії, Англії. Гості з Італії, Франції, Іспанії, Португалії, Аргентини та країн Східної Європи, таких як Хорватія та Україна, які із задоволенням відвідували різноманітні атракціони і, звичайно ж, споживали пиво Wiesen.

Велике місце у подієвому туризмі, займають спортивні заходи: літні та зимові Олімпійські ігри, чемпіонати світу та Європи з футболу, автоперегони «Формули 1» тощо. Вони збирають мільйони туристів. Подієвий туризм – напрямок дуже важливий для Німеччини. До найбільш помітних туристичних подій у Німеччині можна віднести:

1. Бременський карнавал;
2. Міжнародний кінофестиваль в Берліні;
3. Свято музики в Берліні;
4. Свято світла в Берліні;
5. Парад кохання (Love Parade);
6. Театралізований фестиваль Spierlart;
7. Міжнародний фестиваль пива Oktoberfest;
8. Фестиваль у Кьольні та ін.

Щорічно Німецька туристична асоціація (DWV) разом із членською асоціацією та регіональними партнерами організує Німецький день пішого туризму. Захід вважається найбільшим у Європі заходом, що пов'язаний з пішим туризмом. У 2022 року в Фелльбасі відбувся 121-й День німецького походу. Фелльбах, розташований біля підніжжя гори Каппельберг заввишки 470 метрів, став «Столицею Днів походів» і, отже, серцем Дня походів. Тут, і по всьому «Ремсталу» за п'ять днів на гостей чекали захоплюючі походи, жваві екскурсії, лекції, концерти та багато іншого. Крім того, DWV організував цікаві спеціалізовані конференції, засідання свого правління та щорічні загальні збори. Родзинкою похідного дня 2022 року стала церемонія відкриття та великий парад. У Німецькому дню походів, взяли участь близько 20 000 осіб [13].

Кільський тиждень. Це вітрильне змагання можна назвати одним із найцікавіших у Німеччині. Це не лише найбільша подія в світі парусного спорту і регат, а й найбільший літній фестиваль у Північній Європі. Кільський тиждень поєднує незліченну кількість вітрильних суден, величні старовинні кораблі. Тут можна побачити кораблі вікінгів, класичні яхти, шхуни, катери тощо. Щодня проводяться різноманітні анімаційні заходи присвячені водному туризму [14].

Фестивалі сучасної та класичної музики є найбільш популярними. Їхня мета популяризація національного та закордонного музичного продукту, розвиток культурного життя регіону та держави, створення масштабного майданчика для діалогу між виконавцями та аудиторією.

Для порівняння проаналізуємо наймасштабніші та найприбутковіші музичні фестивалі Німеччини в 2020 році (табл. 1) [15].

Таблиця 1

Фестивалі Німеччини в 2020 р.

Фестиваль	Місце проведення	Відвідувачі	Дохід, млн. дол. США
«Southside Festival» Фестиваль сучасної музики	Нойхаузен-об-Екк, Німеччина	62 100	11,9
«Hurricane Festival» Фестиваль сучасної музики	Шессель, Німеччина	62 693	11,3
Байройтський фестиваль класичної музики	Байройт, Німеччина	62 000	-

Джерело: [15]

Отже, з таблиці зрозуміло, що найбільші музичні фестивалі можна поділити на два типи: сучасної та класичної музики. Середній дохід фестивалів понад 11 млн доларів.

Гастрономічні фестивалі полягають в дегустації місцевих та національних страв, ознайомленні з традиціями та особливостями

споживання їжі. На фестивалі «Октоберфест» туристи дегустують не тільки різноманітні види пива, а й місцеву кухню. Це наймасштабніший гастрономічний фестиваль у світі. В країнах Західної Європи є два найбільш значущих фестивалі (табл. 2).

Таблиця 2.

Гастрономічні фестивалі Західної Європи 2019 р.

Фестиваль	Місце проведення	Відвідувачів, осіб
«Октоберфест»	Мюнхен, Німеччина	6 300 000
Фестиваль шоколаду «Salon du Chocolat»	Париж, Франція	100 000

Джерело: [12]

Подієвий туризм має велике економічне значення для розвитку країни. Під час проведення заходів спостерігається економічне зростання, а більшість суб'єктів господарювання задіяні в організації. Підвищений попит впливає на ціни на проживання та перевезення. Наприклад, під час проведення футбольних матчів ціни в готелях зростають на 30%. У Європі лідерами за кількістю закладів розміщення є Німеччина (понад 50 тис.), Швейцарія (понад 39 тис.) та Франція (понад 29 тис.). Найбільше

ліжко-місць представлено у Франції 5,1 млн та Німеччині 3,6 млн. За кількістю проведених ночей теж лідирують Франція і Німеччина – понад 446,6, та 437,0 млн [16].

Суттєве значення має туризм для створення нових робочих місць. На туристичну індустрію припадає 21 % людей, зайнятих у сфері послуг. Оскільки подієвий туризм тісно пов'язаний із суміжними сферами, наприклад транспортом, розглянемо питання зайнятості комплексно (табл. 3).

Таблиця 3.

Зайнятість в сфері туризму провідних країн Західній Європі

Країна	Сфера обслуговування	Туристична індустрія	Транспорт	Турагенції, туроператори	Пов'язані сфери
Німеччина	12 636 633	2 452 086	297 070	104 996	747 207
Франція	7 209 877	1 138 243	146 698	42 208	-

Джерело: [17]

Отже, Німеччина показує найвищі показники зайнятості у галузі туризму – 2,5 млн осіб. На другому місці Франція – 1,1 млн осіб. В турагенціях працює майже 105 тисяч осіб в Німеччині, понад 42 тисячі у Франції. У суміжних сферах зайнято 747 тисяч у Німеччині.

Глобальна епідемія Covid-19 негативно вплинула на динаміку розвитку туризму країн Західної Європи та на частку ВВП. Проаналізуємо яку частку туризм складає у провідних країнах Західної Європи (табл. 4).

Таблиця 4.

Частка туризму у ВВП %

Країна	2019	2020	Динаміка	2021	Динаміка до 2020
Німеччина	9,8	5,5	-4,3	6,4	0,9
Франція	8,5	4,7	-3,8	6,5	1,8

Джерело: [18]

Таким чином можна побачити, що епідемія сильно вплинула на туристичну галузь Німеччини та Франції. У той же час, Франція швидше відновлює свій туристичний ринок, що можливо пов'язано з використанням рекреаційних ресурсів країни. Отже, з таблиці зрозуміло, що частка туризму у ВВП суттєва у провідних країнах Західної Європи. До пандемії вона була від 8,5% у Франції, та 9,8% в Німеччині. У зв'язку з пандемією частка ВВП зменшилась. Це відбулось через карантинні обмеження. Подієвий туризм призупинився у розвитку, оскільки масштабні заходи були заборонені і тільки після закінчення активної фази пандемії, подієвий туризм поступово почав відновлювати свої позиції.

Аналізуючи розвиток подієвого туризму у Німеччині потрібно дослідити фактори, які позитивно та негативно впливають на розвиток цього виду туризму. Їх можна поділити на внутрішні і зовнішні за характером впливу на подієвий туризм. До зовнішніх належать ті, що пов'язані із державою та її становищем на міжнародній арені, а саме:

- стабільність економіки;
- політична стабільність;
- участь у міжнародних організаціях та відносини з іншими країнами;
- рівень взаємозв'язку з іншими економіками світу.

Внутрішні чинники пов'язані з економічними показниками, які характеризують соціальне та економічне становище:

- соціально-економічний розвиток країни: міграційні процеси, демографічні процеси, розвиток народного господарства;
- рівень життя населення: доходи, витрати, заощадження та умови життєдіяльності;
- соціально-політичний розвиток: громадський та політичний лад, особливості законодавства.

Для визначення перспектив розвитку подієвого туризму Німеччини, проведемо SWOT-аналіз переваг і недоліків подієвого туризму Німеччини. Він показує які слабкі та сильно сторони має дана сфера, характеризує загрози та можливості для її розвитку (табл. 5).

Таблиця 5.

SWOT-аналіз подієвого туризму Німеччини

Сильні сторони	Слабкі сторони
<ol style="list-style-type: none"> 1. Наявність фінансових ресурсів для розвитку подієвого туризму. 2. Сприятливий помірний клімат. 3. Вигідне геотуристичне положення. 4. Значна кількість рекреаційних та історико-культурних ресурсів. 5. Різноманітність туристичних послуг. 6. Велика кількість туристичних організацій. 7. Розвинена туристична інфраструктура. 8. Великий потенціал для проведення релігійних подій. 9. Проведення заходів світового міжнародного рівня. 10. Багаторічний досвід проведення подієвих заходів. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Недостатня кількість закладів розміщення в окремих регіонах, для проведення масових заходів. 2. Обмежене застосування потенціалу сільських територій для розвитку подієвого туризму 4. Досить складна система управління туристичною галуззю. 5. Довготривале оформлення туристичної документації. 6. Можливість політичних загострень, під час війни в Україні

Можливості	Загрози
1. Розвиток різних елементів туристичної інфраструктури. 2. Збільшення кількості закладів розміщення. 3. Створення нових продуктів івент-туризму. 4. Збільшення інвестицій в проекти подієвого туризму. 5. Розширення туристичних послуг. 6. Зростаючий інтерес туристів до подій і заходів.	1. Збільшення конкуренції. 2. Економічні, політичні кризи та пандемії. 3. Зменшення попиту населення через зниження доходів. 4. Зменшення потоків туристів через карантинні обмеження та політичні чинники.

Джерело: розробка авторів

Отже, проаналізувавши сильні та слабкі сторони подієвого туризму Німеччини, ми можемо визначити головні чинники, які сприяють розвитку, та недоліки, які його стримують. Визначені недоліки можна ліквідувати розробивши ефективну політику на державному і регіональному рівні для співпраці органів влади та суб'єктів господарювання.

Німеччина знаходиться у вигідному транспортно-географічному розміщенні та має всі необхідні ресурси для розвитку подієвого туризму. Природно-кліматичні умови дозволяють проводити заходи в будь-яку пору року. Значна кількість санаторно-курортних закладів, суспільних та комерційних організацій дає змогу створювати та проводити нові заходи культурного, релігійного, спортивного та іншого спрямування. Великою перевагою є те, що у Німеччині періодично проводяться заходи світового рівня.

Недоліками є високі ціни на проживання та недостатність закладів розміщення для масових заходів в окремих регіонах країни. Основні загрози пов'язані із загостренням економічної ситуації та політичної ситуації. Країна втратила значні прибутки від скорочення авіа та залізничного перевезення, введення карантинних обмежень та підвищення витрат на медичну сферу. В результаті пандемії COVID-19 кількість туристів зменшилась більше ніж на 50%. Отже, державі потрібно організувати нові заходи подієвого туризму, та розробляти дієву стратегію залучення туристів, Саме розвиток подієвого туризму та рекреації стимулюватиме економічну активність, розвиток малого й середнього бізнесу, створить робочі місця в різних секторах економіки та збільшить потоки туристів.

Для того, щоб зрозуміти які є перспективи розвитку подієвого туризму у Німеччині потрібно врахувати вплив зовнішніх факторів. Для цього використаємо PEST-аналіз. Він дозволить зрозуміти ступінь впливу політичних, економічних, соціокультурних і технологічних чинників на подієвий туризм. Основні елемен-

ти середовища, в якому працюють туристичні організації є компонентами PEST-аналізу:

- технологічне;
- політичне та правове середовище;
- демографічні та культурні особливості;
- економічне становище;
- навколишнє середовище;
- технологічне оточення.

До політичних факторів можна віднести стабільність держави, політику розвитку громад та оподаткування. Економічними факторами є рівень зайнятості, вклад галузі у ВВП країни, інфляційні процеси. Соціокультурними є демографічні показники та доходи населення, спосіб життя, мобільність, рівень освіти тощо. До технологічних належать нові відкриття та розвиток технологій, витрати на дослідження з державного бюджету та рівень діджиталізації економіки.

Зміни зовнішнього середовища розвитку подієвого туризму вимагають суттєвих досліджень для розуміння подальшого розвитку цієї галузі. Пандемія внесла свої корективи в роботу туристичних організацій, тому ми внесли корективи в список цих факторів. PEST-аналіз дозволяє зрозуміти наскільки зовнішні зміни впливають на розвиток подієвого туризму. Чинники зовнішнього впливу проаналізовано з точки зору ресурсів, можливостей та переваг суб'єктів господарювання.

Ступінь впливу цих факторів визначався за експертною оцінкою. Для цього використано 5-бальну шкалу, де 5 – ознака виражена повністю, 1 – ознака недостатньо виражена. Беручи до уваги кризові явища, спричинені пандемією COVID-19 і карантинними заходами та війною в Україні, для визначення впливу факторів використовувались нестандартні ознаки (табл. 6).

Отже, з таблиці зрозуміло, що найбільший вплив на розвиток подієвого туризму здійснюють фактори:

- політичні: обмеження руху через кордони, запровадження візового режиму та наслідки COVID-19;

- економічні: низький рівень доходів населення через пандемію;
- соціальні: низький рівень освіти, культури та

- рівень зайнятості;
- технологічні: запровадження дистанційної форми надання послуг.

Таблиця 6

PEST-аналіз факторів, що впливають на подієвий туризм

Фактори	Оцінка	Ваговий коефіцієнт	Середня оцінка впливу фактору
Політичні (Political):			
Розвиток міжнародного партнерства в питаннях організації заходів подієвого туризму	3	0,03	4,2
Лояльність державного контролю сфери туризму	4	0,04	
Відкритість країни (обмежена для росіян)	4	0,04	
Обмеження руху через кордони, візовий режим (обмежена для росіян)	5	0,05	
Економічні (Economic):			
Зміна курсу валюти	5	0,05	3,9
Зміна рівня доходів населення через економічні чинники	5	0,05	
Рівень інфляції	4	0,04	
Підвищення зацікавленості до внутрішнього туризму через карантинні обмеження	4	0,04	
Податковий тиск на підприємства туристичної галузі	3	0,03	
Державна підтримка розвитку подієвого туризму	4	0,03	
Соціальні (Social)			
Рівень народжуваності та смертності	2	0,02	3
Освітній та культурний рівень населення	4	0,04	
Рівень урбанізації	3	0,03	
Рівень зайнятості населення	4	0,03	
Споживацькі очікування населення	2	0,03	
Науково-технічні фактори (Technical)			
Рівень наукових розробок та їх застосування в галузі	4	0,03	4,25
Використання сучасних технологій для обслуговування туристів	4	0,03	
Запровадження дистанційної форми надання послуг	5	0,05	
Запровадження систем самообслуговування клієнтів	4	0,05	

Джерело: розробка авторів

Від політичної стабільності та відкритості країни залежать обсяги потоків в'їзного туризму та підвищення іміджу країни як туристичної дестинації. Введення безвізового режиму сприятиме вільному пересуванню туристів між країнами Західної Європи. Водночас закритість країн, введення карантинних обмежень призупиняють розвиток подієвого туризму.

Коливання курсів валют спричиняють різницю цін на одні й ті ж послуги в'їзного та виїзного туризму. Інфляція та податковий тиск

впливає на підвищення цін в середині країни. Рівень доходів населення безпосередньо впливає на можливість подорожувати.

Демографічна ситуація впливає на збільшення кількості туристів. Рівень зайнятості призводить до підвищення доходу місцевого населення та відкриває нові можливості для відвідування заходів подієвого туризму. Рівень урбанізації впливає на інтенсивність туризму в регіоні. Від культурного та освітнього рівня залежить розвиток міжнародного туризму та

підвищення попиту на туристичні послуги. Використання новітніх технологій підвищує якість туристичних послуг та впливають на підвищення ефективності сфери подієвого туризму.

Отже, за підсумками PEST-аналізу можемо сказати, що кожен із факторів здійснює свій вплив на розвиток подієвого туризму. В першу чергу це фактори, пов'язані із ситуацією на туристичному ринку через пандемію. До прикладу, якщо країна знаходиться в «червоній зоні» карантину, туризм максимально обмежений, а масштабні заходи скасовуються. Можливість дистанційного обслуговування туристів завдяки розвитку новітніх технологій теж впливає на розвиток подієвого туризму. Так туристи можуть самостійно обирати події, бронювати квитки на них, житло, авіаквитки тощо.

Проведені SWOT та PEST аналізи дали змогу зрозуміти, можливості та загрози розвитку подієвого туризму та зовнішні фактори, які найбільше впливають на розвиток цього напрямку Німеччини. Визначено, що вона має усі необхідні ресурси для розвитку подієвого туризму. У майбутньому Німеччина може розши-

рювати цей напрямок туризму.

Карантинні обмеження пандемії COVID-19, скасували велику кількість заходів та подій. Це вплинуло як на туристичну галузь, так і на загальний економічний розвиток Німеччини. Перед нею постало завдання зберегти рентабельність організацій, які займаються організацією подій, не втратити імідж на міжнародній арені та відновити потоки туристів. Отже, потрібно розробити дієві заходи для вирішення цих проблем.

За результатами дослідження подієвого туризму в Німеччині, ми можемо зробити висновки, що цей вид туризму суттєво розвинений. У країні поширений фестивальний туризм: музичні, гастрономічні та кінофестивалі збирають мільйони туристів та приносять значні прибутки в економіку держав. Найбільш масштабними можна назвати гастрономічний фестиваль «Октоберфест», музичні фестивалі, Кьольнський та Гамбургський фестивалі. Періодично проводять спортивні та музичні заходи світового масштабу.

Вплив подієвого туризму на регіональну економіку (табл. 7).

Таблиця 7

Міжнародний досвід проведення масштабних подій та їх вплив на регіональну економіку Німеччини

Івент	Зміст заходу	Міжнародний досвід проведення	Організаційні функції	Вплив на економіку
Карнавали	Свято, супроводжується вуличною ходою, маскарадом. Театралізовані вистави вуличних артистів.	Різноманіття декорацій та атрибутики карнавалів, різні атракції для зацікавленості туристів.	Регіональний рівень. Усі функції з організації та проведення заходів	Велика кількість туристів дає надходження в регіон, сприяє формуванню туристичного іміджу регіону.
Гран-прі «Формула 1»	Чемпіонат світу з кільцевих автоперегонів; найдорожчий та високотехнологічний вид автогонок. Складається з етапів, які проводяться на спеціально побудованих трасах чи підготовлених вулицях міст.	У кожному Регіоні свої особливості — облаштовуються унікальні траси, формується програма для учасників та гостей-туристів. Формула-1 є найдорожчим спортом у світі.	Міжнародний рівень - визначення правил проведення, фінансова підтримка. Національний - Будівництво трас, стадіонів, підтримка правопорядку. Регіональний - Підготовка вулиць, ресторанів, закладів розміщення	Перегони забезпечують рівномірне завантаження готелів і продовжують туристичні сезони. Розвиток регіону завдяки проведенню у ньому відомої події
Октоберфест	Один із найбільших у світі ярмарків. Є важливою частиною	Обов'язковий парад броварень та церемонія відкриття свята. Різноманітність	Регіональний - підготовка традиційного місця-майданчика «Луг Терези»	Дає близько мільярда євро обороту. Підвищується зайнятість

	баварської культури. Наявність великої кількості атракціонів.	вибору для відвідувачів. Розробляються індивідуальні сувеніри.	будівництво карусель, організація торгівлі, підтримка правопорядку.	населення. Популяризація регіону і традицій.
--	---	--	---	--

Джерело: розробка авторів

Оскільки Німеччина є одним з лідерів в західноєвропейському регіоні у галузі туризму, розглянемо систему регулювання цієї сфери та як вона впливає на розвиток подієвого туризму.

У Німеччині організацією туристичної діяльності займається Національний комітет з туризму. Це національна організація, яка просуває туризм Німеччини на міжнародному рівні та діє за дорученням уряду. Одне із завдань комітету – розвиток внутрішнього туризму. Організації такого типу створюють програми підтримки туризму в різних регіонах країни. Вони відповідають за збереження пам'яток архітектури, екологічну ситуацію, займаються покращенням інфраструктури туризму, розвитком курортів та соціального туризму.

Крім цього, такі організації займаються регіональним маркетингом, який спрямовано на створення привабливого іміджу туристичного регіону та, відповідно, на регулювання попиту конкретного територіального туристичного продукту. На місцевому рівні організації займаються розвитком різних видів туризму в регіонах. Основна відмінність полягає в тому, що визначити державну і приватну сторони діяльності цих організацій досить важко [8].

У лютому місяці 2022 року Росія почала загарбницьку війну проти України. Мільйони українців були змушені покинути Батьківщину, рятуючи дітей, жінок, людей похилого віку.

Нині в Німеччині зареєстровано понад мільйон біженців з України. Федеральний міністр внутрішніх справ Ненсі Фезер на 10 жовтня, назвала порталу новин T-Online цифру в 1 002 763 осіб. «Ми врятували життя багатьох жінок і дітей з України, сказала політик. Досі ми успішно справляємось з цим величезним завданням». З усіх біженців з України близько 65,7% становлять жінки та дівчата. Близько 37% – діти та молоді люди віком до 18 років [18].

До червня 2022 року проїзд у наземному транспорті для українців був безкоштовним. У період з червня до вересня місяця, німецьке уряд для економії палива вводив пільговий проїзд для всіх категорій мешканців Німеччини. За 9 євро на місяць, можна було їхати всією територією держави. Безумовно можна сказати, що сотні тисяч українців скористалися такою нагодою познайомитися зі країною, яка

надала їм прихисток. Знайомству з історичними пам'ятками, культурним надбанням Німеччини сприяло і безкоштовне відвідування більшості музеїв. Це стосується і відвідування різноманітних регіональних, міських подієвих та святкових заходів.

Висновки. Таким чином, подієвий туризм має не лише культурне, а й соціально-економічне значення для розвитку туризму у Німеччині. Найбільш популярними є музичні, гастрономічні фестивалі, спортивні події та кінофестивалі. Уряд країни активно підтримує розвиток цього виду туризму, оскільки це призводить до збільшення надходжень у місцевий бюджет. Подієвий туризм є ефективним інструментом для формування позитивного іміджу в країні та світі. На сьогодні ФРН на світовому туристичному ринку займає третє місце за популярністю в Європі. Сюди приїжджає майже кожен десятий мандрівник (9%) в від світового загалу. Таким чином, можна стверджувати, що Німеччина на даному етапі розвитку туризму дотримується багатовекторної політики і водночас розвиває як внутрішній, так і виїзний туризм. У Німеччині проводиться активна робота з впливовими ЗМІ та журналістами, запрошеними для популяризації подієвого туризму, які створюють рекламно-інформаційну продукцію, для поширення інформації про події та заходи. У кожній федеральній землі Німеччини створений зведений календар, в якому вказані дати та місця проведення заходів подієвого туризму. Місцева влада підтримує створення інформаційно-аналітичних туристських центрів в атрактивних дестинаціях. Проводиться інвестування в туристичну освіту, виникають нові онлайн-формати навчання.

Ще один важливий момент – фінансування проектів подієвого туризму. У повоєнній Україні необхідно буде визначити всі можливі джерела отримання коштів для відновлення та відбудови туристичної галузі. І в цьому питанні потрібно буде вивчати досвід провідних туристичних країн, активно співпрацювати з державами, та великими туроператорами Європейського Союзу. Німеччина пройшовши руйнацію другої світової війни, відбудувала одну з найбільших у світі галузей туризму.

Перспективи використання результатів дослідження. Наведені тут положення та

аргументи, на наш погляд, підтверджують важливість досвіду ФРН для України. Німеччина одна з країн світу, яка підтримала і надала як воєнну, так і фінансову допомогу Україні, під

час загарбницької війни росії проти України. Тому важливо вже зараз вивчати досвід Німеччини, та шукати шляхи залучення відбудови туризму в Україні.

Література:

1. Ключковська В. О., Ключковський О. В. Стан та перспективи розвитку подієвого туризму у Вінницькій області // Економіка і організація управління. Донецьк, 2019. Вип. 1. (33). С. 110–115.
2. Олійник В. В., Шикіна О. В. Сучасний стан та перспективи розвитку подієвого туризму на території України // Глобальні та національні проблеми економіки. Миколаїв, 2016. Вип.14. С.487-490
3. Паньків Н. С., Мороз В. Р. Сучасний стан та перспективи розвитку подієвого туризму в Україні на прикладі розробленого івент-туру «Відкрий для себе Покуття» // Науковий вісник НЛТУ України. Львів, 2018. Вип. 5. С. 78-82.
4. Тищенко П. В. Теоретичні аспекти та розвиток подієвого туризму регіону // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Економіка. Ужгород, 2011. Вип.33. Ч. 4. С. 124 – 128.
5. Устименко Л. М. Подієвий туризм як історико-культурне явище //Культура і сучасність. 2013, Вип. 1. С.88-92.
6. Фокін С. П., Сукач П. В., Особливості розвитку подієвого туризму Південно-Східної Азії //Сучасні міжнародні відносини: актуальні проблеми теорії і практики: матеріали міжн. наук.прак. конф. Київ : НАУ, 2020. Том 5. С. 890 - 893
7. Фокін С. П. Міжнародний гральний бізнес як чинник розвитку туризму // Сучасні міжнародні відносини: актуальні проблеми теорії і практики: матеріали міжн. наук.прак.. конф. Київ : НАУ, 2020. Том 4. С. 143 - 151
8. Фокін С. П. Особливості івент-туризму Німеччини. // Туристичне регіонаознавство: матеріали наук.-прак. семінару кафедри міжнародного туризму та країнознавства Національного авіаційного університету : збірник тез. Київ : НАУ, 2022. С. 50 - 55.
9. Шелеметьєва Т. В. Управління розвитком туризму в Україні в умовах трансформації національної економіки. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук. URL: https://tourlib.net/aref_tourism/shelemetieva.pdf.
10. Stokes R.L. Inter-Organisational Relationships for Events Tourism Strategy Making in Australian States and Territories. Griffith University, 2004. URL: https://opus.lib.uts.edu.au/bitstream/10453/19799/1/Robyn_Stokes_thesis.pdf.
11. International Tourism Highlights 2021. URL: https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284422456_10
12. Oktoberfest Final Report. URL:<https://www.oktoberfest.de/en/magazine/oktoberfest-news/2022/the-official-oktoberfest-review-2022>
13. Deutscher Wandertag. URL:<https://www.wanderverband.de/termine/deutscher-wandertag>
14. Kieler Wochehttps. URL: <https://www.kieler-woche.de/index.php>
15. Official website of the publication «Pollstar». URL: <https://www.pollstar.com/>
16. Tourist accommodation establishments, 2019. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Tourist_accommodation_establishments_2019.png
17. Tourism industries – employment. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Tourism_industries_employment#Te
18. [tourism_industries_employ_over_13_million_people_in_the_EU](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Tourism_industries_employment#Te)
19. Travel and tourism in Europe. URL: <https://www.statista.com/statistics/1228395/travel-and-tourism-share-of-gdp-in-the-eu-by-country/>

Refernces:

1. Klochkovska V. O., Klochkovskiy O. V. Stan ta perspektivy rozvytku podiievoho turyzmu u Vinnytskii oblasti // Ekonomika i orhanizatsiia upravlinnia. Donetsk, 2019. Vyp. 1. (33). S. 110–115.
2. Oliinyk V. V., Shykina O. V. Suchasnyi stan ta perspektivy rozvytku podiievoho turyzmu na terytorii Ukrainy // Hlobalni ta natsionalni problemy ekonomiky. Mykolaiv, 2016. Vyp.14. S.487-490
3. Pankiv N. Ye., Moroz V. R. Suchasnyi stan ta perspektivy rozvytku podiievoho turyzmu v Ukraini na prykladi rozroblenoho ivent-turu «Vidkryi dlia sebe Pokuttia» // Naukovyi visnyk NLTU Ukrainy. Lviv, 2018. Vyp. 5. S. 78-82.
4. Tyshchenko P. V. Teoretychni aspekty ta rozvytok podiievoho turyzmu rehionu // Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii Ekonomika. Uzhhorod, 2011. Vyp.33. Ch. 4. S. 124 – 128.
5. Ustymenko L. M. Podiievyi turyzm yak istoryko-kulturne yavyshe //Kultura i suchasnist. 2013. Vyp.1. S.88-92.
6. Fokin S. P., Sukach P. V., Osoblyvosti rozvytku podiievoho turyzmu Pivdenno-Skhidnoi Azii //Suchasni mizhnarodni vidnosyny: aktualni problemy teorii i praktyky: materialy mizhn. nauk.prak. konf. Kyiv : NAU, 2020. Tom 5. S. 890 – 893
7. Fokin S. P. Mizhnarodnyi hralnyi biznes yak chynnyk rozvytku turyzmu // Suchasni mizhnarodni vidnosyny: aktualni problemy teorii i praktyky: materialy mizhn. nauk.prak.. konf. Kyiv : NAU, 2020. Tom 4. S. 143 – 151
8. Fokin S. P. Peculiarities of event tourism in Germany. Tourist regional studies: materials of the scientific and practical seminar of the department of international tourism and country studies of the National Aviation University: a collection of the
9. Shelemetieva T. V. Upravlinnia rozvytkom turyzmu v Ukraini v umovakh transformatsii natsionalnoi ekonomiky. Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia doktora ekonomichnykh nauk. URL:https://tourlib.net/aref_tourism/shelemetieva.pdf.
10. Stokes R.L. Inter-Organisational Relationships for Events Tourism Strategy Making in Australian States and Territories. Griffith University, 2004. URL: https://opus.lib.uts.edu.au/bitstream/10453/19799/1/Robyn_Stokes_thesis.pdf.
11. International Tourism Highlights 2021. URL: <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284422456>
12. Oktoberfest Final Report. URL:<https://www.oktoberfest.de/en/magazine/oktoberfest-news/2022/the-official-oktoberfest-review-2022>
13. Deutscher Wandertag. URL:<https://www.wanderverband.de/termine/deutscher-wandertag>
14. Kieler Wochehttps. URL: <https://www.kieler-woche.de/index.php>
15. Official website of the publication «Pollstar». URL: <https://www.pollstar.com>
16. Tourist accommodation establishments, 2019. URL:https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Tourist_accommodation_establishments_2019.png

- explained/index.php?title=File:Tourist_accommodation_establishments,_2019.png
17. Tourism industries – employment. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Tourism_industries_employment#Te
2. [tourism_industries_employ_over_13_million_people_in_the_EU](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Tourism_industries_employment#Te)
18. Travel and tourism in Europe. URL: <https://www.statista.com/statistics/1228395/travel-and-tourism-share-of-gdp-in-the-eu-by-country>

Abstract:

Serhii FOKIN, Oksana BERKOVA, Oksana BORISYUK, Maryna BUT. EVENT TOURISM IN GERMANY: EXPERIENCE FOR UKRAINE

The article describes and analyzes the event tourism in Germany, in particular its component and geographical structure. It is also possibilities of using German experience for Ukraine are highlighted.

Germany, which suffered a total economy destruction after the Second World War, rebuilt one of the world's largest industries of tourism. This experience is extremely important and relevant for modern Ukraine, which is confidently heading towards EU membership.

The analysis of researched topic latest publications was carried out and it were established insufficient coverage of this issue in domestic scientific literature. Therefore, the purpose of the article is to study the experience of organizing event tourism in Germany.

The main tasks of the article are formulated as follows: to characterize the current state of event tourism in Germany; to study the factors influencing the state and development of event tourism in Germany; to find out the problems and outline the prospects for the development of German's event tourism; to describe the possibility of using the conducted research in tourism industry practice and science.

Note that in the article understand event tourism as a trip with the purpose of participating in or observing a certain event (carnival, festival, holiday, ceremony, sports competition or natural phenomenon, etc.), which requires the availability of appropriate tourist resources and special training.

Event tourism plays an important role in the development of the country's economy and the creation of new job places. The current research is based on international statistics, in particular UNWTO statistics. Thus, it was established that Germany is one of the leaders among European countries in tourism industry development, including event tourism.

The COVID-19 pandemic had a negative impact on the event tourism development dynamics. Nowadays, there are a number of restrictions, but the industry is rapidly recovering.

External and internal factors that positively and negatively affect the development of event tourism in Germany have been studied.

The German's event tourism SWOT-analysis were carried out to determine development prospects, based on advantages and disadvantages

A PEST-analysis was used for a detailed parsing of the external factors influence. The degree of these factors impact was determined by the method of expert evaluation on a 5-point scale. In particular, it was established factors that have the greatest impact on the event tourism development. They are:

- political: restriction of movement across borders, introduction of visa regime and consequences of COVID-19;
- economic: low level of income of the population due to the pandemic;
- social: low educational level, culture and level of employment;
- technological: introduction of a remote form of service provision.

Thus, event tourism has not only cultural, but also socio-economic significance for the development of tourism in Germany. The most popular are music, gastronomic and film festivals, as well as sports events. The country's government actively supports the development of this tourism type, as it leads to an increase in revenues to local budgets and is an effective tool for forming local and global positive image.

Summarizing the results of the study are presented in the article, confirm the importance of Germany experience for Ukraine and can be used in practice.

Keywords: tourism, event tourism, experience, Ukraine, Germany

Надійшла 25.04.2023р.

Володимир ХУДОБА, Оксана ХУДОБА

РЕКРЕАЦІЙНЕ РИБАЛЬСТВО ТА РИБАЛЬСЬКИЙ ТУРИЗМ ЯК ВИД РЕКРЕАЦІЙНО-СПОРТИВНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ НА ЛЬВІВЩИНІ

У публікації висвітлено особливості одного із переважаючих видів рекреаційно-спортивного природокористування на Львівщині – любительської та спортивної риболовлі. Проаналізовано ресурсний потенціал адміністративних районів Львівської області для розвитку рекреаційного рибальства та рибальського туризму. Охарактеризовано та виокремлено фактори, що впливають на розвиток даного виду природокористування. Проведено геопросторовий аналіз організації рекреаційно-спортивної риболовлі у Львівській області та запропоновано рекомендації щодо подальшого розвитку.

Ключові слова: рибальство, рекреаційно-спортивне природокористування, поверхневі води, рибальський туризм, рекреація.

Постановка науково-практичної проблеми. Протягом останнього десятиліття простежуються чіткі зміни трендів у рекреаційно-туристичній діяльності сучасного суспільства. На зміну класичному підходу три «S» (sun, sea, sand – сонце, море і пісок) приходять попит на активні форми проведення вільного часу. Відбувається поступовий відхід від масової рекреації та туризму до індивідуальних форм, що характеризується різноманітністю та специфікою потреб людей, які прагнуть пережити приємні спогади та отримувати незабутні враження. Рекреаційне рибальство та рибальський туризм є одними із тих видів активного відпочинку, які задовольняють нові тренди рекреаційних потреб суспільства.

З іншого боку рекреаційне рибальство є різновидом зростаючого рекреаційно-спортивного природокористування, адже 40 - 45 % вилучених біоресурсів з водойм України припадає саме на цей вид природокористування, що на 10% перевищує промисловий вилов [5]. Проте, у світі на рекреаційне рибальство припадає близько 80 % вилучених прісноводних риб, а на промислове біля 20 % [8]. Світові тенденції вказують на подальші перспективи розвитку рекреаційного рибальства та рибальського туризму в Україні.

Завдяки багатим рибним ресурсам водойми Львівської області інтенсивно використовуються для рекреаційного рибальства. Львівщина належить до тих областей України, які характеризуються значним рекреаційно-туристичним потенціалом, що в свою чергу сприятиме розвитку рибальського туризму.

Актуальність і новизна дослідження. Вивчення сучасного стану і подальших перспектив розвитку рекреаційного рибальства та рибальського туризму у Львівській області, як одного із переважаючих видів рекреаційно-спортивного природокористування поверхневих вод області, є актуальним і своєчасним завдан-

ням.

Мета статті – дослідження передумов та особливостей рекреаційної риболовлі у Львівській області, як переважаючого виду рекреаційно-спортивного природокористування поверхневих вод області, а також перспектив розвитку рибальського туризму.

Для досягнення мети було поставлено такі завдання:

- визначити передумови формування та розвитку рекреаційного рибальства та рибальського туризму в регіоні;
- проаналізувати геопросторову організацію даного виду природокористування у Львівській області;
- дослідити сучасний стан розвитку рекреаційного рибальства та рибальського туризму на Львівщині.

Аналіз останніх публікацій за темою дослідження. У вітчизняній науковій літературі проблематиці рекреаційного рибальства присвячені праці Новицького Р.О. [5], які відображають стан любительського рибальства в Україні, проаналізовано якісні та кількісні показники на прикладі Дніпровських водосховищ, розглянуті проблеми та перспективи рекреаційного рибальства в Україні. Проте, серед українських науковців недостатньо уваги приділяється дослідженням розвитку рибальського туризму, хоча серед іноземних колег ці дослідження є досить популярними та актуальними. Зокрема, польські науковці Krupa J. та Soliński T., Libuszowska A. [10] акцентують увагу на рекреаційному рибальстві як перспективній формі розвитку рекреації та туризму на річці Сян, Czarkowski T.K. [8] обґрунтовують позитивний вплив рекреаційного рибальства для розвитку сільського туризму, а також роль рибальського туризму та рекреаційного рибальства для соціального-економічного розвитку регіону [9]. Przybylska K. із авторами у своїй праці аналізують вплив рибальського туризму на

екосистеми парку народowego «Уйсце Варти» та відмічають на позитивних аспектах розвитку цього виду туризму [11]. Автори Borch T., Policansky D. та Aas Ø. досліджують передумови та перспективи міжнародного рибальського туризму [7]. Незважаючи на низку публікацій, частина питань щодо розвитку рекреаційного рибальства та рибальського туризму містить перспективу подальшого дослідження.

Викладення основного матеріалу. У світі все дедалі більше туристів прагнуть зняти втому, відновити свій психологічний стан, забути про повсякденні проблеми сучасного життя за допомогою риболовлі, особливо в екзотичних та диких локаціях. У більшості розвинених країн рекреаційне рибальство і рибальський туризм є популярними та надрентабельними галузями сфери туристичних та розважальних послуг.

Рекреаційне рибальство є невід'ємною складовою сільського зеленого туризму, адже більшість туристів під час здійснення даного виду туру прагнуть проводити більшість свого вільного часу біля води, а значно менше у лісі та на фермерському господарстві сільської садиби і саме риби та гриби є тими групами живих організмів, які характеризуються великою атрактивністю притягуючи туристів [8]. Розміщення агроосель поблизу водних об'єктів підвищує їх атрактивність і популярність. Наприклад, в гірській частині Львівщини досить багато власників садиб сільського зеленого туризму пропонують для своїх відвідувачів форельну рибалку, а на рівнинній частині корошову рибалку.

Рекреаційне рибальство в порівнянні із промисловим має такі відмінні риси [8]:

- не є основним засобом задоволення харчових потреб;
- вилов може бути лише невеликим доповненням до раціону;
- спіймана риба не є предметом продажу;
- метою є отримання задоволення від риболовлі та відпочинок.

Рекреаційна риболовля – це любительська або спортивна ловля риби способом і в місці, що відповідають правилам ловлі. Кожен рибалка повинен дотримуватися правил, які регулюють цей вид діяльності. Наприклад, в Україні це «Правила любительського і спортивного рибальства» (наказ Мінагрополітики від 19.09.2022 № 700) [4]. В цьому документі затверджено дозволені види, розміри та сезони лову риби. Рекреаційна риболовля ділиться на спортивну і любительську. Розрізняють поплавкову, фідерну, нахлистову, підлідну, морську, кастингову та спінінгову ловлю тощо.

Рибогосподарський потенціал водних об'єктів суттєво впливає на масштаби їх рекреаційного використання, оскільки любительська та спортивна риболовля є одним з наймасовіших видів рекреаційно-спортивного природокористування. Важливо, щоб гідрологічний і гідрохімічний режим водойми були оптимальними для відновлення рибних ресурсів.

Зростаюча популярність рекреаційної риболовлі та розбудова відповідної інфраструктури на певній території сприяє розвитку рибальського туризму, який характеризується як один із видів кваліфікованого туризму, що передбачає риболовлю в поєднанні з подорожами та відпочинком на природі. Рибальський туризм це – поїздки за межі постійного місця проживання з метою здійснення риболовлі дозволеними способами ловлі риби із дотриманням визначених правил рибальства відвідуваного регіону. Сьогодні рибальство функціонує як самостійний продукт спеціалізованого туризму і є ідеальним доповненням до пропозиції відпочинку та дозвілля.

Для розвитку рибальського туризму перш за все необхідно:

- річки та водойми багаті рибою;
- використання спеціалізованого рибальського спорядження;
- послуги з проживання та харчування;
- транспортні послуги та можливість під'їзду, паркінги в місці риболовлі;
- рибальські послуги, в т.ч. послуги та діяльність рибальських магазинів, гідів та інструкторів з риболовлі.

Ринок рибальського туризму динамічно розвивається, оскільки розрахований на людей, які є фанатами цього виду активного відпочинку, що робить його досить прибутковим та створює багато нових робочих місць. Найпопулярнішими країнами рибальського туризму є Великобританія, Панама, Туреччина, США, Венесуела, Мексика, Австралія, Фінляндія, Норвегія та інші. Масова зацікавленість рекреаційною риболовлею сприяє розвитку даного виду туризму. У Польщі кожен двадцятий громадянин займається рибальством, у Франції - кожен десятий житель ловить рибу, у Нідерландах і США - кожен п'ятий, у Швеції - кожен четвертий; включаючи дітей, людей похилого віку та жінок [7].

В Україні рибальський туризм перебуває на стадії свого зародження. Проте, рекреаційне рибальство в нашій країні є надзвичайно популярним способом активного відпочинку. Підтвердженням цього є близько 10 млн рибалок-аматорів і спортсменів. Організованими рибалками (членами громадських об'єднань, клубів)

в Україні є не більше 8 % любителів. 70 % рибалок аматорів займаються рибальством тільки заради відпочинку, 30 % визнають, що риболовля для них має переважно споживчий інтерес [5].

Водне середовище Львівщини створює великі можливості для розвитку рекреаційного рибальства та рибальського туризму. В області нараховується 64 види риб [2]. Звичайними видами риб у різноманітних водоймах на території Львівщини є карась сріблястий (*Carassius gibelio* Bloch), пічкур звичайний (*Gobio gobio* L.), краснопірка звичайна (*Scardinius erythrophthalmus* L.), щука звичайна (*Exos Lucius* L.), плітка (*Rutilus rutilus* L.), верховодка (*Alburnus alburnus* L.), окунь річковий (*Perca fluviatilis* L.) та інші. Крім великої кількості звичайних видів, у її фауні трапляються також рідкісні та дуже рідкісні види риб: ялець звичайний (*Leuciscus leuciscus* L.), вирезуб (*Rutilus frisii* Nordm.), карась звичайний (*Carassius carassius* L.), марена балканська (*Barbus petenyi* Heck.), пічкур дністровський (*Romanogobio kesslerii* Dybowski), минь річковий (*Lota lota* L.), йорж-носар (*Gymnocephalus acerinus* Guld.), чоп великий (*Zingel zingel* L.), харіус європейський (*Thumallus thumallus* L.), а також мінога українська, які занесені до Червоної книги України (2009) і відповідно заборонені для вилову. Іхтіофауна Львівської області поповнилася акліматизованими видами риб, яких розводять у багатьох рибогосподарствах, найчастіше, це: форель райдужна (*Oncorhynchus mykiss* Waldbaum), амур білий (*Stenpharyngodon idella* Valenciennes) [2]. На сьогодні пріоритетними об'єктами рекреаційної риболовлі є короп (*C. carpio*), амур білий (*C. idella*), товстолобик (*H. molitrix*), лин (*T. tinca*), карась сріблястий (*C. gibelio*), лящ (*A. brama*), щука звичайна (*E. lucius*), окунь річковий (*P. fluviatilis*), судак (*S. lucioperca*), а також у гірській частині області – форель (*S. trutta*) та осетр (*A. linnaeus*).

На Львівщині налічують 2 522 річки

загальною протяжністю 11 574,55 км. Найбільше річок належить до басейнів Дністра (52 %) і Західного Бугу (28 %) і незначна частина – до басейнів Сяну (12 %) і Стира (8 %). Загальна густота річкової мережі області становить 0,75 км/км², що свідчить про високе зволоження та добрі умови формування річкового стоку. Середня густота річкової сітки в басейні Західного Бугу становить 0,35 км/км², у басейні Дністра від 0,7 км/км² (Передкарпаття) до 1,0 км/км² (Карпати) [1].

Річки області багаті на рибні ресурси і використовуються в більшій мірі для любительської риболовлі, а для спортивної риболовлі та рибальського туризму необхідна відповідна інфраструктура. Хоч річки є найменш облаштовані для риболовлі, проте вони найбільше піддаються саме цьому виду спортивно-рекреаційного природокористування перш за все серед місцевого населення, а також є популярними серед рибалок, які бажають провести відпочинок на самоті, втекти від повсякденної метушні та впіймати хороший трофей. Із розвитком інфраструктури прибережних територій річок Дністер, Західний Буг, Стрий, Стир та інших зростає не тільки внутрішній попит, але і в'їзний рибальський туризм. Іноземного туриста приваблюють природні водойми із місцевими трофейними екземплярами та атрактивними ландшафтами.

Сьогодні для здійснення любительської та спортивної риболовлі на Львівщині ключову роль відіграють спеціально облаштовані водойми – озера, ставки, водосховища та інші водойми (кар'єри, технічні водойми). За даними Басейнового управління ресурсів річок Західного Бугу та Сяну у 2021 році в області було проведено інвентаризацію водних об'єктів. В результаті встановлено, що на території Львівської області обліковується 3553 площинних водних об'єктів (ставків, водосховищ, озер, кар'єрів та ін. водойм) орієнтовною площею 14,6 тис. га та об'ємом 554,1 млн. м³ (Табл.1).

Таблиця 1

Наявність і використання для рекреаційного рибальства площинних водних об'єктів Львівської області

Район	Кількість площинних водойм	Площа, тис. га	Кількість водойм, які використовуються для рекреаційного рибальства	Кількість об'єктів, які надають послуги розміщення
Дрогобицький	230	0,4	9	2
Золочівський	285	1,4	15	
Львівський	1004	3,6	76	12
Самбірський	613	0,6	7	-
Стрийський	633	3,1	41	8
Червоноградський	312	2,2	18	2

Яворівський	476	3,3	20	1
Разом	3553	14,6	186	25

На Львівщині озер природного походження є дуже мало їх нараховується 77 шт. загальною площею 0,2 тис. га, а також 21 водосховище загальною площею водного дзеркала 3,6 тис. га. У межах району річкового басейну Дністра розташовано 55% водосховищ області на район річкового басейну Західного Бугу припадає 45% таких водних об'єктів. Головне призначення водосховищ Львівської області – технічне, питне водопостачання, риборозведення, протиповеневий захист і зволоження та рекреація [1]. На усіх водосховищах Львівщини здійснюється рекреаційне рибальство, а половина з них передусім призначена для риборозведення, а саме: Городоцьке, Велико-Любінське, Дроздовицьке, Андріанівське, Янівське, Черлянське, Отиневицьке, Краковецьке, Малий Гноєнець, Великий Гноєнець. Серед усіх водосховищ Львівщини найбільшою популярністю для рекреаційного рибальства користуються – Добротвірське, Гамаліївське, Малий Гноєнець, Великий Гноєнець, Завадівське, Зашківське, Стебниківське.

Для рекреаційного рибальства на Львівщині активно використовуються також кар'єри та технічні водойми, яких в сумі нараховується 61 об'єкт, орієнтовною площею 1,8 тис.га. Найбільш популярними для рекреаційного рибальства є такі затоплені кар'єри: Яворівський відомий в народі як «Яворівське море» або Цегуля, Подорожнянський - «Яма», Задорожнянський відоме як «Байкал», Ясенський, кар'єри поблизу міста Новий Розділ. Ці водойми є також дуже популярними для підводного полювання, як різновиду рекреаційного рибальства, оскільки мають хорошу прозорість води від 2 до 10 м, велику глибину та багаті на рибу [3].

Серед площинних водних об'єктів області найбільше є ставків - 3394 загальною площею 9 тис. га. У користуванні перебуває 1456 ставків загальною площею водного дзеркала 6,26 тис. га, що становить 47% загальної їх кількості в області та 69 % площі водного дзеркала. Найбільша кількість ставків знаходиться у басейні річки Дністер, що становить 54% загальної кількості ставків в області, 23% та 16% відповідно ставків у басейні Західного Бугу та Сяну. Найменший відсоток (7%) ставків у басейні Стира. На Львівщині переважають заплавні та руслові ставки, до найвідоміших належать Городоцькі та Комарницькі – в долині р. Верещиця, Рудниківські, Ходорівські – в басейні р. Дністер, Ранівські – в басейні р. Болозівка, Крехівські – в басейні р. Свіча та ставки в

долині р. Серет. За кількісними показниками щодо ставків Львівська область займає четверте місце в Україні. Загалом, у середньому на 1 км² площі Львівської області припадає 0,56 га водної поверхні штучних водойм. Із сумарного об'єму водосховищ і ставків на одну людину області припадає 71,8 м³ води в рік [2].

У Львівській області найкраще забезпечені площинними водними об'єктами Яворівський район де в середньому на 1 км² площі району припадає 1,39 га водної поверхні, відповідно Стрийський – 0,8 га, Червоноградський – 0,73 га Львівський – 0,72 га та Золочівський – 0,48 га. Найменше Самбірський та Дрогобицький, де в середньому на 1 км² площі району припадає 0,18 га та 0,28 га водної поверхні площинних водойм (Рис.1). Проте, на Львівський, Яворівський та Стрийський район припадає близько 70% від загальної площі площинних водних об'єктів області.

Важливим фактором, що впливає на рекреаційне рибальство є умови його здійснення, тобто чи риболовля на водоймі є безкоштовною чи платною. На усіх річках Львівської області риболовля є безкоштовною із дотриманням «Правила любительського і спортивного рибальства». На облаштованих поверхневих водоймах, які перебувають у власності або в оренді береться плата за риболовлю та може братися окрема плата за вагу виловленої риби з водойми. Вартість одnodенної рибалки коливається від 100 до 500 грн. Вартість залежить від облаштування водойми інфраструктурою, кількістю, видом та розміром риби, транспортною доступністю, близькістю до обласного центру та естетичністю території. Встановлено, що найбільша вартість за риболовлю береться на форельних водоймах і вона оцінюється від ваги виловленої риби. Кілограм зловленої форелі на цих господарствах оцінюють від 300 до 850 грн. Також встановлено, що вища вартість за риболовлю береться на облаштованих водоймах поблизу Львова, на території відпочинкових комплексів, спортивних та трофейних водоймах. В середньому вартість риболовлі на таких водоймах коливається від 300 до 500 грн. з особи за світловий день. Риболовля на 70 % інвентаризованих водоймах у Львівській області є платною і лише на 30 % вона безкоштовна (Рис.2).

Значний вплив на масштаби рекреаційного використання водних об'єктів мають такі чинники, як транспортне освоєння і доступність водойм. Для короткочасного відпочинку

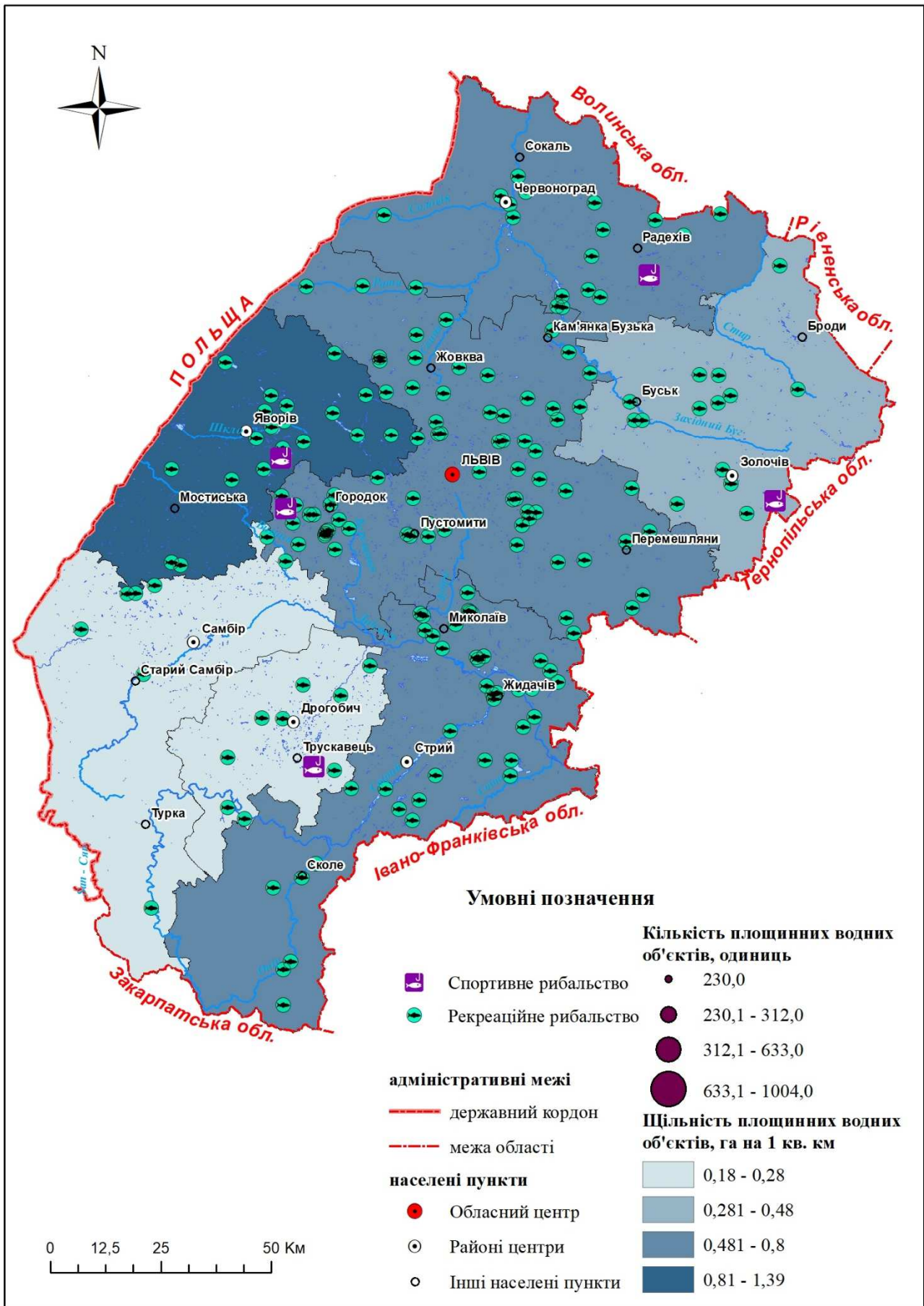

Рис.1. Рекреаційне рибальство у Львівській області

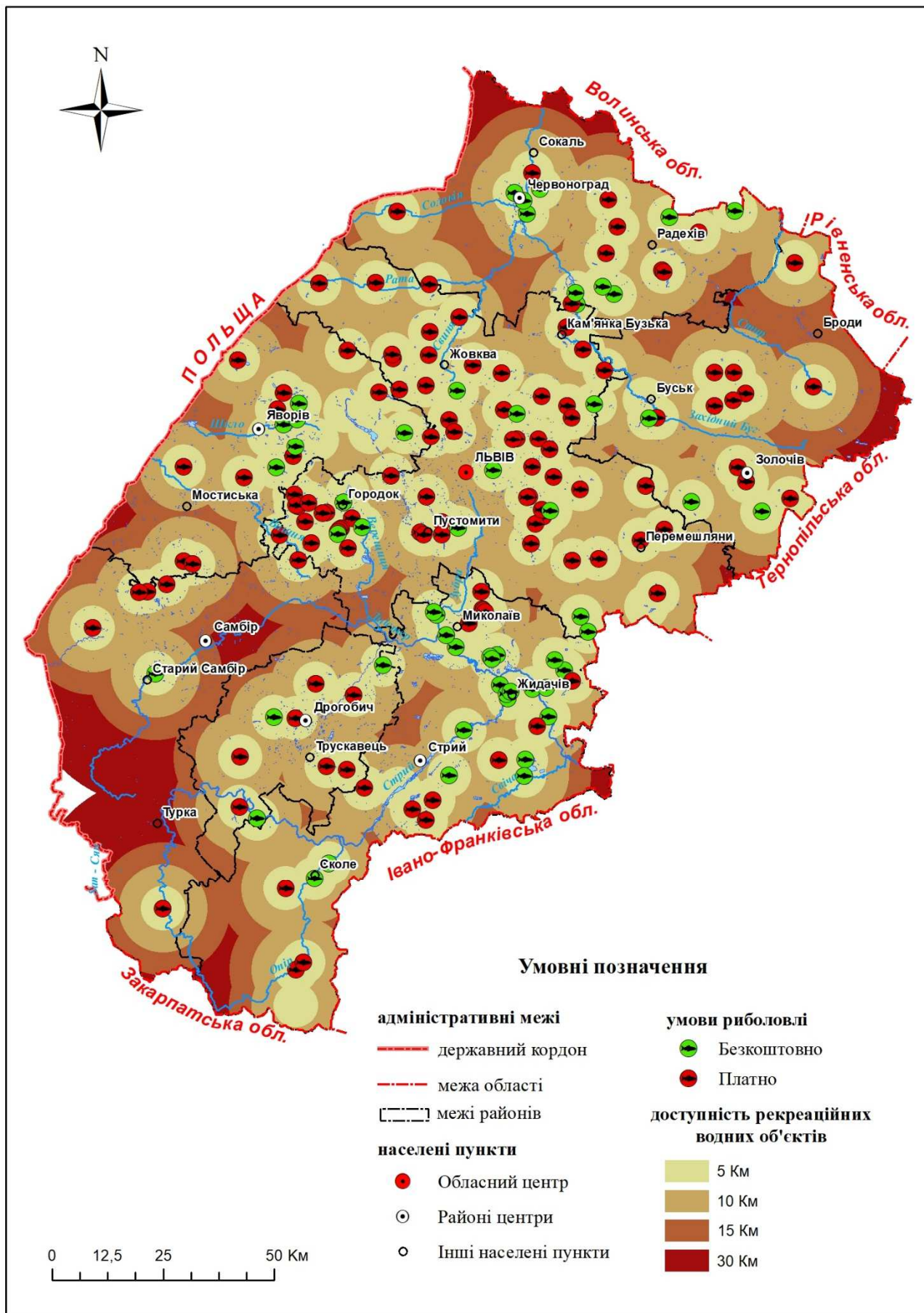

Рис.2. Доступність рекреаційних рибальських водних об'єктів у Львівській області

без ночівлі межею транспортної доступності вважається 60 – 70 км (тобто не більше 2 годин їзди на транспорті), але для переважної більшості рибалок оптимальною межею транспортної доступності без ночівлі відстань є до 30 км [8]. Найкращу доступність до рекреаційних рибальських водних об'єктів мають жителі Львівського району, відстань до найближчої такої водойми становить від 5 до 10 км. Доступність рекреаційних рибальських водних об'єктів у Турківському районі є найнижчою по області, оскільки в саме в цьому районі даних водойм є найменше (Рис.2). Для рибальського туризму, який передбачає ночівлю ця межа може бути збільшена до 150-200 км, тобто 3-4 годин їзди. [3]. Риболовля з ночівлею здійснюється як на необлаштованих водоймах – річках та водосховищах, так і на облаштованих – ставках та озерах. На необлаштованих водоймах ночівля переважно відбувається у наметах, кемперах, а на облаштованих водоймах є можливість кемпінгу або ночівлі в закладах розміщення – базах відпочинку, котеджах, рибачьких будиночках, сільських садибах тощо.

Після проведеного аналізу популярних рибальських ресурсів goldfishnet, tivnefish, fishmaria, fishhub було інвентаризовано 186 площинних водних об'єктів, які використовуються для рекреаційного рибальства на Львівщині (Рис.1). Закономірно, що найбільша кількість їх знаходиться у Львівському районі – 76 водойм, адже цей район найкраще забезпечений такими водоймами – 1004 одиниці та має найбільшу кількість населення, що відповідно формує попит на вид відпочинку та туризму.

В Стрийському районі теж добре розвивається рекреаційне рибальство в якому є 633 площинні водойми (озера, ставки, водосховища, кар'єри та інші технічні водойми) та 41 з них використовується для рекреаційної риболовлі. Найменша кількість площинних водойм, які активно залучаються до даного виду природокористування знаходиться у Самбірському та Дрогобицькому районах 7 і 9 об'єктів відповідно (Рис.1).

Практично всі водні об'єкти освоюють для любительського (аматорського) рибальства, лише незначна частина з них використовується для спортивного рибальства. Їх можна розділити на дві групи: облаштовані водойми - основною метою яких є спортивна та рекреаційна риболовля серед любителів і спортсменів, та облаштовані штучні водойми розташовані на території відпочинкових комплексів. Варто відзначити, що тривалість відпочинку на водоймах першої групи є, як правило, короткотривалим (1-2 дні), оскільки розміщення передбачене у

вигляді кемпінгу. До найбільш популярних локацій цієї групи варто віднести «TridentLake» с. Прилбичі, «Доброгостів», «Трофейна Долина» с. Родатичі, «Кльово» озеро «Спортивне» с. Криве, «Crychevychy Area Fishing» с. Плугів та інші.

Наприклад, «TridentLake» в с. Прилбичі є найбільшим спортивним озером в Україні та славиться своїми трофейними екземплярами, які бувають вагою більше 30 кг. На озері проходять спортивні змагання різних рівнів, в яких беруть участь спортсмени з усієї країни, а також іноземці. Стебниківське водосховище, або його ще називають «Спортивне озеро Доброгостів» є спортивною водоймою де здійснюється спортивна риболовля та проводяться спортивні турніри. Озеро розташоване в дуже мальовничому місці: навкруги ліс, гори, гриби, ягоди і неймовірна краса. Озеро приваблює не тільки спортсменів, а і звичайних рибалок своїми трофеями – коропа вагою до 30 кг, білі амури, товстолоби, щуки вагою до 15 кг. Озеро облаштоване спеціальною інфраструктурою для проведення змагань, має близько 30 секторів, містки, альтанки тощо.

Спортивною водоймою в англійському стилі є озеро «Трофейна долина». Трофеями цієї водойми є короп та білий амур ловля яких здійснюється по принципу «Зловив-Відпусти», а іншу зловлену рибу, за бажанням, відвідувач може забрати. Озеро розділене на 20 секторів, які обладнані мостиками та іншою інфраструктурою. Цікавою є водойма «Crychevychy Area Fishing» одна з небагатьох де здійснюється спортивна риболовля форелі. Водойма розташована в 70-ти км від Львова і 50 км від Тернополя в селі Плугів Золочівського району. Рибалка на форель ведеться виключно спортивним методом «Зловив-Відпусти». Форель для власних потреб можна купити в адміністратора господарства згідно цін прейскуранту.

Облаштовані штучні водойми розташовані на території відпочинкових комплексів, які окрім риболовлі пропонують широкий спектр послуг: проживання, харчування, оренда альтанок та риболовних снастей, СПА, анімаційні програми для дітей тощо. Переважна більшість таких відпочинкових комплексів розташовані у приміській зоні м. Львова, наприклад «Озерний Край» м. Пустомити, «Бухта Вікінгів» с. Старе Село, «Криве Озеро» м. Новояворівськ, «Чарівні озера» с. Майдан, «Едем Резорт» с. Стрілки, «Шепільська» с. Довголука та в гірській частині області – «Золота Форель» с. Коростів, «Вежа Ведмежа» с. Волосянка, «Козацька слобода Раковець» с. Воля Якубова, «Рибничанка» с. Рибник та інші. Тут можна не тільки отримати масу

позитивних вражень від риболовлі, але і скуштувати страви із власного улову приготованих за авторськими рецептами. Загалом на території області є 25 відпочинкових комплексів, які окрім риболовлі надають інші послуги. Найбільша кількість таких відпочинкових комплексів знаходиться у Львівському районі – 12 од., Стрийському – 8, Дрогобицькому та Червоноградському по 2 та в Яворівському один комплекс.

Організований розвиток рекреаційного рибальства як в Україні, так і у Львівській області гальмується багатьма причинами, найважливішими з яких є економічні. Рибалки-аматори не бачать необхідності і економічного зиску в об'єднанні громадських організацій, любительське рибальство продовжує залишатись стихійним. Значною проблемою для рекреаційного рибальства є незаконне використання водних біоресурсів (браконьєрство), яке набуло в Україні величезних масштабів [5].

Висновки та перспективи використання результатів дослідження. Рекреаційне рибальство та рибальський туризм можуть стати дуже прибутковою галуззю економіки країни, якщо встановити законодавче регулювання правил та методів лову, і покращити інфраструктуру для комфортного відпочинку українців та іноземців. Рибальський туризм на Львівщині має хороші перспективи, оскільки він може розвиватися як окремий вид туризму, так і доповнювати сільський зелений, екологічний, водний чи інші види туризму, а також сприятиме продовженню туристичного сезону або зменшенню явища сезонності в туристичних центрах області. Вже зараз в області є чимало облаштованих водойм, які можна було б залучати до рибальських турів вихідного дня. Проте, для розвитку рибальського туризму на Львівщині необхідно вирішити такі завдання:

- збільшити кількість водойм призначених для рекреаційної риболовлі, що багаті рибою як кількісно, так і якісно;
- покращити навколо водойм стан і наявність інфраструктури та зручностей для туристів;
- відобразити актуальну інформація про те, де можна ловити рибу та займатися рибальським туризмом, кількість та види риби;
- доступне житло поблизу водойм, в тому числі сільські садиби;
- організація популяризаційних масових заходів спортивного та любительського рибальства – фестивалі, змагання тощо;
- підготовлений персонал – гіді, інструктори з риболовлі, консультанти із рибальських снастей;
- чистота прибережних смуг річок, адже туристів цікавлять не тільки комфортабельні номери, красиві альтанки та містки відпочинкових комплексів, але і дикі природні водойми подалі від цивілізації;
- державна підтримка та промоція даного виду туризму в регіоні.

Львівська область має хороші передумови для подальшого розвитку рекреаційного рибальства та рибальського туризму. Насамперед цьому сприяє ресурсна складова та зростаюча кількість рибалок. Тому, найбільшого використання для риболовлі зазнають водні об'єкти, які розташовані неподалік Львова, зокрема, у межах Львівського, Яворівського, Стрийського та Червоноградського районів. Підвищений попит на високоякісні рибальські угіддя з комплексним обслуговуванням починаючи від організації трансферу, розміщення та харчування буде популяризувати цей вид туризму в нашому регіоні.

Література:

1. Геоєкологія Львівської області : монографія / Ю. Андрейчук, Л. Безручко, В. Біланюк та ін. / за заг. ред. С. Іванова. Львів : Простір-М, 2021. 606 с.
2. Львівська область: природні умови та ресурси: монографія / за заг. ред. д-ра геогр. наук, проф. М.М. Назарука. – Львів: Видавництво Старого Лева, 2018. – 592 с.
3. Назарук М. М., Худоба В. В. Рекреаційно-спортивне природокористування на Львівщині: витоки та геопросторовий аналіз. Людина та довкілля. Проблеми неоекології. 2022. Вип. 38. С. 52-61. DOI: <https://doi.org/10.26565/1992-4224-2022-38-05>
4. Наказ Міністерства агрополітики України "Про затвердження Правил любительського і спортивного рибальства" №700 від 19.09.2022 р. [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1412-22>
5. Новіцький Р.О. Рекреаційне рибальство в Україні: масштаби, обсяги, розвиток // Екологія та природокористування: збірник наукових праць. 2015. Т. 19. С. 148–156.
6. Природні ресурси Львівщини / Матоліч Б.М., Ковальчук І.П., Іванов С.А., Шемелинець І.Л., Федик І.З., Шпак О.Я., Ковальчук О.З., Кобак Т.І., — Львів: ПП Лукашук В.С., 2009. – 120 с.
7. Borch T., Policansky D., & Aas Ø. (2008). International fishing tourism. Global challenges in recreational fisheries, 268-291.
8. Czarkowski T.K., Kupren K., Kwasiborska D., Jaczewski J. 2014 – Woda i ryby jako znacz'ce elementy turystyki wiejskiej w województwie warmińsko-mazurskim – Komun. Ryb. 4: 1-8.
9. Czarkowski T.K., Wołos A., Kapusta A., Kupren K., Mickiewicz M. 2018a – Zmiany w polskim wędkarstwie na przestrzeni ostatnich 40 lat: połowy, opinie i preferencje oraz aspekty socjoekonomiczne współczesnego wędkarza – W: Działalność podmiotów rybackich i wędkarskich w 2017 roku (Red.) M. Mickiewicz, A. Wołos, Wyd. IRS, Olsztyn: 99-121.

10. Krupa J., Soliński T., Libuszowska A., 2007, Wędkarstwo na rzece San jako forma turystyki i rekreacji, Materiały konferencyjne IV Konferencji Naukowo-Technicznej „Błękitny San” nt. Bezpieczeństwo walorów przyrodniczych i turystycznych doliny Sanu, Nozdrzec, s. 93-109
11. Przybylska K., Andrzejewski W., Żołnierowicz K.M., Mazurkiewicz J., Urbańska M., Adamczyk M., 2013, Presja turystyki wędkarskiej w Parku Narodowym „Ujście Warty”, „Studia i Materiały CEPL w Rogowie”, 15, 37(4), s. 256-262
12. Wołos A., 2008, Rejestracja połowów wędkarskich a konieczność prowadzenia racjonalnej gospodarki rybackiej na przykładzie wybranych okręgów Polskiego Związku Wędkarskiego. W: Użytkownik Rybacki – Nowa Rzeczywistość. Ocena przekształceń w rybactwie w wyniku konkursów na oddanie w użytkowanie obwodów rybackich, red. M. Mizieliński, Warszawa, s. 102-119

References:

1. Heoekolohiia Lvivskoi oblasti : monohrafiia / Yu. Andreichuk, L. Bezruchko, V. Bilaniuk ta in. / za zah. red. Ye. Ivanova. Lviv : Prostir-M, 2021. 606 s.
2. Lvivska oblast: pryrodni umovy ta resursy: monohrafiia / za zah. red. d-ra heohr. nauk, prof. M.M. Nazaruka. – Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva, 2018. – 592 s.
3. Nazaruk M. M., Khudoba V. V. Rekreatsiino-sportyvne pryrodokorystuvannia na Lvivshchyni: vytoky ta heoprostorovi analiz. Liudyna ta dovkillia. Problemy neoeekolohii. 2022. Vyp. 38. S. 52-61. DOI: <https://doi.org/10.26565/1992-4224-2022-38-05>
4. Nakaz Ministerstva ahropolityky Ukrainy "Pro zatverdzhennia Pravyl liubytelskoho i sportyvnoho rybalstva" №700 vid 19.09.2022 r. [Elektroni resurs] - Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1412-22>
5. Novitskyi R.O. Rekreatsiine rybalstvo v Ukraini: masshtaby, obsiahy, rozvytok // Ekolohiia ta pryrodokorystuvannia: zbirnyk naukovykh prats. 2015. T. 19. S. 148–156.
6. Pryrodni resursy Lvivshchyny / Matolych B.M., Kovalchuk I.P., Ivanov Ye.A., Shemelynets I.L., Fedyk I.Z., Shpak O.Ia., Kovalchuk O.Z., Kobak T.I., — Lviv: PP Lukashchuk V.S., 2009. – 120 s.
7. Borch T., Policansky D., & Aas Ø. (2008). International fishing tourism. Global challenges in recreational fisheries, 268-291.
8. Czarkowski T.K., Kupren K., Kwasińska D., Jaczewski J. 2014 – Woda i ryby jako znaczące elementy turystyki wiejskiej w województwie warmińsko-mazurskim – Komun. Ryb. 4: 1-8.
9. Czarkowski T.K., Wołos A., Kapusta A., Kupren K., Mickiewicz M. 2018a – Zmiany w polskim wędkarstwie na przestrzeni ostatnich 40 lat: połowy, opinie i preferencje oraz aspekty socjoekonomiczne współczesnego wędkarza – W: Działalność podmiotów rybackich i wędkarskich w 2017 roku (Red.) M. Mickiewicz, A. Wołos, Wyd. IRS, Olsztyn: 99-121.
10. Krupa J., Soliński T., Libuszowska A., 2007, Wędkarstwo na rzece San jako forma turystyki i rekreacji, Materiały konferencyjne IV Konferencji Naukowo-Technicznej „Błękitny San” nt. Bezpieczeństwo walorów przyrodniczych i turystycznych doliny Sanu, Nozdrzec, s. 93-109
11. Przybylska K., Andrzejewski W., Żołnierowicz K.M., Mazurkiewicz J., Urbańska M., Adamczyk M., 2013, Presja turystyki wędkarskiej w Parku Narodowym „Ujście Warty”, „Studia i Materiały CEPL w Rogowie”, 15, 37(4), s. 256-262
12. Wołos A., 2008, Rejestracja połowów wędkarskich a konieczność prowadzenia racjonalnej gospodarki rybackiej na przykładzie wybranych okręgów Polskiego Związku Wędkarskiego. W: Użytkownik Rybacki – Nowa Rzeczywistość. Ocena przekształceń w rybactwie w wyniku konkursów na oddanie w użytkowanie obwodów rybackich, red. M. Mizieliński, Warszawa, s. 102-119

Abstract:

Volodymyr KHUDOBA, Oksana KHUDOBA. RECREATIONAL FISHING AND FISHING TOURISM AS A TYPE OF RECREATION AND SPORTS NATURE USE IN LVIV REGION.

Over the past decade, there has been a gradual shift away from mass recreation and tourism to individual forms which characterized by the diversity and specificity of the needs of people who seek to experience pleasant memories and get unforgettable impressions. Recreational fishing and fishing tourism take their place among those types of active recreation that meet new trends in the recreational needs of society.

Due to the rich fish resources, the reservoirs of Lviv region are intensively used for recreational fishing, and also have further prospects for the development of fishing tourism.

The aim of the article is to study the prerequisites and features of recreational fishing in Lviv region, as the predominant type of recreational and sports nature use of surface waters of the region, also prospects for the development of fishing tourism.

The fishing potential of water bodies significantly affects the scale of their recreational use. It is important that the hydrological and hydrochemical regime of the reservoir be optimal for the restoration of fish resources, and the conditions for its implementation, transport accessibility and the infrastructure of reservoirs can be attributed to the factors affecting recreational fishing.

There are 64 species of fish in the region, but the priority objects of recreational fishing are *C. carpio*, *C. idella*, *H. molitrix*, *T. tinca*, *C. gibelio*, *A. brama*, *E. lucius*, *P. fluviatilis*, *S. lucioperca*, also in the mountainous part of the region – trout *S. trutta* and *A. linnaeus*.

There are 2,522 rivers in Lviv region with a total length of 11,574.55 km. The rivers of the region are rich in fish resources and are used to a greater extent for recreational fishing, and appropriate infrastructure is needed for sport fishing and fishing tourism.

Today, specially equipped reservoirs – lakes, ponds, reservoirs and other reservoirs (pits, technical reservoirs) play main role in recreational and sport fishing in Lviv region. Yavoriv, Stryi, Chervonohrad, Lviv and Zolochiv districts are best equipped with flat water bodies, Sambir and Drohobych districts are least equipped.

After the analysis of the popular fishing resources goldfishnet, rivefish, fishmapia, fishub, 186 flat water bodies used for recreational fishing in Lviv region were inventoried. The largest number of them is in the Lviv and Stryi districts, where there are 76 and 41 reservoirs, respectively. The smallest number of flat-water bodies that are actively involved in this type of nature management is located in the Sambir and Drohobych districts, 7 and 9 objects, respectively.

Almost all water bodies are developed for amateur fishing, only a small part of them is used for sport fishing. They

can be divided into two groups: equipped reservoirs - the main purpose of which is sport and recreational fishing among amateurs and athletes, and equipped artificial reservoirs located on the territory of recreation complexes. In total, there are 25 recreation complexes on the territory of the region, which, in addition to fishing, provide other services. The largest number of such recreation complexes is located in Lviv district - 12 units, Stryi - 8, Drohobych and Chervonograd - 2 each, and Yavoriv - one complex.

Recreational fishing and fishing tourism can become a very profitable branch of the country's economy, if legislative regulation of fishing rules and methods is established, and the infrastructure for comfortable recreation of Ukrainians and foreigners is improved. Lviv region has good prerequisites for the further development of recreational fishing and fishing tourism. First of all, this is facilitated by the resource component and the growing number of fishermen. The increased demand for high-quality fishing grounds with comprehensive service starting from the organization of transfer, accommodation and food will popularize this type of tourism in our region.

Keywords: fishing, recreational and sports nature use, surface waters, fishing tourism, recreation.

Надійшла 07.02.2023р.

УДК 338.48-6:2[726:27-53.42(477.51)

DOI:<https://doi.org/10.25128/2519-4577.23.1.18>

Тетяна ШОВКУН, Інна МИРОН

ДЕРЕВ'ЯНІ ЦЕРКВИ ЧЕРНІГІВЩИНИ ЯК СКЛАДОВІ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

У статті досліджуються дерев'яні храми Чернігівщини як складові культурно-історичної спадщини. Складений список-перелік дерев'яних храмів у розрізі адміністративних районів області та проаналізовані особливості їх поширення. Охарактеризовано такі церкви: Покрови Пресвятої Богородиці (с. Гайворон), Успіння Пресвятої Богородиці (с. Сваричівка), Покрови Пресвятої Богородиці (с. Синявка), Троїцьку (с. Новий Білоус), Георгіївську (с. Седнів), Миколаївську (м. Новгород-Сіверський), Успенську (с. Сильченкове), Успенську (с. Волосківці). Також здійснено групування пам'яток дерев'яного зодчества Чернігівщини за часом побудови, що викликає інтерес безпосередньо як у дослідників культурної спадщини регіону, так і у населення загалом. Складено перелік зруйнованих дерев'яних храмів Чернігівщини початку ХХ століття. Побудована картосхема розміщення існуючих та втрачених дерев'яних церков регіону. Проаналізовані можливості розвитку релігійного туризму, який базується на наявності значної кількості сакральних об'єктів.

Ключові слова: дерев'яні церкви, історико-культурна спадщина, сакральні об'єкти, Чернігівщина.

Постановка науково-практичної проблеми. В останні роки спостерігається відродження духовних традицій українського народу і, як наслідок, посилення інтересу до сакральних об'єктів, серед яких чільне місце займають дерев'яні церкви, що безумовно є творами архітектурного мистецтва. Українські дерев'яні церкви є надбанням не лише вітчизняної, а й світової культури, оскільки українське дерев'яне церковне зодчество не має аналогів у світі й вивчається вченими різних країн. Дерев'яні храми України мають регіональні відмінності, оскільки їхнє будівництво пов'язано з місцевими традиціями та особливостями архітектури того чи іншого регіону. Крім того, будівництво храмів здійснювалося переважно місцевими майстрами, уміння яких було надбанням усього року.

Актуальність і новизна дослідження. На Чернігівщині дерево завжди було головним будівельним матеріалом, тому дерев'яні церкви набули значного поширення у минулому і збереглися сьогодні практично на всій території області. Нетривкий характер будівельного матеріалу, численні перебудови та внесення еле-

ментів більш пізнішого походження призводять до втрати багатьох унікальних зразків дерев'яного церковного будівництва. Це обумовлює необхідність й актуальність їхнього дослідження.

Зв'язок теми з важливими науково-практичними завданнями. Дане дослідження виконано у рамках наукової теми «Чернігівська область: особливості та проблеми розвитку в нових координатах регіональної політики», яка виконується на кафедрі географії, туризму та спорту Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Метою статті є уточнення та доповнення списку-переліку дерев'яних церков Чернігівщини як складових історико-культурної спадщини та визначення їхньої ролі у розвитку релігійного туризму Чернігівської області.

Аналіз останніх публікацій за темою дослідження. Питання культурно-історичної спадщини України має міждисциплінарний характер і висвітлюється у працях науковців різних напрямків. У своїй більшості це дослідження мистецтвознавців, культурологів, істориків тощо. Дослідження української дерев'я-

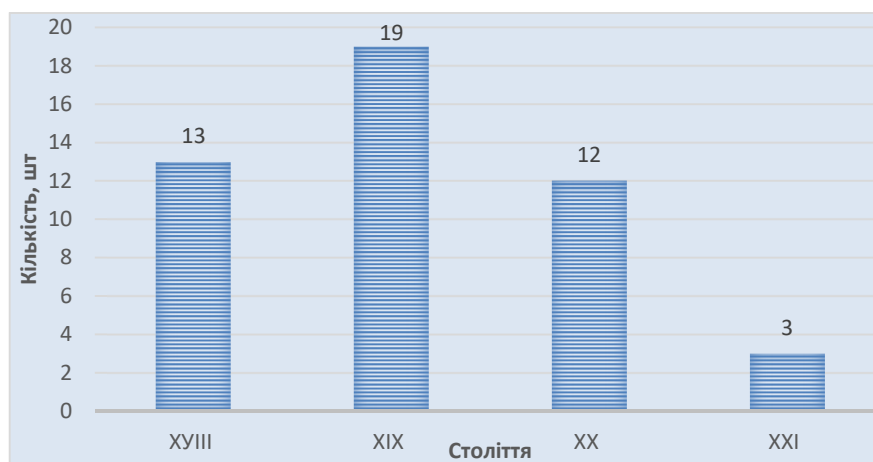
ної сакральної архітектури Лівобережної України у ХХ ст. проводив С. Таранушенко. Він дослідив (зробив заміри) та описав понад 180 дерев'яних церков, з яких на сьогодні збереглося менше 10 % [15]. Список-перелік дерев'яних церков України і українських етнічних земель у 1996 році був складений В. Слободяном [13]. У 2006 році О. Крушинська створила веб-ресурс «Дерев'яні храми України». Мета проекту: пошук, структуризація і популяризація інформації про пам'ятки дерев'яної церковної архітектури України [6]. Дослідженню дерев'яних храмів України присвячені праці В. Вечерського («Українські дерев'яні храми», 2008) [3], М. Драгана («Українські дерев'яні церкви», 2014) [7] та інших вчених.

Ряд наукових праць присвячені дослідженню сакральних об'єктів конкретних регіонів. Так, І. Скриль, досліджуючи історико-культурні ресурси Харківського регіону з метою розвитку культурно-пізнавального туризму, вивчає дерев'яні храми, як такі, що можуть слугувати складовою туристичного-рекреаційного потенціалу регіону [12]. Численні праці присвячені дерев'яним церквам Карпатського регіону, оскільки багато з них внесено до списку світової спадщини ЮНЕСКО. Так, Н. Паньків вивчаючи тенденції розвитку релігійного туризму в Карпатському регіоні, дає характеристику різних сакральних об'єктів, серед яких є і дерев'яні церкви [8]. Водночас дослідження дерев'яних храмів Чернігівщини в останні роки не проводилося.

Викладення основного матеріалу. Розквіт українського дерев'яного церковного зодчества припадає на ХУІІІ ст. Основа дерев'яної церкви – квадратний зруб із горизонтально укладених брусів чи колод, які у місцях перетинання з'єднані врубками. Церкви займали найбільш мальовниче, чільне місце в центрі села і склалися із таких функціональних структур: бабинець, основна нава, вівтар, ризниця та паламарня. При будівництві враховувались відповідність церковній символіці, конструктивність, якій підпорядковувались елементи зовнішніх і внутрішніх форм і декорації. У той час на Лівобережній Україні будувалися переважно монументальні дерев'яні церкви з високими баштами [5].

На основі аналізу літературних джерел [6, 13, 19] та власних досліджень встановлено, що в межах Чернігівської області збереглися сорок сім дерев'яних церков. Деякі з них сьогодні, на жаль, знаходяться на стадії руйнування. Слід зазначити, що ця кількість церков може бути іншою і потребує уточнення. Автори будуть вдячні всім за довідкову інформацію.

Найбільш цінну історико-культурну спадщину становлять дерев'яні храми, які були побудовані кілька століть тому. Саме вони є самотніми свідками культурної та історичної цінностей українського народу. Більшість дерев'яних церков Чернігівської області належать переважно до ХУІІІ-ХІХ ст. (рис. 1).

Рис. 1. Розподіл дерев'яних церков Чернігівської області за часом побудови (джерело: побудовано авторами)

Розміщені дерев'яні церкви по території області нерівномірно: більшість церков розташовані у північно-західній і північній частинах області в межах Чернігівського та Корюківського районів – шістнадцять і тринадцять церков відповідно. Найменша їх кількість зосереджена у Новгород-Сіверському районі (табл. 1).

У Чернігівській області є багато втраче-

них дерев'яних сакральних об'єктів. Серед них п'ятиповерхова хрещата Троїцька церква у с. Пакуль Чернігівського району, яка була споруджена у 1710 році. Троїцька церква – це одна з найбільш вивчених дерев'яних церков Лівобережжя, окраса дерев'яного монументального зодчества. На жаль, плани щодо її відтворення за дійсними кресленнями на території Націо-

нального музею народної архітектури та побуту України не були реалізовані. Ще однією святинєю, яка була втрачена за часів комуністичної влади, є церква Різдва Богородиці у с. Довжик Чернігівського району. Вона була збудована у 1711 році, а у XIX ст. перебудована.

Первісно церква була тридільною, а після перебудови стала хрещатою і в ній яскравіше проявилися риси класицизму. Зруйнована церква Різдва Богородиці у 30-х роках XX століття.

Таблиця 1.

Список-перелік дерев'яних церков у розрізі адміністративних районів Чернігівської області станом на 2022 рік [складено авторами]

Адміністративні райони	Назва церкви (населений пункт)
Корюківський	Успіння Пресвятої Богородиці (1* с. Волосківці), Покрови Пресвятої Богородиці (2* с. Синявка), Святої Трійці (3*с. Степанівка), Покровська (4*с. Олександрівка), Покрови Пресвятої Богородиці (5* с. Дягове), Святої Трійці (6* с. Хотунічі), Свято-Миколаївська (7*с. Осьмаки), Михайлівська (8* с. Городище), Святого Миколи (9* с. Гірськ), Святого Архистратига Михайла (10* с. Чепелів), Преображенська (11* с. Кириївка), Дмитра Ростовського (12* с. Чорнотичі), Різдва Пресвятої Богородиці (13* с. Загребелля)
Ніжинський	Покрови Пресвятої Богородиці (14* с. Гайворон), Преображення Господнього (15* с. Стара Басань), Святого Олександра Невського (16* с. Селище), Успенська (17* с. Ведмедівка), Казанської Ікони Божої Матері (18* с. Піски), Святого Архистратига Михайла (19* с. Головеньки), Козацька церква (20* м. Батурин), Каплиця Святого Миколая (21* м. Батурин)
Новгород-Сіверський	Святого Миколи (22* м. Новгород-Сіверський), Святого Івана Хрестителя (23* с. Блистова), Покрови Пресвятої Богородиці (24* с. Ларинівка)
Прилуцький	Успіння Пресвятої Богородиці (25* с. Сваричівка), Трьох Святителів (26* с. Кустівці), Святих Апостолів Петра і Павла (27* с. Рябухи), Покровська (28* с. Смош), Преображення Господнього (29* с. Переволочна), Успіння Пресвятої Богородиці (30* с. Сильченкове), Преподобної Параскеви Сербської (31*с. Дідівці)
Чернігівський	Різдва Пресвятої Богородиці (32* с. Количівка), Святої Трійці (33* с. Новий Білоус), Успіння Пресвятої Богородиці (34* с. Рогоща), Святого Юрія (35* смт. Седнів), Святого Михайла (36* с. Максим), Святого Архистратига Михайла (37* с. Буянки), Святої Трійці (38* с. Грабів), Святого Архистратига Михайла (39* с. Даничі), Миколаївська (40* с. Морівськ), Церква Зішестя Святого Духа (41* с. Кувечичі), Михайлівська (42* с. Чемер), Різдва Богородиці (43* с. Карасинівка), Святого Феодосія Печерського (44* с. Сокирин), Святого Архистратига Михайла (45* с. Брусилів), Вознесіння Господнього (46* с. Улянівка), Вознесенська (47* с. Роїще)

1*Номер церкви на картосхемі (рис. 2)

Узагалі 20-30 роки XX ст. – це період руйнації значної кількості дерев'яних храмів області. Найбільша їх кількість (тринадцять) була зруйнована у Новгород-Сіверському районі, у Чернігівському та Корюківському – сім та п'ять відповідно. Найменша – у Ніжинському та Прилуцькому районах (дві та одна). На жаль, процес руйнації храмів продовжується. Зовсім нещодавно згоріли Успенська церква, яка збудована у 1875 р. (с. Кобижча Ніжинського району), церква Покрови Пресвятої Богородиці, яка датувалася XVII ст. (с. Корінецьке Прилуцького району) (табл. 2).

Водночас спостерігається відновлення традицій дерев'яного церковного зодчества. На території області є новозбудовані дерев'яні

церковні споруди, які датовані XXI ст. Дві з них розташовані у Ніжинському районі у м. Батурин на території Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». Це – Замкова церква Воскресіння Господнього. Перша писемна згадка про неї датується 1680-ми роками. Церква була знищена російськими військами у 1708 році, а відтворена у 2008 році за зразком православних українських церков ХУІІ ст. Другий сакральний об'єкт – це каплиця Святого Миколая, яка збудована в 2011 році на пошану 150-х роковин перепоховання Т. Г. Шевченка. На початку XXI ст. у с. Дідівці Прилуцького району був зведений дерев'яний храм Преподобної Параскеви Сербської, у якому нині лунають візантійські переспіви.

Список-перелік втрачених дерев'яних церков у розрізі адміністративних районів Чернігівської області з 20-х рр. XX ст. [1, з доповненнями]

Адміністративні райони	Назва церкви (населений пункт)
Чернігівський	Троїцька (1* с. Пікуль), Різдва Богородиці (2* с. Довжик), Миколаївська (3* с. Жукотки), Покровська (4* смт. Седнів), Миколаївська (5* с. Морівськ), Різдва Богородиці (6* с. Неданчичі), Воскресенська, Покровська та Троїцька (7*, 8*, 9* смт. Любеч)
Новгород-Сіверський	Святого Миколи (10* с. Комань), Різдва Богородиці (11* с. Грем'яч), Благовіщенська (12* с. Лісконоги), Миколаївська (13* с. Мамекіне), Успенська (14* с. Стахорщина), Різдва Христова (15* с. Шептаки), Георгієвська (16* с. Горбове), Миколаївська (17* с. Печеноги), Іллінська (18* с. Мезин), Покровська та церква Святої Трійці (19*, 20* смт. Короп), дерев'яна церква (21* с. Ленків) та Покровська (22* м. Новгород-Сіверський)
Корюківський	Святого Юрія (23* с. Велике Устя), Різдва Богородиці (24* с. Жукля), Різдва Богородиці (25* смт. Мена), Вознесенська (26* с. Сосниця), Покровська (27* с. Пекарів)
Ніжинський	Миколаївська церква (28* с. Нові Млини), Хрестовоздвиженська церква (29* с. Хороше Озеро), Успенська (30* с. Кобижча)
Прилуцький	Георгіївська (31* с. Іваниця), Покрови Пресвятої Богородиці (32* с. Корінецьке)

1*Номер церкви на картосхемі (рис. 2)

Територіальний розподіл існуючих і втрачених дерев'яних церков Чернігівщини

наведено на картосхемі (рис. 2).

Рис. 2. Територіальний розподіл існуючих і втрачених дерев'яних церков Чернігівщини

На думку української регіональної суспільної телерадіокомпанії «Суспільне Чернігів» до ТОП 5 дерев'яних церков Чернігівської області слід віднести такі церкви: Троїцьку (с.

Новий Білоус), Георгіївську (смт. Седнів), Миколаївську (м. Новгород-Сіверський), Успенську (с. Сильченкове), Успенську (с. Волосківці) [16]. Автори поділяють думку телерадіо-

компанії «Суспільне Чернігів», але пропонують розширити список ТОП до 8 дерев'яних церков, включивши в нього найдавніші храми Чернігівщини: Покрови Пресвятої Богородиці (с. Гайворон), Успіння Пресвятої Богородиці (с. Сваричівка), Покрови Пресвятої Богородиці (с. Синявка).

Церква Покрови Пресвятої Богородиці знаходиться у с. Гайворон Ніжинського району. Точна дата заснування церкви невідома. В актах Літовського князівства (1648 рік) згадується козацька Покровська церква у Гайвороні. У 1780 році було збудовано нове приміщення церкви, а у середині XIX ст. – сучасну будівлю.

Рис. 3. Церква Покрови Пресвятої Богородиці у с. Гайворон (фото І. Мирон)

У с. Сваричівка Прилуцького району діє церква Успіння Пресвятої Богородиці, яка датується 1709 роком. Церква є зразком Чернігівської школи народної архітектури доби українського бароко. Це пам'ятка архітектури національного значення. За час існування храму його будівля зазнавала неодноразових змін. Так, у 1820 році церква з тридільної була перебудована в хрещату з додаванням бокових приділів, а у 1870 році було добудовано галерею та дзвіницю (рис. 4). У XIX ст. під час встановлення нового чотириярусного іконостасу, виготовленого у стилі пізнього класицизму, було зруйновано первісний іконостас. Прикрасою церкви є збережений різьблений портал північного фасаду та фрагменти іконостасу розібраної церкви із с. Вишнівка [9].

Рис. 4. Церква Успіння Пресвятої Богородиці у с. Сваричівка (джерело: <https://parafia.org.ua/UCA/derevnyi/siversko-chnernihivska/chnernihivska-obl/row1/uspenska-tserkva-13/>)

Не менш цікавою архітектурною спорудою, яка до сьогодні зберегла свою первісну форму, є церква Покрови Пресвятої Богородиці, яка розташована у с. Синявка Корюківського району. Дискусійним є питання щодо дати заснування та будівництва церкви. Існує думка, що на місці сучасної церкви колись існувала однойменна козацька церква 1706 року побудови і саме на її місці було зведено у 1775 році новий храм [17]. В інших джерелах наводиться інформація не про будівництво нової церкви, а про перебудову у 1775 році уже існуючої будівлі. Сучасне приміщення церкви є триголовим і відображає народну архітектуру Лівобережжя періоду українського бароко (рис. 5). Особливістю сакрального об'єкту є наявність центрального восьмигранного зрубу та віконних порізів різної форми. В інтер'єрі храму увагу при-

вертають бронзове панікаділо й багатоярусна ажурна церковна люстра [11].

Дві церкви із ТОП 8 розташовані у Чернігівському районі – Троїцька та Георгіївська. Дерев'яний храм в ім'я Святої Трійці у с. Новий Білоус, який був збудований у 1790 році (за іншими джерелами – у 1739 році), є зразком Чернігово-Сіверської школи дерев'яної монументальної архітектури. Згодом із трьох сторін церкви були добудовані портики із дерев'яними колонами. Церква одноповерхова, хрещата, з квадратним бабинцем. У приміщенні церкви зберігся різьблений іконостас (рис. 6). Церковними святинями є дві гаптовані плащаниці із зображенням розпростертого тіла Ісуса Христа та півпостаті Євангелістів. Церква Святої Трійці є пам'яткою архітектури національного значення [10].

Рис. 5. Церква Покрови Пресвятої Богородиці у с. Синявка [6]

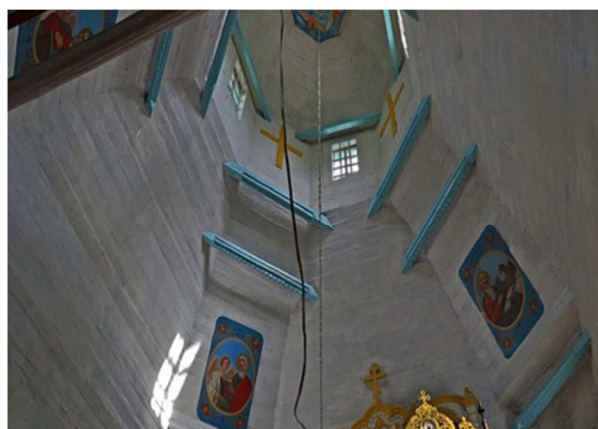

Рис. 6. Церква Святої Трійці у с. Новий Білоус [10]

Георгіївська церква у смт. Седнів є рідкісним зразком монументальних дерев'яних споруд на Лівобережжі України періоду бароко і збудована без єдиного цвяха. Точна дата будівництва церкви не відома. За одними джерелами вона була збудована до 1747 року, за ін-

шими – у 1715 році або, навіть, у XVII ст. Церква тридільна з восьмигранною центральною вежею, одноповерха з двома залами. У XIX ст. приміщення церкви неодноразово перебудовували. Після революції 1917 року зі встановленням більшовицької влади церква була зак-

рита і протягом десятиліть поступово руйнувалася, а під час Другої світової війни – суттєво пошкоджена. Відомо про кілька етапів реставрації церкви: 1975-1978 рр. та у 2004-2007 рр. Під час останньої реставрації церкву практично було споруджено наново, при цьому використовувалися стародавні технології та автентичні матеріали і конструкції (рис. 7). Із 2008 року почала діяти як культова споруда. Сьогодні стан приміщення Георгіївської церкви незадовільний – потрібна реставрація [4].

Миколаївська церква у м. Новгород-Сіве-

рський є зразком дерев'яних барокових храмів Чернігівщини (Чернігово-Сіверська дерев'яна архітектура), що дійшли до нас у цілісному стані. Вона була збудована у 1720 році (за іншими джерелами у 1764 р.). Церква хрещата в плані без виділення центральної дільниці в зовнішніх об'ємах, має п'ять зрубів, одну високу баню в центрі, багатоярусний дах. Цікава деталь архітектури – скошені кути одвірків, що характерно для українського народного зодчества. У 1820 році відбулася перша перебудова храму, а у другій половині ХХ ст. – друга.

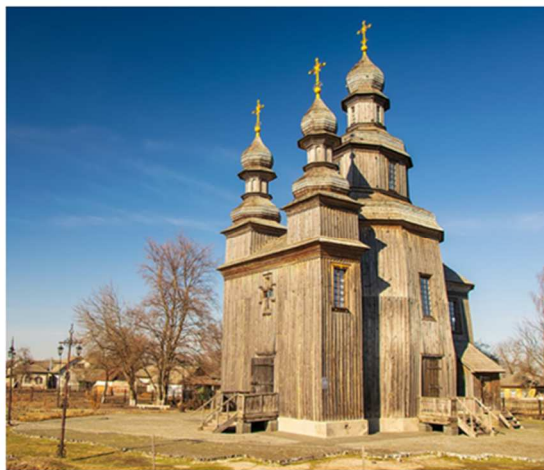

Рис. 7. Вид Георгіївської церкви з південного сходу, 1969 р. і сучасний вигляд (джерело: <https://suspilne.media/244405-odna-iz-najstarsih-derevanih-cerkov-na-cernigivsinigeorgiivska-cerkva-u-sednevi/>, [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B5%D0%BE%D1%80%D0%B3%D1%96%D1%97%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B2%D0%B0_\(%D0%A1%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D1%96%D0%B2\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B5%D0%BE%D1%80%D0%B3%D1%96%D1%97%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B2%D0%B0_(%D0%A1%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D1%96%D0%B2)))

У 1970-х рр. Миколаївська церква була відреставрована, і з 1980 року вона починає функціонувати як виставковий зал Новгород-Сіверського філіалу Чернігівського архітектурно-історичного заповідника [2]. Сьогодні – це

діючий храм. На початку ХХІ ст. були проведені ремонтні роботи: дах церкви був змінений на металевий і пофарбовані стіни. Це негативно позначилося на її автентичності (рис. 8).

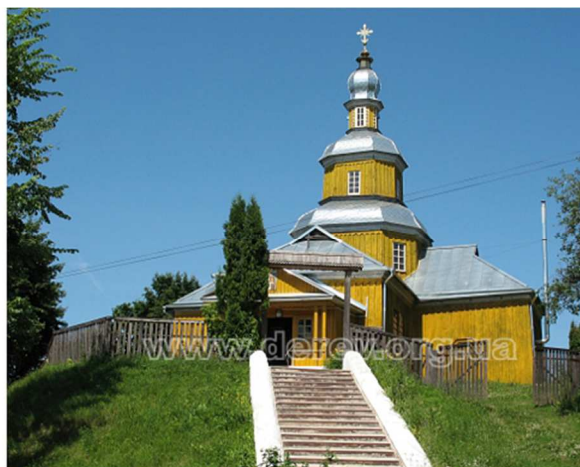
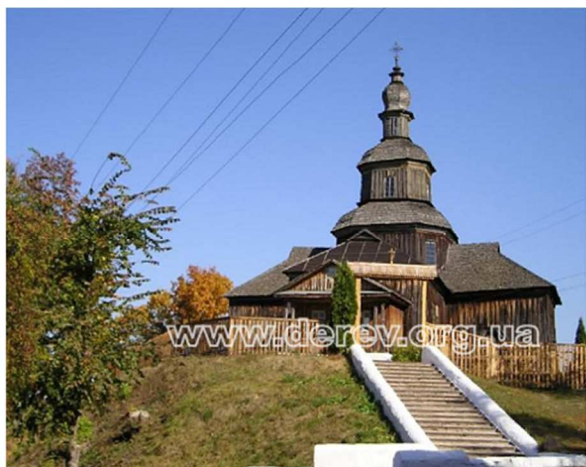

Рис. 8. Миколаївська церква, м. Новгород-Сіверський (джерело: http://www.derev.org.ua/chernih/novg_siv.htm)

Є дві версії побудови Успенської церкви у с. Сильченкове Прилуцького району. За першою версією вона була збудована у 1775 році братами Мазаракі, а у 1890-х роках перебудована Бузовським. За другою – Бузовський у XIX ст. збудував нову церкву на місці попередньої. Для храму характерний типовий декор барабанів та шатрових бань, що визначає її «парафіяльний стиль». Приміщення церкви – це дев'ятидільна дерев'яна споруда з аркадою над входом і притвором із заходу. Є дві башти. У

південній башті розташована дзвіниця та сходи, які ведуть на хори у вигляді балкону на кованих кронштейнах. Храм вінчають п'ять наметових верхів на восьмериках і три невеликі намети над баштами й головним входом. У храмі збереглися ікони XVIII-XIX ст., олійні розписи початку XX ст. та старовинні дзвони. Інтер'єр і фасад церкви прикрашає художнє різьблення по дереву і металу (рис. 9). За всю історію свого існування Успенська церква ніколи не припиняла богослужінь [14].

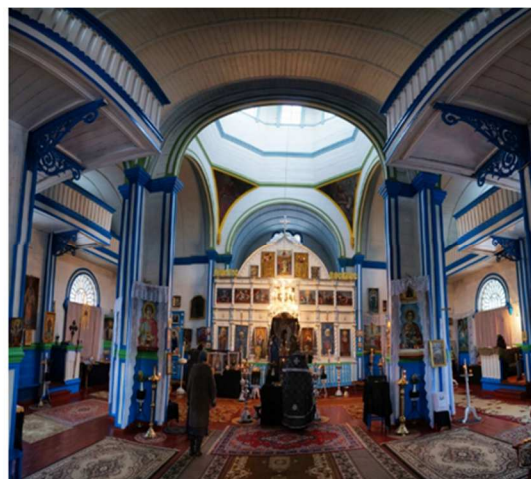
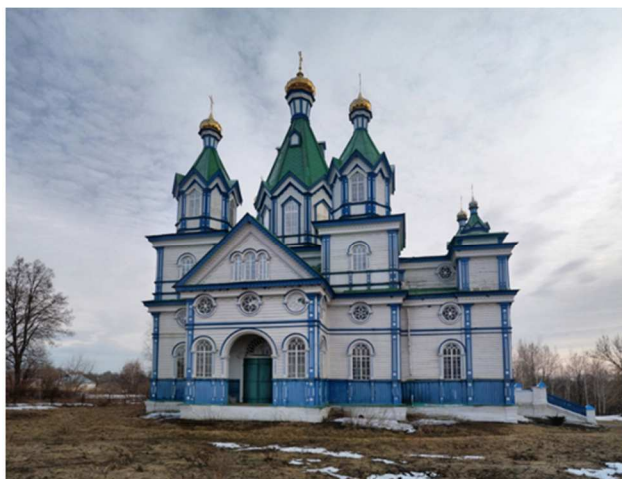

Рис. 9. Успенська церква, с. Сильченкове [14]

Успенська церква у с. Волосківці Корюківського району є зразком козацької церковної архітектури Лівобережжя XVII-XVIII ст. Це хрещата, однобанна церква, яка була збудована у 1765 році без єдиного цвяха у стилі українського бароко (рис. 10). У подальшому примі-

щення церкви перебудовувалося. Від початкового вигляду зберігся п'ятикамерний зруб з високим центральним восьмериком, який увінчується бароковою банею з заломом та главкою, а також двері зі зрізаними верхніми кутами [6].

Рис. 10. Успенська церква, с. Волосківці (джерело: chernihivregion.travel)

Серед культурної спадщини нашої країни чільне місце займають релігійні традиції, які ґрунтуються на сакральних ресурсах. Наявність значної кількості різних за віком та архітектурою дерев'яних церков на Чернігівщині підвищує інтерес до духовної спадщини регіону та

позитивно впливає на розвиток релігійного туризму у його межах. Цьому також сприяє те, що м. Чернігів є визначним духовним центром України. У ньому збереглися історико-культурні пам'ятки, серед яких собори та церкви, які на сьогодні виконують не лише релігійну функ-

цію, а й туристичну.

Аналіз розміщення дерев'яних храмів у межах області свідчить про те, що значна їх кількість розташована поруч з основними автомобільними дорогами міжнародного значення, що проходять у межах області. Так, переважна

більшість дерев'яних церков Чернігівського району розташована вздовж європейського маршруту E95, а Прилуцького – вздовж E95 та M02. Це дозволяє включати дані сакральні об'єкти в тури вихідного дня (рис. 11).

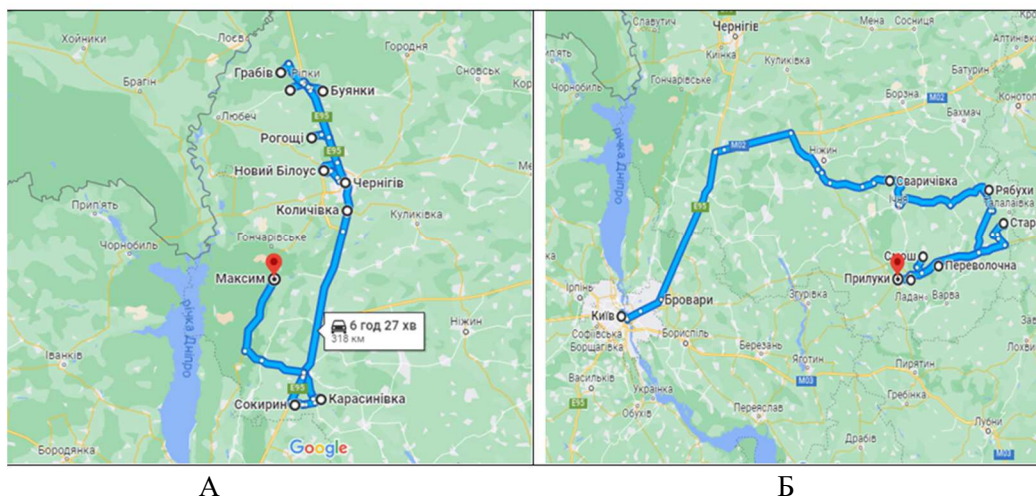

Рис. 11. Схема розміщення дерев'яних храмів біля міжнародних автомобільних шляхів: А – Чернігівський район, Б – Прилуцький район

Розташування сакральних об'єктів у межах транспортної доступності до кількох годин сприяє розвитку внутрішньообласного туризму. Так, дерев'яні церкви Новгород-Сіверського району розташовані у межах доступності до півтори години, що дозволяє організувати одноденні тури вихідного дня в цьому регіоні (рис. 12).

Розташування сакральних об'єктів у межах доступності до півтори години, що дозволяє організувати одноденні тури вихідного дня в цьому регіоні (рис. 12).

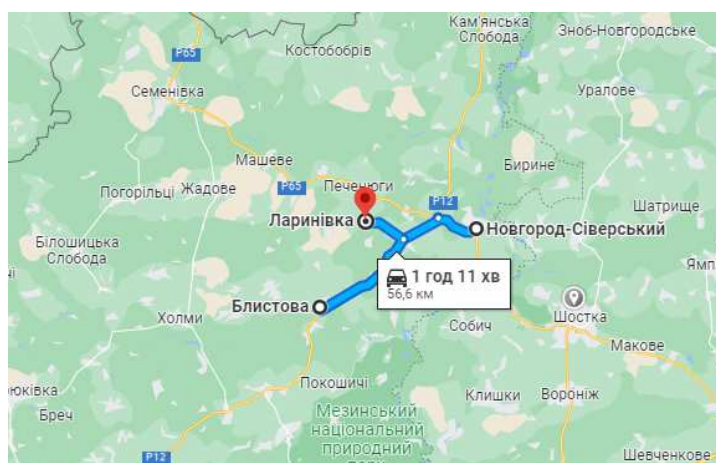

Рис. 12. Схема розміщення дерев'яних храмів Новгород-Сіверського району

Висновки. Кожен період розвитку Чернігівщини залишив частинку своєї історії в її дерев'яних сакральних об'єктах. На сьогодні дерев'яні храми зберігають у собі традицію українського народу та впливають на формування культурно-історичної спадщини регіону. На території Чернігівської області нараховується 47 дерев'яних храмів, більшість яких належать переважно до XVIII-XIX ст. Кількість дерев'яних церков постійно змінюється: одні, побудовані кілька століть тому, під впливом різноманітних чинників руйнуються, інші зазнають змін. Водночас спостерігається відновлення традицій дерев'яного церковного зодчества – у

XXI ст. на Чернігівщині були збудовані нові дерев'яні церкви. У сучасному світі дерев'яні храми є туристично привабливими атракціями, що сприяє розвитку релігійного туризму в Україні, зокрема і на Чернігівщині. Розташування сакральних об'єктів поблизу міжнародних і загальнодержавних автомобільних магістралей робить їх доступними для відвідування туристами. Безумовно, це потребує певних інвестицій для підтримки культурної спадщини.

Дерев'яні церкви Чернігівщини як складові культурно-історичної спадщини потребують подальшого вивчення та охорони.

Перспективи використання результатів дослідження. Практичні результати дослідження можуть використовуватися профільними структурними підрозділами обласних і районних державних адміністрацій при визначенні переліку пам'яток культурної спадщини

національного та місцевого значення.

Дерев'яні церкви є туристично привабливими об'єктами, тому матеріали даного дослідження можуть бути використані під час створення туристичних маршрутів Чернігівщини.

Література:

1. Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. К.: НДІТІАМ. 2002. 59 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Vecherskyi_Viktor/Vtracheni_obiekty_arkhitekturnoi_spadschyny_Ukrainy.pdf?PHPSESSID=khhpibqf878nr4ep7gfhln596 (дата звернення: 4.04.2023).
2. Вечерський В. В. Миколаївська церква в Новгороді-Сіверському // Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/> (дата звернення: 6.03.2023).
3. Вечерський В. В. Українські дерев'яні храми. Київ : Наш час, 2008. 271 с.
4. Георгіївська церква (Седнів). Вікіпедія. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B5%D0%BE%D1%80%D0%B3%D1%96%D1%97%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B2%D0%B0_\(%D0%A1%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D1%96%D0%B2\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B5%D0%BE%D1%80%D0%B3%D1%96%D1%97%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B2%D0%B0_(%D0%A1%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D1%96%D0%B2)) (дата звернення: 10.03.2023).
5. Дерев'яна архітектура. Енциклопедія сучасної України. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=26074 (дата звернення 23.12.2022).
6. Дерев'яні храми України. URL: <http://www.derev.org.ua/main/about.htm> (дата звернення: 6.03.2023).
7. Драган М. Д. Українські дерев'яні церкви. Генеза і розвій форм: в двох частинах. Харків : Видавець Савчук О. О., 2014. 450 с.
8. Паньків Н. Є. Тенденції розвитку релігійного туризму в Карпатському регіоні України. URL: <http://journals.khnu.km.ua/vestnik/wp-content/uploads/2022/05/2022-es-21-10.pdf> (дата звернення: 6.02.2023).
9. Сваричівка. Успенська церква. URL: <https://ukrainaincognita.com/chernigivska-oblast/svarychivka-uspenska-tserkva> (дата звернення: 6.04.2023).
10. Свято-Троїцька церква – перлина архітектурного мистецтва громади. URL: <https://novobilouska-gromada.gov.ua/news/1644576639/> (дата звернення: 6.02.2023).
11. Синявка. URL: <http://www.derev.org.ua/chernih/syniavka.htm> (дата звернення: 8.04.2023).
12. Скриль І. Пам'ятки архітектури як складова історико-культурних туристсько-рекреаційних ресурсів харківського регіону. URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/378-Article%20Text-820-1-10-20141212.pdf> (дата звернення: 2.03.2023).
13. Слободян В. Каталог існуючих дерев'яних церков України і українських етнічних земель. Вісник ін-ту Укрзахідпроект реставрація. 1996. Т. 4. с. 96.
14. Стара Талалаївка. Дерев'яний шедевр. Україна інкогніта. URL: <https://ukrainaincognita.com/mista/stara-talalaivka-derev-ianyy-shedevr> (дата звернення: 6.02.2023).
15. Таранушенко С. А. Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України. Повна редакція / Стефан Таранушенко; передне слово С. І. Білокінь; передм., наук. ред., додатки В. В. Вечерський; упоряд., прим. О. О. Савчук. Харків: видавець Савчук О. О., 2014. 896 с.
16. ТОП 5 дерев'яних церков Чернігівської області. Володимир Пилипенко. URL: <https://susplne.media/53950-top-5-derevanih-cerkov-cernigivskoi-oblasti/> (дата звернення: 6.12.2022).
17. Храм Покрова Пресвятої Богородиці, Синявка. URL: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/68892_hram-pokrova-presvyatoy-bogorodicy-sinyavka.htm0 (дата звернення: 8.04.2023).
18. Церква Покрови Пресвятої Богородиці. URL: <https://zruchno.travel/ObjectEntity/ObjectEntity?lang=ua&idCrm=6a815f17-d454-045c-6d0f-58c2bb636da7> (дата звернення 24.12.2022).
19. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. Київ: УРЕ імені М. П. Бажана. 1990. 1007 с.

References:

1. Vechers'kyu V.V. Vtracheni ob'yekty arkhitekturnoyi spadschyny Ukrayiny. K.: NDTIAM. 2002. 59 s. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Vecherskyi_Viktor/Vtracheni_obiekty_arkhitekturnoi_spadschyny_Ukrainy.pdf?PHPSESSID=khhpibqf878nr4ep7gfhln596 (data zvernennya: 4.04.2023).
2. Vechers'kyu V. V. Mykolayivs'ka tserkva v Novhorodi-Sivers'komu // Velyka ukrayins'ka entsyklopediya. URL: <https://vue.gov.ua/> (data zvernennya: 6.03.2023).
3. Vechers'kyu V. V. Ukrayins'ki derev"yani khramy. Kyuyiv : Nash chas, 2008. 271 s.
4. Neorhiyivs'ka tserkva (Sedniv). Vikipediya. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B5%D0%BE%D1%80%D0%B3%D1%96%D1%97%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B2%D0%B0_\(%D0%A1%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D1%96%D0%B2\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B5%D0%BE%D1%80%D0%B3%D1%96%D1%97%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B2%D0%B0_(%D0%A1%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D1%96%D0%B2)) (data zvernennya: 10.03.2023).
5. Derev"yana arkhitektura. Entsyklopediya suchasnoyi Ukrayiny_ URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=26074 (data zvernennya: 23.12.2022).
6. Derev"yani khramy Ukrayiny URL: <http://www.derev.org.ua/main/about.htm> (data zvernennya: 6.03.2023).
7. Drahan M. D. Ukrayins'ki derev"yani tserkvy. Heneza i rozviy form: v dvokh chastynakh. Kharkiv : Vydavets' Savchuk O. O., 2014. 450 s.
8. Pan'kiv N. Ye. Tendentsiyi rozvytku relihiynoho turyzmu v Karpat-s'komu rehioni Ukrayiny. URL: <http://journals.khnu.km.ua/vestnik/wp-content/uploads/2022/05/2022-es-21-10.pdf> (data zvernennya: 6.02.2023).
9. Svarychivka. Uspens'ka tserkva. URL: <https://ukrainaincognita.com/chernigivska-oblast/svarychivka-uspenska-tserkva> (data zvernennya: 6.04.2023).
10. Svyato-Troyits'ka tserkva – perlyna arkhitekturnoho mystetstva hromady. URL: <https://novobilouska-gromada.gov.ua/news/1644576639/> (data zvernennya: 6.02.2023).

11. Synyavka. URL: <http://www.derev.org.ua/chernih/syniavka.htm> (data zvernennya: 8.04.2023).
12. Skryl' I. Pam'yatky arkhitektury yak skladova istoriko-kul'turnykh turyst-s'ko-rekreatsiynykh resursiv kharkivs'koho rehionu. URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/378-Article%20Text-820-1-10-20141212.pdf> (data zvernennya: 2.03.2023).
13. Slobodyan V. Kataloh isnuuyuchykh derev'yanykh tserkov Ukrayiny i ukrayins'kykh etnichnykh zemel'. Visnyk in-tu Ukrzakhidproekt restavratsiya. 1996. T. 4. s. 96.
14. Stara Talalayivka. Derev'yanyy shedevr. Ukrayina inkohnita. URL: <https://ukrainaincognita.com/mista/stara-talalaiivka-derev-iany-shedevr> (data zvernennya: 6.02.2023).
15. Taranushenko S. A. Derev'yana monumental'na arkhitektura Livoberezhnoyi Ukrayiny. Povna redaktsiya / Stefan Taranushenko; perednye slovo S. I. Bilokin'; peredm., nauk. red., dodatky V. V. Vechers'kyy; uporyad., prym. O. O. Savchuk. Kharkiv: vydavets' Savchuk O. O., 2014. 896 s.
16. TOP 5 derev'yanykh tserkov Chernihivs'koyi oblasti. Volodymyr Pylypenko. URL: <https://suspilne.media/53950-top-5-derevanih-cerkov-cernigivskoi-oblasti/> (data zvernennya: 6.12.2022).
17. Khram Pokrova Presvyatoyi Bohorodytsi, Synyavka. URL: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/68892_hram-pokrova-presvyatoy-bogorodicy-sinyavka.htm0 (data zvernennya: 8.04.2023).
18. Tserkva Pokrovy Presvyatoyi Bohorodytsi. URL: <https://zruchno.travel/ObjectEntity/ObjectEntity?lang=ua&idCrm=6a815f17-d454-045c-6d0f-58c2bb636da7> (data zvernennya: 24.12.2022).
19. Chernihivshchyna. Entsyklopedychnyy dovidnyk / Za red. A. V. Kudryts'koho. Kyiv: URE imeni M. P. Bazhana. 1990. 1007 s.

Abstract:

Tatiana SHOVKUN, Inna MYRON. WOODEN CHURCHES OF THE CHERNIHIV REGION AS MEMBERSHIPS OF HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE

The revival of the spiritual traditions of the Ukrainian people contributes to the interest strengthening in the spiritual heritage, among which wooden churches occupy an important place. The article examines the wooden temples of Chernihiv region as components of the cultural and historical heritage. It has been established that 47 wooden temples are currently functioning in the territory of Chernihiv region. The authors compiled a list of wooden churches in the section of the administrative districts of the region and analyzed the features of their distribution. It has been established that the majority of wooden churches are common in Chernihiv and Koriuka administrative districts, which are located in the northern and north-western parts of the region. The grouping of monuments of wooden architecture of Chernihiv region according to the time of construction was carried out. The vast majority of wooden churches in Chernihiv region belong to the 18th-19th centuries. A significant number of wooden churches in the region were destroyed at the beginning of the 20th century. Based on the compiled list of destroyed temples of this period, it was established that the largest number of temples were destroyed in the Novgorod-Siversky and Chernihiv districts. Unfortunately, the process of destruction of temples continues. Most recently, the Uspenska Church (Kobyzhcha village), the Church of the Intercession of the Holy Virgin (Korynetske village) burned down. At the same time, there is a revival of the traditions of wooden church architecture. There are newly built wooden church buildings on the territory of the region, which date back to the 21st century. The following churches have been characterized: the Church of the Intercession of the Holy Virgin (Haivoron village), Church of the Dormition of the Blessed Virgin (Svarychivka village), the Church of the Intercession of the Holy Virgin (Synyavka village) as the oldest churches of Chernihiv region, Troitska (Novy Bilous village) as an example of the Chernihiv-Siver school of monumental architecture; Georgiyivska (Sedniv town) as an example of monumental wooden buildings of the Left Bank of Ukraine of the Baroque period; Mykolayivska (Novgorod-Siverskyi city) as an example of wooden baroque churches of Chernihiv region; Uspenska (Voloskivtsi village) as an example of Cossack wooden architecture of the Left Bank of the XVII-XVIII centuries; Uspenska (Sylchenkove village) as an example of a religious building in the "parish" style. The wooden churches of Chernihiv region as components of the cultural and historical heritage are of direct interest both to researchers of the cultural heritage of the region and to the general population. A map of the location of the existing and lost wooden churches of the region was made. The opportunities for the development of religious tourism, based on the presence of a significant number of sacred objects, were analyzed.

Key words: Chernihiv region, historical and cultural heritage, sacred objects, wooden churches.

Надійшла 17.04.2023р.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ АКТИВНОГО ТУРИЗМУ ТА РЕКРЕАЦІЇ У ЗАХІДНОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ

Наші дослідження регламентують головне формування та організацію активно-туристичного продукту Західного регіону України та відповідність їх принципам сталого розвитку. Запропоновано також принципи організації активного туризму та рекреації. Особливо наголошуємо на рекреаційно-туристичних ініціативах у межах природоохоронних територій з врахуванням природно-географічного середовища: геолого-геоморфологічного середовища, клімату, гідрологічних та лісо-рослинних умов.

Ключові слова: активний туризм та рекреація, сталий розвиток, Західний регіон України, туристичний процес.

Постановка науково-практичної проблеми. Головна особливість активного туризму полягає у тому, що він, на відміну від більшості інших видів туристської діяльності, не вимагає відносно значних матеріальних затрат, так як, по-перше, відбувається в природному та культурно-історичному середовищі і не вимагає значних зовнішніх ресурсних активів для підготовки та проведення туристсько-спортивних масових заходів, походів, прогулянок і зведення спеціальних споруд для їхнього проведення, по-друге, матеріально-технічне та організаційне забезпечення цих заходів в значній мірі здійснюється силами, способами і засобами самих туристів (на самодіяльних організаційних засадах), по-третє, зараз відбувається процес підготовки кадрів для потреб організації активного туризму чи спортивно-оздоровчого туризму (провідників, гідів, фахівців туристичного супроводу, інструкторів тощо), по-четверте, територія Західного регіону України практично повністю насичена природно-географічними та історико-культурними територіями, об'єктами, явищами, процесами, котрі актуально та потенційно можуть бути задіяні у організацію видів активного туризму та рекреації. Особливо цінним для активного туризму є природне середовище, особливо рельєф, клімат, гідрологічні об'єкти, лісо-рослинні умови. Значимо також, що рельєф, як і клімат є для активного туризму (туристська та туристична діяльності) одночасно ресурсом, умовою для здійснення діяльності та фактором, що є першопричиною, поштовхом, стимулом до діяльності.

Актуальність і новизна дослідження. Актуальність дослідження полягає перш за все в тому, що активний туризм як явище, процес, феномен слід розглядати у багатьох контекстах, що не достатньо висвітлено у сучасних науково-практичних дослідженнях. Такими контекстами (середовищами, у котрих існує об'єкт) є: науковий, освітній, навчальний, дидактичний, виховний, організаційний, контекст сталого

розвитку. Коронавірусна пандемія, а тим паче активна фаза війни з росією, спричинили майже повне зниження міжнародно-туристичної активності, зокрема в'їзного туризму. Відтак, внутрішній туризм, зокрема активні різновиди набули нового значення: відкладений попит на міжнародні поїздки, значний інтерес до рідного краю тощо. Тому, необхідно переосмислювати внутрішній активний туризм у сенсі зростання використання природного середовища для його провадження, залучення нових територій, об'єднання територіальних громад задля формування туристичних продуктів пішохідного, водного, велосипедного туризму (турів, маршрутів), зокрема транзитних.

Об'єкт нашого дослідження є Західний регіон України (Захід України) як туристична дестинація мезорівня, актуально та потенційно адаптована для потреб організації різновидів активного туризму та рекреації на засадах сталого розвитку.

Предметом дослідження є концептуальні засади сталого розвитку активного туризму та рекреації в межах регіону.

Мета дослідження полягає у концептуалізації структурно-функціональних засад розвитку активного туризму та рекреації на регіональному рівні.

Завдання дослідження: простежити термінологічний апарат туризму, зокрема активного, визначити принципи сталості провадження туристичного процесу, виявити взаємозв'язки принципів організації окремих різновидів туризму та сталості розвитку, визначити рівні організації принципів сталості розвитку туристичного процесу.

Зв'язок теми статті з важливими науково-практичними завданнями. Розвиток України після перемоги у війні з росією відбуватиметься за різними напрямками, втім числі туристично-рекреаційному. Активний туризм та рекреація мають значний запит як в українських громадян, так і гостей з-за кордону, особливо Західна Україна. Тому, перед місце-

вими громадами постає завдання формувати продукт активного туризму та рекреації, оскільки ресурсу є достатньо. Особливо, розглядаючи ресурс з точки зору середовищного підходу: рельєф, гідрологічні об'єкти, повітряний простір, спелеоресурси. Відтак, методологічною основою дослідження стали міждисциплінарний та системний підходи до дослідження проблем функціонування туристичної індустрії у контексті сталого розвитку, процесу організації активного туризму та рекреації на регіональному рівні за умов криз, війни та невизначеності.

Аналіз останніх публікацій за темою дослідження. Дослідженням такого виду туризму, як спортивно-оздоровчий, активний туризм, детально займаються українські вчені та представники різних країн. Серед них: Гамкало М.З. [8; 35], Грабовський Ю.А. [9], Дехтяр В.Д. [10], Дмитрук О., Шур Ю. [11], Соколов В. А [24], Фокін С.П. [28], Mike Weed [34], James E.S. Higham [32], Joy Standeven [33], Heather J.Gibson [31] та інші.

Дослідження принципів та засад сталого туризму представлені у багатьох публікаціях. Зокрема, критерії Глобальної ради зі сталого розвитку туризму [13]. Тлумачення критеріїв для потреб сталості розвитку дестинацій запропоновані у праці [17]. Організаційно-економічні засади сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні обґрунтовано у низці сучасних досліджень [3; 5]. Окрім цього, умови сталого розвитку сфери туризму та курортів України регламентовані у Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року [26]. Управлінські аспекти сталого туризму на природоохоронних територіях задекларовані у статті [4]. Звичайно, Україна зараз живе у режимі не нормальних умов: пандемія, війна з ро-

сією, що вносить певну паузу у туристичний бізнес та вимагатиме від учасників туристичного процесу додаткових зусиль на відновлення та ревіталізацію туристичної сфери з урахуванням складених реалій на момент перемоги та міжнародного досвіду (Грузії, Хорватії, Ізраїлю тощо).

Викладення основного матеріалу. Концепція розвитку активного туризму ґрунтується на застосуванні таких підходів:

- територіальний;
- функціональний;
- структурний;
- організаційний;
- сталості розвитку.

Характерними ознаками активно-туристичної та активно-рекреаційної діяльності є чотири основні функції, які комплементарно поєднані між собою і реалізуються у відповідних видах діяльності, а саме: спортивну, пізнавальну, рекреаційну, вітальну діяльність (рис. 1).

Метою спортивної діяльності є виконання нормативів спортивних розрядів, участь і перемога у спортивних змаганнях, досягнення високих спортивних результатів. Метою пізнавальної діяльності є вивчення, пізнання, дослідження засобами, способами, методами різних видів туризму довколишнього світу, а також самопізнання особистості. Метою рекреаційної діяльності є формування умов для підтримки організму людини у здоровому фізичному стані, відновлення та збереження фізичних і духовних сил людини засобами туризму. Метою вітальної (життєвої) діяльності є забезпечення життєдіяльності, здоров'я та безпеки туристів, а також виживання туристів під час виникнення екстремальних (можливо форсмажорних) ситуацій [28].

Рис. 1. Діяльності у активному туризмі [28]

За умов заняття активним туризмом виникає необхідність ще одного виду діяльності – екологічної (еколого-просвітницької), котра функціонально та ментально пронизує усі чотири основні види діяльностей.

Головною організаційною формою спортивного, спортивно-оздоровчого, активного туризму є мандрівка або похід. Історично склалися, що туристські мандрівки для виконання розрядів із видів туризму називалися походом. Тому в практиці і теорії спортивного туризму використовують визначення спортивної мандрівки саме як походу. Без походу (долання простору) взагалі не можливо вести розмову про активний туризм. Є похід - є туризм спортивний і активний. Нема походу (долання простору) - нема головного змісту і сенсу активного й спортивно-оздоровчого туризму, як і більшість з інших видів. В цьому випадку можна вести мову лише про окремі форми туристсько-спортивної і туристсько-краєзнавчої діяльності, такі, наприклад, як змагання з окремих видів техніки туризму, що характеризуються напівстаціонарним перебуванням у просторі.

Теоретичний аналіз нормативних документів, історичного досвіду та власного досвіду дає змогу запропонувати визначення деяких дефініцій спортивного, спортивно-оздоровчого, активного туризму.

Часто поняття активний туризм застосовується у теорії та практиці міжнародного туризму як дохідна його частина, коли іноземні туристи відвідують країну та створюють позитивний туристичний баланс.

Ми вважаємо, що поняття активний туризм має право на існування у контексті його розуміння як долання простору активним способом з чи без використання спеціалізованих транспортних засобів, використовуючи головні фізіологічні та психо-емоційні кондиції організму для досягнення цілей (мети) подорожі: пізнавальної, наукової, освітньої, спортивної, природоохоронної тощо. З точки зору організації як процесу: система організаційних (самоорганізаційних) заходів задля створення, просування, реалізації активно-туристської подорожі. Відбувається здебільшого на засадах самоорганізації, організації турклубів, секцій, гуртків, факультативної учнівської чи студентської роботи тощо.

Інформативним та аргументованим, на нашу думку, є аналіз використання поняття активний туризм у офіційних документах та в побутовому житті деяких європейських країн.

Аналізуючи офіційні документи, які стосуються регулювання та стимулювання розвитку активних форм туризму в регіонах Іспанії,

найпоширенішим терміном є «активний туризм». Винятком є Каталонія, де використовується термін «фізична та спортивна діяльність в природному середовищі» (Decreto 56/2003, de 4 febrero, por el que se regula las actividades físico-deportivas en el medio natural de Cataluña).

Аналізуючи пропозиції з активних форм відпочинку на Мальті, також простежується використання терміну «активний туризм» (<https://activemalta.wordpress.com/>).

Зважаючи на обмежені природні ресурси в межах острівної держави до активного туризму зачисляють наступні пропозиції:

- пішохідний туризм (hiking),
- скелелазіння (rock climbing),
- спуск (контрольований) крутими ділянками використовуючи мотузку (abseiling),
- дайвінг (scuba diving).

На інтернет-сторінці міжнародної організації «Активний туризм» (<http://www.active-tourism.com>) можна отримати інформацію стосовно головних термінів, які стосуються активного туризму. Згідно їхнього офіційного визначення активний туризм – це відповідальна поїздка в інші країни, що вимагає фізичної та розумової участі туриста та дотримання принципів сталості, захисту біорізноманіття та збереження культури.

Як бачимо, значення середовища, біорізноманіття, сталого розвитку у дефініціях поняття активний туризм є визначальним.

Концептуальне значення у туризмології, туризмознавстві займає розробка методологічних принципів організації активного туризму. Ретроспективний аналіз, вивчення теоретичних аспектів та практичного досвіду туристів-практиків дозволяє виділити наступні методологічні принципи організації активного туризму (рис. 2.). У контексті їхнього дотримання важливим аспектом є їхнє узгодження з принципами сталого розвитку туризму, туристичного процесу.

Вважаємо, що за природоохоронними територіями (вони представлені у структурі земель усіх регіонів усіх рівнів) повинна закріпитися не тільки екотуристична, але і спортивно-туристична спеціалізація на засадах сталості. Для закріплення такої спеціалізації пропонуємо ряд рекреаційно-туристичних ініціатив у межах територій та об'єктів природоохоронного фонду (рис 3.). Джерелами таких ініціатив повинні бути місцева влада, адміністрація природоохоронних територій, місцеве населення, бізнес, відвідувачі, туристи, рекреанти, представники науки, освіти, засобів масової інформації.

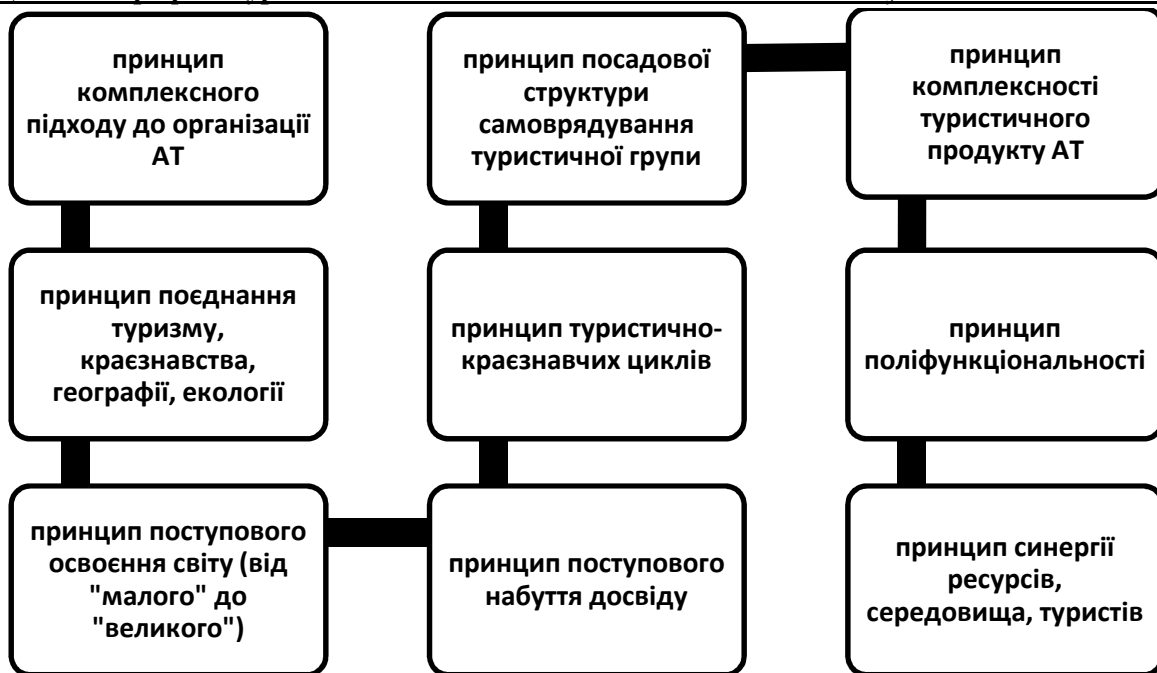

Рис. 2. Принципи організації активного туризму [29]

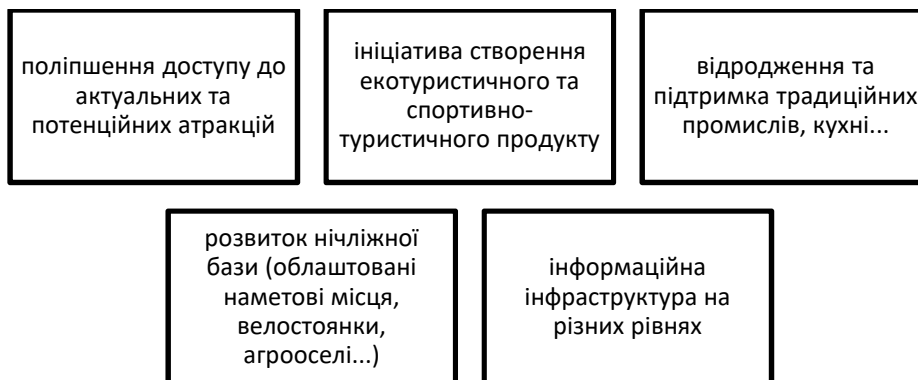

Рис. 3. Рекреаційно-туристичні ініціативи у межах природоохоронних територій регіону

Такі ініціативи створюють умови для як організованого, так і неорганізованого туризму. Вони покликані оптимізувати використання елементів навколишнього природного середовища для потреб туриста на засадах сталості. У цьому також допоможуть виважені рішення стосовно детермінант розвитку туризму на регіональному рівні [21]. Зазначаємо, що такі ініціативи варто розробляти на місцевому рівні, на рівні територій природно-заповідного фонду з залученням інвестицій, враховуючи іноземний досвід [36].

Пропонуємо зосередити увагу на таких підвидах, що уже мають певні традиції в Західному регіоні України (рис. 4).

Зауважимо, що організація активно-туристичних продуктів, їхня реалізація по-різному впливають на стан навколишнього середовища. Простежуються приклади негативного їхнього впливу на компоненти ландшафту та геосистеми. Це вимагає застосування екологічної парадигми до поведінки туристів, органі-

заторів, місцевого населення, бізнесу.

Найбільш поширеним типом негативного впливу туристичної діяльності в активному туризмі є туристична (рекреаційна) дигресія. Засади цієї проблеми, шляхи її розв'язання пропонуються у працях таких вчених як В.П.Брусак [6], О.І. Леневиц [14].

Вважається, що рекреаційна дигресія – порушення стану природного середовища (характеристик природного комплексу) в результаті впливу антропогенного чинника (кількості рекреантів), що характеризується ущільненням та ерозією ґрунтів, витоптуванням і руйнуванням лісової підстилки, знищенням трав'яного покриву, підліску та підросту, пошкодженням дерев тощо [16; 30]

Туризм у Західному регіоні України (особливо в Карпатській його частині) зазнав змін після початку повномасштабної війни 24 лютого 2022 року. За даними Управління туризму та курортів Львівської обласної військової адміністрації «за перше півріччя 2022 року

туристичний збір склав 19 млн 774 тис грн, тоді як за аналогічний період 2021 року – 6 млн 756 тисяч, та був вищим, ніж аналогічний доковідний період у 2019 році – 7 млн 743 тис.» [18].

Зазначимо, що це відбулося, головню, завдяки внутрішньо переміщеним особам, що обрали туристичні центри Західної України як тимчасовий прихисток під час активних воєнних дій.

Рис. 4. Активно-туристичні продукти у Західному регіоні України

Відтак, туристично-рекреаційна інфраструктура регіону активізувалася та працює заради забезпечення високого попиту за рахунок внутрішньо переміщених осіб, а також і резидентів регіону, котрі також мусять відпочивати та створюють попит на активно-туристичний та рекреаційний продукт. Саме тому, відчутно зросла популярність активного туризму та рекреації і відповідних видів діяльності як з боку туристів, так і з боку туристичної індустрії та інфраструктури. Це створює додатковий тиск на екосистеми, зокрема, Українських Карпат. Організований активний туризм за коментарями внутрішніх туроператорів стає популярним за рахунок таких різновидів, як гірсько-пішохідний туризм (трекінг), мандрівки територіями з патріотичною складовою. Окрім цього, не забуваймо про популярність самоорганізованого туризму завдяки його відносній дешевизні, доступності, атрактивності, особливо Західного регіону України, відтак і масовості. Останнім часом особливим запитом серед масового туриста є відвідування Українських Карпат (полонин) автотранспортом (джипінг), організація змагань мотоциклів тощо, що вимагає негайної заборони з боку влади на різних рівнях, особливо місцевої на рівні територіальної громади, об'єкта природо-заповідного фонду.

Усі активно-туристичні продукти, що розробляються та організуються у Західному регіоні України мусять відповідати принципам

сталості розвитку туристичної сфери загалом. Такі принципи зводяться до:

- еколого-збалансоване використання природних, історико-культурних, біо-соціальних ресурсів;
- збереження та відновлення біорізноманіття;
- залучення інвестицій задля ліквідації завданої шкоди довкілля, у тім числі внаслідок воєнних дій;
- підтримка економіки регіону без незворотного впливу на екосистеми;
- залучення місцевого населення;
- застосування концепцій екологічного менеджменту та маркетингу [25, 37].

Досягнення цілі принципів не відбудеться лише декларативними заявами, що характерно для більшості регіональних програм розвитку [15], а шляхом координації зусиль усіх стейкхолдерів туристичного процесу (рис. 5).

Досягнення принципів сталості повинно забезпечуватися на різних рівнях організації туристичного процесу: адміністративному, господарському, суб'єктному (туристському), рівні місцевої громади (рис. 5).

Рівень туриста визначає суть туристоспоживання, поведінку відвідувача стосовно ресурсів та інфраструктури, а також інших відвідувачів та місцевого населення території, де відбувається подорож. Важливу роль відіграє екологічна свідомість людини та групи людей,

координація діяльності відвідувачів (у тому числі туристів та екскурсантів) організаторами

туристичного процесу у відповідності до норм, законів, правил поведінки тощо.

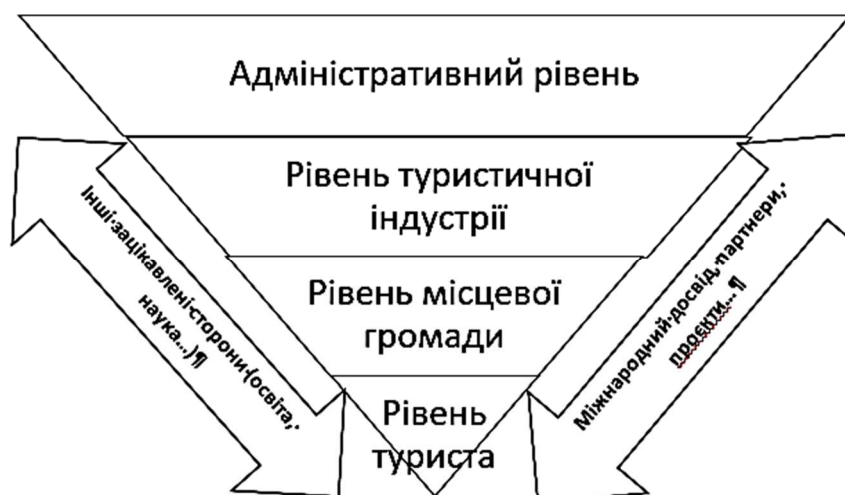

Рис. 5. Рівні організації (застосування) принципів сталості розвитку туристичного процесу

Рівень місцевої громади зараз є чи не найважливішим у контексті змін у адміністративно-територіальному устрої, де територіальна громада є визначальним гравцем у цільовому використанні ресурсів, їхній охороні, збереженні для майбутніх поколінь. Наші попередні дослідження декларують проблеми раціонального використання туристичних ресурсів задля сталого розвитку туризму та рекреації в межах окремих територіальних громад [23].

На рівні туристичної індустрії відбувається організований туристичний процес. У законі України «Про туризм» дається визначення туристичної індустрії – це «сукупність різних суб'єктів туристичної діяльності (готелі, туристичні комплекси, кемпінги, мотелі, пансіонати, підприємства харчування, транспорту, заклади культури, спорту тощо), які забезпечують прийом, обслуговування та перевезення туристів» [1]. Суб'єкти туристичної діяльності є елементами інфраструктури, наявність яких на території повинна відображати екологічну парадигму (регульоване будівництво, використання альтернативних джерел енергії, поводження з відходами тощо). На цьому рівні відбувається зв'язок індустрії, інфраструктури та туроперейтингу. Зазначимо, що як туроперейтинг не спроможний створити турпродукт без туристської інфраструктури, так і інфраструктура не спроможна реалізувати свої послуги без туроперейтингу [12].

Адміністративний рівень розуміємо у широкому сенсі як систему адміністративних інститутів з достатньо суворою ієрархією, за допомогою якої відповідальність за виконання державних рішень «спускається» зверху вниз. Очевидно, дотримання принципів сталого роз-

витку необхідно розпочинати з законодавства на найвищому рівні, тобто з Закону України «Про туризм», а також з Проекту Закону про внесення змін до Закону України «Про туризм» та деяких інших законодавчих актів щодо основних засад розвитку туризму [7]). Засади сталого розвитку туризму декларуються, зокрема у статтях 3, 5, 6, 7, 8, 25, 26, 34 Закону.

На адміністративному рівні дотримання принципів сталого розвитку туризму в межах природоохоронних територій є документи нормативно-правового характеру, котрі регламентують питання менеджменту природоохоронних територій в Україні: Закон України «Про природно-заповідний фонд України» [2], «Положення про Проект організації території національного природного парку, охорони, відтворення та рекреаційного використання його природних комплексів і об'єктів» [19], «Положення про рекреаційну діяльність у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України» [20].

Важливу роль у формуванні засад сталого розвитку туризму відіграють регіональні та місцеві стратегії та програми розвитку туризму, курортів, рекреації.

Виділяючи міжнародне середовище, говоримо про досвід країн світу у забезпеченні сталості туристичного процесу, участь у міжнародних та міжрегіональних програмах, грантах тощо. Серед інших зацікавлених сторін важливими є: елементи інфраструктури, що забезпечують функціонування дестинації, представники бізнесу, соціальної сфери, маркетингу та реклами, законодавство, виконавча влада на різних рівнях, ринок кваліфікованих фахівців сфери гостинності, туризму, рекреації.

Такий підхід узгоджується зі світовою практикою, де виділяють три основні ланки у функціонуванні механізму сталого розвитку туризму: стійкі дестинації, стійкий бізнес і відповідальні туристи [27].

На кожному з рівнів організації принципів сталості розвитку туристичного процесу варто застосовувати як прямі (безпосередні), так і непрямі (опосередковані) важелі впливу. Прямі важелі передбачають жорстке науково обґрунтоване регулювання кількості туристів; обмеження (у окремих випадках закриття) для відвідування особливо цінних природних об'єктів і територій; застосування сучасних технологічних інновацій, які дозволяють мінімізувати забруднення навколишнього середовища тощо. Недотримання встановлених норм і правил передбачає застосування відповідних санкцій. Опосередковані методи є більш гнучким способом впливу на поведінку туристів і ґрунтуються на підвищенні рівня їхньої культури, екологічного просвітництва, виховання толерантного ставлення місцевого населення. Зараз методи прямого впливу через зростання масовості туризму у Західному регіоні України є ключовими та потребують негайної імплементації, особливо на місцевому рівні. Це підтверджується, насамперед, тим, що головними, визначальними характеристиками активного туризму як з точки зору туриста, так з точки зору організації як процесу та інституції є: доступність усім віковим категоріям; не вимагає попереднього досвіду (умінь/навичок) та спеціальної фізичної підготовки; передбачає проходження маршруту за рахунок власних сил; не потребує від учасників спеціального споряд-

ження; тривалістю до 6 днів, в більшості випадків – походи вихідного дня, або одноденні радіальні пішохідні (водні, велосипедні) екскурсії (на Говерлу, до озера Несамовитого, на полонини з метою дегустації продуктів високогірних господарств, кількогадинні сплави 3х. Бугом, Дністром...); відносна фінансово-затратна оптимальність; екологічність.

Висновки та перспективи використання результатів дослідження. Викладено концептуальні засади активно-туристичної та рекреаційної діяльності у Західному регіоні України. Запропоновано принципи організації активного туризму. Важливим є їхнє узгодження з принципами сталого розвитку, що є актуальним для регіону дослідження. Описано рекреаційно-туристичні ініціативи у межах природоохоронних територій з урахуванням елементів природно-географічного середовища: рельєфу, клімату тощо. Описано організацію активно-туристичних продуктів враховуючи принципи сталого розвитку. Окреслено зміни, що зазнає туристично-рекреаційна сфера України після початку повномасштабної війни 24 лютого 2022 року. Запропоновано відповідність туристичних продуктів принципам сталого розвитку туристичної сфери загалом. Досягнення принципів сталості повинно забезпечуватися на різних рівнях організації туристичного процесу: адміністративному, господарському, суб'єктному (туристському), рівні місцевої громади. На кожному з рівнів організації принципів сталості розвитку туристичного процесу варто застосовувати як прямі (безпосередні), так і непрямі (опосередковані) важелі впливу.

Література:

1. Про туризм: Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-вр#Text>.
2. Про природно-заповідний фонд України : Закон України від 16.06.1992 р. № 2456-ХІІ. Дата оновлення : 27.05.2021 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#Text>.
3. Алієва А. Ю. Організаційно-економічні засади сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні. – Дис. к. е. н. за спец. 08.00.03 – Економіка та управління національним господарством, Волинський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк: Національний університет водного господарства та природокористування, Рівне, 2021., 225 с.
4. Безмертнюк Т. П. Сталый розвиток туризму на природоохоронних територіях: управлінський аспект / GEOGRAPHICAL SCIENCES / «Colloquium-journal» #22(109), 2021, С. 4-6.
5. Брич В., Галиш Н. Сталый розвиток туристичної індустрії: екологічний та статистичний вимір. Економічний аналіз. 2020. Том 30. № 4. С. 23-30. DOI: <https://doi.org/10.35774/econa2020.04.023>.
6. Брусак В. П. Методичні аспекти дослідження рекреаційної дигресії мікрорельєфу туристичних маршрутів // Проблеми геоморфології та палеогеографії Українських Карпат та прилеглих територій. Львів : Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2018, Вип. 1 (8), С. 108–120.
7. Верховна рада України. Офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=4162&skl=10
8. Гамкало М. З, Кюріні-Поплавські Л. Розвиток гірськолижного туризму в Львівській області // Географія та туризм. Київ: Альфа-ППК, Вип.43, 2018, С. 83-93.
9. Грабовський Ю. А., Скалій О. В., Скалій Т. В. Спортивний туризм : навч. посіб. Тернопіль: Навчальна книга, Богдан, 2009, 304 с.
10. Дехтяр В. Д. Основи спортивно-оздоровчого туризму. Київ : Науковий світ, 2002, 201 с.
11. Дмитрук О. Ю., Щур Ю. В. Спортивно-оздоровчий туризм : навч. посіб. 2-е вид., перероб. та доп. Київ : Альтпрес, 2008, 280 с.
12. Кошкालда І. та ін. Регіональний підхід до розвитку туристичного продукту / Вісник Хмельницького національного університету 2022, № 3, С. 51-55. <https://doi.org/10.31891/2307-5740-2022-306-3-7>.

13. Критерії Глобальної ради зі сталого розвитку туризму. URL: <https://www.gstcouncil.org/gstc-criteria/gstc-destination-criteria/>; GSTC (2013), «Criteria for the Global Tourism Sustainability Council». URL: www.gstcouncil.org/gstc-criteria/gstc-destination-criteria/
14. Леневиц О. І. Вплив рекреаційного навантаження на властивості ґрунтів лісових екосистем НПП «Сколівські Бескиди» (Українські Карпати) : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. біол. наук за спеціальн. 03.00.16 – екологія. Львів: 2017, 20 с.
15. Манько А.М., Романів П.В., Монастирський В.Р. Сучасний стан та перспективи розвитку спортивно-оздоровчого туризму на Буковині // Людина та довкілля. Проблеми неоекології, 2021, Випуск 36, С. 43-55. ISSN [1992-4224](https://doi.org/10.26565/1992-4224-2021-36-04/) (Print). ISSN [2415-7678](https://doi.org/10.26565/1992-4224-2021-36-04/) (Online). <https://doi.org/10.26565/1992-4224-2021-36-04/>.
16. Методичні рекомендації щодо визначення максимального рекреаційного навантаження на природні комплекси та об'єкти у межах природно-заповідного фонду України за зонально-регіональним розподілом / [С. С. Комарчук, А. В. Шлапак, В. П. Шлапак та ін.]. Київ : Фітосоціоцентр, 2003, 43 с.
17. Осітнянко Д.О., Примак Т.Ю. Впровадження принципів сталого розвитку в туристичній індустрії. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/1_2020/154.pdf. <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2020.1.152/>
18. Офіційний сайт Львівської обласної військової адміністрації. URL: <https://loda.gov.ua/news/34385>.
19. Природно-заповідний фонд України – Території та об'єкти ПЗФ України. URL: <http://pzf.menr.gov.ua/пзф-україни/території-таоб'єкти-пзф-україни.html>.
20. Про затвердження Положення про рекреаційну діяльність у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України : Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 22.06.2009 р. № 330 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0679-09#Text>
21. Романів П. В. Детермінанти розвитку спортивно-оздоровчого туризму у Чернівецькій області. Географія та туризм: Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди (26 лютого 2019 р., м. Харків) / за заг. ред. проф. Стадника О.Г. Харків:ХНПУ ім. Г.С. Сковороди, 2019. 252 с. С. 119-128. URL: <https://geography.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/stattia-KHarkiv-Romaniv.pdf>
22. Романів П. Потенціал розвитку водного туризму у межах Журавненської ОТГ / Водний туризм: національний та міжнародний досвід / Матеріали наукової конференції з міжнародною участю. Львів : ФОП Корпан Б. І., 2021, С. 66-72.
23. Романів П. Функціональні аспекти туристичного потенціалу Журавненської громади Львівської області // Всеукраїнський екологічний науково-популярний журнал «Зелені Карпати», Карпатський біосферний заповідник. 2021, No 1-4 (68-71). Рахів, С. 116-120.
24. Соколов В. А., Штангей Ю. В., Петрова І. В. Спортивний туризм в Україні на сучасному етапі // Туризм на порозі ХХІ століття: освіта, культура, екологія: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (18–20 жовтня 2007 р., м. Київ). Київ : Вид-во «КІТЕП», 2007, 268 с.
25. Стратегія сталого розвитку (туристична галузь) : навчальний посібник / В. М. Ісаєнко, К. Д. Ніколаєв, Бабікова К. О., Білявський Г. О., Смирнов І. Г. К. : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2014. 300 с.
26. Стратегія розвитку туризму і курортів на період до 2026 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2017-%D1%80#n9>.
27. Ткаченко Т. І. Сталий розвиток туризму : теорія, методологія, реалії бізнесу. Київ: Київський нац. торг.-екон. ун-т. 2006. 537 с.
28. Фокін С.П. Спортивний і спортивно-оздоровчий туризм: питання термінологічного апарату // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту: наукова монографія / Ред. С.С. Єрмаков. Харків: ХДАДМ (ХХІІ), 2006, No 8, С. 88-90.
29. Фокін С. П. Туризмологічні аспекти спортивного туризму // Наук. вісн. ІМВ НАУ : зб. наук. ст., Київ : НАУ-друк, 2010, Вип. 1, С. 207–213.
30. Шлапак А.В. Методика і норми рекреаційного навантаження на луки, болота та ґрунти і ліси прибережних акваторій природно-заповідного фонду. Умань : дендропарк «Софіївка», 2003, 12 с.
31. Heather J.Gibson. Sport tourism: concepts and theories. Taylor & Francis Group, 2004, Pp. 224.
32. James E.S. Higham. Sport tourism destinations: issues, opportunities and analysis / Butterworth-Heinemann, 2005. Pp.300.
33. Joy Standeven and Paul de Knop. Sport tourism / Human Kinetics, 1999. Pp. 367.
34. Mike Weed and Chris Bull. Sports tourism: participants, policy and providers / Butterworth-Heinemann, 2004, Pp. 241.
35. M. Hamkalo, P. Romaniv, V. Rozhak. Active tourism development in the Carpathian region. / Archives of tourism, Hospitality and Sport Science. Vol 1, 2017, Lublin, 41-54.
36. Muhammad A. NAWAZ, Sallahuddin HASSAN. Investment and tourism: Insights from the literature / International Journal of Economic Perspectives, 2016, Volume 10, Issue 4, 581-590. URL: https://www.researchgate.net/publication/319292111_Investment_and_tourism_Insights_from_the_literature
37. Sustainable Growth: Tourism Statistics. URL: <https://wtcc.org/Initiatives/Sustainable-Growth>.

References:

1. Pro turizm: Zakon Ukrayiny. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-vr#Text>.
2. Pro pryrodno-zapovidnyj fond Ukrayiny : Zakon Ukrayiny vid 16.06.1992 r. # 2456-XII. Data onovlennya : 27.05.2021 / Verhovna Rada Ukrayiny. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#Text>
3. Aliyeva A. Yu. Organizacijno-ekonomichni zasady stalogo rozvytku turystychno-rekreacijnoi sfery v Ukrayini. –Dys. k. e. n. za specz. 08.00.03 – Ekonomika ta upravlinnya nacional'ny'm gospodarstvom. Volyns'kyj nacional'nyj universytet imeni Lesi Ukrayinky, Lucz'k: Nacional'nyj universytet vodnogo gospodarstva ta pryrodokory'stuvannya, Rivne, 2021., 225 s.
4. Bezsmertnyuk T. P. Stalij rozvytok turizmu na pryrodooxoronnij terytoriyax: upravlins'kyj aspekt / GEOGRAPHICAL SCIENCES / «Colloquium-journal» #22(109), 2021, S. 4-6.
5. Brych V., Galysh N. Stalij rozvytok turystychnoi industriji: ekologichnyj ta statystychnyj vymir. Ekonomichnyj analiz. 2020. Tom 30. # 4. S. 23-30. DOI: <https://doi.org/10.35774/econa2020.04.023>.
6. Brusak V. P. Methodychni aspekty doslidzhennya rekreacijnoi dygresiyi mikrorelyefu turystychnyx marshrutiv // Problemy

- geomorfologiyi ta paleogeografiyi Ukrayins'kyx Karpat ta pryleglyx terytorij. L'viv : Vydavn. centr LNU imeni Ivana Franka, 2018, Vyp. 1 (8). S. 108–120.
7. Verxovna rada Ukrainy. Oficijnyj veb-portal. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=4162&skl=10
  8. Gamkalo M. Z, Kyurini-Poplavski L. Rozvytok girs'kolyzhnogo turyzmu v L'vivs'kij oblasti. Geografiya ta turyzm. Kyiv: Alfa-PIK, 2018. Vyp.43. – S. 83-93.
  9. Grabovs'kyj Yu. A., Skaliy O. V., Skaliy T. V. Sportyvnyj turizm : navch. posib. Ternopil' : Navchal'na knyga, Bogdan, 2009. 304 s.
  10. Dextyar V. D. Osnovy sportyvno-ozdorovchogo turyzmu. Kyiv : Naukovyj svit, 2002. 201 s.
  11. Dmytruk O. Yu., Shhur Yu. V. Sportyvno-ozdorovchij turizm : navch. posib. / 2-e vyd., pererob. ta dop. Kyiv : Al'tpress, 2008. 280 s.
  12. Koshkalda I. ta in. Regional'nyj pidxid do rozvytku turystychnogo produktu / Visnyk Xmelnyckzogo nacional'nogo universytetu 2022, # 3, S. 51-55. <https://doi.org/10.31891/2307-5740-2022-306-3-7>.
  13. Kryteriyi Globalnoyi rady zi stalogo rozvytku turyzmu. URL: <https://www.gstcouncil.org/gstc-criteria/gstc-destination-criteria/>; GSTC (2013), «Criteria for the Global Tourism Sustainability Council», available at: <https://www.gstcouncil.org/gstc-criteria/gstc-destination-criteria/>
  14. Lenevych O. I. Vplyv rekreacijnogo navantazhennya na vlastyvoli gruntiv lisovyx ekosystem NPP «Skolivski Beskydy» (Ukrayins'ki Karpaty) : avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stup. kand. biol. nauk za specialn. 03.00.16 – ekologiya. L'viv: 2017. 20 s.
  15. Man'ko A.M., Romaniv P.V., Monastyr's'kyj V.R. Suchasnyj stan ta perspektyvy rozvytku sportyvno-ozdorovchogo turyzmu na Bukovyni. Lyudyna ta dovkillya. Problemy neoekologiyi, 2021, Vypusk 36. S. 43-55. ISSN 1992-4224 (Print). ISSN 2415-7678 (Online). <https://doi.org/10.26565/1992-4224-2021-36-04/>.
  16. Metodychni rekomendaciyi shhodo vyznachennya maksimal'nogo rekreacijnogo navantazhennya na pryrodni komplekxy ta obyekty u mezhax pryrodno-zapo-vidnogo fondu Ukrainy za zonal'no-regional'nym rozpodilom / [S. S. Komarchuk, A. V. Shlapak, V. P. Shlapak ta in.]. Kyiv : Fitosociocentr, 2003. 43 s.
  17. Ositnyanko D.O., Prymak T.Yu. Vprovadzhenya pryncypiv stalogo rozvytku v turystychnij industriji. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/1_2020/154.pdf. <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2020.1.152/>
  18. Oficijnyj sajт L'vivskoyi oblasnoyi vijskovoyi administraciyi. URL: <https://loda.gov.ua/news/34385>.
  19. Pryrodno-zapovidnyj fond Ukrainy – Terytoriyi ta obyekty PZF Ukrainy. URL: <http://pzf.menr.gov.ua/pzf-ukrayiny/terytoriyi-taobekty-pzf-ukrayiny.html>.
  20. Pro zatverdzhennya Polozhennya pro rekreacijnu diyal'nist u mezhax terytorij ta ob'ektiv pryrodno-zapovidnogo fondu Ukrainy : Nakaz Ministerstva oxorony navkolyshnogo pryrodного seredovyshha Ukrainy vid 22.06.2009 r. # 330 / Verxovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0679-09#Text>
  21. Romaniv P. V. Determinanty rozvytku sportyvno-ozdorovchogo turyzmu u Cherniveckij oblasti. Geografiya ta turyzm: Materialy II Vseukrayins'koyi nauko-vo-praktychnoyi Internet-konferenciyi Xarkivs'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universytetu im. G.S. Skovorody (26 lyutogo 2019 r., m. Xarkiv) / za zag. red. prof. Stadnyka O.G. Xarkiv: XNPU im. G.S. Skovorody, 2019. 252 s. S. 119-128. URL: <https://geography.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/stattia-KHarkiv-Romaniv.pdf>.
  22. Romaniv P. Potencial rozvytku vodnogo turyzmu u mezhax Zhuravenskoyi OTG / Vodnyj turizm: nacional'nyj ta mizhnarodnyj dosvid / Materialy naukovoyi konferenciyi z mizhnarodnoyu uchastyu. L'viv : FOP Korpan B. I., 2021. S. 66-72.
  23. Romaniv P. Funkcional'ni aspekty turystychnogo potencialu Zhuravensk'koyi gromady L'vivs'koyi oblasti // Vseukrayins'kyj ekologichnyj nauko-vo-populyarnyj zhurnal «Zeleni Karpaty», Karpats'kyj biosfernyj zapovidnyk. 2021, No 1-4 (68-71). Raxiv. S. 116-120.
  24. Sokolov B. A., Shtangej Yu. V, Petrova I. B. Sportyvnyj turizm v Ukraini na suchasnomu etapi // Turyzm na porozhi XXI stolittya: osvita, kul'tura, ekologiya: materialy Mizhnarodnoyi nauko-vo-praktychnoyi konferenciyi (18–20 zhovtnya 2007 r., m. Ky'viv). Kyiv : Vyd-vo «KITEP», 2007. 268 s.
  25. Strategiya stalogo rozvytku (turystychna galuz) : navchal'nyj posibnyk / V. M. Isayenko, K. D. Nikolayev, Babikova K. O., Bilyavs'kyj G. O., Smyrnov I. G. K. : Vydavnytvo Nacional'nogo pedagogichnogo universytetu imeni M. P. Dragomanova, 2014. 300 s.
  26. Strategiya rozvytku turyzmu i kurortiv na period do 2026 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2017-%D1%80#n9>.
  27. Tkachenko T. I. Stalyj rozvytok turyzmu : teoriya, metodologiya, realiyi biznesu. Kyiv: Kyivs'kyj nac. torg.-ekon. un-t. 2006. 537 s.
  28. Fokin S.P. Sportyvnyj i sportyvno-ozdorovchij turizm: pytannya terminologichnogo aparatu // Pedagogika, psy'xologiya ta medy'ko-biologichni problemy fizychnogo vixovannya i sportu: nauko-va monografiya //Red. S.S. Yermakov. Xarkiv: XDADM (XXPI), 2006. No 8. S. 88-90.
  29. Fokin S. P. Turyzmologichni aspekty sportyvno-ozdorovchogo turyzmu // Nauk. visn. IMV NAU : zb. nauk. st., Kyiv : NAU-druk, 2010, Vyp. 1, S. 207–213.
  30. Shlapak A.V. Metodyka i normy rekreacijnogo navantazhennya na luky, bolota ta grunty i lisy pryberezhnyx akvatorij pryrodno-zapovidnogo fondu. Uman : dendropark «Sofiyivka», 2003. 12 s.
  31. Heather J.Gibson. Sport tourism: concepts and theories. Taylor & Francis Group, 2004. Pp. 224.
  32. James E.S. Higham. Sport tourism destinations: issues, opportunities and analysis / Butterworth-Heinemann, 2005. Pp.300..
  33. Joy Standeven and Paul de Knop. Sport tourism / Human Kinetics, 1999. Pp. 367.
  34. Mike Weed and Chris Bull. Sports tourism: participants, policy and providers / Butterworth-Heinemann, 2004. Pp. 241.
  35. M. Hamkalo, P. Romaniv, V. Rozhak. Active tourism development in the Carpathian region. / Archives of tourism, Hospitality and Sport Science. Vol 1, 2017, Lublin. P. 41-54.
  36. Muhammad A. NAWAZ, Sallahuddin HASSAN. Investment and tourism: Insights from the literature / International Journal of Economic Perspectives, 2016, Volume 10, Issue 4, 581-590. URL: https://www.researchgate.net/publication/319292111_Investment_and_tourism_Insights_from_the_literature
  37. Sustainable Growth: Tourism Statistics. URL: <https://wttc.org/Initiatives/Sustainable-Growth>.
-

Abstract:**Pavlo ROMANIV. CONCEPTUAL PRINCIPLES OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF ACTIVE TOURISM AND RECREATION IN THE WESTERN REGION OF UKRAINE**

The study of the tourism and recreation sphere in the context of the postulates of sustainable development is carried out by many researchers. In particular, geographical, economic, social, behavioral, legal and other aspects of sustainable tourism development are investigated. Our research mainly regulates the formation and organization of the active tourism product of the Western region of Ukraine and their compliance with the principles of sustainable development. The principles of organizing active tourism and recreation are also proposed. Separately, we emphasize recreational and tourist initiatives within nature protection territories, taking into account the natural and geographical environment: geological and geomorphological environment, climate, hydrological and forest-vegetation conditions. The process of active tourism management has a negative impact on the relief and vegetation of the territory (tourist digression). This is especially relevant now, when the Western region of Ukraine receives internally displaced persons as a result of the war with Russia, as well as due to uncontrolled tourist traffic and activities. Manifestations of tourist digression are observed on popular tourist routes within the borders of Chornohora, Gorgans, Svidivets, Beskids, Vododilno-Verkhovyna ridge, Chivchyns, Hryniavs. Therefore, the changes that tourism in western Ukraine underwent after the start of the full-scale war were outlined. The correspondence of active tourism products to the principles of sustainability of the development of the tourism and recreation sphere in general is suggested. Achieving the principles of sustainability must be ensured at various levels of the organization of the tourist process: administrative, economic, subject (tourist), local community level. At each of the levels of the organization of the principles of sustainability of the development of the tourism process, it is worth applying both direct (direct) and indirect (mediated) levers of influence.

Direct levers provide for strict, scientifically based regulation of the number of tourists; restrictions (in some cases, closure) for visiting particularly valuable natural objects and territories; application of modern technological innovations that allow minimizing environmental pollution, etc. Non-compliance with established norms and rules involves the application of appropriate sanctions. Mediated methods are a more flexible way of influencing the behavior of tourists and are based on raising the level of their culture, environmental education, and fostering a tolerant attitude of the local population. Currently, methods of direct influence due to the growth of mass tourism in the Western region of Ukraine are key and require immediate implementation, especially at the local level.

We believe that the concept of active tourism has the right to exist in the context of its understanding as overcoming space in an active way with or without the use of specialized vehicles, using mainly the physiological and psycho-emotional conditions of the body to achieve the goals (goals) of the trip: cognitive, scientific, educational, sports, nature conservation, etc.

Tourism in the Western region of Ukraine (especially in its Carpathian part) has undergone changes since the start of a full-scale war on February 24, 2022, which is recorded by many organizations.

All active tourism products developed and organized in the Western region of Ukraine must comply with the principles of sustainable development of the tourism sector in general.

We believe that the goal of the principles will not be achieved only by declarative statements, which is characteristic of most regional development programs, but by coordinating the efforts of all stakeholders of the tourism process.

Regional and local strategies and programs for the development of tourism, resorts, and recreation play an important role in forming the foundations of sustainable tourism development.

Highlighting the international environment, we are talking about the experience of the countries of the world in ensuring the sustainability of the tourism process, participation in international and interregional programs, grants, etc. Among other stakeholders, the following are important: elements of the infrastructure that ensure the functioning of the destination, representatives of business, social sphere, marketing and advertising, legislation, executive power at various levels, the market of qualified specialists in the field of hospitality, tourism, and recreation.

Key words: active tourism and recreation, sustainable development, Western region of Ukraine, tourism process.

Надійшла 13.04.2023р.

Ярослав МАРІНЯК, Надія СТЕЦЬКО, Зоряна ПУШКАР

ГЕОПРОСТОРОВА СТРУКТУРА ПАЛОМНИЦЬКИХ МАРШРУТІВ У ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Визначено значення паломництва у регіоні в зв'язку з обставинами, що скалилися. Проаналізовано основні поняття властиві паломницькому туризму. Встановлено, що в області наявні всі передумови подальшого функціонування паломницької діяльності. Виділено три основних паломницьких районів у межах Тернопільської області. Подано детальну характеристику цих районів, виявлено наповнення паломницькими об'єктами на території. З'ясовано основні конфесійні центри. Основними методами були географічний, історичний, культурологічний аналіз, використовуючи широкий спектр матеріалів літературних джерел, відомчих установ, інформаційних матеріалів. Розроблені рекомендації щодо формувань обласних, регіональних, локальних конкретних паломницьких маршрутів.

Ключові слова: паломництво, геопросторова структура паломницьких маршрутів, паломницькі маршрути.

Постановка науково-практичної проблеми. Геопросторова структура паломницьких маршрутів різних територіальних рівнів (глобальний, міждержавний, національний, регіональний, локальний) зумовлена системою чинників різного рівня та порядку. Дія яких набуває важливості на певному етапі пізнання та розкривається у конкретних об'єктивних обставинах, одночасно опирається на наявні святині території. Паломництво як рух чітко пов'язане із його досвідом та сформованими давніми традиціями, які на жаль в Україні були перервані у атеїстичні часи. Наукові дослідження у цій царині носять міждисциплінарний характер. Власне мультиплікаційний зміст та наповнення цієї категорії є важливою справою суспільно географічної науки. Використання геопросторового підходу дає реальну можливість наявно побачити всі сакральні пам'ятки конкретного територіального зрізу так і їх поєднання з композиційними варіантами використання. Наповнення поняття потенціалу паломницького туризму його сутності та специфіки є важливою проблемою суспільно-географічних досліджень. Нове прочитання цієї категорії дає можливість більш представити її у інформаційному просторі держави. Завдяки багатій інформаційній базі паломницьких туристичних турів, які пропонуються туристичними підприємствами та паломницькими відділами єпархій основних конфесій Тернопільської області на глобальному, державному та регіональному рівнях дають можливість вивчити уподобання віруючих регіону. Власне вільне вираження свободи віросповідання дає можливість вибрати туристичні маршрути.

Актуальність і новизна дослідження. Географія паломництва у межах адміністративної області носить виключно праксеологічний характер. Тому поєднання накопиченої інформації про основні святині регіону та їх комп-

лексне залучення до паломницького туризму є головною метою цього дослідження. В центрі якого поставлено завдання з'ясувати можливі найбільш оптимальні розробки туристичних маршрутів та можливістю ознайомити широке коло вірян. Процес виявлення географічного потенціалу релігійного туризму пов'язаний в дослідженні з аналізом проблеми паломництва та прощі по святих місцях, які інтерпретуються як стала традиція українського народу. Релігійний паломницький туризм стимулює формування духовної культури особистості – культури спілкування, взаємодопомоги та взаємодії. Найважливішими результатами та новизною цього дослідження є:

- уточнена сучасна модель регіонального паломницького туризму, що базується на концепції «нового регіоналізму», яка враховує зміну регіональних детермінантів адміністративного устрою Тернопільської області;

- відзначено, що конфесійний устрій єпархій, особливо ПЦУ та інших вимагає адаптації до змін адміністративних, а не залишаючись на рівні колишніх адміністративних районів та сільських рад;

- з'ясувати як можливо мобілізувати наявний паломницький потенціал, що нефективно використовувався раніше у сфері релігійного туризму;

- розроблено рекомендації щодо паломництва до святинь на обласному, регіональному, локальному рівні.

Зв'язок теми статті з важливими науково-практичними завданнями. Стаття виконана згідно з планами науково-дослідницьких робіт кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. В публікації розглядаються такі основні завдання: а) проаналізувати стан статистичних та інформаційних матеріалів, щодо кількості туристів та

паломників; б) визначити стан туристичного сектору в умовах війни; в) встановити можливості використання паломницького туризму Тернопільської області для відновлення фізичних та духовних сил; г) запропонувати нову модель геопросторової структури паломницьких маршрутів; д) дати якісну характеристику паломницьких районів області.

Аналіз останніх публікацій за темою дослідження. Питання вивчення географії релігій та сакрального туризму Тернопільської області знайшло своє відображення в працях українських вчених. Проблемам історико-культурних туристичних ресурсів цього регіону та стану збереження і використання Дударчук К.Д. [3]. Геопросторові особливості видового складу релігійного туризму в Тернопільській області досліджував Кузишин А.В. [7]. Проблеми географії релігій та сакрального туризму знайшли своє відображення у працях Божук Т.І. [1], Ковальчук А.С. та ін. [5], Любіцева О.О., Романчук С.П. [8]. Суспільно-географічні аспекти конфесійного простору території області вивчав Костащук І. [6]. Нові реалії паломницького туризму у регіоні розглянули у своїй статті Мариняк Я., Стецько Н. [13]. Позаяк коли триває агресія (війна) Росії проти України на теренах держави та області досить інтенсивно проходять зміни релігійної свідомості та навернення до правдивої історії українського церковного життя, проходять процеси духовного очищення свідомості вірян. Для укріплення багатовікових духовних традицій українського народу та зміцнення у вірі, необхідні паломницькі тури.

Основними методами дослідження були географічний, історичний, культурологічний аналіз, метод аналізу, синтезу, аналогії, наукової абстракції та дедукції на засадах застосування геокомплексного підходу. Використано широкий спектр матеріалів літературних джерел та відомчих установ, а також їх представлення у інформаційному просторі.

Викладення основного матеріалу.

Якщо прийняти постулат, що турист є ресурсом (грошовим), тоді основною місією територіальних громад є залучення його на свій розвиток, застосовуючи різні способи. Поєднання принципу туристичної привабливості, інфраструктури, гостинності з однієї сторони та залучення нових ресурсів (капіталовкладень) є передумовою перспективного планування. Отже, виникає питання стратегічного менеджменту у розвитку туризму.

В його основі є знання про кількість туристів, яка у свою чергу залежить від витрат домогосподарств на відпочинок. Зростання кіль-

кості туристів можна провести двома шляхами:

- збільшити дохід громадян;
- або створення якісно нових умов, щоб переманити туристів з інших місць.

Усі ці проблеми необхідно вирішувати при взаємодії місцевої влади та бізнесу. Звичайно туристи бувають різними, це залежить від спеціальних видів туризму.

Не вирішеною проблемою паломницького туризму, як і туризму є формування статистичної бази. Нині найбільш поширеними є два способи представлення даних статистики туризму. Детально описано у працях [9-14]. До 2020 р. статистика туризму зосереджена у Міністерстві економічного розвитку і торгівлі країни, а з 04 грудня 2019 року у Міністерстві культури та інформаційної політики (створено Державне агентство розвитку туризму (ДАРТ)) та Державної фіскальної служби (ДФС). Статистичні показники Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, певним чином доповнювались даними операторів мобільного зв'язку. Цей метод вперше був апробований на прикладі м. Львова, а надалі здійснення моніторингу активності в Україні та її регіонів. Другий спосіб це – дані ДФС, які використовуються ДАРТом в Україні і публікуються.

Отже, наявність актуальних та достовірних даних про стан туристичного ринку Тернопільської області немає. Це у свою чергу не дає можливості визначити його основних гравців, спотворює реальну картину стану туристичного бізнесу, і не реально провести оцінку ситуації та визначити пріоритети стратегічного менеджменту. Зрозуміло, що у період війни важко говорити про залучення інвестицій. Однак постає питання мінімального існування туристичних підприємств, що працюють на внутрішньому ринку, але і перевізників, організаторів подій.

Звичайно, частина інформації про надавачів послуг збирається та опрацьовується відповідними установами Тернопільської обласної військової адміністрації (ТОВА), управлінням стратегічного розвитку міста Тернополя (відділ міжнародного співробітництва і туризму) Тернопільської міської ради, окремі форми звітності знаходяться в обласному управлінні статистики, однак у зв'язку зі змінами ведення статистики в Україні, втрачається традиційний масив даних. Все це створює серйозні перепони ґрунтового аналізу та синтезу діяльності туристичного сектору регіону. Цілком ідеально було б мати певний набір таких показників, а саме:

- кількість прибуттів туристів та їх ночівель упродовж року у розрізі регіонів країни,

мети перебування (бізнес, відпочинок);

- витрати туристів;
- середня тривалість перебування туристів у місцях перебування;
- соціально-економічні характеристики типового туриста (вік, стать, сімейний стан, освіта, рівень доходів) та його купівельна поведінка

(де зупиняється, яким транспортом добивається, з ким подорожує, як проводить час під час подорожі та ін.);

- туристичний збір та інші податкові надходження від туризму;
- коефіцієнт завантаженості готелів.

-Таблиця 1

Моніторинг баз даних залучених до туристичної діяльності у регіоні

Бази даних	Моніторинг
закладів розміщення, надавачів туристичних послуг, закладів харчування, закладів культури, підприємств прямо чи опосередковано задіяних у туристичній галузі	веб-сторінки цих закладів та підприємств
туристичних пропозицій Тернопільської області	веб-сторінки адміністрацій, туроператорів, турагенств
Календар подій, що відбуваються у області (культурних, наукових, ділових)	веб-сторінки адміністрацій, туроператорів, турагенств, єпархіальних управлінь
туроператорів з цільових ринків	веб-сторінки туроператорів
представників ЗМІ та блогерів, що спеціалізуються на тематиці паломницького туризму	веб-сторінки відповідних представників

Моніторинг про відвідування офіційної туристичної інформації у соціальних мережах. Чітко визначити: кількість відвідувачів та географію їх походження. Просити заклади розміщення, щоб вони надавали розширену інформацію про кількість туристів. Свою роль у постачанні статистичних даних повинні виконувати туристично-інформаційні центри.

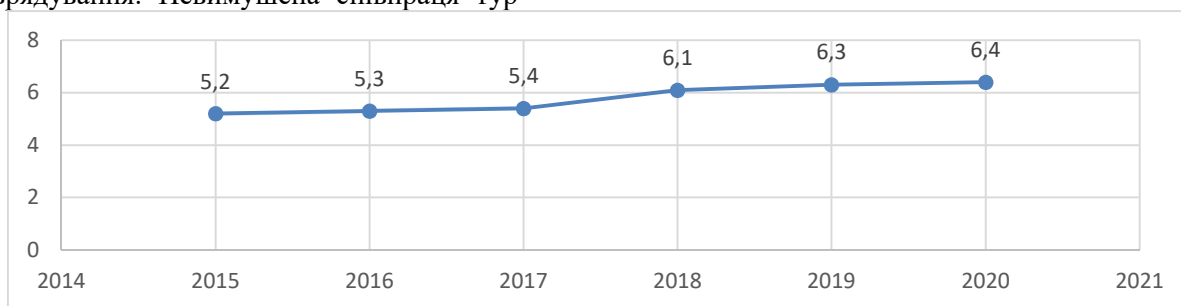
Результати таких досліджень із залучених вище зазначених партнерів необхідно опублікувати у вигляді презентацій або довідників та інше. Окремо слід наголосити на наявну базу даних, інформацію наявну в органах місцевого самоврядування. Невимушена співпраця тур-

операторів, турагенств (можливо анонімно) дало б більш менш об'єктивну інформацію про туристичну діяльність.

Звичайно туристи бувають різними, що залежить від видів туризму. Знати справжню кількість туристів є проблемою досить специфічною.

Користуючись даними цих специфічних способів про кількість туристів у Тернопільській області впродовж 2015-2021 рр. побудовано рис. 1.

До 2022 р. туристичні потоки, впродовж 2015-2021 рр. мали тренд постійного зростання.

Рис. 1. Туристичні потоки у Тернопільській області у 2015-2021 рр., млн. осіб [2]

Перед паломницьким туризмом виникли нові виклики пов'язані із агресією (війною) росії проти України, що призвело до появи ще більшого бажання віруючих до спільної молитви за воїнів, за успішність бойових дій, а також духовного самоочищення та стати справжнім християнином, а не лише практикуючим віруючим. Духовне очищення та зміцнення у вірі є головним поштовхом до паломництва. У процесі паломництва у вірян формується особливе

ставлення до святих місць, які відомі своїми чудесами та релігійними подіями. Власне через паломництво, людина глибше поринає у свою духовну сутність. Пізнання своїх духовних коренів дає можливість індивідууму досягти гармонійного єднання із довкіллям. Під час проходження паломництва проходить не лише обмін крос культурними цінностями, але і духовне поєднання зі традиціями українського народу та світовою культурною спадщиною.

Полігоном для випробування задекларованих вище позицій проходить у межах конкретного регіону, де склалися свої специфічні особливості сакральних місць під впливом багатьох чинників. Такими специфічними чинниками у суспільній географії є:

1. Суспільно-географічне положення.
2. Природно-паломницький потенціал.
3. Наявний історико-культурний потенціал.
4. Етнічно-культурний потенціал (культурний ландшафт)
5. Культурно-мистецький потенціал.
6. Основні види культурно-мистецької діяльності.
7. Ментально-світоглядні особливості континууму регіону.

Для багатьох віруючих щорічні паломництва до святих місць є духовною потребою на шляху їхнього зростання та самовдосконалення. Хто побував хоч би раз у паломницькому маршруті у того як правило виникає потреба повторити цей духовний подвиг за покликом Всевишнього. Власне присутність потужних імпульсів у особистості до самовдосконалення та самореалізації у духовному житті. Паломницький туризм – подорожі до святих місць формують складну систему поглядів світобачення у призмі якої визріває вище пізнання укладу світобачення та взаєморозуміння толерантності міжрелігійної та міжконфесійної. Таким чином, кожен паломник через вище духовне пізнання має змогу бути причетним до основної парадигми сучасного релігійного світу ойкуменізму.

Створення нових паломницьких і релігійно-пізнавальних маршрутів є основним завданням наук у галуззі туризмології (суспільна географія, географія релігій, релігійний та сакральний туризм та інші). Завдяки спільних зусиль, а інколи у творчому поєднанні з науковцями та представниками конфесій, можливе подальше праксеологічне втілення цих напрацювань.

У літературі досить детально розглянуто основні проблеми географії релігії та паломництва у Тернопільській області [6,7].

У попередніх публікаціях [13] уже зазначено, що у Тернопільській області зосереджено понад 73 об'єкти паломництва, які належать УГКЦ, РКЦ, ПЦУ та УПЦ МП. Паломницькі прощі та відпусти здійснюють лише до найвідоміших святинь, тоді як інші залишаються поза увагою. Найбільш поширеними і систематичними є організовані прощі та відпусти, які відбуваються лише до 20 святинь.

Перелічимо ці основні паломницькі об'єк-

ти, які за моніторингом інформаційних джерел є найбільш відвідувані.

Головними *Чудотворними іконами* в Тернопільській області, де проходять систематичні масові прощі є:

1. Почаївська чудотворна ікона Божої Матері знаходиться в Успенському соборі Свято-Успенської Почаївської Лаври в м. Почаїв Кременецького району;
2. Зарваницька чудотворна ікона Божої Матері знаходиться в парафіяльній церкві Святої Трійці с. Зарваниця Золотниківської ТГ Тернопільського району;
3. Язлівецька чудотворна фігура Божої Матері (копія) знаходиться в монастирі сестер Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії в с. Язлівець Бучацької МТГ, Чортківського району [13].

Інші Чудотворні ікони на території області залучені лише для комплексних туристичних маршрутів як сакральні об'єкти:

На території Тернопільської області розташовано 7 великих *духовних центрів*. Серед яких головними є:

1. Свято-Успенська Почаївська Лавра – ставропігійний чоловічий монастир Української Православної Церкви, знаходиться м. Почаїв Кременецького району;
2. Марійський духовний центр Зарваницької Матері Божої – Української Греко-Католицької Церкви, який знаходиться в с. Зарваниця Золотниківської ТГ Тернопільського району [13,21].

В останні роки, кількісно зменшилося духовних прощ до духовних центрів:

1. Жіночий монастир Згромадження сестер Непорочного зачаття Пресвятої Діви Марії Римсько-Католицької Церкви, який знаходиться в селі Колодіївка Скалатської МТГ Тернопільського району;
2. Чоловічий монастир святого Теодора Студита Української Греко-Католицької церкви, який знаходиться в с. Колодіївка Скалатської МТГ Тернопільського району.

Власне у чоловічому монастирі с. Колодіївка тривалий час проходили молитви на оздоровлення терміном раз на місяць.

До інших духовних центрів прокладені комплексні паломницькі маршрути, а також щорічні прощі. Так для прикладу, проща у Чоловічий монастир святого Івана Хрестителя провінції Найсвятішого Спасителя чину святого Василя Великого Української Греко-Католицької Церкви, який знаходиться в селі Краснопуца Бережанської МТГ Тернопільського району проходить 7 липня щорічно.

Серед давніх культових споруд у Терно-

пільській області найбільш відвідуваною є Церква Івана Богослова 1700 р., с. Скорики Скориківська сільська громада Тернопільського району.

Місця перебування відлюдників та джерела із цілющою водою як сакральні об'єкти часто поєднуються, тому найбільш відвідуваними є :

1. Місця перебування відлюдників:

- біля сіл Рукомиш Бучацької МТГ; Монастирок Більче-Золотецької СТГ; Нирків (Червоногород) Товстенської СТГ Чортківського району;

- в урочищі «Божа Гора» біля с. Великі Бережці Кременецького району живуть в печері біля цілющого джерела.

2. Джерела із цілющою водою:

в Свято-Успенському соборі Почаївської Лаври знаходиться джерело, яке витікає з-під відбитку стопи Божої Матері;

джерело, яке знаходиться на території духовного комплексу Зарваницької Божої Матері;

джерело, яке знаходиться в урочищі «Божа Гора» біля села Великі Бережці Кременецького району;

с. Острів Тернопільського району;

с. Рукомиш Чортківського району;

Джерело «Святої Анни» знаходиться біля с. Лішня Кременецького району (с. Онишківці Рівненської області) [13].

Меморіальний комплекс в родинній садибі Патріарха УГКЦ Йосифа Сліпого, с. Зазд-

рість Тернопільського району входить також до відвідуваних туристично-паломницьких маршрутів [13].

Існують різноманітні класифікації паломницьких маршрутів. Для нашого полігону досліджень важливими є маршрути внутрішні, тобто у межах області, регіону та локальні. Обласні маршрути пролягають через дестинації, місця головних Чудотворних ікон в Тернопільській області, де проходять систематичні масові проці. Регіональні маршрути можуть охоплювати територію одного адміністративного району, з відвідуванням найголовніших релігійно-паломницьких об'єктів. Локальний маршрут проходять у межах невеликої за обсягом території з відвідуванням локальних за значенням об'єктів, переважно у межах конкретних територіальних громад області.

Геопросторова структура паломницьких маршрутів у Тернопільській області має свою організацію. Ще у 1997 р. проф. Ольга Заставецька [4] розробила соціально-економічне районування Тернопільської області, яке певним чином співпадає із межами нинішніх адміністративних районів. Найвні відмінності не будемо вивчати у цій публікації.

У межах Тернопільської області чітко простежуються 3 паломницькі райони, а саме Північний, Центральний, Південний. Кількість сакральних паломницьких об'єктів, які зосереджені у паломницьких районах Тернопільської області у % показано на рис. 2.

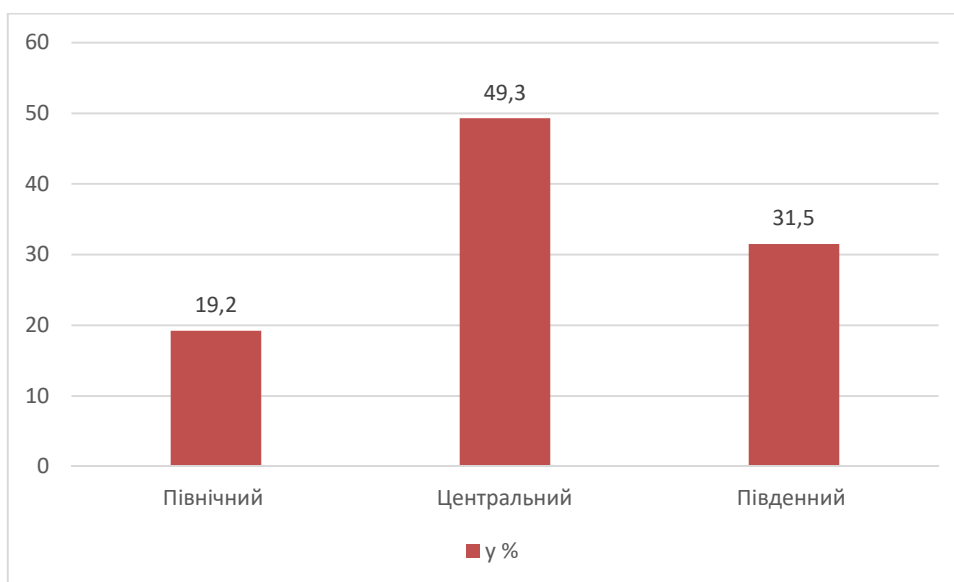

Рис. 2. Кількість сакральних паломницьких об'єктів зосереджених у паломницьких районах Тернопільської області у %.

Північний район маршрути, якого пролягають територією Кременецького адміністративного району. Він охоплює районний центр та 14 об'єктів паломництва з яких лише п'ять па-

м'яток є найбільш відвідуваними (м. Почаїв, смт. Вишнівець, с. Малі Загайці, с. Старий Почаїв, с. Великі Бережці, с. Лішня). Загальна кількість сакральних об'єктів паломництва

становить 19,2% від показника у Тернопільській області. Однак за значенням напевно є паритетними із іншими регіонами.

Центральним об'єктом паломництва тут є м. Почаїв, яке має добре розвинене транспортне сполучення з містами Кременець та Тернопіль. Важливим є те, що всі сакральні об'єкти на цьому маршруті розташовані недалеко одне від одного. Тут знаходиться Почаївська чудотворна ікона Божої Матері в Успенському соборі Свято-Успенської Почаївської Лаври. Великі духовні центри Свято-Успенська Почаївська Лавра – ставропігійний чоловічий монастир, Свято-Духівський Скит-чоловіків монастир і Української Православної Церкви.

У м. Кременець знаходиться Кременецька чудотворна ікона Божої Матері «Всім скорботним в радість» – знаходиться в Свято-Богоявленському жіночому монастирі (одночасно монастир є великим духовним центром).

Найдавніші культові споруди, а саме кам'яні є у смт. Вишнівець Церква Воскресіння Христового-збудована в 1530р., с. Малі Загайці Церква святого Іоанна Милостивого, 1623р.; дерев'яна і с. Старий Почаїв Церква святої Покрови 1643р..

Місця перебування відлюдників як сакральної пам'ятки зафіксовано в урочищі «Божа Гора» біля с. Великі Бережці - живуть в печері біля цілющого джерела.

Джерела із цілющою водою знаходяться:

1. в Свято-Успенському соборі Почаївської Лаври знаходиться джерело, яке витікає з під відбитку стопи Божої Матері.

2. в урочищі «Божа Гора» біля с. Великі Бережці.

3. Джерело «Святої Анни» біля с. Лішня Кременецького району (с. Онишківці Рівненської області).

Місцезнаходження мощів святих у Північному районі:

1. Преподобного Іова Почаївського – у Печерній церкві Свято-Успенської Почаївської Лаври

2. Преподобного Амфілохія-ченця-зілителя, в Печерній церкві біля «мощів» Іова Почаївського

При формуванні обласних маршрутів слід мати на увазі, що загальна протяжність маршрутів буде становити у Північному районі див. табл. 2.

Таблиця 2

Протяжність обласних паломницьких маршрутів у Північному районі

Протяжність	Відстань у км
Почаїв – Заліщики (на південь)	194
Почаїв – Бережани (на захід)	103
Почаїв – Підволочиськ (на схід)	108

При формуванні регіональних маршрутів максимальна відстань буде становити до 70 км, а для локальних до 40 км.

При виділенні цього району незважаючи на велику кількість сакральних об'єктів (14, що становить 19,2 % від усіх у області) немає жодного центру єпархіальних конфесій.

Центральний район маршрути, якого пролягають територією Тернопільського адміністративного району. Він охоплює обласний та одночасно районний центр та 36 об'єктів паломництва, з яких лише 11 є найбільш відвідуваними, які розташовані у (с. Зарваниця, м. Тернопіль, с. Колодіївка, с. Краснопуца, с. Скорики, с. Заздрість).

Центральним об'єктом паломництва тут є с. Зарваниця, яке має добре розвинене транспортне сполучення з містами області. Важливим є те, що тут є Зарваницька чудотворна ікона Божої Матері знаходиться в парафіяльній церкві Святої Трійці та духовний центр Зарваницької Матері Божої –Української Греко-Католицької Церкви.

Інші Чудотворні ікони на території району залучені лише для комплексних туристич-

них маршрутів як сакральні об'єкти:

1. Тернопільська чудотворна ікона Божої Матері знаходиться в церкві Різдва Христового (м. Тернополя).

2. Теробовлянська чудотворна ікона Божої Матері – оригінал знаходиться в соборі святого Юра у м. Львові, але є дві освячені копії, які знаходяться в Катедральному соборі Непорочного Зачаття Пресвятої Богородиці по вул. Сагайдачного,14 в м. Тернополі, та у парафіяльній церкві святого Миколая Чудотворця м. Теробовля.

3. Буцнівська чудотворна ікона Божої Матері знаходиться в парафіяльній церкві Непорочного зачаття Пречистої Діви Марії в с. Буцнів Великоберезовецької СТГ.

4. Решнівська чудотворна ікона Божої Матері «Радість сумуючих» – знаходиться в парафіяльній церкві Преображення Господнього в с. Решнів Збараської МТГ.

5. Бережанська чудотворна ікона Божої Матері-знаходиться в соборі святої Трійці м. Бережани.

6. Черніхівська чудотворна ікона Божої Матері знаходиться в парафіяльній церкві

Пречистої Матері Божої с. Чернихів, Тернопільської МТГ.

Великими духовними центрами є:

1. Чоловічий монастир святого Івана Хрестителя провінції Найсвятішого Спасителя чину святого Василя Великого Української Греко-Католицької Церкви с. Краснопуца, Бережанської МТГ.

2. Жіночий монастир Згромадження сестер Непорочного зачаття Пресвятої Діви Марії Римсько-Католицької Церкви с. Колодіївка Складської МТГ.

3. Чоловічий монастир святого Теодора Студита Української Греко-Католицької церкви с. Колодіївка Складської МТГ.

Найдавніші культові споруди, а саме кам'яні: є у м. Тернопіль Церква Воздвиження Чесного Хреста-збудована в XVI- XVII ст., Церква Різдва Христового-збудована у 1602-1608 рр.; м. Бережани Костел святих апостолів Петра і Павла збудований у 1620 р.; дерев'яні: м. Бережани Церква святого Миколая - 1691р., с. Урмань Церква святих апостолів Петра і Павла 1688р., с. Конюхи Церква святого Успіння, 1700р., с. Скорики Церква Івана Богослова 1700р., м. Підгайці Спасо-Преображенська церква 1772р., с. Шумляни Церква святих Бориса і Гліба, 1772р..

У *Римо-Католицькій церкві* до національних святинь використовують термін санктурій (від латинського «sanctus» – «святий»), який використовують для опису святих місць; часто санктурій ототожнюють із храмом чи будівлею, спорудженою на місці, що вважається священним.

У Римсько-Католицькій Церкві санктурій – це простір, що вважається святим місцем, у якому Бог надприродним чином дарує благодать. Зазвичай санктурії пов'язані з чудесами, які Господь учинив для Свого люду. Саме тому вони стають популярними місцями паломництва, куди вірні прибувають, щоб особливо близького поспілкуватися з Богом.

Санктурієм керує хранитель (насто-

ятель), обов'язки якого полягають у піклуванні про паломників, наданні їм вільного доступу до богослужінь і церковних таїнств. Хранитель також виконує адміністративні функції, збираючи і зберігаючи документацію та вотивні дари.

Всеукраїнський Санктурій Святого Христа (з 2005 р.) Львівська архідієцезія знаходиться у с. Полупанівка, Скаладської МТГ. Після відновлення української незалежності кафедра архієпископа повернулася у Львів і відбувся обмін дієцезіальними територіями. 16 січня 1991 року Йоан Павло II відновив діяльність Львівської архідієцезії до якої входить і Тернопільська область.

Місця перебування відлюдників як сакральної пам'ятки зафіксовано у «Пуца відлюдника», яка знаходиться на території заповідника «Медобори».

Джерела із цілющою водою знаходяться: на території духовного комплексу Зарваницької Божої Матері; за селом Колодіївка Складської МТГ опікуються монахи-студити; с. Острів Великоберезовецької СТГ; біля с. Ступки Байковецької СТГ; в с. Смиківці Великобірківської СТГ; в с. Лучка Великоберезовецької СТГ; в с. Дубівці Байковецької СТГ; за с. Красівка Великогаївської СТГ Тернопільського району; с. Озерна; с. Будилів Козівської СТГ.

Місцезнаходження мощів святих у Центральному районі: частина мощів Іоанна Хрестителя - в Троїцькому соборі, який знаходиться у м. Бережани.

У регіоні діє Меморіальний комплекс в родинній садибі Патріарха УГКЦ Йосифа Сліпого, с. Заздрість. Тернопільська земля зростила для УГКЦ Блаженнішого Патріарха Йосифа Сліпого, Владику мученика Григорія Хомишина, Владику Никиту Будку і багатьох інших достойників у винограднику Христовому.

При формуванні обласних маршрутів слід мати на увазі, що загальна протяжність маршрутів буде становити у Центральному районі див. табл. 3.

Таблиця 3

Протяжність обласних паломницьких маршрутів у Центральному районі

Протяжність	Відстань у км
Зарваниця – Кременець (на північ)	129
Зарваниця – Заліщики (на південь)	91
Зарваниця – Бережани (на захід)	57
Зарваниця – Підволочиськ (на схід)	107

При формуванні регіональних маршрутів максимальна відстань буде становити до 130 км, а для локальних до 50 км.

У цьому районі є найбільша кількість сакральних об'єктів (36, що становить 49,3 % від

усіх у області) діють центри єпархіальних конфесій. У Тернополі це передусім собор Різдва Христового (центр Тернопільсько-Бучацької єпархії ПЦУ), собор Святих Рівноапостольських Костянтина та Єлени (центр Тернопіль--

ської єпархії ПЦУ); собор Віри, Надії, Любові і матерії їх Софії (центр Тернопільської єпархії УПЦ (МП)); собор Непорочного Зачаття Пресвятої Богородиці (центр Тернопільсько-Зборівська митрополія, до складу якої входить Тернопільсько-Зборівська архієпархія) тощо.

Коротко зупинимося на питаннях географічного поширення цих основних конфесій у Тернопільській області.

Релігійна структура ПЦУ є складною, позаяк успадкувала складні процеси, що проходили у процесі її встановлення. Самостійність проголошення 6 січня 2019 фактично зафіксувала територіальний устрій УПЦ КП та Української автокефальної православної церкви. У сучасній ПЦУ діють такі єпархії Тернопільсько-Теребовлянська єпархія; Тернопільсько-Бучацька єпархія; Тернопільська єпархія. Географічні межі є заплутаними та часто незрозумілими, а також не співпадають з адміністративним устроєм (районами, громадами), та виділеними паломницькими районами. За орієнтацію беремо лише знаходження єпархіального центру та кафедрального собору.

Тернопільсько-Бучацька єпархія ПЦУ з центром м. Тернопіль. Кафедральний собор Різдва Христового. Парафій 169. Деканати єпархії: м. Тернополя та району, Підволочиський, Заліщицький, Козівський, Бучацький, Зборівський, Гусятинський, Чортківський, Борщівський, Монастирський, Лановецький, Шумський, Теребовлянський [16].

Тернопільська єпархія ПЦУ з центром м. Тернопіль. Кафедральний собор Святих Рівноапостольських Костянтина та Єлени (будується). Благочинь 21. Парафій 169. Деканати єпархії: м. Тернополя та району, Підволочиський, Заліщицький, Козівський, Бучацький, Зборівський, Гусятинський, Чортківський, Борщівський, Монастирський, Лановецький, Шумський, Теребовлянський. Покровський храм Свято-Троїцького духовного центру. Монастирів 3. Свято-Миколаївський чоловічий монастир: с. Зозулинці та Спасо-Вознесенський чоловічий монастир: с. Монастирок Чортківського району; Чоловічий монастир преподобного Амфілохія Почаївського в с. Мала Іловиця та Чоловічий Свято-Юрійівський монастир на хуторі Вірля Кременецький район. Благочиння: м. Тернополя, Бережанське, Борщівське, Бучацьке, Вишнівецьке, Гусятинське, Заліщицьке, Збаразьке, Збаразьке (друге), Зборівське, Кременецьке, Кременецьке (друге), Лановецьке, Підволочиське, Підгаєцьке, Скалатське, Теребовлянське, Тернопільське, Хоростківське, Чортківське, Шумське [17].

Тернопільська єпархія УПЦ (МП) з

центром м. Тернопіль. Кафедральний собор Віри, Надії, Любові і матерії їх Софії (2007). Ділиться на 4 благочиння (деканатів): Вишневецьке, Кременецьке, Лановецьке, Шумське. Всіх парафій 61, однак проходять процеси переходу до ПЦУ. На території єпархії діє ставропігійна Успенська Почаївська лавра і два монастирі єпархіального підпорядкування: Богоявленський жіночий монастир та Загаєцький чоловічий монастир святого Івана Милостивого [18].

Тернопільсько-Зборівська митрополія, до складу якої входять:

1. Тернопільсько-Зборівська архієпархія;
2. Бучацька єпархія;
3. Кам'янець-Подільська єпархія (у межах Хмельницької області).

Тернопільсько-Зборівська архієпархія. Архикафедральним храмом є собор Непорочного Зачаття Пресвятої Богородиці у м. Тернополі (центр). Також стрімко розвивається Марійський духовний центр у с. Зарваниця, який має не тільки всецерковне значення для Української Греко-Католицької Церкви, але й світове. Вона охоплює частину Тернопільської області, а саме Бережанський, Збаразький, Зборівський, Козівський, Кременецький, Лановецький, Підволочиський, Теребовлянський (частково), Тернопільський, Шумський колишні адміністративні райони. Налічує 263 парафії, що об'єднані у 16 деканатів (протопресвітеріатів): Бережанський; Великоберезовицький; Великобірківський; Великоглибочанський; Залозецький; Зарваницький; Збаразький; Зборівський; Козівський; Козлівський; Микулинський; Озернянський; Підволочиський; Теребовлянський; м. Тернополя - Центральний; м. Тернополя – Східний [19].

Діють монастирі отців-студитів, Чини редemptористів, василіян та францисканців східного обряду. Також є жіночі Згромадження Сестер Службниць, сестер Пресвятої Родина, сестер Милосердя св. Вінкентія, а також сестер-василіянок.

Південний район маршрути, якого пролягають територією Чортківського адміністративного району. Він охоплює районний центр та 23 об'єкти паломництва, з яких лише 3 є найбільш відвідуваними, які розташовані у (с. Язлівець, с. Улашківці, с. Савелівка).

Центральним об'єктом паломництва тут є с. Язлівецька чудотворна фігура Божої Матері (копія) знаходиться в монастирі сестер Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії в с. Язлівець Бучацької МТГ.

Інші Чудотворні ікони на території області залучені лише для комплексних туристичних маршрутів як сакральні об'єкти: Улашківська

чудотворна ікона Божої Матері знаходиться в монастирі Різдва Божої Матері отців-василіан в с. Улашківці Нагірянської СТГ; Савелівська чудотворна ікона Божої Матері знаходиться в парафіяльній церкві святого Івана Хрестителя с. Савелівна, Монастирської МТГ.

Найдавніші культові споруди, а саме дерев'яні: с. Висічка Церква святого Миколая 1763 р.; с. Іване-Пусте Церква Івана Богослова 1775 р. с. Сапогів Церква святого Миколая 1777 р.; с. Козина Церква святої Параскеви збудована в XVII ст.; с. Копичинці Церква Воздвиження Чесного Хреста 1630р.; с. Крогулець Церква святої Параскеви – збудована в XVIII ст.; м. Чортків Церква святого Успіння, 1635р. та Церква Вознесіння Христового, 1717р..

Всеукраїнський Санктуарій Блаженної Марцеліни Даровської (з 1999 р.) знаходиться у с. Язлівець та Санктуарій Салютинської Матері Божої у м. Чортків Львівська архідієцезії.

Місця перебування відлюдників як сакральної пам'ятки зафіксовано у біля с. Рукомиш Бучацької МТГ - живуть в скелях; біля с. Мо-

настирок Більче-Золотецької СТГ – живуть у печерному храмі

Періодично живуть «відлюдники» в печерах Дністровського каньйону біля сіл Устя Мельниці-Подільська СТГ; Печорна Заліщицької МТГ; Синьків Заліщицької МТГ; Дзвенигород Мельниці-Подільська СТГ; Нирків (Червоногород) Товстенської СТГ.

Джерела із цілющою водою знаходяться: джерело, яке знаходиться на території с. Рукомиш Бучацької МТГ; Джерело «Святого Яна» біля монастиря отців василіан с. Улашківці Нагірянської СТГ.

Місцезнаходження мощів святих у Південному районі: частина мощів Блаженної Марцеліни Даровської – засновниці та настоятельки монастиря сестер Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії в с. Язлівець.

При формуванні обласних маршрутів слід мати на увазі, що загальна протяжність маршрутів буде становити у Південному районі див. табл. 4.

Таблиця 4

Протяжність обласних паломницьких маршрутів у Південному районі

Протяжність	Відстань у км
Чортків – Кременець (на північ)	141
Чортків – Заліщики (на південь)	40
Чортків – Бережани (на захід)	105
Чортків – Підволочиськ (на схід)	115

При формуванні регіональних маршрутів максимальна відстань буде становити понад 140 км, а для локальних до 40 км.

У цьому районі є велика кількість сакральних об'єктів (23, що становить 31,5 % від усіх у області) діють центри єпархіяльних конфесій.

Тернопільсько-Теребовлянська єпархія ПЦУ з центром у м. Чортків. Кафедральний собор Святої Покрови. Парафій 33. Деканати єпархії: Тернопільський, Чортківський, Бучацький, Гусятинський, Теребовлянський [15].

Бучацька єпархія греко-католицька, яка входить до складу Тернопільсько-Зборівської митрополії. Катедральним храмом Бучацької єпархії є собор верховних апостолів Петра і Павла у м. Чорткові. Також в єпархії є прокатедральний храм Благовіщення Пресвятої Богородиці у м. Бучачі.

Єпархія охоплює південну частину Тернопільської області, а саме Бучацький, Чортківський, Монастирський, Гусятинський, Борщівський, Заліщицький та Підгаєцький райони. Об'єднує 314 парафіяльних громад, що відтак є розділеними на 14 деканатів: деканат м. Чорткова, Борщівський, Бучацький, Гримайлівсь-

кий, Гусятинський, Копичинецький, Заліщицький, Золотопотіцький, Коропецький, Мельниці-Подільський, Монастирський, Підгаєцький, Пробіжнянський, Товстенський.

Щодо богопосвячених осіб, то на теренах Бучацької єпархії діє 5 монастирів (3 чоловічі - Бучацький, Чортківський та Улашківський монастирі Чину святого Василя Великого і 2 жіночі монастирі Покрови Пресвятої Богородиці Сестер Службниць Непорочної Діви Марії м. Заліщики; Згромадження Сестер Пресвятої Родина м. Чортків.

Створення нових паломницьких і релігійно-пізнавальних маршрутів.

Туристичні фірми почали пропонувати паломницькі маршрути, а при монастирях і храмах відповідно відкривалися паломницькі центри. Паломницькі організації будують свої тури таким чином, щоб краще познайомити людей з духовно-релігійною і культурною спадщиною окремих об'єктів [13].

Розроблення нових та поліпшення наявних паломницьких маршрутів є важливим завданням не тільки для географів, а й для самих представників конфесій. Наявність значної релігійної спадщини у Тернопільській передбачає

реальні можливості її використання.

З урахуванням цього, необхідно забезпечити привабливість паломницького туризму в області за рахунок формування кластерів. Завданням яких було б:

- створення об'єктів інфраструктури;
- підвищення якості туристичних послуг

та потенціалу туристичної сфери в сільській місцевості, власне і зосередження об'єктів паломницького туризму [13].

Моніторинг пропонованих туристичних маршрутів туристичними підприємствами та посередництвом релігійними організаціями популярними є:

I. Паломницькі тури міжнародні:

1. Паломництво в Меджугор'є + Будапешт. Паломницький тур в Меджугор'є (Боснія та Герцеговина) до місця сучасних об'явлень Матері Божої. Крім паломницької програми в Меджугор'ї, є ще Будапешт. Паломництво відбувається під духовною опікою священослужителя УГКЦ.

2. Різдвяна (Пасха) Італія – святкуємо Різдво Христове або Пасху в Ватикані. Паломництво у Ватикан пропонується упродовж року. Паломництво відбувається під духовною опікою священослужителя УГКЦ.

3. Паломництва до Ізраїлю пропонуються тури як православними так греко-католицькими конфесіями: Весь Ізраїль за шість днів. Виліт з Кракова*(трансфер зі Львова*). Паломництво до Святої Землі. Паломництво до Святої Землі(гр.-кат.). Свята Земля(прав.гр.). Стежками Старого і Нового Завітів упродовж року.

II. Паломницькі тури в області:

1. Великодні пацьорки за маршрутом 1 день Тернопіль – Микулинці – Струсів – Зарваниця – Рукомиш – Бучач – Підзамочок – Тернопіль. Опис туру. На Вас чекає Зарваниця – Український Єрусалим – дивовижна місцевість, створена природою, сповнена потужною енергетикою молитов монахів, паломників. Тут чудотворна вода, що загоює тілесні та духовні рани.

Маєте чудову нагоду побачити унікальну архітектурну пам'ятку, що знаходиться в селі Рукомиш на фоні неймовірного скельного нагромодження з кришталевим гомінливим джерелом. Краса, яка не зрівняється ні з чим.

2. Всеукраїнська проща на Тернопільщину «Слідами Патріархів» за маршрутом Завалів-Заздрість-Зарваниця.

3. Паломницькі тури до Почаєва.

Висновки та перспективи використання результатів дослідження. У результаті дослідження встановлено, що у Тернопільській

області є всі можливості для формування паломницьких потоків, адже тут зосереджені відпускові місця світового, національного, регіонального та локального значення, які дозволяють розширити паломницьку діяльність. Все це сприяє формуванню паломницької інфраструктури. Тут зосереджено понад 73 об'єкти паломництва, які належать УГКЦ, РКЦ, ПЦУ та УПЦ МП. Паломницькі прощі та відпусти здійснюють лише до найвідоміших святинь, тоді як інші залишаються поза увагою. Найбільш поширеними до систематичними є організовані прощі та відпусти відбуваються лише до 20 святинь. Звісно, що із усіх об'єктів паломництва розвинену паломницьку інфраструктуру мають сакральних об'єктів, які розташовані в обласному центрі, трьох районних центрах. Традиційними центрами тяжіння для християн-паломників у Тернопільській є м. Почаїв, с. Зарваниця, м. Тернопіль, м. Кременець, м. Березжани.

Виділення геопросторова структура паломницьких маршрутів та її детальна характеристика свідчить проте, що відбувається певне запізнення реагування як державних так і церковних структур, які не враховують зміну регіональних детермінантів економічного зростання. Це відбувається на основі мобілізації паломницького потенціалу, що не використовується раціонально. Не синхронізований устрій конфесійний та адміністративний рано чи пізно створюють умови не раціонального інклюзивного розвитку території.

Функціонування паломницьких туристичних потоків повинно спиратися на принципи, які дають можливість до залучення інклюзивного розвитку та інклюзивності об'єкта (регіон, поселення). Це дало б можливість реалізувати засадничі традиційні завдання регіональної політики – подолання депресивного стану територій, забезпечення територіальної єдності. Інклюзивне зростання передбачає ріст усіх секторів економіки та зниження соціальної напруженості. Залучення місцевого потенціалу до національного є головним поштовхом економіки. Прискорений розвиток секторів економічної діяльності у регіонах є головним напрямом суспільно-географічних досліджень у постіндустріальному, інформаційному суспільстві. Найкраще ці теоретичні постулати можна втілити через дослідження складових рекреаційно-туристичної діяльності, яка володіє без капіталовкладень гнучкою територіальною структурою. Власне паломницький туризм найбільше орієнтується на всі ці зміни.

Література:

38. Божук Т.І. Релігійний туризм: термінологічний словник – довідник. Львів: Український бестселер, 2010. 152 с.
39. Департаменту культури та туризму Тернопільської ОДА <https://culture.te.gov.ua>
40. Дударчук К.Д. Історико – культурні туристичні ресурси Тернопільської області: стан збереження та використання: Тернопіль: Вектор, 2013. 200 с.
41. Заставецька О.В. Тернопільська область : географічні основи комплексного економічного і соціального розвитку. Львів: 1997. 211 с.
42. Ковальчук А. С., Рутинський М. Й., Манько А. М., Завадовський Т. Б., Каднічанський Д. А. Географія релігійного туризму в Україні / Львів: ТзОВ “Друк Захід”, 2016. 454 с.
43. Косташук І. Конфесійний простір Тернопільської області: суспільно-географічні аспекти // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Географія*. Тернопіль : Тайп, 2017. №2 (43). С. 51-60.
44. Кузишин А.В. Геопросторові особливості видового складу релігійного туризму в Тернопільській області // *Вісник наукових досліджень. Серія: Туризм. Вип. 1. Тернопіль, 2006. С. 52-56.*
45. Любіцева О.О., Романчук С.П. Паломництво та релігійний туризм: навчальний посібник. Київ: Альтерпрес, 2011. 416 с.
46. Мариняк Я. Особливості розвитку туризму у Тернопільській області // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Географія*. Тернопіль : Тайп, 2019. №1 (46). С. 68-76. <https://doi.org/10.25128/2519-4577.19.2.17>
47. Мариняк Я., Стецько Н. Соціально-економічний аналіз туристичних підприємств Західного регіону України // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Географія*. Тернопіль : Тайп, 2019. №2 (47). С. 84-90. <https://doi.org/10.25128/2519-4577.19.3.10>
48. Мариняк Я. Діяльність туристичних підприємств Подільського регіону // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Географія*. Тернопіль: «Тайп». 2020. №2 (49). С. 72-84. <https://doi.org/10.25128/2519-4577.20.2.3>
49. Мариняк Я., Стецько Н. Перспективи цифрової трансформації туристичного сектора економіки України // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Сер. Географія*. Тернопіль: «Тайп». №1 (50) 2021. С. 102-111. <https://doi.org/10.25128/2519-4577.21.1.12>
50. Мариняк Я., Стецько Н. Нові реалії паломницької діяльності у Тернопільській області // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Географія*. Тернопіль: «Тайп». №1 (52) 2022. С. 143-152. DOI:<https://doi.org/10.25128/2519-4577.21.2.18> <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/25401>
51. Пугач С. Просторовий вираз соціального виміру: поширення соціальних інтернет – мереж Facebook та Instagram у Тернопільській області // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Географія*. Тернопіль: «Тайп». №1 (50) 2021. С. 76-85. DOI:<https://doi.org/10.25128/2519-4577.21.1.9>
52. Офіційний сайт Тернопільсько-Требовлянська єпархія ПЦУ <http://www.eparchy.te.ua>
53. Офіційний сайт Тернопільсько-Буцацька єпархія ПЦУ <http://www.uapc.net.ua>
54. Офіційний сайт Тернопільська єпархія ПЦУ <http://www.cerkva.te.ua>
55. Офіційний сайт Тернопільська єпархія УПЦ (МП) <http://www.ternopil.church.ua>
56. Офіційний сайт Тернопільсько-Зборівської архієпархії <http://www.tze.org.ua>
57. Офіційний сайт Буцацької єпархії <http://www.buchacheparchy.org.ua/>
58. Сакральні пам'ятки Тернопільщини [Образотворчий матеріал]: фотоальбом / автор концепції. Б.М. Куневич. Тернопіль: Новий колір, 2009. 127 с.

References:

59. Bozhuk T.I. Religijny`j tury`zm: terminologichny`j slovny`k – dovidny`k. L`viv: Ukrayins`ky`j bestseler, 2010. 152 s.
60. Departamentu kul`tury` ta tury`zmu Ternopil`s`koyi ODA <https://culture.te.gov.ua>
61. Dudarchuk K.D. Istory`ko – kul`turni tury`sty`chni resursy` Ternopil`s`koyi oblasti: stan zberezhen'nyya ta vy`kory`stannya: Ternopil`: Vektor, 2013. 200 s.
62. Zastavec`ka O.V. Ternopil`s`ka oblast`: geografichni osnovy` kompleksnogo ekonomichnogo i social`nogo rozvy`tku. L`viv: 1997. 211 s.
63. Koval`chuk A. S., Ruty`ns`ky`j M. J., Man`ko A. M., Zavadvovs`ky`j T. B., Kadnichans`ky`j D. A. Geografiya religijnogo tury`zmu v Ukrayini / L`viv: TzOV “Druk Zaxid”, 2016. 454 s.
64. Kostashhuk I. Konfesijny`j prostir Ternopil`s`kij oblasti: suspil`no-geografichni aspekty` // *Naukovi zapy`sky` Ternopil`s`kogo nacional`nogo pedagogichnogo univ`rsytetu imeni Volody`my`ra Gnatyuka. Ser. Geografiya. Ternopil` Tajp, 2017. #2 (43). S. 51-60.*
65. Kuzy`shyn` A.V. Geoprostorovi osobly`vosti vy`dovogo skladu religijnogo tury`zmu v Ternopil`s`kij oblasti // *Visny`k naukovy`x doslidzhen`. Serena: Tury`zm. Vy`p. 1. Ternopil`, 2006. S. 52-56.*
66. Lyubiceva O.O., Romanchuk S.P. Palomny`czstvo ta religijny`j tury`zm: navchal`ny`j posibny`k. Kyiv: Al`terpres, 2011. 416 s.
67. Mary`nyak Ya. Osobly`vosti rozvy`tku tury`zmu u Ternopil`s`kij oblasti // *Naukovi zapy`sky` Ternopil`s`kogo nacional`nogo pedagogichnogo univ`rsytetu imeni Volody`my`ra Gnatyuka. Ser. Geografiya. Ternopil`: Tajp, 2019. #1 (46). S. 68-76. https://doi.org/10.25128/2519-4577.19.2.17*
68. Mary`nyak Ya., Stecz`ko N. Social`no-ekonomichny`j analiz tury`sty`chny`x pidpry`yemstv Zaxidnogo regionu Ukraine` // *Naukovi zapy`sky` Ternopil`s`kogo nacional`nogo pedagogichnogo univ`rsytetu imeni Volody`my`ra Gnatyuka. Ser. Geografiya. Ternopil`: Tajp, 2019. #2 (47). S. 84-90. https://doi.org/10.25128/2519-4577.19.3.10*
69. Mary`nyak Ya. Diyal`nist` tury`sty`chny`x pidpry`yemstv Podil`s`kogo regionu // *Naukovi zapy`sky` Ternopil`s`kogo nacional`nogo pedagogichnogo univ`rsytetu imeni Volody`my`ra Gnatyuka. Ser. Geografiya. Ternopil`: «Tajp». 2020. #2 (49). S. 72-84. https://doi.org/10.25128/2519-4577.20.2.3*
70. Mary`nyak Ya., Stecz`ko N. Perspektyvy cyfrovoyi transformaciyi tury`sty`chnogo sektora ekonomiky` Ukrayiny` // *Naukovi zapy`sky` Ternopil`s`kogo nacional`nogo pedagogichnogo univ`rsytetu. Ser. Geografiya. Ternopil`: «Tajp». #1 (50) 2021. S. 102-111. https://doi.org/10.25128/2519-4577.21.1.12*
71. Mary`nyak Ya., Stecz`ko N. Novi realiyi palomny`cz`koyi diyal`nosti u Ternopil`s`kij oblasti // *Naukovi zapy`sky` Ternopil`s`kogo nacional`nogo pedagogichnogo univ`rsytetu imeni Volody`my`ra Gnatyuka. Ser. Geografiya. Ternopil`:*

- «Тажр». #1 (52) 2022. S. 143-152. DOI:https://doi.org/10.25128/2519-4577.21.2.18
http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/25401
72. Pugach S. Prostorovyj vy'raz social'nogo vy'miru: poshy'rennyia social'ny'x internet – merezh Facebook ta Instagram u Ternopil'skij oblasti // Naukovi zapy'sky Ternopil's'kogo nacionalnogo pedagogichnogo universy'tetu imeni Volody'my'ra Gnatyuka. Ser. Geografiya. Ternopil': «Tajp». #1 (50) 2021. S. 76-85. DOI:https://doi.org/10.25128/2519-4577.21.1.9.
73. Oficijnyj sajт Ternopil's'ko-Terebovlyans'ka yeparxiya PCzU <http://www.eparchy.te.ua>
74. Oficijnyj sajт Ternopil's'ko-Buchacz'ka yeparxiya PCzU <http://www.uapc.net.ua>
75. Oficijnyj sajт Ternopil's'ka yeparxiya PCzU <http://www.cerkva.te.ua>
76. Oficijnyj sajт Ternopil's'ka yeparxiya UPCz (MP) <http://www.ternopil.church.ua>
77. Oficijnyj sajт Ternopil's'ko-Zboriv's'koyi arxy'yeparxiyi <http://www.tze.org.ua>
78. Oficijnyj sajт Buchacz'koyi yeparxiyi <http://www.buchacheparchy.org.ua/>
79. Sakral'ni pam'yatky Ternopil's'koyi shhy'ny' [Obrazotvorchyj material]: fotoal'bom / avtor koncepcz. B.M. Kunevy'ch. Ternopil': Novy'j kolir, 2009. 127 s.

Abstract:

Ya. Maryniak, N. Stetsko. Z. Pushkar. GEOSPATIAL STRUCTURE OF PILGRIMAGE ROUTES IN TERNOPIL REGION

The article considers the postulate that the tourist is a resource (monetary), and then the main mission of territorial communities is to attract him to their development, using various methods. Combining the principle of tourist attraction, infrastructure, and hospitality on the one hand and attracting new resources (capital investments) is a prerequisite for long-term planning. Therefore, the question of strategic management in the development of tourism arises.

Pilgrimage tourism faced new challenges related to Russia's aggression (war) against Ukraine, which led to the emergence of an even greater desire of believers to pray together for soldiers, for the success of military operations, as well as spiritual self-purification and become a real Christian, not just a practicing one.

Within Ternopil region, 3 pilgrimage districts are clearly visible, namely Northern, Central, and Southern.

Northern district, the routes of which run through the territory of the Kremetskyi administrative district. It covers the district center and 14 pilgrimage sites, of which only five sights are the most visited (Pochaiv city, Vyshnievets village, Mali Zagaytsi village, Stary Pochaiv village, Velyki Berezhtsi village, Lishnya village). The total number of sacred objects of pilgrimage is 19.2% of the indicator in the Ternopil region. However, in terms of value, they are probably on a par with other regions. The central object of pilgrimage here is the city of Pochaiv.

Central district routes, which run through the territory of the Ternopil administrative district. It covers the regional and at the same time district center and 36 pilgrimage sites, of which only 11 are the most visited, located in (the village of Zarvanytsia, the city of Ternopil, the village of Kolodiivka, the village of Krasnopuscha, the village of Skoriki, the village of Zadrist). The central object of pilgrimage here is the village. Zarvanytsia

This area has the largest number of sacred objects (36, which is 49.3% of all in the region) and the centers of diocesan denominations operate. In Ternopil, this is primarily the Cathedral of the Nativity of Christ (the center of the Ternopil-Buchatchka Diocese of the OCU), the Cathedral of Saints Equal-to-the-Apostles Constantine and Elena (the center of the Ternopil Eparchy of the OCU); the Cathedral of Faith, Hope, Love and their Matter Sophia (the center of the Ternopil Diocese of the Ukrainian Orthodox Church (MP)); the Cathedral of the Immaculate Conception of the Holy Mother of God (the center of the Ternopil-Zboriv Metropolitanate, which includes the Ternopil-Zboriv Archdiocese), etc.

Routes of the southern district, which run through the territory of the Chortkiv administrative district. It covers the district center and 23 pilgrimage sites, of which only 3 are the most visited, located in (the village of Yazlivets, the village of Ulashkivtsi, the village of Savelyvka). The central object of pilgrimage here is the village. Yazlivets miraculous figure of the Mother of God (copy).

In this area there is a large number of sacred objects (23, which is 31.5% of all in the region) and there are centers of diocesan denominations.

Ternopil-Terebovlyan Eparchy of the OCU and Buchach Greek-Catholic Eparchy, which is part of the Ternopil-Zboriv Metropolitanate.

The isolated geospatial structure of pilgrimage routes and its detailed characteristics show, however, that there is a certain delay in the response of both state and church structures, which do not take into account the change in regional determinants of economic growth.

Key words: pilgrimage, pilgrimage tourism, pilgrimage routes.

Надійшла 21.04.2023р.

Ольга ВАРАКУТА, Богдан ГАВРИШОК

РЕАЛІЗАЦІЯ КРАЄЗНАВЧОГО ПРИНЦИПУ ВИВЧЕННЯ ГЕОГРАФІЇ ЗАСОБАМИ НАВЧАЛЬНИХ ЕКСКУРСІЙ

У роботі розкрито значення краєзнавчого принципу навчання у формуванні географічних компетентностей учнів. Схарактеризовано сутність окремих форм туристично-краєзнавчої роботи та необхідність їх проведення під час вивчення шкільного курсу географії. Проведено аналіз модельних програм для 8 класу. Особлива увага приділена навчальним екскурсіям та туристичним походам. Запропоновано низку варіантів проведення одностемних геологічних екскурсій у 8 класі.

Ключові слова: географічна компетентність, краєзнавчий принцип, навчальна екскурсія, туристичний похід, госайт, осадові гірські породи.

Постановка науково-практичної проблеми. Початок ХХІ століття відкрив нові можливості й перспективи у формуванні географічної компетентності особистості, яка є надзвичайно важливою, оскільки дозволяє формувати комплексний погляд на світ, визначати просторові зв'язки між його компонентами, давати оцінку та висловлювати власне ставлення до проблем сьогодення засобами українського краєзнавства.

Актуальність і новизна дослідження. Освіта третього тисячоліття гостро потребує нової методології, нового типу мислення для визначення перспектив розвитку людини і її цінностей.

Виникнення приватних альтернативних форм освіти, розвиток інформаційно-комунікаційних технологій виявлення компетентнісних потреб учнів, корекція під них структури та змісту освітніх стандартів, навчальних програм, суттєво змінюють попередні контури очікуваних результатів навчання, підносять і посилюють краєзнавчий аспект в освіті. При цьому дієвим залишається краєзнавчий принцип навчання.

У контексті Нової української школи, Законів України «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту», «Про вищу освіту», «Про туризм», Державної національної програми «Освіта» («Україна ХХІ століття»), Національної доктрини розвитку освіти [13], Програми великої трансформації «Освіта 4.0: український світанок» [14], Державної програми розвитку краєзнавства до 2025 року [5], модельної навчальної програми з географії [12], актуальним є перегляд попередніх засад і визначення нових наукових підходів до застосування в освітньому процесі різних форм краєзнавчо-туристичної роботи з метою формування ключових і предметних компетентностей учнів та реалізації принципів неперервності, доступності, відкритості, гуманістичної спрямованості.

Шкільне краєзнавство в сьогоденні умовах набуває особливого значення. Саме воно повинно стати орієнтиром у формуванні національної свідомості молоді, виробленні її громадянської позиції. Адже молоде покоління

має підхопити у ХХІ ст. естафету краєзнавчих пошуків своїх попередників.

Аналіз останніх публікацій за темою дослідження. Теоретико-методичні основи та окремі аспекти географічного краєзнавства стали предметом дослідження значної кількості вітчизняних вчених, серед яких: О. Діброва, К.Дубняк, Я. Жупанський, В. Замковий, Ф. Заставний, О. Заставецька, І. Ковальчук, М.Костриця, М. Крачило, В. Корнеєв, Л. Круглик, В.Круль, В. Кубійович, О. Маринич, Я.Мариняк, В. Прокопчук, М. Стельмахович, І.Ровенчак, С. Рудницький, С. Русова, А.Сиротенко, І. Тесля, П.Тронько, О. Шаблій, Є. Шипович, П. Шищенко, М. Янко та інші.

Мета статті полягає у тому, щоб розкрити значення краєзнавчого принципу навчання, як локального, у засвоєнні учнями змісту географічної освіти та показати можливості навчальних екскурсій у формуванні їх географічних компетентностей.

Викладення основного матеріалу. Ідея про вивчення краєзнавства зародилася ще в школах Київської Русі. Певного розвитку вона набула в братських школах Руських воєводств Речі Посполитої у ХVI-ХVII століттях.

Основи теорії шкільного краєзнавства закладені видатним українським педагогом К.Д. Ушинським. Він уперше визнав «краєзнавство» як педагогічне поняття, наповнивши уживаний тоді термін «батьківщинознавство» загально-педагогічним змістом, виділяючи при цьому: суспільний, освітньо-виховний і педагогічний аспекти. Вчений рекомендував вивчати шкільні предмети (мову, географію, історію) за принципом «розширюваного кола»: від знайомого, близького (рідний край), до загального (країна).

На потрійному трактуванні терміну «краєзнавство» в свій час наголошував і К.Дубняк, зауважуючи, що: «...краєзнавство – це тільки метода наочно студіювати природничі й економічні науки; краєзнавство – це

пропедевтичний курс елементарної шкільної географії; краєзнавство – це не тільки метода, але й самостійне, цілком визначене коло систематичного знання зі своєю власною метою». (цитуються за [7]).

На основі цього, М. Костриця [7] виокремив три основні функції краєзнавства:

- педагогічну, яка визначає краєзнавство як метод, дидактичний принцип, за допомогою якого можна домогтися підвищення ефективності навчально-виховного процесу в освітніх закладах;

- пропедевтичну – курс елементарної шкільної географії («Географія рідного краю»);

- складову частину географічної науки з усіма притаманними для неї методами дослідження.

Петранівський В.Л. та Рутинський М.Й. вважають, що важливими функціями національного краєзнавства є наступні: «перша функція — педагогічна. Вона визначає краєзнавство як дидактичний принцип, за допомогою якого можна домогтися підвищення ефективності навчально-виховного процесу в освітніх закладах, успішно опановувати знання про природу й життя людини, допомагати формувати практичні вміння і навички; друга функція — навчальна. Вона визначає краєзнавство як окремий базовий курс елементарної шкільної географії. Цю функцію у загальноосвітній школі з 1992/1993 н. р. покладено на курс "Географія рідного краю". Ним започатковується вивчення систематичного курсу шкільної географії; третя функція — наукова. Вона визначає краєзнавство як структурну складову географічної науки з усіма притаманними їй методами дослідження. Наукове географічне краєзнавство виступає як важливий інструментарій комплексного пізнання й перетворення певної території, що фактично визначає його предмет та наукові засади. Географічне краєзнавство, таким чином, вивчає географічні явища, процеси і загальні закономірності розвитку природи і суспільства в конкретних локальних межах». [15 с. 96]

Біля витоків географічного краєзнавства в Україні стояв фундатор наукової географії С.Рудницький та перший президент Всеукраїнської академії наук В. Вернадський. Вони акцентували увагу на тому, що наукові пошуки минулого є «аксіоматичною основою» науки сьогодення.

Творчо розвиваючи спадщину С. Рудницького, українські вчені-географи Я. Жупанський і В. Круль [6] розглядають краєзнавство як цілісну, нерозривну і відкриту систему, яка функціонує у світі тривимірних моде-

лей: — простір (географічне краєзнавство); — час (історичне краєзнавство); — соціум (соціальне краєзнавство). Вони вважають, що, оскільки територія для краєзнавства виступає в ролі «скелету», на який нарощується все інше – природа, населення, господарство, історія, мистецтво, література, архітектура тощо, то ці складники повинні оцінюватися за своїми яскравими характеристиками.

П. Шищенко і Н. Муніч, стверджують, що сучасне географічне краєзнавство є багатопредметним. Його об'єктно-предметна сутність, наукові та практичні виміри пов'язані з функцією першої ланки в системі: краєзнавство – країнознавство – регіональна географія – географія [24].

Відома теза про те, що географічне краєзнавство, організоване з урахувань місцевих умов, національних звичаїв і традицій, має також неабияке значення в патріотичному вихованні учнів, оскільки формує любов до рідного краю, риси патріотизму, національну свідомість, відповідальність за своїх батьків, рідну землю, яку вони пізнають, а разом з цим відданість Україні.

Отже, географічне краєзнавство – це начне та інформаційне поле, яке активізує навчальну діяльність, розвиває пізнавальний інтерес до предметів природничо-географічного циклу, формує творчу особистість, громадянина й патріота своєї Батьківщини.

Повернення краєзнавства в наукове русло безпосередньо пов'язане з Українським географічним товариством, діяльність якого спрямовувалася на пропаганду географічних знань, сприяння розвитку географічної науки шляхом важливих досліджень, підвищення рівня географічної культури серед населення за допомогою різних форм, методів та засобів, в тому числі, й туристично-екскурсійної роботи.

Софія Русова одна з перших серед українських педагогів започаткувала краєзнавчий принцип у вивченні географії, як засіб виховання патріотизму і національної свідомості.

У творі «Шкільні екскурсії і їх значення» авторка стверджує, що «ми мало знаємо свій рідний край, не додивляємось до життя народу, не цікавимось явищами природи» [18]. Оскільки любити ми можемо лише те, що знаємо, відчуваємо, то необхідно давати змогу дітям власноруч вивчати найближче їхнє оточення. Вони мають знати «кожну річку, ліс, озеро, острів тощо, знати найближчі села, їх будівлі і т. п., знати рослинність, звірину свого краю, знати, чим люди займаються, коло чого вони працюють» [18]. Таким чином, географічне краєзнавство є основною складовою краєзнавства.

У сучасній методичній літературі краєзнавчий принцип характеризується як засіб «забезпечення всебічного вивчення учнями своєї місцевості та використання краєзнавчого матеріалу в процесі навчання» [21]. «По суті, – стверджує Н. Рудницька, – реалізація краєзнавчого принципу на рівні школи дозволяє забезпечити регіональний підхід до визначення змісту, методів і форм навчально-виховного процесу» [17].

Пізнання географії за допомогою краєзнавчого принципу сприяє формуванню в учнів цілісних, системних знань про світ, збуджує інтерес до вивчення не тільки свого краю та найближчої місцевості, де живуть школярі, а й до країни в цілому.

Цей принцип дає можливість будувати процес навчання географії згідно з дидактичним правилом «від відомого – до невідомого, від близького – до далекого, від простого – до складного».

Саме він спонукає розвитку вміння самостійно визначати суттєві ознаки змісту понять: «довкілля», «природне середовище», «гео-графічне середовище», «антропогенний вплив на природне середовище», «охорона природи» та ін., встановлювати системні зв'язки між сутністю термінів, наприклад, «охорона природи» – «природокористування» – «антропогенне навантаження» – «ресурсозбереження» – «ресурсозабезпечення» та ін. Тобто цей принцип сприяє ліквідації прогалин шкільної програми з географії, де процес формування вище розглянутих та інших загально географічних понять ще досить розірваний і незавершений, а методика їх формування в основному відсутня і традиційно спрямована на механічне запам'ятовування визначення їх сутності.

«Краєзнавчий принцип передбачає систематичне встановлення зв'язків між вивченням географії і тими знаннями, які засвоюють учні в результаті безпосереднього дослідження краю. Обов'язкове використання у навчанні здобутих краєзнавчих знань - головне призначення навчального краєзнавства» [23].

Використання краєзнавчого принципу дає найефективніші результати за таких умов: *по – перше*, якщо вчитель добре знає рідний край, вмiло підкреслює його географічну специфіку та володіє прийомами встановлення: органічного зв'язку матеріалу програми з явищами та процесами навколишнього середовища; *по – друге*, якщо вчитель володіє необхідним туристично-краєзнавчим мінімумом знань, методами та прийомами організації і проведення туристично-краєзнавчої роботи; *по – третє*, якщо учні володіють певним мінімумом краєзнавчих знань, мають достатнє уявлення

про місцеву географію» [8].

«Підвищенню ролі краєзнавства у навчальній і виховній роботі значно сприяв прийнятий у 1958 р. «Закон про зв'язок школи з життям». Виходячи з цього закону, у 1960 р. школи перейшли на нові програми з географії, які будувалися на краєзнавчій основі. До краєзнавчої роботи поступово залучаються всі школи. До того ж, якщо раніше вивчення свого краю здійснювалося переважно в гуртках, котрі охоплювали невелику кількість учнів, то після прийняття закону ця робота урізноманітнюється, набирає нових форм, стає масовою. Особливо актуальними і популярними у 80-90-х роках стали туристські походи по рідному краю, експедиції та екскурсії.» [8].

Велику роль у становленні географічного та туристського краєзнавства в Україні на сучасному етапі відіграє тижневик «Географія. Краєзнавство. Туризм», який заснований у 1996 р. спільно з Асоціацією вчителів України. Це науково-популярне видання залишається на сьогодні головним провідником наукових, методичних, організаційних наробок туристично-краєзнавчого напрямку досліджень в Україні.

За визначенням сучасних вітчизняних педагогів, краєзнавство в поєднанні з туризмом – це організована під керівництвом учителя багатогранна навчально-освітня, пошуково-дослідницька та суспільно-корисна діяльність школярів у процесі комплексного вивчення краю. Дослідження рідного краю сприяє поглибленню знань, умінь і навичок учнів, розвитку їх здібностей і пізнавальної активності, вихованню любові до Батьківщини.

Туристично-краєзнавча робота у школі сприяє формуванню географічних компетентностей на основі краєзнавчого принципу навчання. Основними її формами є: прогулянки, екскурсії, подорожі та походи, естафети, зльоти, експедиції тощо. Найбільш доступною й масовою формою вивчення рідного краю є екскурсія, оскільки в ній переважають елементи живого споглядання.

Усі відомі екскурсії можна поділити на три групи: *навчальні, краєзнавчі, загальноосвітні*. Для систематизації їх поділяють на такі типи: екскурсії в природу; екскурсії в сферу господарської діяльності населення; екскурсії в сферу культурної діяльності народу [10].

Навчальна екскурсія з географії - одна з форм організації освітнього процесу в школі. Її проведення таке ж обов'язкове, як проведення вчителем будь-якого типу уроку, оскільки вона передбачена навчальною програмою з шкільного курсу географії і зумовлює необхідність вивчення цієї дисципліни певною мірою на

локальному, тобто місцевому краєзнавчому матеріалі.

Класифікація уроків-екскурсій здійснюється за двома ознаками: обсягом предметного змісту теми екскурсії (однотемний, багатотемний) та її місцем у структурі вивчення розділу або курсу географії (вступний, поточний, підсумковий). Вступні та підсумкові екскурсії – багатотемні, поточні – однотемні, які присвячуються певній темі уроку.

На уроці-екскурсії процес навчання реалізується не в умовах класного приміщення, а в природі, на виробництві чи в закладі сфери послуг з метою безпосереднього спілкування учнів з їх натуральними об'єктами (явищами, процесами) чи суб'єктами господарської діяльності, як основи для осмислення змісту географічних понять та формування предметних компетентностей [3].

Як зазначає В.В. Бенедюк, «основні напрямки краєзнавчих пошуків школярів у цілому визначаються змістом навчальних програм. Головна увага при цьому зосереджується на розкритті найважливіших закономірностей у природному середовищі». [1]. Але краєзнавство розглядається не як тимчасовий компонент методики навчання, а як систематична, цілеспрямована навчальна та навчально-пошукова діяльність школярів і вчителя.

Модельні навчальні програми з курсу «Географія» (2022 р.), розроблені окремими групами авторів відповідно до вимог Нової української школи, Державного стандарту базової та повної середньої освіти, з урахуванням вікових і пізнавальних особливостей учнів, передбачають різну тематику навчальних екскурсій [12]. Наприклад, у програмі з курсу «Географія України: природа, населення», 8 клас, розробленій групою авторів: С. Кобернік, Р. Коваленко, Т. Гільберг, Л. Даценко указані наступні теми навчальних екскурсій: «Навчальна екскурсія з метою ознайомлення з різними за походженням місцевими формами рельєфу та їхнім розвитком», «Навчальна екскурсія на місцеву метеорологічну станцію або до Гідрометцентру з метою ознайомлення з їхньою роботою та професією метеоролога», «Навчальна екскурсія до місцевої водойми з метою дослідження її екологічного стану», «Навчальна екскурсія до унікальних об'єктів природи своєї місцевості». За програмою групи авторів: С. Запотоцький, Г. Карпюк, Р. Гладковський та ін. теми екскурсій такі: «Шкільна екскурсія до геологічної пам'ятки своєї області», «Екскурсія до обласних (регіональних) гідрометеорологічних центрів України. Екскурсія до місцевого водного об'єкту; Басейнових управлінь водних

ресурсів річок (Дунай, Західний Буг, Дністер, Тиса, Прип'ять, Десна тощо)», «Екскурсія: Польові спостереження за ґрунтами своєї місцевості та опис способів покращення їх якості», «Екскурсія до місцевого парку, лісу тощо з метою ознайомлення з їх біорізноманіттям», «Екскурсія до регіону з природним ландшафтом. Ознайомлення з лісовими/степовими ландшафтами поблизу, опис їх стану», «Екскурсія до національного (місцевого) природного парку» та ін. Порівняльний аналіз місця навчальних екскурсій у цих програм проведений О. Варакутою та Б. Гавришком і представлений у виступі на конференції [2].

Як бачимо, навчальні екскурсії, як і уроки, мають свою тему, а відповідно й мету, зміст, структуру, а також свою методику підготовки і проведення. Екскурсії в природу проводять не лише для ознайомлення з об'єктами чи явищами і процесами, що в ній відбуваються, а й з метою виявлення взаємозв'язків між окремими компонентами природи з одного боку, між природою і господарською та культурною діяльністю населення – з іншого. Вони сприяють розвитку у школярів спостережливості, уваги, наочно-образного мислення, цілеспрямованого сприймання, формуванню дбайливого ставлення до природи і є формою та засобом екологічної освіти. Таким чином, навчальна екскурсія складна в методичному і організаційному відношенні. Вона потребує ґрунтовної підготовки вчителя і учнів.

Підготовка вчителя до проведення навчальної екскурсії в природу включає: «1) формулювання мети і завдань екскурсії; 2) вибір маршруту, ознайомлення з ним на місцевості, вивчення природи району екскурсії і його визначних пам'яток; 3) визначення об'єктів спостереження, кількості і розміщення зупинок під час екскурсії, змісту і методів роботи з учнями на кожній зупинці; 4) визначення загального завдання та індивідуальних і групових завдань для учнів; 5) розробка інструкції з техніки безпеки, рекомендацій по екіпіровці, груповому й індивідуальному спорядженню учасників екскурсії» [11].

Наприклад, під час підготовки і проведення навчальної екскурсії з курсу «Географія України: природа, населення» у 8 класі на тему «Шкільна екскурсія до геологічної пам'ятки своєї області» спочатку варто визначитися із набором екскурсійних об'єктів. Враховуючи специфіку природи Тернопільської області, її досить легко провести, оскільки, за дослідженнями М. Сивого [20] в Тернопільській області нараховується 94 геолого-геоморфологічні об'єкти, що мають загально-державний чи

місцевий природоохоронний статус. З-поміж них 39 стратиграфічних пам'яток, які далеко не завжди будуть захоплюючими для учнів цієї вікової категорії. Значно привабливішими виглядають 25 геоморфологічних та 17 мальовничих об'єктів, серед яких такі атрактивні об'єкти туризму, як: печери та скельні останці. Для освітніх цілей вони важливі з позиції вивчення карстового процесу в гіпсових та вапнякових товщах, а також фізичного вивітрювання скельних утворень.

Окрім цього на Тернопіллі є численні геологічні локації, що не мають охоронного статусу. Одна з них детально описана у роботі М. Сивого та Б. Гавришка [19] – це відслонення контакту порід різного віку та різного літологічного складу в околицях с. Нагоряни.

Найбільша концентрація важливих геологічних об'єктів приурочена до Подністер'я – на півдні та до структурно-денудаційного уступу Поділля – на півночі. Особливо актуальними під час навчальної екскурсії з даної теми є екскурсії у печери.

У межах Тернопільської області доступними для екскурсій є печери: Вертеба, що знаходиться біля с. Більче Золоте та Кришталева (Кристална) у с. Кривче. Для спортивного орієнтування використовуються також печери: Млинки, Угринь, Оптимістична. Однак, доцільність залучення останніх у навчальні екскурсії вельми сумнівна.

Детальніше розглянемо приклад проведення однотемної навчальної екскурсії до геологічного об'єкта – печери Кристална (Кришталева). Екскурсійний маршрут у ній маркований і освітлений. Печера розташована на звуженому вододільному плато між річками Циганка та Семеновий Потік. Вхід у печеру знаходиться на крутому схилі долини р. Циганки, на висоті близько 70 м. над урізом води. Карстові порожнини утворились у товщі жовто-бурого крупно-кристалічного гіпсу баденського ярусу неогенової системи. Загальна довжина ходів печери 23 км. Для екскурсійного огляду облаштовано приблизно 2,3 км.

У печері на екскурсійному маршруті є великі зали, що дозволяє розмістити учнів класу для фронтального сприймання розповіді вчителя та виконання групових й індивідуальних завдань. Стіни багатьох галерей і залів покриті білосніжними і забарвленими в різні кольори кристалами вторинного гіпсу. Це робить печеру особливо привабливою. Печера практично суха. Конденсація води спостерігається переважно на окремих ділянках вхідного коридору. Відносна вологість наближається до 100%. Температура стабільна і коливається на рівні

+12 – +13 °С.

На етапі підготовки до екскурсії учні отримують низку групових завдань, наприклад: «Пригадати як поділяються гірські породи за походженням», «На які групи поділяються осадові гірські породи? Внаслідок чого утворюється кожна з них?», «Які передумови розвитку карстового процесу», «З'ясувати умови формування гіпсів і на цій основі описати палеогеографічні особливості Подністер'я в неогені» та ін..

Перед входом у печеру вчитель знайомить учнів із правилами техніки безпеки. Під час екскурсії учні виконують низку індивідуальних завдань, підготовлених вчителем заздалегідь: «Користуючись гігрометром, виміряти відносну вологість повітря в окремих залах печери», «Користуючись термометром, виміряти температуру повітря в окремих залах печери», «Визначити типи гірських порід, якими складені стіни залів печери», «Описати вигляд зали за її зовнішніми ознаками», «Зробити мінімум 3 світлини з формами знаходження гіпсу у печері» та ін.

На підсумковому етапі уроку-екскурсії доцільно виконати завдання «Зіставити результати власних досліджень під час екскурсії у печеру з результатами наукових досліджень, висвітлених в інтернет-джерелах. Зробити висновок».

У межах території села Кривче також можна оглянути відслонення карбонатних порід девонського віку. Воно незначної висоти, терасоване, а тому безпечне для дітей. На лівому березі річки Циганки в невеликому скельному виході на поверхню відслонюється товща порід тиверської серії девону, складена в нижній частині перешаруванням тонких листуватих аргілітів коричнювато-сірих та алевролітів. У верхній частині з'являються тонкі прошарки вапняків. Аргіліти, сильно звітрілі з поверхні і перетворені до стану жорсткості, утворюють нагромадження біля підніжжя. У породах зустрічаються у великій кількості фауна брахіопод.

Готуючись до екскурсії, учні повторили історію геологічного розвитку Землі. Біля відслонення доцільно обговорити хронологію палеогеографічних подій регіону між утворенням гіпсів і часом життя брахіопод. Кожен учень отримує завдання знайти хоча б одного представника скам'янілої фауни.

На території Більче-Золотецької громади знаходиться печера Вертеба і урочище Монастирок. Специфіка екскурсій до них полягає у поєднанні геолого-геоморфологічного та історико-краєзнавчого аспектів. Печера Вертеба є відділом Борщівського краєзнавчого музею і

єдиним в Україні підземним музейним комплексом. Тут проводяться археологічні дослідження трипільської культури. Тому планувати таку екскурсію потрібно на міжпредметних зв'язках і формулювати різні типи завдань історико-географічного змісту.

Попередньо варто об'єднати клас у групи «географів» та «істориків» і сформулювати завдання щодо фотофіксації і опису відповідних експонатів. З чисто геологічних позицій, у Вертебі учні можуть побачити виставку всіх різновидностей гіпсів, які є у Подністер'ї та дізнатись про особливості умов їх утворення. Цікавою особливістю на екскурсійному маршруті печерою Вертеби є наявність кількох маленьких сталактитів. На це варто звернути увагу учні, щоб пояснили особливості утворення форм, не властивих для сульфатних карстових порожнин. Щодо історичного аспекту, то доцільно зазначити, що антропогенний вплив на природне середовище у Вертебі триває уже близько 7 тис. років. При цьому важливо з'ясувати: як на печеру впливали трипільці, як перші дослідники у XIX ст. і як сучасні науковці та туристи.

На відстані менше, ніж 10 км від Вертеби, у с. Монастирок, розміщена, так звана, печера Язичницька. Зіставивши досліджені учнями під час екскурсії її зовнішні ознаки з визначенням терміну «печера», з'ясовуємо, що це грот і обгрунтовуємо чому. На даній локації маємо можливість оглянути гравійні конгломерати крейдового періоду мезозойської ери та побачити геологічну роботу річки Серет, яка за останні кілька тисяч років сформувала тут глибокий каньйон.

Для встановлення міжпредметних зв'язків з історією цікавим буде жертковий камінь дохристиянського часу, діючий храм другої половини XVIII ст. та реставровані залишки монастирських келій того ж часу. Можна дати індивідуальні випереджувальні завдання учням і під час екскурсії заслухати повідомлення про монахів ордену св. Василя (Васильян) у цій місцині та про Йосафінську касацію монастирів Галичини.

Менш атрактивними, але не менш пізнавальними в процесі вивчення учнями 8-го класу географії можуть бути навчальні екскурсії до стінки кар'єрів крейдових відкладів у смт. Вишнівець та с. Підліссях (Кременецька громада) чи до Національного природного парку «Кременецькі гори», в якому створені маршрути екологічними стежками в околицях міста, зокрема: «До скель Словацького» (вапняки сеноманського віку), «Стежками давнього Кременця» (передбачено відвідування штолень, де

проводився видобуток вапняків). Обидва ці маршрути можуть бути об'єктами для однотемних геологічних екскурсій або комплексно охоплювати низку тем з курсу «Географія України: природа, населення».

Модельною програмою з географії для 8-го класу вище згаданих авторів передбачена «Екскурсія до регіону з природним ландшафтом. Ознайомлення з лісовими/степовими ландшафтами поблизу, опис їх стану». Її можна провести на будь-якій місцевості. Проте, для досягнення мети цієї навчальної екскурсії в околицях с. Нагоряни майже ідеальні умови. Обмеження є лише в техніці безпеки. Значної уваги потребує одяг. Він повинен захистити від можливості потрапляння на шкіру кліщів і від контакту з кропивою та іншими рослинами. Урочище Червоне, яке знаходиться неподалік, дозволяє познайомити школярів із найпоширенішими на Поділлі флювіальними формами рельєфу. Тут ми можемо досить детально і начисто продемонструвати геологічну роботу текучих вод. Є добре виражене русло річки Джурин, заплава та схил річкової долини. Добре видно меандр та старицю, що напровесні часто заповнена водою. На схилах каньйоноподібної долини можна ознайомитися з різновіковими осадовими гірськими породами, що загалом характерні для Поділля. З боку с. Нирків можна оглянути і описати закинутий гіпсовий кар'єр. Тут варто задіяти увагу учнів, апелюючи до того, як 20 млн р. тому ці терени були лагуною давнього морського басейну в умовах дуже посушливого клімату. А з боку с. Нагоряни є відслонення контакту конгломератів і пісковиків. Оглядаємо гальку чорного кремнію і червоного пісковика, а при потребі й зуби акул. В урочищі повсюдне поширення мають літотамнієві вапняки та пісковики червоного, інколи зеленувати-сірого кольору. Учням доцільно пояснити специфіку природних умов, що призвели до забарвлення породи мінералами гематитом та глауконітом. На схилах є можливість оглянути відслонення лесоподібних суглинків – наймолодшої із осадових порід цієї території.

Якщо таку екскурсію проводити у весняний період – можна також встановити міжпредметні зв'язки з біологією. У цей час на схилах урочища «Червоне» цвіте горецвіт весняний, у лісовому масиві, з боку с. Нагоряни – медунка звичайна, первоцвіт весняний, підсніжник білосніжний тощо. Учні досліджують та визначають видовий склад дерев і чагарників мішаного лісу, знайомляться з ксерофітними видами рослин, зокрема такими, як: глід кривочашечковий, шипшина собача, дикорослі груші, яблуні та черешні.

Під час екскурсії важко уникнути міжпредметних зав'язків з історією, адже в ранньомодерний період на місі посеред каньйону знаходилось місто-фортеця Подільського воєводства Речі Посполитої Червоногород. Нині тут розміщені романтичні руїни палацу Понінських та костелу Небовзяття Богородиці. На схилі урочища з боку с. Нирків також є руїни родової каплиці, де у кінці XIX ст хоронили представників роду Понінських.

Таким чином, навчальних екскурсій в урочище Червоне може бути декілька однотемних, чи одна багатотемна із реалізацією міжпредметних зав'язків з історією та біологією. Все залежить від їх тем, мети і завдань.

Цікаві як одно-, так і багатотемні навчальні екскурсії можна проводити в Подільських Товтрах. Розглянемо покроково можливості проведення пішохідної багатотемної навчальної екскурсії за маршрутом: Городниця (Скалатська громада) (діючий кар'єр, степові ділянки та відслонення) – г. Гостра Могила – с. Остап'є (закинутий кар'єр) – с. Вікно (Гримайлівська громада) (озера-вікнини; Франкові скелі; «Старий кар'єр»). Загальна протяжність – 13,7 км.

Від вихідної точки (центр с. Городниця) йдемо асфальтовою дорогою у напрямі с. Іванівка до краю лісу (можна під'їхати шкільним автобусом). Ліворуч від дороги розміщений старий сад із занедбаною пасікою. Перед лісом, праворуч, проходить кам'яна дорога, що веде до діючого кар'єру на Городницькому родовищі вапняків. Пройшовши нею 300 м у південно-східному напрямку, повертаємо на польову дорогу, щоб обійти кар'єр та побачити його в цілому здалеку. Відвідування кар'єру не доцільне з точки зору техніки безпеки, до того ж це потребує окремого дозволу. На схід та південний схід від нього бачимо химерне поєднання природних степових ділянок з цінною наскельно-степовою рослинністю та агроугідь.

На степових ділянках Городницьких товтр представлені угруповання сону великого (*Pulsatilla grandis*), сону широколистого (*Pulsatilla latifolia*), відкасника осотовидного (*Carlina cirsioides*), півників угорських (*Iris hungarica*) тощо. На них також добре помітний дрібний самосів сосни.

На маршруті можна спостерігати добре виражений обривистий південно-західний макросхил головного пасма Товтр з відслоненнями вапняків. Висота скель сягає 10 – 15 м. Доцільно піднятися на г. Гостра Могила, яка є ботанічним заказником місцевого значення. На її схилі також розміщений хрест в пам'ять про

однойменне село, знищене загонами Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) після Другої світової війни. Особливу увагу необхідно звернути на бережливе ставлення учнів до об'єктів природи, заздалегідь сформулювати конкретні завдання для фотофіксації степових ділянок і окремих рослин.

Після сходження з гори, шлях проходить ґрунтовою дорогою вздовж лісу на південь. Через 1,8 км повертаємо на захід, до с. Остап'є. Східною околицею села йдемо до г. Дзюрава, яка має вигляд скелі з закинутим кар'єром, що використовується як стихійне сміттєзвалище. Цей об'єкт є прикладом нераціонального природокористування. Разом з тим, на ньому можна спостерігати штучне відслонення сарматських вапняків. Для шкільної колекції гірських порід варто відібрати їх зразки та зразки палеонтологічних решток.

З такою ж метою можна відвідати кар'єр на г. Вавренчиха. Він дещо менший і вапняки на відслоненні більш звітрілі.

Для ознайомлення з діяльністю В. Федоровича щодо охорони та збереження місцевих ландшафтів окремі учні готують реферативні повідомлення.

Продовжуючи пішохідний похід дорогою від с. Остап'є до с. Вікно, відвідуємо гідрологічну пам'ятку природи місцевого значення карстові озера «Вікнини». Вони знаходяться на східній околиці села, поряд з меліоративною канавою. До сьогодні тут збереглося два карстові озера Синє і Безодня. Вода в озерах прозора, бірюзова, крізь неї проглядається дно. Одне з озерець впорядковане і використовується для освячення води на Водохрестя, інше – в природному стані. До меліорації ця територія була заболоченою і озерець було більше.

Подолавши незначну відстань польовою дорогою за азимутом 50°, виходимо до уступу головного пасма Товтр в районі г. Назарова. Праворуч залишаємо бокову товтру г. Гостра. Остання є місцем зростання рідкісних степових та наскельно-степових видів рослин і входить до складу природного заповідника «Медобори». Далі маршрут проходить вздовж головного пасма на південний схід і закінчується відвідуванням геосайту «Скелі Івана Франка».

Насиченість маршруту екскурсії цікавими природними об'єктами збуджує пізнавальний інтерес учнів до вивчення рідного краю та сприяє формуванню географічних компетентностей учнів.

Висновки та перспективи використання результатів дослідження.

Аналіз значної кількості науково-мето-

ичних джерел дає можливість стверджувати, що географічне краєзнавство було і залишається предметом дослідження багатьох вітчизняних вчених. У сьогоденних умовах воно набуває особливого значення, оскільки формує любов до рідного краю, риси патріотизму, національну свідомість, відповідальність за своїх батьків, рідну землю, яку вони пізнають, а разом з цим відданість Україні.

Одним із локальних принципів встановлення зв'язків між вивченням географії в школі й тими знаннями, які здобувають учні в результаті безпосереднього дослідження краю є краєзнавчий принцип, який дає можливість будувати процес навчання географії згідно з дидактичним правилом «від відомого — до невідомого, від близького — до далекого, від простого — до складного». Особливе значення при цьому відіграє туристично-краєзнавча робота у школі, а саме навчальні екскурсії, які сприяють формуванню географічних компетентностей. У структурі та змісті проаналізованих модельних програм вивчення географії вони посідають важливе місце. Встановлено, що у програмі С. П. Запотоцького та ін. вони займають більш пріоритетну позицію, особливо у 8 – 9 класах.

Розроблена низка прикладів однотемних і багатотемних навчальних екскурсій територією Тернопільської області розкриває методичні особливості їх підготовки і проведення.

Запропоновані екскурсії до атрактивних геологічних об'єктів, а саме: у печери Кристальна та Вертеба, до відслонення порід крейдового віку в с. Монастирок, спонукають до формування геологічних знань на краєзнавчій основі.

Інформаційно-методичні рекомендації щодо проведення пізнавальних навчальних екскурсій у національний природний парк «Кременецькі гори» та в урочище Червоне дає можливість учням дослідити природний ландшафт регіону, ознайомитися з видовим складом рослинності лісових та степових ценозів рідного краю.

Запропонований піший одноденний похід територією Подільських Товтр із вивченням геологічної будови відслонень, флористичних особливостей наскельно-степових ділянок, а також водних об'єктів місцевості спонукає до розвитку навичок встановлювати взаємозв'язки між компонентами природно-територіального комплексу.

Методичні та інформаційні аспекти описаних навчальних екскурсій можуть бути використані в освітньому процесі вчителями географії.

Перспективними напрямками подальших досліджень вважаємо розробку методичних рекомендацій та підбір необхідних локацій для проведення навчальних екскурсій на інші теми, передбачені модельними програмами.

Література

1. Бенедюк В.В. Організація краєзнавчої роботи учнів у процесі вивчення фізичної географії основної школи (V-IX класи): Автореф. дис. ... кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.02 – теорія та методика навчання географії. Інститут педагогіки АПН України. Київ, 1999. 24 с., С. 6
2. Варакута О. М., Гавришок Б. Б. Реалізація краєзнавчого принципу засобами навчальних екскурсій з географії. Підготовка майбутніх учителів фізики, хімії, біології та природничих наук у контексті вимог Нової української школи: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (26-27 травня 2022 р., м. Тернопіль). Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2022. С. 156-160. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/25755>
3. Варакута О. Методична компетентність вчителя під час формування географічних понять. //Scientific letters of academic society of Michal Baludansky ISSN 1338-9432 volume 4, No. 06/2016.-p.167-170.
4. Гавришок Б. Б., Сивий М. Я. Особливості природокористування в Подільських Товтрах: Монографія. Тернопіль: Вектор, 2015. 260 с.
5. Державна програма розвитку краєзнавства до 2025 року. URL: http://history.org.ua/JournALL/kraj/kraj_2013_1/2.pdf#%20
6. Жупанський Я., Круль В. Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства. *Краєзнавство*. № 1 – 2, 1994. С. 3 – 6.
7. Костиця М. Національне географічне краєзнавство: наукові засади, методи, проблеми. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/2885/1/Mykola%20Kostytsiia.pdf>
8. Крачило М. П. Краєзнавство і туризм. Навчальний посібник для студентів географічних факультетів університетів і природничо-географічних факультетів педагогічних інститутів. URL: <https://studfile.net/preview/5265663/>
9. Крачило М. П. Місце краєзнавства і туризму в системі шкільної освіти України. URL: <https://buklib.net/books/23758/>
10. Кушнір Л., Гомля Л. Особливості проведення краєзнавчої роботи в школі. Витоки педагогічної майстерності. 2012. Випуск 10. С.166-169. URL: https://tourlib.net/statti_ukr/kushnir.htm
11. Методика навчання географії. Курс лекцій: Навчальний посібник. Переробл. і доповн. / Варакута О.М. Тернопіль: ТНПУ, 2021. 184 с.
12. Модельні навчальні програми для 5-9 класів Нової української школи. Географія. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/modelni-navchalni-programi-dlya-5-9-klasiv-novoyi-ukrayinskoyi-shkoli-zaprovadzhuyutsya-poetapno-z-2022-roku>
13. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті URL: [http://univd.edu.ua/index.php?id=99&lan=ukr.?](http://univd.edu.ua/index.php?id=99&lan=ukr.)
14. Освіта 4.0: український світанок <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/2022/12/10/Osvita-4.0>. URL: [ukrayinskyu.svitanok.pdf](https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/2022/12/10/Osvita-4.0)
15. Петранівський В. Л., Рутинський М. Й. Туристичне краєзнавство: навч. посібник. Київ: Знання, 2006. 575 с.
16. Пустовіт Г. П., Зиль І. Краєзнавча компетентність учителів географії в інноваційному розвитку. *Інноватика у вихованні*,

№ 9, 2019. С. 72-82.

17. Рудницька Н.Ю. Використання вчителями краєзнавчого матеріалу в навчально-виховному процесі: історико-педагогічний аспект. URL : <http://studentam.net.ua/content/view/7801/97/>
18. Русова С. Вибрані педагогічні твори. Кн. 1. Київ: Либідь, 1997. С. 117–125, С. 171 – 258.
19. Сивий М., Гавришок Б. Відслонення в с. Нагір'я (Подністер'я) як потенційний геосайт. *Геотуризм: практика і досвід*. Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (20-22 жовтня 2022, Львів). Львів: Каменяр, 2022. С. 56 – 58. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/27166>
20. Сивий М., Кітура В., Гавришок Б., Кітура Т. Мінерально-сировинні ресурси Тернопільщини: сучасний стан освоєння, перспективи. Тернопіль: ФОП Осадца В.Ю, 2022. 248 с
21. Топузов О.М., Самоїленко В.М., Вішнікіна Л.П. Загальна методика навчання географії. Київ: ДНВП «Картографія», 2012. - 512 с. С. 85.
22. Царик Л. Еколого-географічне краєзнавство: об'єкт, завдання, специфіка, зміст і структура. *Регіональне географічне краєзнавство: теорія і практика*. Част. I. Тернопіль. 2002. С. 114-120
23. Чубрей О. С., Драганчук С.С. Значення туристсько-краєзнавчої роботи у закладах загальної середньої освіти. *Пріоритетні наукові напрями педагогіки і психології: від теорії до практики*: збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, Україна, 8–9 жовтня 74 2021 р.). Харків : Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2021. 76 с. веб-сайт. URL: <https://repo.odmu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/10349/>
24. Шищенко П., Муніч Н. Географічне краєзнавство: зміст, понятійно-термінологічний апарат, місце в географічній освіті. *Історія української географії*. Спец. випуск: Краєзнавство, 2001. Вип. 4. С. 6 – 8.

References:

1. Benediuk V.V. Orhanizatsiia kraieznavchoi roboty uchniv u protsesi vyvchennia fizychnoi heohrafii osnovnoi shkoly (V-IX klasy): Avtoref. dys. ... kandydata pedahohichnykh nauk za spetsialnistiu 13.00.02 – teoriia ta metodyka navchannia heohrafii. Instytut pedahohiky APN Ukrainy. Kyiv, 1999. 24 s., S. 6
2. Varakuta O. M., Havryshok B. B. Realizatsiia kraieznavchoho pryntsyphu zasobamy navchalnykh ekskursii z heohrafii. Pidhotovka maibutnykh uchyteliv fizyky, khimii, biolohii ta pryrodnychkh nauk u konteksti vymoh Novoi ukrainskoi shkoly: materialy IV Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii (26-27 travnia 2022 r., m. Ternopil). Ternopil : TNPU im. V. Hnatiuka, 2022. S. 156-160. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/25755>
3. Varakuta O. Metodichna kompetentnist vchytelia pid chas formuvannia heohrafichnykh poniat. //Scientific letters of academic society of Michal Baludansky ISSN 1338-9432 volume 4, No. 06/2016.-p.167-170.
4. Havryshok B. B., Syvyi M. Ya. Osoblyvosti pryrodokorystuvannia v Podilskykh Tovtrakh: Monohrafiia. Ternopil: Vektor, 2015. 260 s.
5. Derzhavna prohrama rozvytku kraieznavstva do 2025 roku. URL: http://history.org.ua/JournALL/kraj/kraj_2013_1/2.pdf#%20
6. Zhupanskyi Ya., Krul V. Pro ob'iekt i predmet vyvchennia natsionalnogo kraieznavstva. *Kraieznavstvo*. № 1 – 2, 1994. S. 3 – 6.
7. Kostrytsia M. Natsionalne heohrafichne kraieznavstvo: naukovy zasady, metody, problemy. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/2885/1/Mykola%20Kostrytsiia.pdf>
8. Krachylo M. P. Kraieznavstvo i turizm. Navchalnyi posibnyk dlia studentiv heohrafichnykh fakultetiv universytetiv i pryrodnychoheohrafichnykh fakultetiv pedahohichnykh instytutiv. URL :<https://studfile.net/preview/5265663/>
9. Krachylo M. P. Mistse kraieznavstva i turizmu v systemi shkilnoi osvity Ukrainy. URL : <https://buklib.net/books/23758/>
10. Kushnir L., Homlia L. Osoblyvosti provedennia kraieznavchoi roboty v shkoli. Vytoky pedahohichnoi maisternosti. 2012. Vypusk 10. S.166-169. URL : https://tourlib.net/statti_ukr/kushnir.htm
11. Metodyka navchannia heohrafii. Kurs leksii: Navchalnyi posibnyk. Pererobl. i dopovn. / Varakuta O.M. Ternopil: TNPU, 2021. 184 s.
12. Modelni navchalni prohramy dlia 5-9 klasiv Novoi ukrainskoi shkoly. Heohrafiia. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/modelni-navchalni-programi-dlya-5-9-klasiv-novoyi-ukrayinskoyi-shkoli-zaprovadzhuysya-poetapno-z-2022-roku>
13. Natsionalna doktryna rozvytku osvity Ukrainy u XXI stolitti URL : [http://univd.edu.ua/index.php?id=99&lan=ukr.?](http://univd.edu.ua/index.php?id=99&lan=ukr.)
14. Osvita 4.0: ukrainskyi svitanok <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/2022/12/10/Osvita-4.0>. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/2022/12/10/Osvita-4.0>. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/2022/12/10/Osvita-4.0>
15. Petranivskiy V. L., Rutynskiy M. Y. Turystychno kraieznavstvo: navch. posibnyk. Kyiv: Znannia, 2006. 575 s.
16. Pustovit H. P., Zyl I. Kraieznavcha kompetentnist uchyteliv heohrafii v innovatsionomu rozvytku. *Innovatyka u vykhovanni*, № 9, 2019. S. 72-82.
17. Rudnytska N.Iu. Vykorystannia vchyteliamy kraieznavchoho materialu v navchalno-vykhovnomu protsesi: istoryko-pedahohichnyi aspekt. URL : <http://studentam.net.ua/content/view/7801/97/>
18. Rusova S. Vybrani pedahohichni tvory. Kn. 1. Kyiv: Lybid, 1997. S. 117–125, 171 – 258.
19. Syvyi M., Havryshok B. Vidslonennia v s. Nahiriany (Podnisteria) yak potentsiinyi heosait. *Heoturizm: praktyka i dosvid*. Materialy V Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii (20-22 zhovtnia 2022, Lviv). Lviv: Kameniar, 2022. S. 56 – 58. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/27166>
20. Syvyi M., Kitura V., Havryshok B., Kitura T. Mineralno-syrovynni resursy Ternopilshchyny: suchasnyi stan osvoiennia, perspektyvy. Ternopil: FOP Osadtsa V.Iu, 2022. 248 s
21. Topuzov O. M., Samoilenko V. M., Vishnikina L. P. Zahalna metodyka navchannia heohrafii. Kyiv: DNVP «Kartohrafiia», 2012. - 512 s. S. 85.
22. Tsaryk L. Ekoloho-heohrafichne kraieznavstvo: ob'iekt, zavdannia, spetsyfika, zmist i struktura. *Rehionalne heohrafichne kraieznavstvo: teoriia i praktyka*. Chast. I. Ternopil. 2002. S. 114-120
23. Chubrei O. S., Drahanchuk S.S. Znachennia turystsko-kraieznavchoi roboty u zakladakh zahalnoi serednoi osvity. *Priorytetni naukovy napriamky pedahohiky i psykhologhii: vid teorii do praktyky*: zbirnyk tez mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii (m. Kharkiv, Ukraina, 8–9 zhovtnia 74 2021 r.). Kharkiv : Skhidnoukrainska orhanizatsiia «Tsentr pedahohichnykh doslidzhen», 2021. 76 s. veb-sait. URL: <https://repo.odmu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/10349/>
24. Shyshchenko P., Munich N. Heohrafichne kraieznavstvo: zmist, poniatino-terminolohichnyi aparat, mistse v heohrafichnii osviti. *Istoriia ukrainskoi heohrafii*. Spets. vypusk: Kraieznavstvo, 2001. Vyp. 4. S. 6 – 8.

Abstract:***Olya VARAKUTA, Bohdan HAVRYSHOK.* IMPLEMENTATION OF THE LOCAL STUDIES PRINCIPLE OF STUDYING GEOGRAPHY BY MEANS OF EDUCATIONAL EXCURSIONS**

The purpose of the article is to reveal the importance of the local studies principle of learning as a local one in students' assimilation of the content of geographical education and to show the possibilities of educational excursions in the formation of their geographical competences.

The article analyzes the process of the formation of the local lore principle in the study of geography in publications of scientific-geographical and didactic content. The contribution of a number of scientists to the development of modern geographic local history is outlined. The role of Ya. Zhupanskyi and V. Krul in the formation of national local history in Ukraine is highlighted. The position of S. Rusova regarding the important role of the regional studies principle in the educational process is indicated. After L. Chubrei with the co-authors, we state that "The principle of regional studies involves the systematic establishment of connections between the study of geography and the knowledge that students acquire as a result of direct study of the region. Mandatory use of acquired regional knowledge in education is the main purpose of educational regional studies."

The model programs for the study of geography were analyzed. They show the importance of educational excursions. It was established that in the program of S. P. Zapotocki, educational excursions occupy a higher priority position, especially in the 8th - 9th grades, which makes it possible to implement the principle of regional studies in education and instill in children love for their region, and then for the Motherland. The list of excursion topics in the school geography course program (S.P. Zapotocki, etc.) is highlighted. Examples of locations for excursions are offered on the following topics: "School excursion to a geological monument of one's region", "Excursion to a region with a natural landscape. Acquaintance with nearby forest/steppe landscapes, description of their condition", "Excursion to the national (local) natural park".

It is substantiated that excursions into nature involve not only familiarization with objects or phenomena and processes occurring in it, but also the identification of relationships between individual components of nature on the one hand, and between nature and the economic and cultural activities of the population on the other. They contribute to the development of schoolchildren's observation, imagination, visual thinking, purposeful perception, the formation of a caring attitude towards nature and are a form and means of environmental education. It was established that the educational excursion is complex in terms of methodology and organization. It requires thorough preparation of the teacher and students.

Preparing a teacher to conduct an educational excursion into nature includes: 1) formulating the purpose and objectives of the excursion; 2) choosing a route, getting familiar with it in the area, studying the nature of the tour area and its attractions; 3) determination of objects of observation, number and placement of stops during the excursion, content and methods of working with students at each stop; 4) determination of the general task and individual and group tasks for students; 5) development of safety instructions, recommendations for equipment, group and individual equipment of tour participants.

It was established that Ternopil region is rich in attractive tourist attractions in general and geological ones in particular. Thus, there are more than 90 geological monuments of nature in Ternopil region. The largest concentration of interesting geological objects is confined to Transnistria in the south and to the structural-denudation escarpment of Podillia in the north. Excursions to caves will obviously be the most interesting for students. Verteba near the village of Verteba is an excursion destination within Ternopil region. Bilche Zolote and Krystaleva (Krystalna) in the village Crooked Mlynky, Ugryn, and Optimistichna are also used for orienteering, but the expediency of involving the latter in educational excursions is highly questionable.

A number of examples of single-theme and multi-theme educational excursions on the territory of Ternopil region have been developed. The main focus is on excursions to geological monuments. An excursion to the Kristalna and Verteba caves is offered, as well as to the exposure of Cretaceous rocks in the village of Monastery. The possibilities of educational excursions to the national natural park "Kremenets Mountains" and to the Chervone tract have been revealed. The contents of a one-day hiking route in the territory of Podilskyi Tovtry are proposed, with an introduction to the geological structure of the outcrops and the floristic features of rock-steppe areas.

The itineraries of educational excursions proposed by us can be used by geography teachers of Ternopil and neighboring regions.

We consider the development of methodological recommendations and the selection of educational locations for conducting all educational excursions provided by model programs to be promising directions for further research.

Keywords: geographic competence, local lore principle, educational excursion, tourist trip, geosite, exposure.

Надійшла 10.04.2023р.

ЛІКУВАЛЬНО-ОЗДОРОВЧИЙ ТУРИЗМ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

У статті розглянуто особливості лікувально-оздоровчого туризму в Хмельницькій області. Визначено сутність поняття “лікувально-оздоровчого” туризму. Проаналізовано наявні ресурси, необхідні для розвитку лікувально-оздоровчого туризму в Хмельницькій області. Визначено переваги та чинники, що впливають на розвиток лікувально-оздоровчого туризму в цьому регіоні. Дослідження перспектив розвитку лікувально-оздоровчого туризму в Хмельницькій області.

Ключові слова: туризм, лікувально-оздоровчий туризм, лікувально-оздоровчий туризм Хмельницької області.

Постановка науково-практичної проблеми, актуальність і новизна дослідження. Лікувально-оздоровчий туризм є важливою галуззю господарства. Ця галузь туризму заснована на використанні природних ресурсів для збереження та покращення здоров'я туристів. Україна має великі можливості для розвитку туризму, пов'язаного з лікувальним та оздоровчим відпочинком. В нашій країні є значні природні ресурси, такі як море, гори, ліси та мінеральні джерела, які можуть бути використані для лікування та оздоровлення туристів. У деяких регіонах України, зокрема в Карпатах, Поліссі, Одесі вже розвинутий лікувально-оздоровчий туризм.

Актуальність лікувально-оздоровчого туризму полягає в тому, що він дозволяє покращити здоров'я туристів, а також стимулює розвиток малого та середнього бізнесу в місцях, де розташовані курорти. Це сприяє збільшенню зайнятості та підвищенню рівня життя населення в цих регіонах. Крім того, розвиток лікувально-оздоровчого туризму може допомогти зменшити залежність від імпорту лікарських засобів та збільшити експорт мінеральних вод та інших природних ресурсів.

Туризм є галуззю з позитивною динамікою розвитку в світі, що свідчить про його сталість як суспільного явища. В Україні особливе місце займає розвиток внутрішнього туризму, особливо актуальним він буде в післявоєнний час. Саме розвиток внутрішнього туризму задовольнить попит туристів та сприятиме надходженню коштів у місцеві бюджети, створенню та збереженню робочих місць.

Аналіз останніх публікацій за темою дослідження. Лікувально-оздоровчий туризм є однією з галузей туризму, що розвивається найшвидше. Туристи їдуть в іншу країну або регіон, щоб відвідати місцеві спа-центри, лікувальні заклади та інші заклади для відновлення здоров'я. Часто, оздоровчо-лікувальний туризм передбачає використання природних лікувальних ресурсів (мінеральні води, грязі, кліматичні

фактори тощо), медичних процедур та спеціалізованих засобів відпочинку. Останніми роками спостерігається збільшення попиту на такий вид туризму. Дослідження з лікувально-оздоровчого туризму охоплюють широкий спектр тем, включаючи економічні, соціальні, культурні та медичні аспекти. Дослідження в галузі лікувально-оздоровчого туризму на сьогоднішній день активно ведуться в багатьох країнах світу. Останні публікації в цій галузі зосереджуються на наступних питаннях:

1) Ефективність та безпека лікувально-оздоровчих процедур із застосуванням природних лікувальних ресурсів та медичної техніки;

2) Визначення основних факторів, що впливають на якість лікувально-оздоровчого туризму, таких як медичний персонал, якість медичних послуг, доступність медичної техніки та обладнання, якість транспортних засобів тощо;

3) Розвиток нових форм лікувально-оздоровчого туризму, наприклад, екологічного туризму з використанням здорового харчування та активного відпочинку;

4) Вивчення ринку лікувально-оздоровчого туризму, його особливостей та перспектив розвитку;

5) Визначення особливостей організації лікувально-оздоровчого туризму в різних регіонах світу.

Лікувально-оздоровчий туризм досліджували у своїх працях науковці: О. О. Бейдик, М. В. Вачевський, В. Ф. Кифяк, В. Д. Дехтяр, О. О. Любіцева, М. П. Мальська, М. Й. Рутинський та інші. Складові рекреаційного комплексу Хмельницької області у свої роботах описували: І. І. Ковтунік, І. М. Шоробура.

Викладення основного матеріалу. Лікувально-оздоровчий туризм – це сучасне явище, яке зародилося в давні часи. Людина завжди намагалася користуватися природними ресурсами для поліпшення свого здоров'я, а з винайденням транспорту та розвитком туризму цей процес став доступнішим для більшої кіль-

кості людей. Історія лікувально-оздоровчого туризму розпочалася в давні часи, коли людина звернула увагу на лікувальні властивості природних ресурсів. Люди використовували мінеральні води, глини, гарячі джерела та інші природні ресурси для лікування різноманітних захворювань. У середньовіччі люди відвідували купальні та лазні, де вони мали можливість лікувати різні хвороби та знайомитися з іншими людьми.

У 18-19 століттях лікувальні курорти стали популярними серед багатих людей, які могли дозволити собі сплачувати за розкішні готелі, медичні процедури та інші послуги. Наприкінці 19 століття було засновано перші лікувальні курорти в Європі та США, що зробило лікувально-оздоровчий туризм доступнішим для більшої кількості людей. У 20 столітті лікувально-оздоровчий туризм став дуже поширеним, і з'явилися нові форми цього виду відпочинку. Наприклад, екологічний туризм, спортивний туризм та інші. Лікувально-оздоровчі курорти стали популярними серед туристів, які шукали можливості для відновлення свого здоров'я та відпочинку. На сьогоднішній день лікувально-оздоровчий туризм є важливою галуззю туризму в усьому світі. Цей туризм є дуже популярним у багатьох країнах Європи. Завдяки своїм природним властивостям, багатому культурному спадку, розвиненій медичній інфраструктурі та здоровому способу життя, Європа займає провідні позиції у цій сфері.

Однією з найбільш відомих країн, що пропонує лікувально-оздоровчі послуги, є Швейцарія. Курорти, розташовані в Швейцарських Альпах, пропонують різноманітні лікувальні процедури, такі як таласотерапія, фізіотерапія та інші, а також курорти з медичними центрами, які спеціалізуються на лікуванні хвороб серця та інших захворювань. Іспанія також славиться своїми курортами, які знаходяться на узбережжі Середземного моря, а також на Канарських островах та Балеарських островах. Багато курортів в Іспанії пропонують різноманітні програми з відновлення здоров'я, спеціальні дієти та фітнес-програми. Франція також відома своїми курортами, які спеціалізуються на лікуванні захворювань дихальних шляхів та шкіри. Курорти знаходяться на південному сході країни, в регіонах, таких як Прованс, Кот-д'Азур та Лангедок-Руссільйон. Німеччина також має розвинену медичну інфраструктуру, яка спеціалізується на лікуванні різних захворювань. Більшість курортів розташовані на південному заході країни, де є гарні природні умови.

Поняття “лікувально-оздоровчий ту-

ризм” не має однозначного трактування. Оздоровчо-лікувальний туризм є видом туризму, який зосереджений на покращенні здоров'я туристів, які мають певні проблеми зі здоров'ям. Це можуть бути люди з різними захворюваннями, які потребують спеціальної медичної допомоги, або люди, які просто хочуть підтримувати своє здоров'я та займатися профілактикою. Оздоровчо-лікувальний туризм може включати: лікувальні процедури, фізичні вправи, йогу, медитацію та інші форми активного відпочинку. Також, це можуть бути курорти, де туристи можуть пройти курс лікування, підготовчі курси перед операцією, реабілітаційні процедури після операції та інші процедури, які допоможуть покращити здоров'я.

Оздоровчо-лікувальний туризм може бути корисним для людей з різними захворюваннями, такими як: хвороби серця, легеневі захворювання, нервові та психічні захворювання та інші. Лікувальні процедури та інші активності допомагають зменшити симптоми захворювання, збільшити міцність та відчуття добробуту.

В Хмельницькій області також є потенціал для розвитку цієї галузі. Область має багатий природний потенціал, а також історичні та культурні пам'ятки, які можуть бути використані для створення курортів та покращення здоров'я туристів.

Актуальність лікувально-оздоровчого туризму в Хмельницькій області полягає в тому, що це може бути одним з ефективних способів розвитку регіону. Це може допомогти залучити інвестиції та підвищити рівень зайнятості в області. Крім того, розвиток лікувально-оздоровчого туризму може збільшити популярність Хмельницької області серед туристів та привести до зростання доходів від туризму. Однією з переваг Хмельницької області є наявність мінеральних джерел та лікувальних грязей. Ці ресурси можуть бути використані для створення лікувальних центрів, де туристи зможуть пройти курси лікування та оздоровлення. Також, область має потенціал для розвитку екологічного туризму, наприклад, організації піших та велосипедних маршрутів у лісових масивах та національних парках. Хмельниччина володіє величезним різноманіттям і запасами мінеральних вод (Рис. 1) [1].

Основний вид бальнеологічних ресурсів – це мінеральна, природна вода, що має лікувальні властивості внаслідок підвищеного вмісту біологічно-активних компонентів [2]. Сукупність багатокомпонентних органічних та хімічних речовин, газового складу та мікрофлори визначають їх оригінальність та надзвичайно

високу бальнеологічну активність під час лікування хвороб та виведення з організму

радіонуклідів [6].

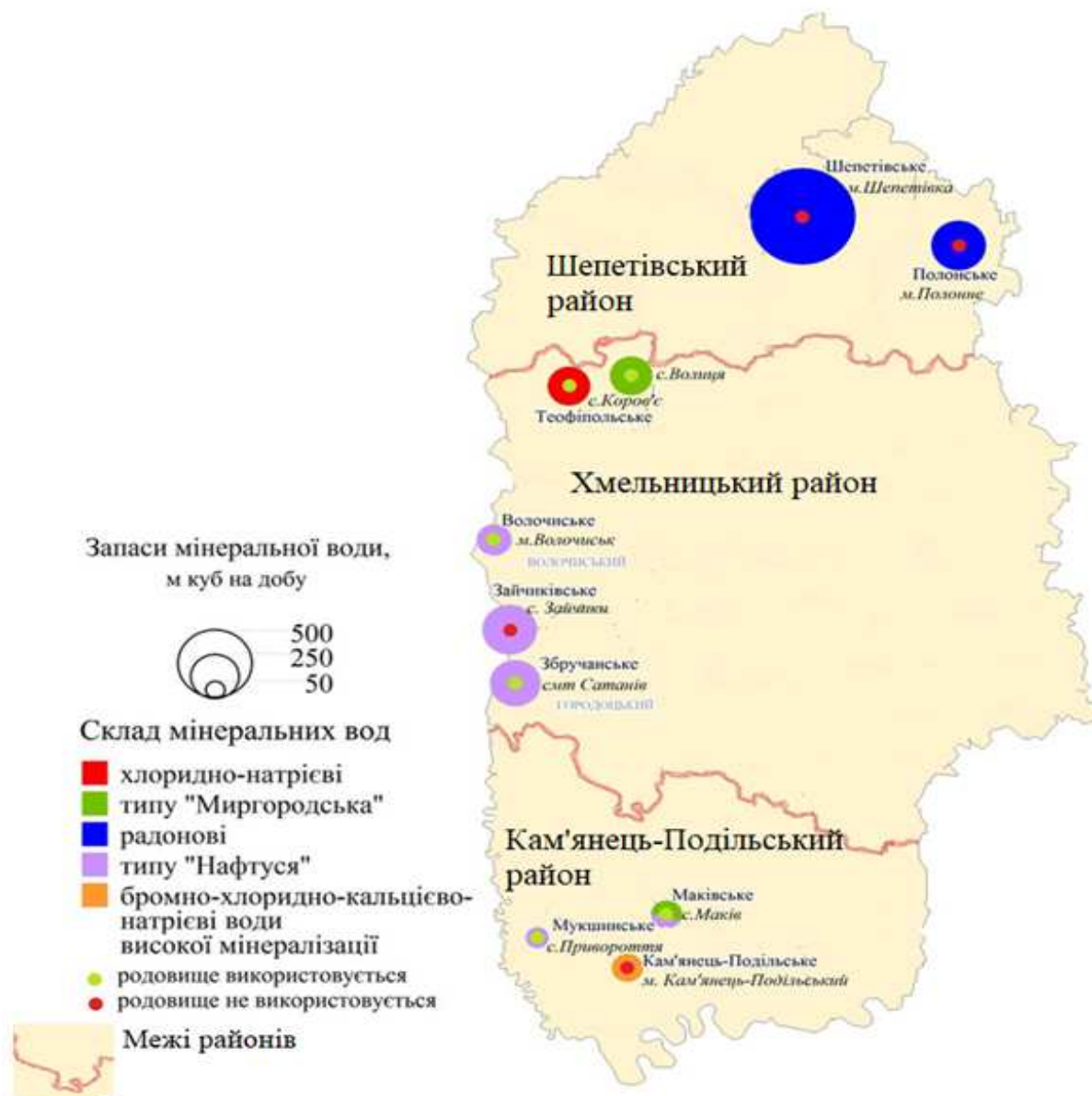

Рис. 1. Найбільші родовища мінеральних лікувальних вод Хмельницької області

Хмельницька область має мінеральні води шести груп: слабо мінералізовані з підвищеним вмістом органічної речовини типу "Нафтуса", хлоридні натрієві малої мінералізації без специфічних бальнеологічних компонентів типу "Миргородська", хлоридні натрієві бромні води високої мінералізації, хлоридні кальцієво-натрієві бромні слабкі розсоли, слабомінералізовані радонові, слабомінералізовані вуглекисло-радонові. Природні столові води є гідрокарбонатними різного катіонного складу [10].

Офіційно-визначені запаси цих мінеральних вод становлять 1155 м³/добу, також затверджені Державною комісією з запасів корисних копалин – 732 м³/добу [4].

На території області знаходяться поклади мінеральних лікувальних вод, які можна використовувати у лікуванні різних захворювань,

що описані в (таблиці 1) [5].

На території Хмельницької області діє 12 санаторіїв бальнеологічної спеціалізації, які можуть одночасно прийняти понад 3000 туристів. Більшість з них використовують мінеральні води і лікувальні грязі. Рівень інфраструктури та комплекс послуг бальнеологічних курортів Хмельницької області різний. Найбільше санаторіїв та закладів розміщення біля Збручанського родовища мінеральних вод у смт. Сатанів. На цьому родовищі діє чотири санаторії ("Товтри", "Збруч", "Берізка", "Арден Палац"), чотири готелі та більше десяти закладів розміщення приватного сектору. Всього тут понад 850 ліжко-місць. Заклади розміщення та готелі пропонують відпочивальникам багато додаткових послуг [8].

Бальнеологічні ресурси Хмельницької області

Назва родовища	Запаси	Склад	Розташування	Санаторії	Лікувальні властивості
Теофіпольське родовище мінеральної води	190 м ³ на добу 190 м ³ на добу	хлоридно-натрієвий типу Миргородська	с.Коров'є с.Волиця-Польова Теофіпольський район	санаторій “Колос”	для лікування шлунково-кишкового тракту
Полонське родовище мінеральної води	300 м ³ на добу	Радонова	м. Полонне	проектується санаторій “Полонь”	Захворювання опорно-рухового апарату
Шепетівське родовище мінеральної води	900 м ³ на добу	Радонова	м. Шепетівка	Не використовується	Захворювання опорно-рухового апарату
Мукшинське родовище мінеральної води	70 м ³ на добу	типу “Нафтуса”	с. Привороття Кам'янець-Подільського району	Санаторій “Лісова пісня”	Урологія, гастроентерологія, ендокринологія
Маківське родовище мінеральних вод	43 м ³ на добу 60 м ³ на добу	типу “Нафтуса”, Миргородська	с.Маків Дунаєвецького району	санаторій “Україна”	кишково-шлункового тракту, сечостатевої системи, органів опору та руху, порушення обміну речовин, гінекологія
Кам'янець-Подільське родовище мінеральних вод	100 м ³ на добу	Бромно-хлоридно-кальцієво-натрієвими води високої мінералізації	м. Кам'янець-Подільський	Не використовує вико	Захворювання опорно-рухового апарату
Збручанське родовище мінеральних вод	257 м ³ на добу	типу “Нафтуса”	смт Сатанів Городецького району	Санаторно-оздоровчі заклади курорту Сатанів	Урологія, гастроентерологія, ендокринологія
Зайчиківське родовище мінеральних вод	288 м ³ на добу	типу “Нафтуса”	с. Зайчики Волочиського району	Не використовує вико	Урологія, гастроентерологія, ендокринологія
Волочиське родовище мінеральних вод	144 м ³ на добу	типу “Нафтуса”	м. Волочиськ	Санаторій “Райдуга”	Захворювання кишково-шлункового тракту, урологія гастроентерологія, ендокринологія

На території курортної зони м. Сатанів відкрився новий санаторно-курортний комплекс ARDEN PALACE Medical Resort&SPA – це унікальний санаторно-курортний комплекс, що знаходиться на території національного природного парку “Подільські Товтри”. Відмінна інфраструктура, що відповідає європейським стандартам, новітнє обладнання та номери високого класу [7]. Базовим для лікування в санаторії “Арден Палац” буде прийом мінеральної води “Збручанська”, бромні хлоридно –

натрієві розсоли для зовнішнього і внутрішнього застосування, лікувальних грязей (зелена і блакитна глини), заняття спортом. Санаторій спеціалізується на лікуванні кардіологічних захворювань з широким застосуванням лікувальних вод, спеціальних водних процедур, лікувальної фізкультури, кліматолікування і теренкури. Санаторій пропонує відпочивальникам лікування та послуги СПА (масаж, косметологічні послуги, мінеральні ванни), соляну кімнату та інше. На території діє ресторан, басейн [7].

На базі Маківського родовища мінеральних вод діє санаторій “Україна”, який розрахований на 325 ліжко-місць. На базі санаторію є власний бювет. Заклад має власну лікувальну та діагностичну базу, штат лікарів та медичного персоналу, послуги СПА (масаж, косметологічні послуги, лікувально-фізкультурний центр, кардіологічний кабінет).

На базі Волочиського родовища мінеральних вод діє санаторій “Райдуга”, що має понад 100 ліжко-місць. Також, можна розміститися в готелі та інших місцях розміщення. Відпочивальникам пропонується лікування та послуги СПА [3].

На базі Мукшинського родовища є санаторій “Лісова пісня”. Його спеціалізація - дитяче оздоровлення [9]. На базі Теофіпольського родовища є санаторій “Колос”. У Шепетівському районі знаходяться одні з найбільших в області запаси мінеральних вод. Це джерело має слабко-солону гідрокарбонату складову з високим вмістом магнію та кальцію. Вода з цього джерела використовується для лікування захворювань шлунково-кишкового тракту, центральної та периферичної нервової системи, а також при хворобах кістково-м'язової системи.

Бальнеологічні санаторії Хмельницької області мають достатню інфраструктуру та задовільний рівень сервісу, надають основні та додаткові послуги.

У літній період року в Хмельницькій області є багато цікавих занять для оздоровлення туристів. Область має чимало красивих та зелених місць, де можна провести час активно. Одним з популярних напрямків літнього відпочинку в Хмельницькій області є відпочинок на воді. На території області знаходяться багато річок та ставків, де можна поплавати, поїздити на водному велосипеді, катамарані, зробити спуск на байдарках або просто побути на пляжі. На території області є багато історичних місць, всі вони знаходяться в екологічно чистих районах та мальовничих місцевостях, там цікаво прогулятися або поїздити на велосипеді. Ще одним варіантом літнього відпочинку можуть бути екскурсії до культурних та історичних пам'яток. Наприклад, у Хмельницькій області є багато замків, які досі збереглися. Можна відвідати водоспади на території області. Іншим цікавим місцем для відпочинку є місто Кам'янець-Подільський, яке відоме своєю давньою фортецею. В місті можна провести час на огляді визначних пам'яток та прогулятися по старовинних вуличках.

Серед позитивних аспектів розвитку лікувально-оздоровчого туризму в області слід виділити, що оздоровчо-лікувальний туризм може мати позитивний вплив на територіальну громаду, де він розвивається. Розвиток цієї галузі може привести до залучення інвестицій та підвищення рівня зайнятості в тих територіальних громадах, де є можливості для розвитку курортів та інфраструктури для оздоровчо-лікувального туризму, збільшити надходження до бюджету.

Окрім всіх позитивних аспектів, розвиток лікувально-оздоровчого туризму в Хмельницькій області також має свої виклики. Найбільш важливою проблемою є недостатня інфраструктура та обмежена доступність курортів для широкої громадськості. Також, існує проблема недостатньої реклами та популяризації лікувальних санаторіїв.

Висновки. Лікувально-оздоровчий туризм в Хмельницькій області має великий потенціал для розвитку. Область має багаті природні ресурси, які можуть бути використані для створення нових курортів і спа-центрів. До того ж, область знаходиться в зоні клімату з м'якими зимами та теплими літами, що створює можливості для розвитку різних видів лікування та оздоровлення. Хмельницька область вже має деякі курорти, які спеціалізуються на лікуванні різних захворювань, таких як захворювання серця та судин, респіраторні захворювання та інші. Однак, для того, щоб зробити область більш привабливою для туристів, необхідно розвивати нові напрямки, такі як фітнес-туризм, туризм для відновлення психічного здоров'я та інші. Одним з ключових елементів розвитку лікувально-оздоровчого туризму в Хмельницькій області є підвищення якості медичних послуг. Для того, щоб залучити більше туристів, необхідно створити високоякісні медичні центри, які використовують найновіші методи лікування та діагностики. Також, важливо забезпечити належний рівень сервісу та комфорту для туристів, що забронюють проживання в курортних комплексах. Ще одним фактором, який може сприяти розвитку лікувально-оздоровчого туризму в Хмельницькій області, є рекламна кампанія. Необхідно залучити більше інвесторів.

Перспективу подальших наукових розвідок вбачаємо у розробці ефективних механізмів залучення інвестицій у покращення інфраструктури бальнеологічних курортів Хмельницької області з урахуванням досвіду зарубіжних країн.

Література:

1. Архієреєв С. І., Баранова В. В. Варава К. М. (2019). Розвиток бальнеологічного туризму в Україні. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія "Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм"*. Вип. 9. 153-163. Doi: 10.26565/2310B9513B2019B9B19.
2. Білецька Г. А. (2008). Рекреаційні ресурси мінеральних вод Хмельницької області. *Довкілля та здоров'я*. № 4, 28–31.
3. Волочиск. Санаторій "Райдуга". URL : <https://www.raduga-volochisk.info/> (дата звернення: 28.01.2023)
4. Долинська О. О. (2016) Бальнеологічні ресурси Хмельницької області. *Географія і туризм*. Вип. 37. 110–119.
5. Долинська О. О. (2022) Туристичний потенціал використання бальнеологічних ресурсів Хмельницької області. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка*. Сер. Географія. Тернопіль : Тайп, 2022. Вип. 1. (52). 153–158.
6. Колесник Е.О., Бабов К.Д. (2005) Мінеральні води України. К.: ВО "Купріянова". 560.
7. Медичний центр "Арден Палац". URL : <https://arden-palace.com/> (дата звернення: 20.01.2023)
8. Сатанів. Бальнеологічний курорт. URL : <http://www.sataniv.info/> (дата звернення: 16.02.2023).
9. ТОВ Санаторій "Лісова пісня" (Дитячий заклад оздоровлення та відпочинку "ЕКО ЛЕНД"). URL : <http://lisovapisnia.com.ua/> (дата звернення: 05.02.2023).
10. Фоменко Н. В. (2007). Рекреаційні ресурси та курортологія: навчальний посібник. Київ: Центр навч. літ-ри. 312.

References:

1. Arkhiereiev S. I., Baranova V. V., Varava K. M. Development of balneological tourism in Ukraine. *Bulletin KhNU of V. N. Karazin. International Relations. Economics. Country Studies. Tourism (IRECST) Vol. 9* 153-163. Doi: 10.26565/2310B9513B2019B9B19. (In Ukrainian).
2. Biletska H. A. Recreational resources of Khmelnytskyi regional mineral waters. *Environment and health*. № 4, 28–31. (In Ukrainian).
3. Volochysk. Sanatorium "Raiduha". URL : <https://www.raduga-volochisk.info/> (In Ukrainian).
4. Dolynska O. O. Balneological resources of Khmelnytskyi region. *Geography and tourism*. Vol. 37. 110–119. (In Ukrainian).
5. Dolynska O. O. (2022) Tourist potential of using balneological resources of Khmelnytskyi region. *Scientific notes of the Ternopil national pedagogical university named after Volodymyr Hnatyuk*. Ser. Geography. Ternopil: type, 2022. Issue 1. (52). 153–158. (In Ukrainian).
6. Kolesnyk E. O., Babov K. D. Mineral waters of Ukraine. K. : VO "Kupriyanova". 560. (In Ukrainian).
7. Medical Center "Arden Palace" URL : <https://arden-palace.com/> (In Ukrainian).
8. Sataniv. Balneological resort. URL : <http://www.sataniv.info/> (In Ukrainian).
9. Sanatorium "Forest Song" (Children's health and recreation institution "ECO LAND"). URL : <http://lisovapisnia.com.ua/> (In Ukrainian).
10. Fomenko N. V. Recreational resources and balneology: a textbook. Kyiv: Center for Education. lit. 312. (In Ukrainian).

Abstract:

Olesia DOLYNSKA. MEDICAL AND HEALTH TOURISM OF KHMELNYTSKYI REGION, CURRENT STATE AND DEVELOPMENT PROSPECTS

Health tourism is an important branch of economy for many countries of the world, including Ukraine. This industry of tourism is based on the use of natural resources to preserve and improve the health of tourists. Ukraine has great potential for the medical tourism development. Our country has rich natural resources such as the sea, mountains, forests and mineral springs that can be used for the treatment and health of tourists. In some regions of Ukraine, such as the Carpathians, Polissia, Odesa, medical and health tourism is already developed. The relevance of health tourism lies in the fact that it allows improving the health of tourists, and also stimulates the development of small and medium-sized businesses in the regions where the resorts are located. This contributes to increasing employment and raising the standard of living of the population in these regions. In addition, the development of medical tourism can help reduce dependence on imported medicinal products and increase the export of mineral waters and other natural resources. Tourism is an industry with positive development dynamics in the world, which indicates its stability as a social phenomenon. In Ukraine, a special place is occupied by the development of domestic tourism, which will be especially relevant in the post-war period. It is the development of domestic tourism that will satisfy the touristic demands and contribute to the inflow of funds into local budgets, the creation and preservation of jobs.

Khmelnitskyi region has many structural components of recreational resources, being a recreational region with many profile recreation. Medical tourism is one of the fastest growing tourism industries in the world. The basic idea is that tourists travel to another country or region to visit local spas, medical facilities, and other facilities to restore health and spiritual well-being. Often, health and medical tourism involves the use of natural healing resources (mineral waters, mud, climatic factors, etc.), medical procedures and specialized means of recreation. Medical tourism is a modern phenomenon that originated in ancient times. People have always tried to use natural resources to improve their health, the invention of transportation and the development of tourism made this process available to more people. The history of health tourism began in ancient times, when people began to use the healing properties of natural resources. Even in ancient times, people used mineral waters, clays, hot springs and other natural resources to treat various diseases. Khmelnytskyi region also has potential for the development of this industry. The region has rich natural potential, as well as historical and cultural attractions, which can be used to create resorts and improve the health of tourists. The relevance of health tourism in Khmelnytskyi region is that it can be one of the effective ways of developing the region. This can help attract investments and increase the level of employment in the region.

In addition, the development of health tourism can increase the popularity of Khmelnytskyi region among tourists and lead to an increase in income from tourism. One of the advantages of Khmelnytsky region is the presence of mineral springs and healing mud. These resources can be used to create treatment centers where tourists can take courses of

treatment and recovery. Also, the region has potential for the development of ecological tourism, for example, the organization of hiking and cycling routes in forest areas and national parks. Khmelnytskyi region has huge diversity reserves of mineral waters.

Also, many promising deposits of mineral waters are concentrated here. On the territory of the region there are deposits of mineral waters that can be used in the treatment of various diseases. Medical tourism in Khmelnytskyi region has great potential for development. The region has rich natural resources that can be used to create new resorts and spas. In addition, the region is located in a climatic zone with mild winters and warm summers, which creates an opportunity for the development of various types of treatment and recovery. In Khmelnytskyi region there are already resorts specializing in the treatment of various diseases, such as diseases of the heart and blood vessels, respiratory diseases and others. However, in order to make this region more attractive for tourists, it is necessary to develop new directions, such as thalassotherapy, fitness tourism, mental health recovery tourism and others.

Key words: tourism, therapeutic, health-improving tourism, therapeutic tourism of Khmelnytskyi region.

Надійшла 24.02.2023р.

КОНСТРУКТИВНА ГЕОГРАФІЯ І ГЕОЕКОЛОГІЯ

УДК 502/504(477):355.48(470:477)

DOI: <https://doi.org/10.25128/2519-4577.23.1+.23>

Наталя ПАНТЕЛЄЄВА, Мирослав СИВИЙ, Олена ГАНЧУК

**ЕКОЛОГІЧНА ШКОДА ТА ЕКОЛОГІЧНІ ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ,
СПРИЧИНЕНІ ПОШКОДЖЕННЯМ ПРОМИСЛОВИХ ОБ'ЄКТІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ В
УКРАЇНІ**

Схід України, де активно ведуться бойові дії, до повномасштабного вторгнення країни-агресора був одним з екологічно небезпечних регіонів. На даний час неможливо оцінити всі наслідки екологічної шкоди та екологічних злочинів у повному масштабі так як бойові дії ще тривають і бракує точної інформації, але вже зараз можна фіксувати та документувати екологічні збитки для формування доказової бази відповідно до вимог Міжнародних незалежних комісій та судових органів.

Ключові слова: екологічна шкода, екологічний злочин, екологічні збитки, довкілля, військова агресія, навколишнє середовище.

Постановка науково-практичної проблеми: За даними офіційних ресурсів Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, Оперативного штабу з фіксації екозлочинів РФ протягом року повномасштабної війни було пошкоджено або зруйновано близько 426 великих та середніх приватних та державних підприємств, а також десятки тисяч малих приватних. Збитки довкіллю оцінюються за різними джерелами від 38 млрд до 1,35 трлн грн [8]. Звичайно, ці дані не остаточні, так як відсутня інформація про тимчасово окуповані території та прифронтові зони. За рік війни було знищено в результаті лісових пожеж майже третину лісового фонду держави, тобто понад 59 тис. га лісів та інших насаджень що були випалені ракетами та снарядами. Ґрунти України перетворилися на найбільш забруднені вибухівкою землі в світі, а саме за даними Міністерства захисту довкілля 14 млн. м² ґрунтів забруднено рештками знищених об'єктів та боєприпасів, понад 280 тис. м² забруднено небезпечними речовинами, близько третини території України потребує розмінування, а це щонайменше 10 років. В атмосферу в результаті лісових пожеж, горіння нафтопродуктів, загоряння промислових об'єктів потрапило близько 67 млн. т. небезпечних речовин. Маса сторонніх предметів, матеріалів, відходів, які потрапили у водні об'єкти, дорівнює 2 млн. 903 кг, а маса забруднюючих речовин склала 1597 т. Згідно з розрахунками відповідно до методик, які визначають розмір шкоди завданої земельним, водним, лісовим ресурсам та атмосферному повітрю, загальна сума збитків забруднення ґрунтів становить 847 млрд. грн, атмосферного повітря – 992 млрд. грн, водних ресурсів – 56 млн. грн. [8]

Можна провести порівняння забруднення атмосферного повітря до військових дій і під

час війни. Так, викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря, які були встановлені експертами від горіння лише на зруйнованих нафтобазах, вже перевищують 499 тис. т. «**Арселор Міттал**», який є найбільшим підприємством-забруднювачем України, найбільшим в Європі підприємством із замкненим металургійним циклом, за рік роботи утворювало 220 тис. т. забруднюючих речовин. І це були дозовані викиди щодня. Зараз же утворюється концентрований викид протягом короткого часу, який переміщується у бік Європи або країни-агресора. Таким чином, військові дії наносять шкоду не тільки території України, а й спричиняють негативний вплив на довкілля сусідніх країн, тобто мають транскордонний характер.

Актуальність і новизна дослідження:

Актуальним постає питання отримання репарацій і компенсацій від країни-агресора для відновлення навколишнього середовища, враховуючи масштаби збитків. Інформація щодо збитків збирається на основі аналізу звернень громадян, уряду, органів місцевого самоврядування про втрати та збитки по всій країні, а також на основі відкритих джерел. Така інформація повинна формувати доказову базу щодо кожного факту завданої шкоди, відповідно до вимог Міжнародних незалежних комісій (наприклад, Компенсаційної комісії ООН) або міжнародних судових органів.

Таким чином, *метою статті* є: оцінити, вплив воєнних дій на навколишнє природне середовище та екологічний стан країни, збитки яких зазнало довкілля в результаті руйнування промислових об'єктів й орієнтовну тривалість можливих наслідків.

Аналіз останніх публікацій за темою дослідження: Актуальність теми дослідження підтверджується кількістю наукових публіка-

цій в останній час. Теоретичними питаннями визначення поняття «екологічний злочин» та «екологічна шкода» займаються юридичні, економічні та екологічні науки. Питання кримінально-правової охорони навколишнього середовища розглядалися зокрема в роботах О.Архіпов [2], С. Гавриш [5], О. Дубовик [21], В. Матвійчук [15], Ю. Турлова [21] та ін. Різні аспекти явищ екологічної безпеки та нанесення екологічної шкоди відомі в публікаціях В.Бредіхіна [3], А. Головка [6], В. Дудюк, В.Гобела [7], М. Краснова [11], В. Микулець [13], М. Медведєвої [14], М. Сірант [17], І.Швидченко [24] та ін. Однак, не зважаючи на велику кількість напрацювань, деякі питання кваліфікації та визначення екологічних злочинів залишаються суперечливими, що ускладнює збирання інформації та фіксації екологічних злочинів за міжнародними стандартами.

Автори наголошують на недосконалоості українського екологічного законодавства. Вони зазначають, що в Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» чіткого визначення понять «екологічна шкода» та «екологічний злочин» під час військових дій [закон] не передбачено. Діючі норми права не забезпечують покарання за злочини проти довкілля, тому отримання відшкодувань від країни-агресора становить складну юридичну проблему. В роботі М. Сірант надано наступне визначення поняття «екологічна шкода» - порушення екологічних інтересів суспільства в забезпеченні здорового, сприятливого для життя, продуктивного навколишнього середовища. Авторка поділяє екологічну шкоду за двома напрямками: екологічним (матеріальним об'єктом посягання слугує якість навколишнього середовища, стан екологічних систем, обмінні процеси, які протікають у біосфері, постійно і незмінно відтворюють життя у всіх формах прояву) та економічним (економічна шкода завдається майновим правам та інтересам природокористувачів) [17].

О. Веклич розглядає екологічну шкоду як будь-яке погіршення стану навколишнього середовища, що відбулося внаслідок порушення правових екологічних вимог [4]. Така шкода проявляється у формі забруднення навколишнього середовища, псування, знищення, пошкодження, виснаження природних ресурсів, руйнування екологічних систем, яке може спричинити заподіяння шкоди здоров'ю та майну.

Таким чином, для грошової оцінки репарацій і компенсацій від країни-агресора окрім понять «екологічна шкода» та «екологічний злочин» необхідно враховувати і поняття

«екологічні збитки». До екологічних збитків згідно із законодавством України можна віднести: витрати, яких держава зазнала у зв'язку із завданням шкоди об'єкту довкілля, та витрати, які держава мусить зробити для відновлення навколишнього природного середовища; доходи, які б держава могла реально одержати за звичайних обставин, якби не було завданої шкоди довкіллю, якщо такі передбачались; компенсація у разі неможливості відновлення об'єкту довкілля [13].

Щодо класифікації екологічних злочинів та екологічної шкоди в науковій літературі також існують різні підходи. Так, М. Хавронюком запропонована класифікація екологічних злочинів залежно від виду злочинних посягань на довкілля. Автор запропонував наступну структуру Карного Кодексу України: злочини проти екологічної безпеки; злочини проти порядку використання землі, її надр, повітря і вод; злочини проти рослинного і тваринного світу [23].

Г. Поліщук пропонує об'єднати кримінально-правові норми у сфері охорони довкілля у дві групи: перша група – норми, що встановлюють відповідальність за посягання на навколишнє середовище загалом, друга група – спеціальні норми, які охороняють окремі елементи чи об'єкти довкілля. Другу групу автор поділяє на сім підгруп: 1) злочини проти довкілля у сфері охорони земель; 2) злочини проти довкілля у сфері охорони надр; 3) злочини проти довкілля у сфері охорони вод; 4) злочини проти довкілля у сфері охорони атмосферного повітря; 5) злочини проти довкілля у сфері охорони тваринного світу; 6) злочини проти довкілля у сфері охорони рослинного світу; 7) злочини проти довкілля у сфері охорони природних територій та об'єктів особливої охорони [21].

Отже, слід зазначити, що останні публікації та дослідження спрямовані головню на визначення кримінально-правових норм для забезпечення відшкодування збитків, які були заподіяні довкіллю під час військових дій країною-агресором.

Викладення основного матеріалу: За рік війни Оперативним штабом з фіксації екологічних злочинів було зафіксовано 2200 випадків нанесення шкоди довкіллю внаслідок військових дій. Головна небезпека пов'язана з ризиком забруднення навколишнього середовища через:

- пошкодження ядерних установок, загрози ядерній та радіаційній безпеці;
- пошкодження промислових підприємств та інфраструктури внаслідок обстрілів та влучання боеприпасів;

- аварійне припинення роботи підприємств внаслідок відключення від енергопостачання, водопостачання та газопостачання;
- порушення технологічних процесів на виробництві;
- ведення військових дій;
- пожежі внаслідок влучання боєприпасів.

Необхідно зазначити, що повної інформації щодо нанесення шкоди довкіллю промисловими підприємствами, які пошкоджені чи зруйновані під час військових дій, вкрай мало, це можна пояснити складністю збору інформації фахівцями у зоні бойових дій та прифронтових територіях, а також не вся інформація може бути озвучена публічно з тактичною метою. Тому були використані дані, які знаходяться у вільному доступі на офіційних сайтах держустанов в узагальненому вигляді. Згідно аналітичного бюлетеня ECODOZOR.ORG у період з лютого 2022 року по березень 2023 року у відкритих джерелах повідомляється про 1528 таких інцидентів на 841 об'єкті по всій території України, у тому числі – 61

інцидент на 42 об'єктах в березні 2023 року (табл. 1).

Аналітиками Київської школи економіки були прораховані збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії росії проти України. Було зазначено, що найбільші руйнування зазнав житловий фонд держави. Постійні ракетні атаки та обстріли за попередніми даними обласних військових адміністрацій, станом на 24 лютого 2023 року, нанесли шкоди на загальну сумму у 53,6 млрд дол. США. Кількість зруйнованих або пошкоджених об'єктів житлового фонду становить близько 153,86 тис. будівель, з них 136 тис. — приватних (індивідуальних) будинків; 17,5 тис. — багатоквартирних будинків; 0,3 тис. — гуртожитків. Екологічна шкода від руйнування будівель та поселень призводить до забруднення довкілля будівельним сміттям та азбестом. Наслідки такого забруднення для довкілля будуть проявлятися роками. Найбільших руйнувань зазнав житловий фонд таких міст як Маріуполь, Харків, Чернігів, Бахмут, Севеодонецьк, Рубіжне, Ізюм, Волноваха [10].

Таблиця 1

Кількість повідомлень про випадки порушення штатної діяльності та аварійних ситуацій на об'єктах критичної інфраструктури (джерело: ECODOZOR.ORG)

Сектор	Лютий 2022 р-березень 2023 р.		Березень 2023 р.	
	Кількість об'єктів	Кількість повідомлень	Кількість об'єктів	Кількість повідомлень
Металургія та металообробка	29	103	1	1
Хімічна та коксохімічна промисловість	49	166	3	14
Гірничодобувна промисловість	40	58	7	8
Машинобудування	78	124	5	5
Скляна промисловість	2	6	-	-
Будівництво	29	38	2	3
Теплоенергетика	24	102	-	-
Гідроенергетика	5	26	1	3
Атомна енергетика	9	131	1	5
Харчова промисловість	74	95	3	3
Сільське господарство	88	96	1	1
Об'єкти електрозабезпечення	62	73	3	3
Об'єкти паливозабезпечення	36	41	1	1
Об'єкти водозабезпечення та водовідведення	24	32	4	4
Аеропорти та аеродроми	36	73	2	2
Порти	12	35	-	-
Об'єкти залізничної інфраструктури	55	71	2	2
Мости	89	148	3	3
Легка промисловість	5	6	-	-

Деревообробна та целюлозно-паперова промисловість	24	29	-	-
Медична промисловість	2	2	-	-
Дамби	11	13	-	-
Інше	58	60	3	3
Всього	841	1528	42	61

За даними Київської школи економіки та ECODOZOR.ORG щонайменше 109 великих і середніх підприємств різної форми власності зазнали прямого впливу та збитків. Згідно з оцінкою експертів 19 приватних та державних підприємств зруйновані повністю, ще 90 – пошкоджені частково. Серед промислових підприємств енергетичної галузі, які зазнали руйнувань або пошкоджень в результаті військових дій опинилися Чорнобильська, Запорізька, Хмельницька, Рівненська, Південноукраїнська АЕС, а також Київська, Кременчуцька, Каховська, Дністровська ГЕС, велика кількість ТЕС.

Найбільшу небезпеку представляє ситуація на Запорізькій АЕС. За інформацією Запо-

різької ОВА внаслідок зниження води на Каховській ГЕС підвищується ризик аварії. Нині, рівень води у водосховищі дорівнює 13,8 м (при нормальному рівні у 16 м.). Рівень води у 12, 8 м – буде аварійним, а 12 м – критичним. У разі аварії на ЗАЕС наслідки можуть бути в рази гіршими за ті, що були під час катастрофи у Чорнобилі в 1986 році та Фукусімі у 2011 році. Аналітики порівнюють аварію на ЗАЕС з 10 Чорнобильськими та 3000 Хіросімі. Територія Запорізької області може бути взагалі втрачена для проживання та ведення господарства. Якщо в Чорнобилі – це 30 км зона відчуження, то на території Запорізької області вона буде значно більшою (рис 1).

Рис. 1. Можлива зона ураження в результаті аварії на ЗАЕС (джерело: <https://www.telegraf.in.ua/>)

В розрізі галузей найбільше постраждали металургія, хімічна промисловість та машинобудування. Найбільш екологічно небезпечні підприємства, що були зруйновані: Авдіївськ-

ий, Ясинуватський, Єнакієвський коксохімічні заводи; Єнакієвський металургійний завод, Азовсталь та ММК ім. Ілліча [10].

Таблиця 2

Підприємства, що зазнали пошкоджень або руйнації станом на грудень 2022 р. (джерело: Київська школа економіки)

Промислове підприємство	Розташування	Галузь промисловості	Активи (млн дол. США)
ММК Ілліча	Маріуполь	Металургія	2 385
Азовсталь	Маріуполь	Металургія	1 777
Мотор Січ	Запоріжжя	Виробництво двигунів	450
Кременчуцький НПЗ	Кременчук	Нафтопереробка	405

Зоря Машпроект	Миколаїв	Важка промисловість	264
Українські енергетичні машини	Харків	Важка промисловість	181
Авдіївський коксохімічний завод	Авдіївка	Коксохімічна	166
Філіп Моріс Україна	Харків	Тютюнові вироби	154
ДП Антонов	Київ	Літакобудування	151
Линік	Лисичанськ	Нафтопереробка	126
Органік Систем	Миколаївська область	Харчова промисловість	121
Новокраматорський машинобудівний завод	Краматорськ	Важка промисловість	113
Завод ім. Малишева	Харків	Оборонна промисловість	101

Обстріли та руйнування підприємств хімічної промисловості, а саме коксохімічних заводів, призводять до виникнення пожеж і витоків коксового газу, що містить бензол, толуол, нафталін, сірководень, меркаптан, синильну кислоту та аміак. Також, при обстрілі «Сумхімпрому» ракети влучили у цистерни з аміаком утворивши зону ураження до 2,5 км. У Рубіжному була підірвана цистерна з азотною кислотою. Державним реєстром потенційно небезпечних об'єктів зареєстровано 23 тис. підприємств, де зберігаються високотоксичні пестициди. Обстріли та окупація складають загрозу викидів токсичних речовин у навколишнє середовище.

За проаналізований період у 23 областях України країною-агресором було обстріляно близько 60 нафтобаз та інших сховищ паливно-мастильних матеріалів. Так, обстріл нафтобази у Кривому Розі 6 вересня 2022 року за підрахунками фахівців Оперативного штабу наніс шкоди атмосферному повітрю майже на 118 млн грн. збитків. Пожежа, яка тривала 16 годин, знищила близько 2 тис. т. дизельного пального та 5 резервуарів для його зберігання, Площа забрудненої земельної ділянки сягає 143 м², а площа можливого забруднення – 819 м². Під час горіння палива в атмосферне повітря потрапляє бензапірен, сірчистий і сірчаний ангідриди, оксид вуглецю, оксиди азоту а також тверді продукти неповного згорання палива, такі як сполуки ванадію, солі натрію та ін. Під час пожежі відбувається вигорання всієї флори, фауни та біоти ґрунтів. В ґрунтах відбувається накопичення токсичних сполук, порушення процесів аерації, створюються анаеробні умови. В результаті просочування нафти та палива відбувається забруднення підземних вод, а таким чином речовини можуть потрапити і у поверхневі води.

З початку повномасштабного вторгнення країною-окупантом захоплено 2 209 родовищ корисних копалин, за попередньою оцінкою їх вартість оцінена у 12,7 трлн євро [10]. Гірничі

чопромислові підприємства також зазнали пошкоджень та руйнувань. В результаті знеструмлення відбувається неконтрольоване затоплення шахт у Луганській та Донецькій областях. Затоплення призводить до подальшого забруднення підземних вод регіону. Особливу небезпеку становить затоплення шахти «Юнком», де за радянських часів було здійснено підземний ядерний вибух [12]. Затоплення призведе до розповсюдження радіонуклідів з підземними водами по регіону, а також до Азовського моря.

З забрудненням водного середовища також пов'язано руйнування водопровідних мереж, очисних споруд. Так, відповідно до попередньої оцінки аналітиків було зруйновано 1046 км водопровідних мереж, 12 водопровідних очисних споруд, 327 км каналізаційних мереж, 70 каналізаційних насосних станцій. Руйнувань та пошкоджень зазнали 82 насосні станції в Харківській, Луганській, Донецькій областях.

Прикладами нанесення значної екологічної шкоди та скоєння екологічних злочинів проти водних об'єктів може стати контроль країною-агресором над гідровузлом Каховської ГЕС, підлив споруди, що перегороджувала надходження води в Північно-Кримський канал, спричинивши її неконтрольований витік. Станом на кінець жовтня 2022 року, за підрахунками Держекоінспекції України, окупантами вкрадено 410 млн м³ води на суму майже 15,5 млрд грн., а постійні втрати води становлять близько 4,3 млн м³ на добу [18]. При руйнуванні дамби Карачунівського водосховища у м. Кривому Розі екоінспектори зафіксували збитки на 77 млрд грн. Рівень води в р. Інгулець підвищився на 1-2 метри, внаслідок чого відбулося підтоплення 112 будинків. Було затоплено значні території, об'єм витоку води склав 16 873 м³. Дослідження проб води показало перевищення нормативів ГДК по вмісту заліза в 3 рази (що пов'язано із застосуванням щебеню залістистих кварцитів для ліквідації

пошкоджень гідроспороди і призвело до тимчасового почервоніння води нижче за течією), та по амонійному азоту – в 2,5 рази, що свідчить про забруднення води каналізаційними стоками приватних домогосподарств. А також відбулося потрапляння побутового сміття у річку Інгулець [18].

Також були пошкоджені водосховища у Харківській області: Оскільське водосховище, що є найбільшим на Лівобережжі, Печенізьке, Карлівське в Донецькій області. За оцінкою Держекоінспекції, руйнування Оскільського водосховища завдало збитків на суму близько 2,1 млрд грн. [18]. Відновити водосховище та відродити його екосистему буде надзвичайно важко.

Масовані ракетні удари призвели до забруднення водних об'єктів по всій території України. Так, уламки ракети збитої ППО над Тернопільською областю (Кременецький район) потрапили та пошкодили резервуари з мінеральними добривами, як наслідок – потрапляння хімічних речовин до р. Іква. Аналіз проб води в річці Держекоінспекцією Поліського округу, в осередку забруднення зафіксував перевищення ГДК по амонію в 163 рази, нітратах – в 7 разів, нітратах – в 47,9 разів, залізу – в 7 разів, БСК – в 1,9 рази [18].

Атака дронами-камікадзе Миколаїва призвела до забруднення акваторії Бузького лиману рослинною олією. Внаслідок удару було зруйновано резервуар одного з виробників і продукція потрапила до лиману. Площа забруднення склала близько 750 м², з поверхні води було зібрано 675,8 м³ олії. Оцінювані збитки склали 39,9 млрд грн.

Результатом проведення військових маневрів, будівництва фортифікаційних споруд, вибухів є порушення ґрунтів. Так, під час будівництва траншей, бліндажів, окопів в зоні ведення активних бойових дій було вирубано велику кількість лісу.

Екологічні збитки від порушення ґрунтів складають 12 млрд грн [9]. За оцінками фахівців під ризиком пошкодження та знищення 188 тис. км² ґрунтів. Використання земель, пошкоджених в результаті бойових дій, буде ускладнене необхідністю рекультивації та розмінування.

Нині, Україна є однією з найбільш замінованих країн світу. За оприлюдненими даними Міжнародного координаційного центру з питань гуманітарного розмінування ДСНС, з початку війни на території України знешкоджено 337 727 вибухонебезпечних предметів, у тому числі 2200 авіаційних бомб. Потенційно небезпечних територій залишається 174 тис.

км², що становить 30% від загальної площі території держави [8].

Під час детонації боєприпасів утворюється низка хімічних сполук, такі як чадний газ, вуглекислий газ, діоксид азоту, формальдегід, пари ціанистої кислоти, азот та ін. Під час вибуху всі речовини проходять окиснення і потрапляють в атмосферу. Самі гази не є токсичними, але шкідливі як парникові. Металеві уламки снарядів також не є інертними.

Дослідження ґрунтів у зоні бойових дій показало значний вміст важких металів на місці розривів снарядів. Так, концентрація титану у пробі ґрунту на місці розриву снаряда в 150 разів перевищує фонові показники. Є перевищення сульфатів у 2,5 рази, а також ванадію, свинцю, кадмію [16]. Аналіз спеціальстами ґрунту з воронок, які виникають у результаті обстрілів, показав підвищення вмісту шкідливих речовин, а саме: сульфатів, важких металів (титану, ванадію, стронцію). Екологи зазначають, що така ситуація є небезпечною, тому що землі неможливо буде використовувати для ведення сільського господарства. Небезпечні речовини з ґрунту будуть потрапляти до продуктів рослинництва – продуктів харчування і можуть потрапити в організм людини. Накопичення важких металів, що не виводяться з організму, може спричинити хвороби нирок, серцево-судинної, нервової системи, онкологічні захворювання. Було проведено дослідження і встановлено, що для того, щоб просто закопати наявні зараз воронки від розривів на ділянці 15 на 15 км, потрібно 11 тис. автомобілів типу КамАЗ [16].

Таким чином, на питання наскільки довготривалими будуть наслідки складно відповісти. Тому що відбувається накопичення забруднення і все буде залежати від тривалості військових дій і кількості забруднюючих речовин, що потрапили у навколишнє середовище. Наслідки забруднення – це зміни клімату, кислотні дощі, зниження ґрунтових вод, зневоднення сільськогосподарських територій, забруднення ґрунтів та багато іншого.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє констатувати таке:

1. Міжнародна та вітчизняна система нормативно-правового захисту довкілля не відповідає вимогам, які виникли під час війни в Україні. Діючі кримінально-правові норми для забезпечення відшкодування збитків, які були заподіяні довкіллю під час військових дій країною-агресором, не забезпечують покарання у повному обсязі. Тому отримання відшкодувань збитків, нанесених військовими діями довкіллю, становить складну

- юридичну проблему, яка потребує вирішення.
2. Нанесення екологічної шкоди має дві сторони як екологічну так і економічну. Тому постає потреба не тільки постійного моніторингу екологічної ситуації в умовах війни, а й розробки визначених методик, які дозволяють б реально оцінювати вартість екологічної шкоди і нанесених екологічних збитків довіллю внаслідок скоєння екологічних злочинів.
  3. Головними небезпеками, що пов'язані з руйнуванням промислових підприємств є: пошкодження ядерних установок, загрози ядерній та радіаційній безпеці; пошкодження промислових підприємств та інфраструктури внаслідок обстрілів та влучання боєприпасів; аварійне припинення роботи підприємств внаслідок відключення від енергопостачання, водопостачання та газопостачання; порушення технологічних процесів на виробництві; ведення військових дій; пожежі внаслідок влучання боєприпасів.
  4. Найбільший негативний вплив на довкілля спричиняють пошкодження та руйнування підприємств енергетичної, металургійної,

- хімічної та машинобудівної промисловостей. Найбільш екологічно небезпечні підприємства, що були зруйновані: Авдіївський, Ясинуватський, Єнакієвський коксохімічні заводи; Єнакієвський металургійний завод, Азовсталь та ММК ім. Ілліча.
5. Відновлення окупованих територій та територій воєнних дій буде тривалим й ускладненим, внаслідок потреби їх розмінування, рекультивації ґрунтового покриву, насадження вирубаних лісопосадок, відбудови очисних споруд та водопровідних мереж, очищення поверхневих та підземних вод тощо. Воєнними діями на даний час
  6. Тривалість дії та наслідки екологічної шкоди та збитків, нанесених довіллю воєнними діями, на даний час неможливо оцінити з причини незавершення останніх, недосконалістю методичного апарату для таких оцінок та потребою його оптимізації для умов воєнного часу.

Наступним етапом дослідження проблеми повинно стати проведення аналізу прямих збитків промисловості та інфраструктури від руйнувань внаслідок ведення військових дій.

Література:

1. Аналітичний бюлетень ECODOZOR.ORG Березень 2023 <https://ecodozor.org/report/report.php?month=2023-03&lang=ua>
2. Архипов О.М. Загальнотеоретичні проблеми системи екологічних злочинів / О.М. Архипов // Правова держава. 2005. № 8. С. 109–118.
3. Бредіхна В.Л. Зміст та юридична природа поняття ресурсно-екологічної безпеки. *Право і суспільство*. 2018. № 2. Ч. 2. С. 103–109.
4. Веклич О. О. Базові інноваційні підходи до формування компенсаційного механізму відшкодування збитків від погіршення/знищення екосистемних послуг. *Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка»*. 2019. № 5. http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/5_2019/3.pdf.
5. Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні: проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства. Київ, 2002. 634 с.
6. Головка А.Л. Правові принципи природоохоронної діяльності: загальнотеоретична характеристика. *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. 2019. № 6 (40). С. 8–11.
7. Дудюк В. С., Гобела В. В. Теоретичні підходи до визначення поняття екологічної безпеки. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2015. Вип. 25.5. С. 130–135.
8. Дайджест ключових наслідків російської агресії для українського довкілля за 30 березня-05 квітня 2023 р. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. <https://ecozagroza.gov.ua/news/107>
9. Дашборд із даними про загрози довкіллю. Офіційний ресурс Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України <https://ecozagroza.gov.ua/>
10. Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії росії проти України за рік від початку повномасштабного вторгнення. Київська школа економіки. Березень 2023. https://kse.ua/wp-content/uploads/2023/03/UKR_Feb23_FINAL_Damages-Report-1.pdf
11. Краснова М. В. Компенсація шкоди за екологічним законодавством України (теоретико-правові аспекти). Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. 439 с.
12. На межі виживання: знищення довкілля під час збройного конфлікту на сході України / А. Блага, І. Загороднюк, Т. Короткий, за заг ред А. Бушенка/ Українська Гельсінська спілка з прав людини. К., КИТ, 2017. 88 с. <https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2017/06/Na-mezhi-vyzhyvannya.pdf>
13. Микулець В. Ю. Правові аспекти вимоги компенсації екологічної шкоди внаслідок війни рф в Україні. *Юридичний вісник* 2 (63), 2022, С. 23-28.
14. Медведєва М.О. До питання про правові наслідки агресії РФ для довкілля України. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2015. № 126 (Ч. I). С. 79–92.
15. Матвійчук В.К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища: проблеми законодавства, теорії та практики : дис. докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 / В.К. Матвійчук. К., 2008. 511 с
16. На межі виживання: знищення довкілля під час збройного конфлікту на сході України / А. Блага, І. Загороднюк, Т. Короткий, за заг ред А. Бушенка/ Українська Гельсінська спілка з прав людини. К., КИТ, 2017. 88 с.
17. Сірант М. М. Доктринальний підхід до визначення екологічної шкоди у Європейському Союзі та в Україні *Юридичний бюлетень*. Випуск 14. 2020 С. 76-84 <http://www.lawbulletin.oduvs.od.ua/archive/2020/14/11.pdf>

18. Огляд року війни для водних ресурсів України. Екологія, право, людина <http://epl.org.ua/announces/oglyad-roku-vijny-dlya-vodnyh-resursiv-ukrayiny/>
19. Ореханова Ю., Амбросова Г., Амбросова Д., Шафранова О. Сліди війни. Шкода довкіллю. Аналітичний матеріал., ГС «Досить труїти Кривий Ріг» 2023. 46 с.
20. Поліщук Г.С. Кримінально-правова характеристика злочинів проти довкілля. Право України. 2003. № 3. С. 80–84.
21. Поліщук Г.С. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам проти довкілля (за матеріалами Причорноморського регіону України) : дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.08. К., 2006. 294 с.
22. Турлова Ю. А. Система екологічних злочинів. Науковий вісник УжНУ, 2016, Серія: Право. Вип. 36. Т. 2. С. 103-108.
23. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : дис. докт. юрид. наук: спец. 12.00.08. К., 2007. 562 с
24. Швидченко І. Екологічна шкода – проблеми оцінки та відшкодування за українським законодавством. *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. 2018. № 3-2(31). Pp. 103-107.

References:

1. Analitichnyi biuletен ECODOZOR.ORG Berezen 2023 <https://ecodozor.org/report/report.php?month=2023-03&lang=ua>
2. Arkhypov O.M. Zahalnoteoretychni problemy systemy ekolohichnykh zlochyniv / O.M. Arkhypov // Pravova derzhava. 2005. № 8. S. 109–118.
3. Bredikhina V.L. Zmist ta yurydychna pryroda poniattia resursno-ekolohichnoi bezpeky. Pravo i suspilstvo. 2018. № 2. Ch. 2. S. 103–109.
4. Veklych O. O. Bazovi innovatsiini pidkhody do formuvannya kompensatsiinoho mekhanizmu vidshkoduvannya zbytkiv vid pohirshennia/znyshchennia ekosystemnykh posluh. Elektronne naukove fakhove vydannia «Efektyvna ekonomika». 2019. № 5. http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/5_2019/3.pdf.
5. Havrysh S. B. Kryminalno-pravova okhorona dovkillia v Ukraini: problemy teorii, zastosuvannya i rozvytku kryminalnogo zakonodavstva. Kyiv, 2002. 634 s.
6. Holovko A.L. Pravovi pryntsyipy pryrodookhoronnoi diialnosti: zahalnoteoretychna kharakterystyka. Jurnalul juridic national: teorie si practica. 2019. № 6(40). S. 8–11.
7. Dudiuk V. S., Hobela V. V. Teoretychni pidkhody do vyznachennia poniattia ekolohichnoi bezpeky. Naukovyi visnyk NLTU Ukrainy. 2015. Vyp. 25.5. S. 130–135.
8. Daidzhest kluchovykh naslidkiv rosiiskoi ahresii dlia ukrainskoho dovkillia za 30 bereznia-05 kvitnia 2023 r. Ministerstvo zakhystu dovkillia ta pryrodnykh resursiv Ukrainy. <https://ecozagroza.gov.ua/news/107>
9. Dashbord iz danymy pro zahrozy dovkilliu Ofitsiinyi resurs Ministerstva zakhystu dovkillia ta pryrodnykh resursiv Ukrainy <https://ecozagroza.gov.ua/>
10. Zvit pro priami zbytky infrastruktury vid ruinuvan vnaslidok viiskovoi ahresii rosii proty Ukrainy za rik vid pochatku povnomasshtabnogo vtorhennia. Kyivska shkola ekonomiky. Berezen 2023. https://kse.ua/wp-content/uploads/2023/03/UKR_Feb23_FINAL_Damages-Report-1.pdf
11. Krasnova M. V. Kompensatsiia shkody za ekolohichnym zakonodavstvom Ukrainy (teoretyko-pravovi aspekty). Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskiy universytet», 2008. 439 s.
12. Na mezhi vyzhyvannia: znyshchennia dovkillia pid chas zbroinoho konfliktu na skhodi Ukrainy / A. Blaha, I. Zahorodniuk, T. Korotkyi, za zah red A. Bushchenka/ Ukrainska Helsinska spilka z prav liudyny. K., KYT, 2017. 88 s. <https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2017/06/Na-mezhi-vyzhyvannia.pdf>
13. Mykulets V. Yu. Pravovi aspekty vymohy kompensatsii ekolohichnoi shkody vnaslidok viiny rf v Ukraini. Yurydychnyi visnyk 2 (63), 2022, S. 23-28.
14. Medvedieva M.O. Do pytannia pro pravovi naslidky ahresii RF dlia dovkillia Ukrainy. Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn. 2015. № 126 (Ch. I). S. 79–92.
15. Matviichuk V.K. Kryminalno-pravova okhorona navkolyshnogo pryrodnoho seredovyscha: problemy zakonodavstva, teorii ta praktyky : dys. dokt. yuryd. nauk : spets. 12.00.08 / V.K. Matviichuk. K., 2008. 511 s
16. Na mezhi vyzhyvannia: znyshchennia dovkillia pid chas zbroinoho konfliktu na skhodi Ukrainy / A. Blaha, I. Zahorodniuk, T. Korotkyi, za zah red A. Bushchenka/ Ukrainska Helsinska spilka z prav liudyny. K., KYT, 2017. 88 s.
17. Sirant M. M. Doktrynalnyi pidkhid do vyznachennia ekolohichnoi shkody u Yevropeiskomu Soiuzi ta v Ukraini Yurydychnyi biuletен. Vypusk 14. 2020 C. 76-84 <http://www.lawbulletin.oduvs.od.ua/archive/2020/14/11.pdf>
18. Ohliad roku viiny dlia vodnykh resursiv Ukrainy. Ekolohiia, pravo, liudyna <http://epl.org.ua/announces/oglyad-roku-vijny-dlya-vodnyh-resursiv-ukrayiny/>
19. Orekhanova Yu., Ambrosova H., Ambrosova D., Shafranova O. Slidy viiny. Shkoda dovkilliu. Analitichnyi material., HS «Dosit truity Kryvyi Rih» 2023, 46 s.
20. Polishchuk H.S. Kryminalno-pravova kharakterystyka zlochyniv proty dovkillia. Pravo Ukrainy. 2003. № 3. S. 80–84.
21. Polishchuk H.S. Kryminolohichna kharakterystyka ta zapobihannia zlochynam proty dovkillia (za materialamy Prychornomorskoho rehionu Ukrainy) : dys. kand. yuryd. nauk : spets. 12.00.08. K., 2006. 294 s.
22. Turlova Yu. A. Sistema ekolohichnykh zlochyniv. Naukovyi visnyk UzhNU, 2016, Serii: Pravo. Vyp. 36., T. 2. S. 103-108.
23. Khavroniuk M.I. Kryminalne zakonodavstvo Ukrainy ta inshykh derzhav kontynentalnoi Yevropy: porivnialnyi analiz, problemy harmonizatsii : dys. dokt. yuryd. nauk: spets. 12.00.08. K., 2007. 562 s
24. Shvydchenko I. Ekolohichna szkoda – problemy otsinky ta vidshkoduvannya za ukrainskym zakonodavstvom. Jurnalul juridic national: teorie si practica. 2018. № 3-2(31). Pp. 103-107.

Abstract:

Natalia PANTELEEVA, Myroslav SYVYI, Olena HANCHUK. ENVIRONMENTAL DAMAGE AND ENVIRONMENTAL CRIMES AGAINST THE ENVIRONMENT ARISING AS A RESULT OF DAMAGE TO INDUSTRIAL FACILITIES DURING THE WAR IN UKRAINE

The east of Ukraine, where hostilities are actively taking place, was one of the ecologically dangerous regions before the full-scale invasion of the aggressor country. At the moment, it is impossible to assess all the consequences of environmental damage and environmental crimes on a full scale, since the hostilities are still ongoing and there is a lack of accurate information, but we can already record and document environmental damage to form an evidence base in accordance with the requirements of international independent commissions and judicial authorities.

According to various data from the official resources of the Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine, the Operational Headquarters for Fixing Ecocrimes of the Russian Federation, during the year of the full-scale war, about 426 large and medium-sized private and state enterprises, as well as tens of thousands of small private ones, were damaged or destroyed. Damage to the environment is estimated according to various sources from 38 billion to 1.35 trillion hryvnias. Of course, these data are not final, as there is no information on temporarily occupied territories and front-line zones. During the year of the war, as a result of forest fires, almost a third of the forest fund of the state was destroyed, that is more than 59 thousand hectares of forests and other plantations that were burned by rockets and shells. The soils of Ukraine have turned into the most explosively contaminated lands in the world, namely, according to the Ministry of Environmental Protection, 14 million m² of soils are contaminated with the remains of destroyed objects and ammunition, more than 280 thousand m² are contaminated with dangerous substances, about a third of the territory of Ukraine needs demining, and this at least 10 years. About 67 million tons of dangerous substances entered the atmosphere as a result of forest fires and the burning of petroleum products, as well as the burning of industrial facilities. The mass of extraneous objects, materials, waste that got into water bodies equals 2 million 903 kg, and the mass of pollutants was 1597 tons. According to calculations in accordance with methods that determine the amount of damage caused to land, water, forest resources and atmospheric air, the total the amount of damage caused by soil pollution is UAH 847 billion, atmospheric air – UAH 992 billion, water resources – UAH 56 million.

The international and domestic system of regulatory and legal protection of the environment does not meet the requirements that arose during the war in Ukraine. While the criminal law norms for providing compensation for damages caused to the environment during military operations by the aggressor country do not provide full punishment. Therefore, receiving compensation for damages caused by military actions to the environment is a complex legal problem.

Environmental damage has two sides, both ecological and economic. Therefore, there is a question not only of constant monitoring of the environmental situation in the conditions of war, but also of the development of certain methods that would make it possible to realistically assess the cost of environmental damage and environmental damage caused to the environment as a result of committing environmental crimes.

The main danger associated with the destruction of industrial enterprises is: damage to nuclear installations, threats to nuclear and radiation safety; damage to industrial enterprises and infrastructure as a result of shelling and ammunition hits; emergency shutdown of enterprises due to disconnection from energy, water and gas supply; violation of technological processes in production; conducting military operations; fires due to the impact of ammunition.

Damage and destruction of enterprises in the energy, metallurgical, chemical and machine-building industries have the greatest impact on the environment. The most ecologically dangerous enterprises that were destroyed: Avdiivskiy, Yasynuvatskiy, Yenakiivskiy coke plants; Yenakievsky Metallurgical Plant, Azovstal and MMK named after Ilyich

The duration and consequences of environmental damage caused to the environment cannot be estimated due to its incompleteness.

Key words: environmental damage, environmental crime, environmental damage, environment, military aggression, environment.

Надійшла 12. 04.2023р.

Василь ФЕСЮК, Лариса ЧИЖЕВСЬКА, Руслан ВОЙТИЧУК

АНТРОПОГЕННА ТРАНСФОРМОВАНІСТЬ БАСЕЙНУ Р. ЛЮТИЦЯ

В статті досліджуються фізико-географічні особливості басейну р. Лютиця, використання природних ресурсів, сучасний антропогенний вплив в розрізі його окремих напрямків, трансформація довкілля території, формування геоекологічного стану басейну річки. Виділено найгостріші екологічні проблеми в межах басейну. Запропоновано природоохоронні заходи для поліпшення геоекологічного стану басейну р. Лютиці.

Ключові слова: басейн річки, геоекологічний стан басейну, джерела антропогенного впливу, антропогенна трансформація.

Постановка науково-практичної проблеми. Малі річки не лише є невід'ємною частиною довкілля, але й виконують важливі господарські функції. В Україні 50% міського та 90% сільського населення мешкає саме в межах басейнів малих річок. Малі річки є одним із важливих джерел для організації водопостачання промислових, комунальних, с/г підприємств. Нераціональне їх використання зумовлює значні екологічні збитки, змінює водний режим та гідрографію річкової мережі значних територій, приводить до обміління озер, зниження рівня ґрунтових вод і зникнення малих річок. Якість води малих річок погіршується внаслідок скиду неочищених або недостатньо очищених стічних вод, потрапляння у водотоки забрудненого поверхневого стоку з селитебних територій, промислових підприємств, стихійних сміттєзвалищ, порушення водоохоронного режиму прибережних смуг тощо. Дослідженню антропогенної трансформованості басейну однієї з малих річок Волинської області, а саме р. Лютиця, присвячена стаття.

Актуальність і новизна дослідження. На підтримання належного екологічного стану малих річок останнім часом впливають зміни клімату, зумовлюючи сильне маловоддя. Іноді річки наповнюються тільки на половину від норми стоку чи й менше. Багато малих річок в межений період взагалі зникають. Забудова берегів водотоків сприяє ще відчутнішому зменшенню стоку. Малі річки мають низьку стійкість до антропогенного впливу. Тому питання їх захисту від забруднення та збереження водності дуже актуальні.

Зв'язок теми статті з важливими науково-практичними завданнями. Тематика статті пов'язана із напрямками поліпшення стану довкілля Волинської області, окресленими у Стратегії розвитку Волинської області на період до 2027 р., Регіональній екологічній програмі «Екологія 2023-26».

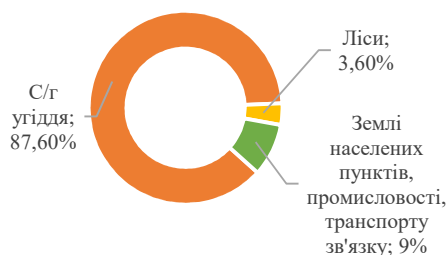
Аналіз останніх публікацій за темою дослідження. Екологічний стан р. Лютиця та її басейну в науковій літературі висвітлений по-

рівняно мало. Як притока Стиру вона побічно згадується в роботах М.М. Ганущак, Н.А. Гарасюк [1-2], в яких досліджується роль водного чинника у функціонуванні природно-антропогенних комплексів басейну р. Стир. Також в монографіях Я.О. Мольчака із співавторами [8, 10], в яких виконано комплексне вивчення річок Волинської області, досліджено антропогенні зміни в басейнах малих річок Волинської області. Основні аспекти впливу меліорації на поверхневий стік річок Волинської області проаналізовані в роботах Ф.В. Зузука із співавторами [4-5]. Дослідженню динаміки ерозійних екзогенно-геологічних процесів в басейні річки Стир, притокою якої є р. Лютиця, присвячена стаття І.І. Залеського, Г.І. Бровко [3]. Стан ПЗФ території проаналізовано у роботі З.К. Карпюк, В.О. Фесюка, О.В. Антипюк [6], розвиток екологічної мережі в монографії [7], екологічний стан Волинської області та перспективи її екологічно безпечного стійкого розвитку досліджені в монографії ред. В.О. Фесюка [12].

Викладення основного матеріалу. Середня та нижня частина басейну р. Лютиця знаходиться в межах Рожищенської ОТГ, а верхня частина – Копачівської ОТГ нинішнього Луцького адміністративного району. Річка протікає повз села: Сокіл, Духче, Мильськ, Забара, Мирославка, Пожарки, Козин, Рудка-Козинська, Любче, Кроватка, Яблунівка, Підгірне. Довжина річки лише 37 км, площа водозбору становить 208 км², залісненість і заболоченість низька (3,6% і 1,4% відповідно), розораність – навпаки висока (60,5%) [8]. За витік річки прийнято джерело в межах меліоративної системи за 1,5 км на північний захід від с. Підгірне Копачівської ОТГ. Норма стоку – 19,5 млн.м³, у рік 75% забезпеченості зменшується до 12,4 млн.м³, а у 95% забезпеченості до 6,7 млн.м³. Лютиця – типова мала поліська річка із широкою і мілкою долиною, заболоченою, в багатьох місцях осушеною, заплавою. В межах басейну проживає близько 10 тис. осіб. Територія здавна освоєна. Переважає сільськогоспо-

дарське використання із спеціалізацією на вирощуванні картоплі, зернових, технічних

культур, молочно-м'ясному тваринництві і переробці с/г продукції.

Структура використання земель в басейні

Експлікація земель басейну в розрізі категорій земель

Рис. 1. Особливості використання земель в басейні р. Лютиця [9]

В структурі використання земель басейну (рис. 1) 87,6% припадає на с/г угіддя, що досить багато. Для порівняння – для України аналогічний показник – 70%, Волинської області – 53,7%. Практично всі землі, доступні для с/г використання, розорані і активно використовуються. В межах басейну перевищені допустимі норми використан земель. Це сприяє загос-тренню екологічної ситуації і вимагає впровадження заходів раціонального використання природних ресурсів та охорони природи. Ліси в межах басейну займають лише 3,6%. Для порівняння – лісистість території України – 15,9%, Волинській області – 34,6% [7]. Тобто в басейні ліси практично відсутні. І це теж екологічна проблема, оскільки ліси є екологічно стабільними елементами ландшафту і надають цілий ряд важливих екосистемних послуг. 8,8% території басейну займають населені пункти, землі промисловості, транспорту, зв'язку тощо. В структурі с/г угідь басейну на орні землі припадає 60,5%. Це також дуже високий показник, вищий ніж в окремих ОТГ південної частини Волинської області. Частка сінокосів і пасовищ в басейні незначна – відповідно 10,4% і 16,7%, багаторічні культурні насадження відсутні, дуже мало ползахисних лісосмуг – всього 7 га [9].

За структурою використання осушених угідь ситуація дещо відрізняється – рілля займає 57,4%, сінокоси – 19%, пасовища – 20,9%. На стадії проектування осушувальних систем їх угіддя планувалось використовувати, переважно, як пасовища і сіножаті. Проте хоч частка сіножатей і пасовищ в межах басейну значна, але в розрізі окремо осушених земель рекомендації проєктантів не дотримані [4].

Із використанням земель заплави ситуація дещо ліпша – на орні землі припадає 44,6%, на сінокоси – 30%, пасовища – 22,8%. Що й зрозуміло, оскільки заплавні землі часто затоплюються і їх не завжди можна вико-

ристовувати у рільництві. В межах осушених земель заплави 33,9% припадає на орні землі, 36,7% на сінокоси, 28,5% на пасовища, що більш-менш відповідає рекомендаціям проєктантів.

Внесення мінеральних добрив в межах басейну в останні роки скоротилось і нині становить 146 кг/га, отрутохімікатів – 1,23 кг/га. В межах заплави і прибережної зони мінеральні добрива та отрутохімікати не вносяться [9].

Площа лісів в межах басейну становить 749 га, в т.ч. 585 га знаходяться у користуванні ДП «Волиньліс», а 157 га – інших господарюючих суб'єктів. Коефіцієнт лісистості басейну лише 3,6%. В межах басейну дуже висока розораність земель, ґрунтово-кліматичні умови сприятливіші для ведення сільського господарства, ніж у північних районах області. В результаті осушувальних меліорацій, які активно проводились у басейні протягом 1950-80 р.р. ХХ ст., зменшена площа боліт і включена до с/г обробітку максимальна кількість земель. Ліси та болота належать до екологічно стабільних елементів ландшафту і мають здатність протидіяти глобальним змінам клімату. Згідно сучасних наукових рекомендацій (Клименко М.О., 2008), оптимальна лісистість території в межах Волинського Полісся повинна бути не менше 35-50%. Тому площу лісів доцільно збільшувати. Це сприятиме поліпшенню стану довкілля, розвитку ПЗФ та екологічної мережі.

Водні ресурси басейну також активно використовуються. Сумарний забір води становить 1333 тис.м³ на рік, в т.ч. на потреби промисловості і комунального господарства – 1210 тис. м³ на рік, зрошення і зволоження – 123 тис. м³ на рік, скид стічних вод – 353 тис. м³ на рік, безповоротне споживання води – 980 тис. м³ на рік. Галузями, в яких використовується найбільше води і найбільші скиди стічних вод, є водопостачання населення, промисловості,

сільське господарство. В рік 95% забезпеченості стоку сумарний забір води перевищує 20% річного стоку, а безповоротне водоспоживання у басейні – 15% (рис. 2), в рік 50% забезпеченості стоку – відповідно 7,45% і 5,47% [9]. Отже, на перспективу, в маловодні роки проблемою може стати дефіцит стоку, а частота таких років останнім часом зростає. Ситуація ускладнюється ще й зростанням в маловодні роки випаровуваності і об'єму води на санітарні попуски.

Забруднення поверхневих вод аналізувалось за даними Паспорту р. Лютиця [9], розробленому ще в 1994 р., оскільки гідроекологічний моніторинг річки в пізніші роки не

проводився. Використання цих даних пов'язано із певними негативними моментами, адже вміст хімічних речовин у воді річки ймовірно нині дещо відрізняється. Але господарське використання території басейну суттєво не змінилось, організовані скиди та очисні споруди в басейну відсутні, обсяги використання мінеральних добрив, отрутохімікатів, які є найбільш небезпечними поллютантами, у басейні зменшуються. Тому, на нашу думку, якість води нині якщо й відрізняється, то лише в кращу сторону. Але одним із заходів поліпшення гідроекологічного стану річки на перспективу має бути організація гідроекологічного моніторингу у басейні.

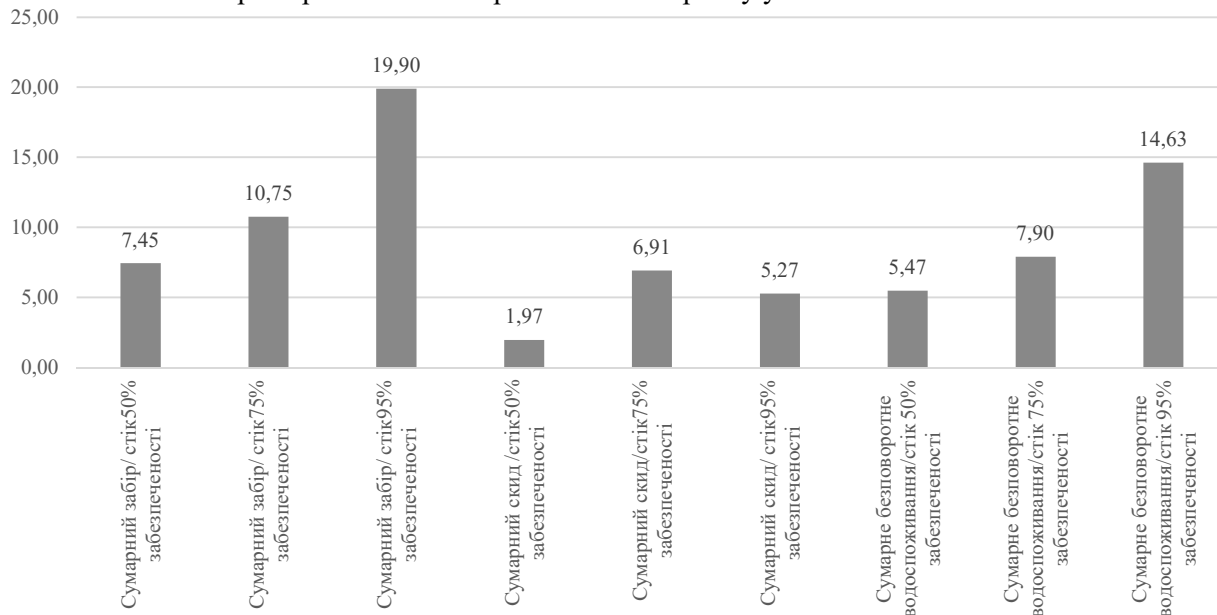

Рис. 2. Відношення сумарного водозабору, скиду та безповоротного водоспоживання в басейні до стоку р. Лютиці 50%, 75%, 95% (%) [9]

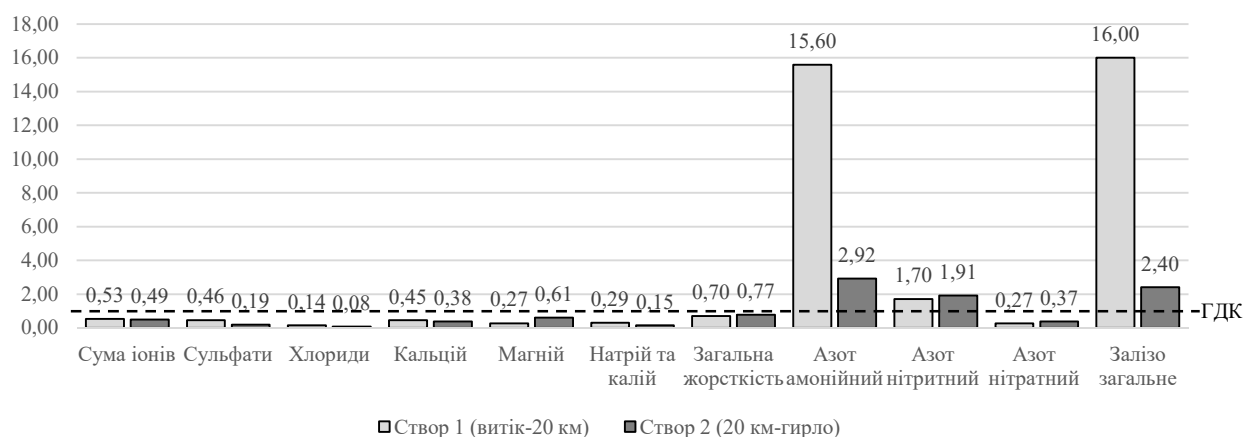

Рис. 3. Кратність перевищення ГДК рибогосподарського забруднюючих речовин у воді р. Лютиця [9]

З рис. 3 видно, що вміст більшості хімічних речовин у воді річки не перевищує значення ГДК рибогосподарської. Виключення становить лише вміст азоту амонійного, який пе-

ревищений в 15,6 разів у створі 1 і в 2,92 рази у створі 2, азоту нітритного відповідно у 1,7 разів і 1,91 разів, заліза загального – в 16 разів і 2,4 разів [9]. Перевищення вмісту сполук азоту

зумовлено поверхневим стоком з селитебних територій, полів, ферм, стихійних звалищ ТПВ, що забруднений органічними речовинами. Висока концентрація заліза пояснюється високим фоновим вмістом у поверхневих і підземних водах території.

Площа осушених земель в межах басейну становить 8,606 тис. га, коефіцієнт меліорованості – 41,4%. Це один із найвищих показників у Волинській області. Нині погляди на доцільність масштабного осушення поліських ландшафтів суттєво змінились. На це впливають і зміни клімату і зміни в способі

господарювання. На сьогодні в контексті протидії змінам клімату важливий не скид надлишкового стоку в гідромережу, а, навпаки, його акумуляція на певній території для підвищення зволоженості ландшафту. З цією метою можна використовувати 7 підпірних споруд, які є в складі різних осушувальних систем. В межах басейну розміщені 5 осушувальних систем: Доросинівська, Духче-Переспівська, Топільненська, Кобченська і Крижівська (табл. 1). За даними Паспорту р. Лютиці стан гідротехнічних споруд – задовільний [9].

Таблиця 1

Осушувальні системи в межах басейну [4]

Назва системи	Загальна площа, га нетто	Площа гончарного дренажу, га
Доросинівська	1752	1690
Духче-Переспівська	10741	7519
Топільненська	464	94
Крижівська	1263	951
Кобченська	583	366

Загальна площа 5 осушувальних систем (табл. 1) становить 15497 га, причому в межах басейну осушено лише 8606 га. Окремі системи не повністю розміщуються в межах басейну річки. Найбільшою із осушувальних систем є Духче-Переспівська, її площа (10741 га) більша ніж сумарна площа усіх інших систем.

Осушені землі басейну інтенсивно використовуються в сільськогосподарському виробництві. Рівень розораності перевищує рекомендації проєктантів. Різні ділянки осушувальної мережі і землі використовуються різними суб'єктами господарювання. Окремі з них перебувають у державній власності, окремі - у комунальній чи приватній. Для оцінки сучасного стану використання осушених угідь застосовано метод дистанційного зондування Землі.

В межах однієї із осушувальних систем басейну – Доросинівської (рис. 4), на ділянці, яка знаходиться на південний захід від с. Березолуки, поширене переосушення ґрунтів, що приводить до втрати зв'язності ґрунту, втрати рослинного покриву і дефляції. З віддаленням від осушувальної мережі вода відводиться гірше, зустрічаються перезволожені ділянки, відбувається повторне заболочення, формуються мочарі через неефективну роботу дренажних каналів, які замулені і зарослі рослинністю. Окремі меліоровані карти не використовуються в с/г обробітку багато років, заростають самосівом. В

лісовому масиві на захід від с. Підгірне діагностовано значне за площею стихійне сміттєзвалище, яке є джерелом забруднення поверхневого стоку.

В межах басейну проявляються небезпечні екзогенні процеси. Так, зокрема, карст поширений повсюдно. Причинами його розвитку є наявність розчинних порід (мергель, крейда), а наслідками – розвиток процесів вторинного заболочування. Також заболочуванню сприяє неглибоке залягання ґрунтових вод, особливо на заплаві. В свою чергу це сприяє замуленню русла річки. Замулення русла відбувається на всьому протязі річки. Причому на ділянці річки витік – 20 км кількісна оцінка замулення 0,1-0,3, а на ділянці 20 км – гирло – 0,2-0,3. Окрім заболочування на цей процес впливає розораність схилів, заплави, змив ґрунтів, сучасні ерозійні процеси. Ступінь прояву небезпечних екзогенних процесів змінюється від низького до високого.

Ґрунти також зазнають негативних змін (табл. 2). Зокрема, внаслідок відсутності впровадження ґрунтозахисних технологій вирощування с/г культур розвиваються ерозійні процеси. Ступінь прояву – слабкий. Також фіксується зменшення глибини гумусового горизонту на 10-15 см і зниження вмісту гумусу і елементів живлення рослин на 5-10%. В нижній частині басейну ці процеси відбуваються дещо інтенсивніше.

Рис. 4. Супутниковий знімок ділянки Доросинівської осушувальної системи між с.с. Березолуки, Підгірне і Вічини за даними сервісу Google Earth Pro [11]

Таблиця 2

Негативні процеси зміни властивостей ґрунтів [9]

Ділянка річки	Процес, явище	Розмірність	Причина розвитку
Вітик – 20 км	Слабі прояви ерозійних процесів. Зменшення глибини гумусового горизонту. Зниження вмісту гумусу і елементів живлення рослин	На 10-15 см На 0,5-0,7% На 5-10%	Відсутність ґрунтозахисної технології вирощування с/г культур
20 км – гирло	Слабі прояви ерозійних процесів. Зменшення глибини гумусового горизонту. Зниження вмісту гумусу і елементів живлення рослин	На 10-15 см На 0,6-0,8% На 10-15%	Відсутність ґрунтозахисної технології вирощування с/г культур. Недостатнє внесення органічних і мінеральних добрив

Таблиця 3.

Існуючі та потенційні джерела забруднення вод в басейні річки [9]

Ділянка річки	Джерело забруднення	Забруднююча речовина	Природний об'єкт, в який здійснюється скид
20-15 км	Відстійники комунальних стоків с. Переспа	БСК, завислі речовини	Відстійники
37-0 км	Склади мінеральних добрив та отрутохімікатів	Аміак, нітрати, нітроти, сульфати	Ґрунтові води, річка
25-15 км	Тваринницькі ферми та літні табори утримання худоби	Аміак	Ґрунтові води, меліоративні канали, річка

Окрім природних чинників на геоекологічний стан басейну звісно ж впливають і антропогенні чинники. Серед них найважливішим є вплив існуючих та потенційних джерел забруднення підземних та поверхневих вод в межах басейну (табл. 3). Такими джерелами є: склади мінеральних добрив та отрутохімікатів, тварин-

ницькі ферми, літні табори утримання худоби, відстійники комунальних стоків. За своїм характером ці джерела дифузні, розкидані по території басейну, найбільша їх щільність в середній частині басейну. Внаслідок поверхневого стоку з цих джерел в річку та ґрунтові води надходять аміак, нітрати, нітроти,

сульфати, нафтопродукти, завислі речовини та органічні забрудники.

Інтенсивна господарська діяльність спричинює зниження рівнів ґрунтових вод в четвертинних відкладах на 0,3-0,8 м внаслідок впливу каналів меліоративних систем, який відчувається на відстані до 1 км [9]. З врахуванням високого коефіцієнта меліорованості території (41,4%) зниження рівня ґрунтових вод фіксується фактично по всій території басейну і зумовлює переосушення ґрунтів і розвиток дефляційних процесів.

Поверхневий стік з селитебної території басейну складає 200 тис. м³/рік. Виноситься 7,8 г/с (246 т/рік) зважених речовин, 0,6 г/с БСК₅ (19 т/рік), 0,031 г/с (0,9 т/рік) нафтопродуктів. З меліорованих земель басейну винесення становить 46,52 т сполук азоту, 5,63 т сполук фосфору. За складом переважають біогенні речовини [9].

Потрапивши в поверхневі води ці речовини прискорюють евтрофікацію річки, активний розвиток водоростей, заростання русла вищою водною рослинністю. На ділянці ділянці річки витік – 20 км русло заросле на 10-80%, 20 км – гирло – 10-90%. Також перевищуються допустимі показники по винесенню з території басейну пестицидів і сполук фосфору (в 1,7 разів). Вже на сьогодні надходження сполук азоту амонійного і нітритного на 10-20% перевищує самоочисну здатність річки, по нафтопродуктах – досягнуто межі потенційної самоочистки.

Оцінено сапробність води річки. Зона сапробності – β-мезосапробна, що відповідає другому класу якості води (води добрі, чисті). Подальше збільшення надходження забруднюючих речовин у річку при фактично досягнутій межі її самоочисній здатності спричинить збільшення трофності і сапробності до α-мезосапробної зони і погіршення якості річкової води до третього класу.

Гостро в басейні стоїть також проблема недотримання режиму водоохоронних зон. В незадовільному стані майже їх половина (45%). Те ж саме стосується і стану заплавної комплексу. Водоохоронні зони знаходяться, в основному, на заплаві. Крім того, заплава інтенсивно розорюється, зазнає вторинного заболочення. Незадовільний агроекологічний стан характерний для 10% ґрунтів території басейну. Причиною є повторне заболочення, водна ерозія та дефляція. Якість води, більш-менш, відповідає нормативам екологічної якості води, але самоочисна здатність річки практично досягла межі своїх можливостей по знешкодженню забруднюючих речовин.

Висновки та перспективи використання результатів дослідження. Аналіз екологічного стану басейну р. Лютиці дозволяє зробити висновок, що території властиві гострі екологічні проблеми, зумовлені антропогенними і природними причинами. Серед них найважливіші:

- порушення режиму водоохоронних зон, розорювання і повторне заболочування заплави річки;
- відсутність гідроекологічного моніторингу у басейні річки;
- поганий стан осушувальних систем, необхідність їх інвентаризації;
- відсутність ґрунтозахисних технологій вирощування сільськогосподарських культур, порушення рекомендацій по використанню осушених земель;
- стихійні сміттєвалища у басейні;
- низька лісистість, відсутність об'єктів і територій ПЗФ, ефективної локальної екологічної мережі в межах басейну.

Для поліпшення гідроекологічного стану річки і екологічного стану басейну необхідна реалізація комплексу заходів раціонального використання природних ресурсів і охорони природи:

- дотримання вимог водоохоронного законодавства щодо режиму водоохоронних зон, зокрема, вимог Водного кодексу України;
- поліпшення стану заплави (припинення розорювання заплавної земель, використання мінеральних добрив і отрутохімікатів, залуження);
- організація гідроекологічного моніторингу в басейні річки, згідно Порядку здійснення державного моніторингу вод, затвердженого Постановою КМУ від 19.09.2018 р. № 758, для малих річок, якою є р. Лютиця, гідроекологічний моніторинг повинен проводити в двох створах (середня і нижня течія) в основні гідрологічні сезони (повінь, межень, паводки) за скороченою програмою спостережень, варто також організувати еколого-меліоративний моніторинг для розуміння реального впливу осушувальних систем на гідрологічний режим та гідроекологічний стан р. Лютиця;
- проведення інвентаризації осушувальних систем, за результатами інвентаризації потрібно встановити які конкретні ділянки осушувальних систем доцільно далі використовувати в польових сієвзмінах, а які – недоцільно, варто

- їх заліснити чи залужити, на перспективу вони можуть стати територіями природного відновлення локальної екологічної мережі;
- впровадження ґрунтозахисних технологій вирощування сільськогосподарських культур, дотримання рекомендацій проектних установ щодо використання земель осушувальних систем;
- оперативна ліквідація стихійних сміт-

- тезвалищ, розробка та впровадження ефективної політики поводження з ТПВ в межах басейну;
- збільшення лісистості території, зменшення розораності, підвищення частки екологічно стабільних ландшафтів, створення нових об'єктів ПЗФ, розробка проекту локальної екологічної мережі басейну.

Література:

1. Ганущак М.М., Тарасюк Н.А. Водний чинник у розвитку басейнової системи р. Стир. Природа Західного Полісся та прилеглих територій. 2014. №11. С. 56-61.
2. Ганущак М.М., Тарасюк Н.А. Оцінка якості поверхневих вод басейну р. Стир. Гідрологія, гідрохімія, гідроекологія. 2015. Т.1 (36). С.110-118.
3. Залеський І.І., Бровко Г.І. Динаміка ерозійних екзогенно-геологічних процесів і басейні р. Стир. Природа Західного Полісся та прилеглих територій. 2009. Вип. 6. С. 3-9.
4. Зузук Ф.В., Колошко Л.К., Карпюк З.К. Осушені землі Волинської області та їх охорона: монографія. Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2012. 294 с.
5. Зузук Ф.В., Веремчук Б.О. Особливості провідних меліоративних систем Волинської області. Природа Західного Полісся та прилеглих територій. 2008. № 5. С. 36-41.
6. Карпюк З.К., Фесюк В.О., Антипюк О.В. Природно-заповідний фонд Волинської області: альбом-каталог. К.: ОК-Поліграф, 2018. 136 с.
7. Карпюк З. К., Фесюк В. О. Природоохоронні мережі Волинської області: монографія. Луцьк: Терен, 2021. 212 с.
8. Мольчак Я.О., Мігас Р.В. Річки Волині. Луцьк: Надстир'я, 1999. 176 с.
9. Паспорт р. Лютиця. Луцьк: АТ Волиньводпроект, 1994. 106 с.
10. Поверхневі води Волині: колективна монографія / за ред. Я.О. Мольчака. Луцьк: Терен, 2019. 344 с.
11. Супутникові знімки Доросинівської ОС за даними сервісу Google Earth Pro. URL: <https://earth.google.com/web/search/Лютиця/@0,-116.8992,0a,2225175277375655d,35y,0h,0t,0r/data=>
12. Сучасний екологічний стан та перспективи екологічно безпечного стійкого розвитку Волинської області: колективна монографія. / за ред. В.О. Фесюка. К.: ТОВ «Підприємство «Ві Ен Ей», 2016. 316 ст.

References:

1. Hanushchak M.M., Tarasyuk N.A. Vodnyy chynnyk u rozvytku baseynovoyi systemy r. Styr. Pryroda Zakhidnoho Polissya ta prylyhlykh terytoriy. 2014. №11. S. 56-61.
2. Hanushchak M.M., Tarasyuk N.A. Otsinka yakosti poverkhnevyykh vod baseynu r. Styr. Hidrolohiya, hidrokhiimiya, hidroekolohiya. 2015. T.1 (36). S.110-118.
3. Zalesky I.I., Brovko H.I. Dynamika eroziynykh ekzohennno-heolohichnykh protsesiv i baseyni r. Styr. Pryroda Zakhidnoho Polissya ta prylyhlykh terytoriy. 2009. V. 6. S. 3-9.
4. Zuzuk F.V., Koloshko L.K., Karpiuk Z.K. Osusheni zemli Volynskoi oblasti ta yikh okhorona: monohrafiia. Lutsk: VNU im. Lesi Ukrainky, 2012. 294 s.
5. Zuzuk F.V., Veremchuk B.O. Osoblyvosti providnykh melioratyvnykh system Volynskoy oblasti. Pryroda Zakhidnoho Polissya ta prylyhlykh terytoriy. 2008. № 5. S. 36-41.
6. Karpyuk Z.K., Fesyuk V.O., Antypyuk O.V. Pryrodno-zapovidnyy fond Volynskoyi oblasti: al'bom-kataloh. K.: OK-Polihraf, 2018. 136 s.
7. Karpyuk Z. K., Fesyuk V.O. Pryrodookhoronni merezhi Volynskoyi oblasti: monohrafiya. Luts'k: Teren, 2021. 212 s.
8. Molchak Ya.O., Mihas R.V. Richky Volyni. Lutsk: Nadstyrya, 1999. 176 s.
9. Paspport r. Lyutytsya. Lutsk: AT Volynvodproekt, 1994. 106 s.
10. Poverkhnevi vody Volyni: kolektyvna monohrafiia / za red. Ya.O. Molchaka. Lutsk: Teren, 2019. 344 s.
11. Suchasnyi ekolohichni stan ta perspektyvy ekolohichno bezpechnoho stiikoho rozvytku Volynskoi oblasti: kolektyvna monohrafiia. / za red. V. O. Fesiuka. K.: TOV «Pidpriemstvo «Vi En Ei», 2016. 316 st.
12. Suputnykovi znimky Dorosynivskoy OS za danymy servisu Google Earth Pro. URL: <https://earth.google.com/web/search/Лютиця/@0,-116.8992,0a,2225175277375655d,35y,0h,0t,0r/data=>

Abstract:

V.O. FESIUK, L.T. CHYZHEVSKA, R.A. VOYTYCHUK. ANTHROPOGENIC TRANSFORMATION OF THE LYUTITSA RIVER BASIN

The Lyutytsia is a typical small river of the Polissya part of the Volyn region. It flows through the territory of Rozhyshe and Kopachivka united territorial communities. The river is 37 km long, with a catchment area of 208 km², 3.6% forest cover, 1.4% marshland, and 60.5% ploughed. About 10,000 people live within the basin. The territory has long been developed. Agricultural use predominates. Specialisation: growing potatoes, cereals, industrial crops, dairy and meat farming and processing of agricultural products. In the structure of land use in the basin, 87.6% of the land is used for agricultural purposes. All land available for agricultural use has been ploughed and is actively used. Within the basin, the permissible land use limits are exceeded. This contributes to the aggravation of the environmental situation and requires the implementation of measures for the rational use of natural resources and nature protection. 8.8% of the basin's territory is occupied by settlements, industrial, transport, communications, etc. The basin's water resources are also

actively used. Most of the water is used for water supply to the population, industry and agriculture. In a year of 95% runoff availability, total water withdrawals exceed 20% of the annual runoff, and irreversible water consumption in the basin is 15%. In the future, runoff shortages may become a problem in low-water years. The frequency of dry years has been increasing recently. The concentration of most chemicals in the river water does not exceed the maximum permissible concentration. The content of ammonium nitrogen exceeds the per capita values by 15.6 times in the first and 2.92 times in the river channel 2, nitrite nitrogen by 1.7 times and 1.91 times, respectively, and total iron by 16 times and 2.4 times. The excessive content of nitrogen compounds is caused by surface runoff from urban areas, fields, farms, and spontaneous solid waste dumps. The area of drained land within the basin is 8,606 thousand hectares, with a land reclamation rate of 41.4%. There are 5 drainage systems within the basin. Soil overdrainage is widespread within the basin's drainage systems, leading to loss of soil cohesion, loss of vegetation cover and deflation. With distance from the drainage network, water drainage is worse, there are waterlogged areas, rewetting occurs due to inefficient drainage channels that are silted and overgrown with vegetation. Some reclaimed areas have not been ploughed for many years and are overgrown with selfseeding. Hazardous exogenous processes are occurring within the basin: karst, secondary waterlogging, and siltation of the riverbed. Soils are also undergoing negative changes. Erosion processes are occurring, the depth of the humus horizon is decreasing, and the content of humus and plant nutrients is decreasing. Environmental problems in the basin include: violation of water protection zones, ploughing and rewetting of the floodplain; lack of hydroecological monitoring in the river basin; poor condition of drainage systems; lack of soilprotective technologies for growing crops, violation of recommendations for the use of drained land; illegal landfills in the basin; low forest cover, lack of protected areas within the basin, lack of an effective local ecological network.

Keywords: river basin, geoecological state of the basin, sources of anthropogenic impact within the basin, anthropogenic transformation of the basin.

Надійшла 21. 03.2023р.

УДК 504.064.2

DOI:<https://doi.org/10.25128/2519-4577.23.1.25>

Ірина БАРНА

ОЦІНКА ВПЛИВУ НА ДОВКІЛЛЯ: АНАЛІЗ ВИКЛИКІВ ВОЄННОГО СТАНУ

У публікації проаналізовано зміни у процедурі оцінки впливу на довкілля як інструменту виявлення усіх можливих екологічних наслідків від провадження планованої діяльності в умовах повномасштабної російської агресії. Конкретизовано хронологічний ряд змін, які обумовлені тимчасовим обмеженням доступу до Єдиного реєстру з оцінки впливу на довкілля та частковим відкриттям доступу до нього. З'ясовано шляхи реалізації права громадськості на доступ до інформації та можливості досягнення інтересів суб'єктами господарювання за правового режиму воєнного стану.

Ключові слова: оцінка впливу на довкілля, планована діяльність, суб'єкт господарювання, громадське обговорення, воєнний стан.

Постановка науково-практичної проблеми та актуальність дослідження. З початком повномасштабної російської агресії суспільні відносини в нашій державі зазнали суттєвих змін. Це обумовлено як руйнацією соціальної, виробничої інфраструктури, об'єктів критичної інфраструктури, так і руйнацією усталеного способу повсякденного життя громадян. Українська держава і її громадяни стикнулася із небаченими досі викликами. Однак непохитне бажання українців встояти вимагає від державної влади, як знаряддя регулювання взаємовідносин в суспільстві, оперативного прийняття рішень і кроків, аби їх подолати. Реагувати на загрози та виклики, зумовлені війною, прийшлося у різних галузях, у тім числі, у межах компетенції Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, зокрема, в частині здійснення оцінки впливу на довкілля.

Оцінка впливу на довкілля (ОВД) є меха-

нізмом забезпечення екобезпеки, що має на меті унеможливити реалізацію екологічно небезпечних господарських об'єктів, шляхом аналізування проєктної документації планованої діяльності. Процедура ОВД передбачає певну стадійність, яка забезпечується використанням автоматизованої інформаційної системи «Єдиний реєстр з оцінки впливу на довкілля». Остання своєю чергою уможливорює взаємодію зацікавлених учасників громадськості, органів державної влади й суб'єктів господарювання у цифровому форматі. З огляду на воєнні дії, цілеспрямоване знищення агресором об'єктів енергетичної інфраструктури України здійснення ОВД виявилось вкрай непростю справою. Складність реалізації ОВД обумовлена ще й необхідністю діяти в межах ЗУ «Про оцінку впливу на довкілля», тому видається актуальним аналізування кроків, які вчиняє профільне міністерство для дотримання норм законо-

давства, принципів реалізації ОВД, реалізації права громадян на доступ до інформації про навколишнє природне середовище.

Зв'язок теми з важливими науково-практичними завданнями. За правового режиму воєнного стану підготовка матеріалів з оцінки впливу на довкілля згідно вимог чинного ЗУ «Про ОВД» залишається дієвою процедурою для врегулювання відносин у сфері прийняття екологічно значимих рішень. Проте організаційний супровід процедури оцінки впливу на довкілля за таких умов зазнав змін, систематизувати які та критично осмислити є завданням прикладного характеру, відтак вказує на актуальність наукових вишукувань в цій галузі, яка на сьогодні є такою, як потрапила в поле впливів викликів, зумовлених повномасштабною російською агресією.

Аналіз останніх публікацій за темою дослідження. Відколи запроваджено оцінку впливу на довкілля (ОВД) щодо текстових та графічних матеріалів, які описують об'ємно-планувальні, технічні, технологічні чи інші рішення планованої діяльності, науковцями, фахівцями в галузі екології, членами громадських організацій [6] здійснено частковий аналіз оцінки впливу на довкілля. Безумовно, з боку практиків та потенційних замовників звітів з оцінки впливу на довкілля компаративний аналіз ОВД та екологічної експертизи також становить певний практичний інтерес.

Фахівцями було встановлено проблемні положення ЗУ «Про ОВД» та його нормативно-правового забезпечення, а також запропоновано шляхи його вдосконалення та їх впровадження. На основі детального аналізу ЗУ «Про ОВД» було встановлено, що у «Законі відсутня чітка регламентація процедури оцінки впливу на довкілля, яка складається з окремих елементів оцінки, що фіксують лише зовнішню її форму, але не дають уявлення про її особливості», а також відсутність інформації «про критерії (показники) оцінки впливів на довкілля» [7].

Питання правового регулювання оцінювання впливу на довкілля в Україні висвітлено у роботі У. В. Антонюка та В. О. Джугана [1].

В окремих публікаціях розглянуто аспект оцінки впливу на біорізноманіття у процедурі оцінки впливу на довкілля. Авторський колектив вчених на чолі з К. А. Борисенко у своїй праці окреслюючи «основні підходи до проведення оцінки впливу проектів на біорізноманіття», ознайомлюють розробників звітів з ОВД з ключовими вимогами та етапами такої оцінки [4]. О. Василюк та Л. Ільмінська, акцентуючи увагу на важливості дослідження екосистемних

послуг, поділяють проблематику системного аналізу впливів, які чинить людство, вказуючи, що: «від збереження екосистем, їхніх компонентів та біорізноманіття загалом залежить підтримання економічних можливостей та забезпечення середовища існування людей» [3].

Однак, видається доцільним та актуальним дослідження особливостей здійснення оцінки впливу на довкілля в умовах воєнного стану, коли нагальним завданням є «відбракувати» екологічно збиткові проекти планованої діяльності, позаяк довкілля в державі піддається негативному впливу ще й під час воєнних дій.

Викладення основного матеріалу. У публікаціях неодноразово зазначалось, що поява в українському законодавстві ЗУ «Про ОВД» наприкінці 2017 року обумовлена як внутрішніми, так і зовнішніми зобов'язаннями, взятими нашою країною. З поміж них – дотримання вимог екологічного законодавства у частині забезпечення громадянам держави безпечного для життя і здоров'я довкілля, а також виконання Україною міжнародних зобов'язань щодо імплементації положень Організації економічного співробітництва та Конвенції Еспоо, а також транспозиції Директив ЄС із стратегічної екологічної оцінки та оцінки впливу на довкілля [2]. Загалом введення у дію ЗУ «Про ОВД» є значним кроком України у переході до європейських вимог та стандартів у галузі охорони довкілля [1, 10]. Проте аналіз публікацій з даної проблематики та звітів з оцінки впливу на довкілля у справах, розміщених у Єдиному реєстрі ОВД після 24 лютого 2022 року, переконливо доводить необхідність аналізування змін щодо нормативно-правового та методологічного забезпечення процедури ОВД.

Уведення тимчасових обмежень прав і законних інтересів юридичних осіб після 24. 04. 2022 р. відповідно до Указів Президента України стали реальністю для учасників процедури оцінки впливу на довкілля. На офіційному сайті Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України було розміщено роз'яснення, яке, в першу чергу, очікували суб'єкти господарювання, які розпочали процедуру з оцінки впливу на довкілля до 24 лютого 2022 р., або ж мали намір її розпочати. У ньому зазначено, що «у зв'язку із введенням воєнного стану в Україні, відповідно до Указу Президента України № 64 від 24.02.2022 «Про введення воєнного стану в Україні», Указу Президента України від 14.03.2022 № 133/2022 «Про продовження строку дії воєнного стану в Україні», тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися консти-

туційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30-34, 38, 39, 41-44, 53 Конституції України, а також вводиться тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану».

Листом Міндовкілля уточнено й особливості забезпечення здійснення процедури ОВД в умовах воєнного стану, зокрема, у частині доступу до Єдиного реєстру з ОВД для зовнішнього використання. Насамперед, «... на підставі статті 20 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», Указу Президента України від 14 березня 2022 № 133/2022 «Про продовження строку дії воєнного стану в Україні», затвердженого Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про продовження строку дії воєнного стану в Україні» від 15 березня 2022 № 2119-IX, постанови Кабінету Міністрів України від 12 березня 2022 № 263 «Деякі питання забезпечення функціонування інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних систем, публічних електронних реєстрів в умовах воєнного стану» та Положення про Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України... з метою недопущення будь-яких несанкціонованих дій з інформацією, що міститься в автоматизованій інформаційній системі «Єдиний реєстр з оцінки впливу на довкілля» наказом Міндовкілля від 22.03.2022 № 159 тимчасово обмежено доступ до Реєстру для зовнішнього використання».

Тимчасове обмеження доступу до Єдиного реєстру з оцінки впливу на довкілля у практичній площині означало неможливість увійти, подавати документи через електронний кабінет для суб'єктів господарювання, а для представників громадськості – ознайомитися із змістом повідомлення про плановану діяльність, яка підлягає оцінці впливу на довкілля, Звітом з ОВД, оголошенням про початок громадського обговорення планованої діяльності. Однак, на територіях, де безпекова ситуація дозволяла, процедура ОВД могла мати продовження щодо справ, які перебували на другому етапі розгляду у Єдиному реєстрі з оцінки впливу на довкілля, тобто отримані зауваження і пропозиції громадськості та, у разі подання, умови щодо обсягу дослідження від органу влади, Міндовкілля листом рекомендувало вчинення наступних дій:

1) підготувати оголошення про початок

громадського обговорення звіту з оцінки впливу на довкілля за формою згідно з додатком 3 до Порядку передачі документації для надання висновку з оцінки впливу на довкілля та фінансування оцінки впливу на довкілля, затвердженого Кабінетом Міністрів України від 13. 12. 2017 № 1026 (далі - Порядок);

2) підготувати звіт з оцінки впливу на довкілля відповідно до вимог, наведених у додатку 4 до Порядку, відомості (документи, матеріали), що підтверджують факт та дату опублікування, розміщення або оприлюднення в інший спосіб суб'єктом господарювання повідомлення про плановану діяльність, яка підлягає оцінці впливу на довкілля, та оголошення про початок громадського обговорення звіту з оцінки впливу на довкілля, якщо такі вже опубліковані, або договір з друкованими засобами масової інформації про опублікування таких документів, а також документ, що підтверджує внесення плати за проведення громадського обговорення.

Таким чином, поява Наказу Міндовкілля від 22.03.2022 № 159 «Про тимчасове обмеження доступу до Реєстру» обумовлена викликами, насамперед щодо забезпечення даних Єдиного реєстру, які повстали перед державою з початку повномасштабної російської агресії. У підсумку, здійснення процедури ОВД засобами автоматизованої інформаційної системи «Єдиний реєстр з оцінки впливу на довкілля» для Міндовкілля, структурних підрозділів з питань екології та природних ресурсів у місцевих адміністраціях, суб'єктів господарювання та громадськості зазнало змін через закриття доступу до Реєстру.

Зважаючи на відсутність доступу до Єдиного реєстру з оцінки впливу на довкілля, а отже неможливість подання документів через електронний кабінет, суб'єктам господарювання рекомендовано зазначені документи разом із супровідним листом з обов'язковим зазначенням номеру справи у Реєстрі та контактних даних суб'єкта господарювання надіслати на електронну пошту уповноваженого центрального органу: OVD@mep.gov.ua, для подальшого завантаження їх у Реєстр.

Здійснення процедури оцінки впливу на довкілля за таких умов і обставин обтяжувалось кількома факторами. Насамперед, ускладнення комунікації засобами електронного зв'язку за умов відсутності доступу до мережі Інтернет, чисельними «збоями» у роботі державних структур внаслідок хакерських атак з боку країни-агресора.

З іншого боку, громадськість зберегла обмежену можливість ознайомитися із звітом з

оцінки впливу на довкілля з боку планованої діяльності, а відтак, й обмежену можливість брати участь у громадському обговоренні. Останнє обумовлене переведенням громадського обговорення у площину надання зауважень і пропозицій у письмовому вигляді, у тому числі на електронну пошту уповноваженого органу. Натомість, ст. 7 ЗУ «Про оцінку впливу на довкілля» встановлено, що громадське обговорення планованої діяльності після подання звіту з оцінки впливу на довкілля проводиться у формі громадських слухань та у формі надання письмових зауважень і пропозицій (у тому числі в електронному вигляді). Іншими словами законом передбачено, що зауваження та пропозиції можуть подаватися в письмовій формі (у тому числі в електронному вигляді) та усно під час громадських слухань із внесенням до протоколу громадських слухань. З огляду на воєнний стан громадські слухання не проводились (як і з початку й на період дії та в межах території карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби (COVID-19), спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2), а надіслати письмові зауваження за умов нестабільного електропостачання, втрати чи відсутності електронних гаджетів було і є справою досить складною. У підсумку, можна констатувати доволі умовну залученість громадськості до оцінки впливу на довкілля планованої діяльності.

Складно говорити і про реалізацію мети громадського обговорення, яка згідно ст. 7 ЗУ «Про оцінку впливу на довкілля» передбачає виявлення, збирання та врахування зауважень і пропозицій громадськості до планованої діяльності. Можна припустити, що активні представники громадськості все ж скористуються своїм правом надавати зауваження до планованої діяльності, оскільки громадське обговорення планованої діяльності після подання звіту з оцінки впливу на довкілля розпочинається з дня офіційного оприлюднення оголошення про початок громадського обговорення звіту з оцінки впливу на довкілля та надання громадськості доступу до звіту з оцінки впливу на довкілля для ознайомлення і триває не менше 25 робочих днів і не більше 35 робочих днів.

Проблемним проте залишається ознайомлення із оголошенням про початок громадського обговорення, зміст якого у Єдиному реєстрі з ОВД є закритим. Інший варіант – ознайомлення з друкованою версією оголошення. Закон зобов'язує суб'єкта господарювання оприлюднити оголошення про початок громадського обговорення шляхом опублікування в друко-

ваних медіа (не менше двох), визначених суб'єктом господарювання, територія розповсюдження яких охоплює адміністративно-територіальні одиниці, які можуть зазнати впливу планованої діяльності, а також розміщуються на дошках оголошень органів місцевого самоврядування або в інших громадських місцях на території, де планується провадити плановану діяльність, або оприлюднюються в інший спосіб, що гарантує доведення інформації до відома мешканців відповідної адміністративно-територіальної одиниці, на території якої планується розміщення об'єкта, чи до відповідної територіальної громади, яка може зазнати впливу планованої діяльності, та інших зацікавлених осіб. Проте впродовж першого місяця війни друковані ЗМІ, де б потенційно могли розміщуватися матеріали з ОВД, не отримували замовлень від суб'єктів господарювання, які перебували як мінімум у стані розгубленості та нерозуміння наступних кроків. За таких обставин здійснення процедури ОВД де-факто припинилося, а її учасники залишалися в стані очікування.

Зміни у процедурі здійснення оцінки впливу на довкілля планованої діяльності, зокрема, у частині громадського обговорення звіту з ОВД, пролонгували дію наказу Міндовкілля від 3 вересня 2020 р. за № 117 «Про затвердження Розміру плати за проведення громадського обговорення в процесі здійснення оцінки впливу на довкілля», у якому розмір плати у гривнях без податку на додану вартість визначено за виключенням витрат організатора громадських слухань за їх проведення (табл. 1).

Як зазначалось, ухвалення ЗУ «Про оцінку впливу на довкілля» обумовлене виконанням Україною міжнародних зобов'язань щодо імплементації положень Оргуської конвенції [2]. Варто згадати і Директиву Європейського Парламенту та Ради 2003/4/ЄС про доступ громадськості до інформації про навколишнє природне середовище, а також Директиву Європейського Парламенту та Ради 2003/35/ЄС про участь громадськості у розробці деяких планів та програм, пов'язаних з навколишнім природним середовищем. З огляду на вище вказане, право громадян впливати на прийняття рішень, пов'язаних з довкіллям закріплене у статті 4 ЗУ «Про оцінку впливу на довкілля», зміст якої розглядають як вираження суті принципу гласності як засадничого принципу оцінки впливу на довкілля. Натомість, дія наказу Міндовкілля від 22.03.2022 за № 159 про тимчасове обмеження доступу до Єдиного реєстру з ОВД для зовнішнього використання унеможливу-

вала реалізацію принципу гласності.

Таблиця 1.

Розмір плати за проведення громадського обговорення у процесі здійснення оцінки впливу на довкілля

Вид обговорення	Категорія планованої діяльності	
	перша	друга
Громадське обговорення в процесі здійснення оцінки впливу на довкілля планованої діяльності, якщо вплив такої діяльності не виходить за межі області (Автономної Республіки Крим)	21 167,73 11 731,68*	15 875,80 8 798,37*
Громадське обговорення в процесі здійснення оцінки впливу на довкілля планованої діяльності, якщо вплив такої діяльності поширюється на дві і більше областей, але менше ніж на третину областей України	36 034,28 17 162,18*	27 025,71 12 871,64*
Громадське обговорення в процесі здійснення оцінки впливу на довкілля, якщо вплив такої діяльності поширюється більше ніж на третину областей України	114 731,58 39 243,18*	86 048,69 29 432,39*
Громадське обговорення в процесі здійснення оцінки транскордонного впливу на довкілля (для однієї країни)	126 730,44 55 832,92*	95 047,83 41 874,69*

Примітка:

*Розмір плати за громадське обговорення планованої діяльності у формі надання письмових зауважень і пропозицій (у тому числі в електронному вигляді).

Приведення ситуації, яка склалася з початком війни, до законних норм, декларованих ЗУ «Про оцінку впливу на довкілля» відбулось покроково. Уже майже через місяць, 20. 04. 2022 р. Наказом Міндовкілля за № 177 внесено зміни, які скасовували дію попереднього наказу міністерства і передбачали:

1. надання доступу до користування Реєстром працівникам уповноваженого центрального органу та уповноважених територіальних органів, що здійснюють діяльність у сфері оцінки впливу на довкілля, за наявності їх заяви;

2. забезпечення створення електронного кабінету у Реєстрі суб'єктам господарювання, що мають намір провадити плановану діяльність та проходити оцінку її впливу на довкілля, за наявності їх заяви;

3. забезпечення внесення поданої суб'єктами господарювання, які проходять процедуру з оцінки впливу на довкілля, документації з оцінки впливу на довкілля, до електронного кабінету у Реєстрі, за наявності їх заяви та відповідної документації.

Загалом згідно Наказу Міндовкілля за № 177 тимчасове обмеження доступу до Єдиного реєстру з оцінки впливу на довкілля передбачалось для представників уповноважених органів та суб'єктів господарювання відповідно до їх заяв, однак в такий спосіб в процедурі ОВД не реалізовувався один із засадничих принципів, що передбачає забезпечення балансу державних, приватних та громадських інтересів.

Відтак, Наказом Міндовкілля № 225 від 15.06.2022 відповідно до статті 4 Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» дозволено часткове відкриття доступу до Єдиного реєстру з оцінки впливу на довкілля [5]. На противагу попередньому, цей наказ частково відк-

рив доступ до автоматизованої інформаційної системи «Єдиний реєстр з оцінки впливу на довкілля» для зовнішнього використання. Практично це означало, що сторінку Єдиного реєстру з оцінки впливу на довкілля уже можна відкрити, проте з обмеженим доступом до змісту справи, оскільки відкритою для зовнішнього використання були:

1. інформація щодо назви планованої діяльності, яка підлягає оцінці впливу на довкілля;

2. повне найменування юридичної особи або прізвище, ім'я та по батькові фізичної особи-підприємця, який є замовником планованої діяльності;

3. регіон (область) де планується діяльність;

4. інформація щодо строків громадського обговорення планованої діяльності (початкову та кінцеву дату, коли можна ознайомитись із документами).

Для усіх зацікавлених осіб чи представників громадськості на вказаному рівні доступу та інформативності сторінка Єдиного реєстру залишається і на сьогодні (рис. 1).

Варто відзначити, що часткове відкриття доступу до Єдиного реєстру з оцінки впливу на довкілля дійсно є частковим, оскільки у Міндовкіллі передбачили алгоритм дій громадян, які націлені отримати доступ до справ з ОВД для ознайомлення. З цією метою громадяни чи представники громадських організацій надсилають до уповноваженого органу (територіального чи центрального – відповідно УТО чи УЦО) запит, після перевірки даних якого УТО/УЦО надає доступ запитувачу до документів.

Водночас Наказом Міндовкілля № 225

відповідно до статті 20 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», Указу Президента України від 24 лютого 2022 року № 64 «Про введення воєнного стану в Україні», затвердженого Законом України від 24 лютого 2022 року № 2102-IX, постанов Кабінету Міністрів України від 18 березня 2022 року № 314

«Деякі питання забезпечення провадження господарської діяльності в умовах воєнного стану», від 12 березня 2022 року № 263 «Деякі питання забезпечення функціонування інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних систем, публічних

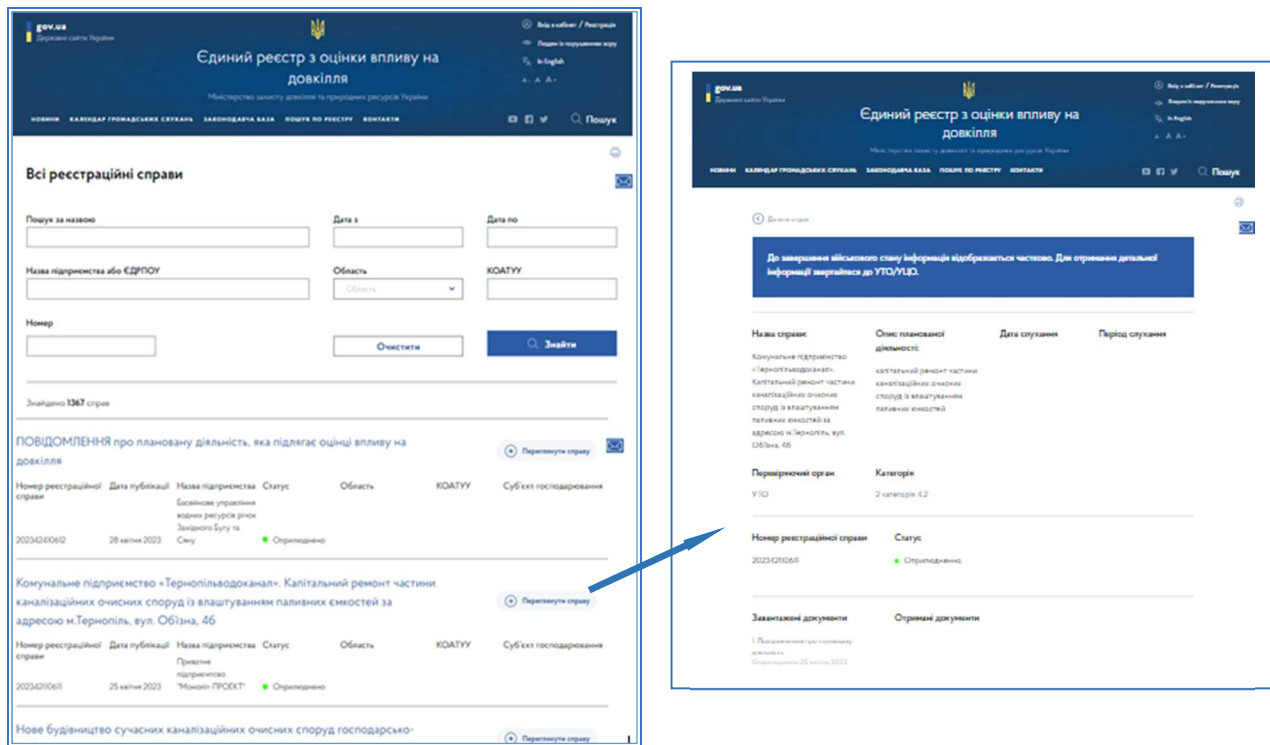

Рис. 1. Інформація щодо справ у Єдиному реєстрі з оцінки впливу на довкілля в умовах воєнного стану

електронних реєстрів в умовах воєнного стану» з метою недопущення будь-яких несанкціонованих дій з інформацією, що міститься у Єдиному реєстрі з оцінки впливу на довкілля передбачено залишити закритою для зовнішнього використання наступну інформацію:

1. усі справи з оцінки впливу на довкілля, по яких були вже отримані висновки з оцінки впливу на довкілля станом до 24.02.2022 р.;
2. технічну документацію, тобто звіт з оцінки впливу на довкілля та інші документи;
3. Google карту, яка в кожній справі з оцінки впливу на довкілля відображає орієнтовне місце провадження планованої діяльності.

Попри відновлення права громадськості на доступ до інформації про довкілля, ще одним із позитивних наслідків часткового відкриття доступу до Єдиного реєстру з оцінки впливу на довкілля є:

- ✓ можливість суб'єкту господарювання працювати в електронному кабінеті, вхід у який відновлений за електронним цифровим підписом;
- ✓ завантаження документації з ОВД у

- звичному режимі;
- ✓ продовження строків громадського обговорення (як повідомлення про плановану діяльність, яка підлягає оцінці впливу на довкілля, так і Звіту з ОВД) від дати закриття Реєстру (22.03.2022) до дня його відкриття;
- ✓ відсутність потреби у друкованих засобах масової інформації повторно публікувати повідомлення про плановану діяльність та оголошення про початок громадського обговорення Звіту з ОВД.

Таким чином, можна констатувати доволі успішне і оперативне реагування профільного міністерства, уповноважених органів на виклики воєнного часу у спосіб, який дозволяє реалізувати норми ЗУ «Про оцінку впливу на довкілля».

Висновки та перспективи використання результатів дослідження. Процедура оцінки впливу на довкілля, передбачена ЗУ «Про оцінку впливу на довкілля» є інструментом, який дозволяє громадськості, органам державної влади, органам місцевого самоврядування й суб'єктам господарювання спільно приймати рішення, які б відповідали концептуальним

засадам сталого розвитку шляхом унеможливлення реалізації екологічно недопустимих та екологічно збиткових проєктів. Практична значущість оцінки впливу на довкілля зумовлена повним врахуванням наслідків для довкілля і здоров'я людини з боку планованої діяльності та розробленням заходів, спрямованих на запобігання й усунення значного негативного впливу на довкілля. Тим паче, що воєнні дії з 24.02.2022 р. внаслідок російської агресії супроводжуються численними екологічними злочинами, екологічними збитками, зумовленими руйнацією ландшафтів, забрудненням атмосферного повітря, деградацією ґрунтів, забрудненням водних об'єктів. Відтак, навіть за умов воєнного стану, реалізація ОВД повинна відбуватися у належний спосіб з врахуванням потреби забезпечення даних, які фігурують у Єдиному реєстрі впродовж процедури ОВД та дотримання засадничих принципів гласності, прозорості та державного регулювання. Усі три з них з початку повномасштабної агресії були

частково недотримані з об'єктивних причин. Попри це, варто відзначити дії з боку Міндовкілля, фахівці якого налагодили роботу автоматизованої інформаційної системи «Єдиний реєстр з оцінки впливу на довкілля», яка уможливила здійснення ОВД. Принципово важливим залишається реалізація громадянами права на доступ до інформації екологічного характеру при прийнятті рішень щодо провадження планованої діяльності, яка впродовж кількох місяців з початку війни була під сумнівом. Подолати цю проблему вдалося частково відкривши для громадян Єдиний реєстр з ОВД з можливістю за запитом отримати доступ до матеріалів з ОВД справи, яка цікавить. Пропоновані результати дослідження конкретизують аспекти здійснення оцінки впливу на довкілля в умовах воєнного стану, що особливо актуально для фахівців, суб'єктів господарювання, небайдужих представників громадськості, зважаючи на екозагрози, спровоковані воєнними діями.

Література:

1. Антонюк У. В., Джуган В. О. Правове регулювання оцінювання впливу на довкілля в Україні. URL : <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/35/541/1149-1?inline=1> (дата звернення: 15.02.2023).
2. Барна І. М. ОВД як механізм забезпечення екологічної безпеки. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Географія*. 2019. № 1. С. 217-225. DOI:<https://doi.org/10.25128/2519-4577.19.2.27>
3. Василюк О., Ільмінська Л. Екосистемні послуги. Огляд. URL: http://uncg.org.ua/wp-content/uploads/2020/09/EcoPoslugy_web_new.pdf
4. Оцінка впливу на довкілля (ОВД) проєктів на територіях мережі Емеральд / за ред. Борисенко К. А. Чернівці : Друк Арт, 2021. 240 с.
5. Про часткове відкриття доступу до Єдиного реєстру з оцінки впливу на довкілля : Наказ Міндовкілля № 225 від 15.06.2022. URL : <https://mepr.gov.ua/wp-content/uploads/2023/04/Nakaz-225-vidkryttya-Reyestru-2.pdf> (дата звернення 17.02.2022)
6. Процедура оцінки впливу на довкілля планованої діяльності : короткий огляд. URL: <http://epl.org.ua/human-posts/protsedura-otsinky-vplyvu-na-dovkillya-planovanoyi-diyalnosti-kortokiy-oglyad> (дата звернення 20.01.2023).
7. Шаравара В.В., Бондаренко О.О., Тарасова О.Г., Гаврилюк Р.Б. Впровадження оцінки впливу на довкілля в Україні : аналіз ризиків і перспектив (громадське бачення). Київ : НЕЦУ, 2019. 29 с.

References:

1. Antonyuk U. V., Dzhuhan V. O. Pravove rehulyuvannya otsynuyannya vplyvu na dovkillya v Ukrayini. URL : <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/35/541/1149-1?inline=1> (data zvernennya: 15.02.2023).
2. Barna I. M. OVD yak mekhanizm zabezpechennya ekolohichnoyi bezpeky. *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Seriya : Neohrafiya*. 2019. # 1. S. 217-225. DOI:<https://doi.org/10.25128/2519-4577.19.2.27>
3. Vasylyuk O., Il'mins'ka L. Ekosystemni posluhy. Ohlyad. URL: http://uncg.org.ua/wp-content/uploads/2020/09/EcoPoslugy_web_new.pdf (data zvernennya: 15.02.2023).
4. Otsinka vplyvu na dovkillya (OVD) proektiv na terytoriyakh merezhi Emerald / za red. Borysenko K. A. Chernivtsi : Druk Art, 2021. 240 s.
5. Pro chastkove vidkryttya dostupu do Yedynoho reyestru z otsinky vplyvu na dovkillya : Nakaz Mindovkillya # 225 vid 15.06.2022. URL : <https://mepr.gov.ua/wp-content/uploads/2023/04/Nakaz-225-vidkryttya-Reyestru-2.pdf> (data zvernennya 17.02.2022)
6. Protsedura otsinky vplyvu na dovkillya planovanoyi diyal'nosti : kortokyy ohlyad. URL: <http://epl.org.ua/human-posts/protsedura-otsinky-vplyvu-na-dovkillya-planovanoyi-diyalnosti-kortokiy-oglyad> (data zvernennya: 20.01.2023).
7. Sharavara V.V., Bondarenko O.O., Tarasova O.H., Havrylyuk R.B. Vprovadzheniya otsinky vplyvu na dovkillya v Ukrayini : analiz ryzykiv i perspektiv (hromads'ke bachennya). Kyiv : NETsU, 2019.29 s.

Abstract:

Iryna Barna. ENVIRONMENTAL IMPACT ASSESMENT: THE ANALYSIS OF THE CHALLENGES CAUSED BY MARTIAL LAW.

With the beginning of full-scale Russian aggression, social relations in our country underwent significant changes. This was caused by the destruction of social and industrial infrastructure, critical infrastructure facilities, and the established everyday life of the citizens. The Ukrainian state and its citizens faced unprecedented challenges. However, the unshakable desire of Ukrainians to withstand everything requires the state power as a tool for regulating societal relations, prompt decision-making and finding ways to overcome these challenges. Ukrainians had to respond to the

threats and challenges caused by the war in various fields, including within the competence of the Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine, in particular, in the area of environmental impact assessment.

Environmental impact assessment (EIA) is a mechanism for ensuring eco-safety, which aims to prevent the establishment of environmentally hazardous economic objects by analyzing the project documentation of the planned activity. The EIA procedure involves a certain level of phasing, which is ensured by the use of the Unified Register of Environmental Impact Assessment automated information system. This system, in turn, enables the interaction of concerned members of the public, state authorities and business entities in a digital format. With the military operations and the intentional destruction of Ukrainian energy infrastructure objects by the aggressor, the execution of EIA proved to be an extremely difficult task. The complexity of carrying out the EIA is also caused by the need to act within the limits of the Ukrainian law on Environmental Impact Assessment. Therefore, it is relevant to analyze the steps taken by the relevant ministry to comply with the legislation, the principles of the implementation of the EIA, and the realization of the citizens' right to access information about the natural environment.

The environmental impact assessment procedure stipulated by Ukrainian law on environmental impact assessment is a tool that allows the public, state authorities, local government bodies and business entities to jointly make decisions that would meet the conceptual principles of sustainable development by preventing the implementation of ecologically unacceptable and environmentally harmful projects. The practical significance of the environmental impact assessment is determined by the full consideration of the consequences for the environment and human well-being from the planned activity and the development of measures aimed at preventing and eliminating a significant negative impact on the environment. Moreover, the Russian military actions are accompanied by numerous environmental crimes and environmental losses, caused by the destruction of landscapes, air pollution, soil degradation, and pollution of water bodies. Therefore, even under the conditions of martial law, the execution of an EIA should take place properly, taking into account the need to secure data that appears during the procedure and compliance with the basic principles of publicity, transparency and state regulation. All three of these principles, since the beginning of the full-scale aggression, were partially violated for objective reasons. Despite this, the real work of the Ministry of Environmental Protection and Natural Resources, whose experts have established the operation of the Unified Register for Environmental Impact Assessment automated information system, which made the implementation of the Environmental Impact Assessment possible, remains worthy of recognition. It remains fundamentally important for citizens to exercise their right to access environmental information when making decisions regarding the implementation of planned activities, which was not possible for several months after the beginning of the war. It was possible to partially overcome this problem by opening the Unified Register for Environmental Impact Assessment. The proposed research results specify the aspects of environmental impact assessment under martial law conditions, which is especially relevant for specialists, business entities, and concerned members of the public, considering the environmental threats provoked by military actions.

Key words: environmental impact assessment, planned activity, subject of management, public discussion, martial law.

Надійшла 01. 05. 2023р.

УДК 502/504:577.47 (477.84)

DOI:<https://doi.org/10.25128/2519-4577.23.1.26>

Ігор КУЗИК, Юрій МЕЛЬНИК

ВОДОКОРИСТУВАННЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ БАСЕЙНУ РІЧКИ НІЧЛАВА

Метою статті є визначення рівня забрудненості річки Нічлава та структури водокористування її басейну з позиції формування екологічної безпеки регіону. В ході проведеного дослідження використано такі методи: оцінювання, геоecологічний аналіз, статистичний, геоінформаційний, геохімічний та картографічний. Забезпечення екологічної безпеки басейну малої річки, безпосередньо залежить від гідроекологічних параметрів самої річки. Тому дослідження забрудненості річки Нічлава та якості її вод є важливим і актуальним науково-практичним завданням.

На основі аналізу статистичних даних Державного агентства водних ресурсів України (звіти форми 2ТП), нами встановлено, що у басейні річки Нічлава за 2021 рік було забрано із природних водних об'єктів 450 тисяч м³ води, у тому числі із підземних водозаборів – 280 тисяч м³. Використано 600 тисяч м³ свіжої води, у тому числі на питні і санітарно-гігієнічні потреби – 260 тисяч м³ води і на виробничі потреби – 340 тисяч м³. Обсяги загального водовідведення у басейні річки Нічлава за 2021 рік склали 660 тисяч м³ води. У поверхневі водні об'єкти басейну за рік було скинуто 650 тисяч м³ стічних вод. У тому числі 80 тисяч м³ – забруднених стічних вод та 180 тисяч м³ – нормативно чистих без очистки стічних вод. На очисних спорудах досліджуваної території за 2021 рік було очищено 390 тисяч м³ стічних вод. Впродовж 2016-2021 років у річку Нічлава, було скинуто 668 тисяч м³ забруднених або недостатньо очищених зворотних вод. Разом із забрудненими стоками у

річку потрапило 1147 тон забруднюючих речовин. Розрахований нами коефіцієнт скиду забруднюючих стічних вод для басейну річки Нічлава становить 0,12, що свідчить про не високу концентрацію забруднюючих речовин у стічних водах. Проте, незважаючи на значні обсяги скидання забруднюючих речовин у поверхневі водні об'єкти басейну річки Нічлава, усі показники хіміко-біологічного складу води у контрольному створі річки відповідають екологічним нормам. Тому рівень екологічної безпеки у басейні річки Нічлава можна вважати задовільним. Перспективними заходами для покращення екологічного стану річки та її басейну є оптимізація структури землекористування, відновлення і збереження прибережних захисних смуг, реконструкція недіючих очисних споруд у населених пунктах басейну річки та ліквідація несанкціонованих скидів у поверхневі водні об'єкти.

Ключові слова: річка Нічлава, забруднені стоки, водокористування, якість води.

Постановка науково-практичної проблеми. Актуальність і новизна дослідження. Сучасні тенденції зростання антропогенного навантаження, рівня техногенного забруднення річок, призводить до порушення екологічної безпеки у їх басейнах. В Україні більшість поверхневих водних масивів характеризуються «задовільним», «поганим» і «дуже поганим» екологічним станом. При цьому поверхневі води є джерелом водопостачання для 80% населення країни [16]. Підвищений вміст органічних і біогенних речовин у поверхневих вод, висока жорсткість і мінералізація, а також наднормативний вміст сполук заліза і марганцю у підземних водах зумовлюють необхідність дослідження водних масивів на предмет можливості їх використання у водозабезпеченості населення. Згідно Водної стратегії України до 2050 року [16] основними причинами порушення екологічної безпеки річок та їх басейнів є відсутність системи очистки стічних вод у переважній більшості населених пунктів, неврегульованість нормативів водокористування та екологічних нормативів якості поверхневих і підземних вод, відсутність належного контролю за засміченням водних об'єктів тощо. Однією з актуальних причин забруднення водойм і водотоків є поверхневий стік з полів, де застосовують засоби захисту рослин і добрива. Уся сукупність вище перелічених фактів, негативно відображається на екологічній безпеці водотоків, особливо актуальними ці проблеми є для малих річок.

Репрезентативним водотоком Тернопільщини, який зазнає високого антропогенного навантаження є річка Нічлава. В басейні Нічлави розташовані два міста, територіальні громади із високим потенціалом примислового розвитку, великі площі розораних угідь, які безпосередньо впливають на рівень забруднення річки. Тому дослідження забрудненості річки Нічлава та якості її вод є важливим й актуальним науково-практичним завданням. Отримані результати дослідження в перспективі сприятимуть реалізації другої цілі Водної стратегії України: «Поліпшення якісного стану водних об'єктів шляхом досягнення та підтримання «доброго» екологічного та хімічного стану масивів поверхневих вод...» [16].

Аналіз останніх публікацій за темою дослідження. Проблема якості поверхневих вод та забруднення річок є актуальною та перспективною тематикою наукових досліджень. На початку XXI ст. Мольчак Я.О., Герасимчук З.В., Мисковець І.Я. [13] проаналізували вплив техногенезу на річки та їх басейни. Обґрунтуванням критичних меж антропогенного навантаження на водні екосистеми займався Файфура В.В. [17]. Методи дослідження малих річок у своїй публікації висвітлював Мариняк Я.О. [11], методичні рекомендації щодо управління басейнами малих річок узагальнено у посібнику під редакцією В.П. Мельничука та Г.П. Проців [14].

Останні дослідження екологічної безпеки басейнів річок проводились на прикладі Ікви [6] та Горинь [7]. Вплив господарської діяльності на малі річки у своєму дослідженні описували І.М. Кринько, та П.М. Костенко [8]. Геоекологічну ситуацію у басейні річки Нічлава досліджували Царик Л., Буртак О., Царик В. [18], структуру землекористування басейну річки аналізували Кузик І., Кузик З [9], геоекологічну ситуацію долини річки Нічлава вивчав Вітенко І. [1]. Порівняльний аналіз антропогенного навантаження річково-басейнових систем Джурина, Гнізни та Нічлави у своєму дослідженні проводили Царик П., Вітенко І., Царик В. [20], ретроспективний аналіз трансформаційних процесів у верхів'ї басейну р. Нічлава проводили Кузик І., Мельник Ю. [10]. Гідроекологічну характеристику стоку р. Нічлава висвітлено у колективній монографії «Природокористування та охорона природи у басейнах малих річок» [19]. Проблеми охорони природи та оптимізації землекористування у басейні річки Нічлава розкрито у колективній публікації Царика Л.П., Ковальчука І.П., Царика П.Л. та інших [21].

Мета і завдання дослідження. Метою публікації є визначення рівня забрудненості річки Нічлава та структури водокористування її басейну з позиції формування екологічної безпеки регіону. Для реалізації поставленої мети передбачено виконання наступних наукових завдань: визначити сучасні адміністративні одиниці які входять у басейн річки Нічлава; дослідити структуру водокористування басей-

ну Нічлави; проаналізувати динаміку та обсяги скидання забруднених вод у річку Нічлава, а також середньорічні концентрації забруднюючих речовин у водотоці.

Викладення основного матеріалу. Річка Нічлава – протікає у Чортківському районі Тернопільської області, ліва притока Дністра. Відноситься до категорії малих річок, довжина 83 км, площа басейну – 871 км². Долина у верхів'ї коритоподібна, нижче – каньйоноподібна. Заплава двостороння, шириною 100-400 м. Річище переважно звивисте, шириною від 0,3 до 5-6 м і більше, глибина – 0,2-1,7 м, похил річки 2,1 м/км [15, с. 169]. В річку Нічлаву впадає 11 приток, загальною довжиною 124 км. В басейні річки Нічлава знаходиться 3 водосховища (Котівське, Мушкатівське та Борщівське) і 84 ставки загальною площею водного плеса 540 га. Більшість ставків використовуються для ведення рибного господарства, оздоровлення та відпочинку місцевого населення [12].

Коефіцієнт густоти річкової мережі басейну річки Нічлава складає 0,17 км/км². Се-

редньорічний модуль стоку становить 2,86 л/с×км². У гідрологічному режимі спостерігається добре виражене весняне водопілля, коли фіксуються високі рівні і витрати води (середина березня-початок квітня). Найнижчі межені періоди приурочені до зимового і літнього періодів. У розподілі річного стоку 30-40% припадає на весну, 50-60% – на літо та осінь і 10% – на зиму. Модуль твердого стоку р. Нічлава складає 0,73 т/км²/рік, мутність води в річці коливається від 1,5 до 25-30 г/м³ [19, с. 56].

Басейн річки Нічлава повністю охоплює території Васильковецької, Колиндянської та Борщівської територіальних громад [4] (рис. 1), а також частково Копичинецької, Заводської, Іване-Пустенської та Мельнице-Подільської громад. В басейні річки проживає близько 60 тис. мешканців. У структурі землекористування переважають сільськогосподарські землі, розораність басейну становить 61%, лісистість – 16%, частка забудованих земель складає 7%. Природно-заповідний фонд басейну річки Нічлава нараховує близько 70 об'єктів загальною площею понад 10 460 га [19].

Рис. 1. Територіальні громади через які протікає річка Нічлава

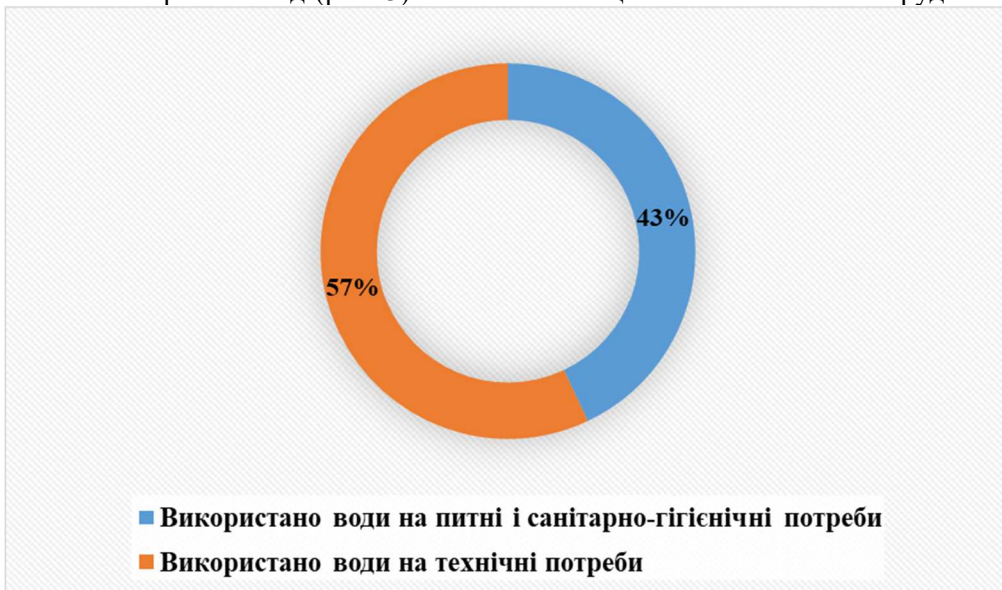
Аналіз структури водокористування територіальних громад у басейні р. Нічлава, за даними звітів форми 2ТП, показав, що за 2021 рік у басейні річки було забрано із природних водних об'єктів 450 тис. м³ води, у тому числі із підземних водозаборів – 280 тис. м³ [3]. Викор-

ристано 600 тис. м³ свіжої води, у тому числі на питні і санітарно-гігієнічні потреби – 260 тис. м³ води і на виробничі потреби – 340 тис. м³ [3] (рис. 2). Найбільше забрано і використано свіжої води у Заводській територіальній громаді, понад 337 тис. м³. Близько 150 тис. м³

використано свіжої води у Борщівській громаді і лише 90 тис. м³ у Васильковецькій. У Борщівській, Васильковецькій і Колиндянській територіальних громадах практично увесь обсяг водозабору здійснюється із підземних джерел.

Обсяги загального водовідведення у басейні р. Нічлава за 2021 рік склали 660 тис. м³ води. У поверхневі водні об'єкти басейну за звітний рік було скинуто 650 тис м³ стічних вод. У тому числі 80 тис. м³ – забруднених зворотних (стічних) вод та 180 тис. м³ – нормативно чистих без очистки зворотних вод (рис. 3). На

очисних спорудах досліджуваної території за 2021 рік було очищено 390 тис. м³ стічних вод, обсяг оборотного водокористування склав 18,9 млн. м³ води [3]. Найбільше зворотних (стічних) вод, за 2021 рік, було скинуто у Заводській (394 тис. м³) та Борщівській (122 тис. м³) громадах, близько 7 тис. м³ нормативно-чистих стічних вод було скинуто у Васильковецькій територіальній громаді. Варто відміти, що весь обсяг скинутих зворотних вод Борщівської громади відноситься до категорії забруднених, тоді як у Заводській громаді 100% стоків очищається на очисних спорудах.

Рис. 2. Структура використання води у басейні р. Нічлава, за 2021 рік

Рис. 3. Структура скидання зворотних (стічних) вод у поверхневі водні об'єкти басейну річки Нічлава, за 2021 рік

За даними Екологічного паспорта Тернопільської області [5], впродовж 2016-2021 років у річку Нічлава, було скинуто 668,2 тис. м³ забруднених або недостатньо очищених зворотних вод (рис. 4). Разом із забрудненими стоками у Нічлаву потрапило 1147,5 т забруднюючих речовин. Тенденція зменшення обсягів скидання забруднюючих речовин у поверхневі водні об'єкти басейну р. Нічлава спостерігається з 2020 року. Це зумовлено, насамперед, зменшенням обсягів промислового виробництва у басейні річки, а також, частково – введенням в експлуатацію на окремих підприємствах і в населених пунктах локальних очисних споруд.

З метою визначення, ймовірної концентрації забруднюючих речовин у р. Нічлава,

нами розраховано коефіцієнт скиду забруднюючих стічних вод (КЗС) у басейні річки:

$$KЗС = V_{забр.} / V_{заг.} [13, с. 208]$$

де, $V_{забр.}$ – об'єм скинутих забруднених стічних вод, $V_{заг.}$ – об'єм усіх скинутих зворотних вод. Відповідно до проведених розрахунків ($KЗС = 80\,000 / 650\,000 = 0,12$) встановлено, що коефіцієнт скиду забруднюючих стічних вод у басейні річки Нічлава становить 0,12. З чого можемо зробити висновок, що концентрація забруднюючих речовин у стічних водах, що скидаються у р. Нічлава є не високою. Проте, якщо такі тенденції скидання забруднених стічних вод збережуться, то існують ризики погіршення екологічних параметрів водотоку.

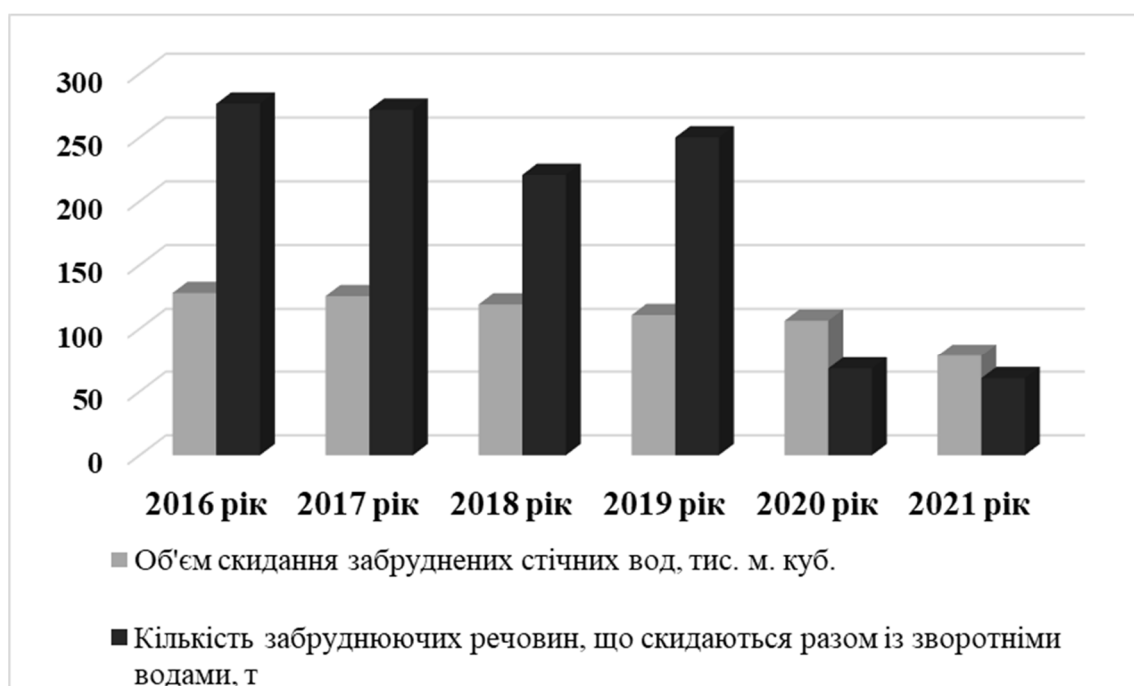

Рис. 4. Динаміка скидання забруднених зворотних вод у річку Нічлава

Незважаючи на значні обсяги скидання забруднюючих речовин у поверхневі водні об'єкти басейну річки Нічлава, усі показники хімічного і біологічного складу води (табл. 1) у контрольному створі річки, за останні 6 років, відповідають нормам, що ставляться до поверхневих водних об'єктів господарсько-побутового та рекреаційного призначення. Незначне перевищення показника ХСК зафіксовано у 2019 році, мінералізація води у річці за дос-

ліджуваній період коливається в межах 300-660 мг/дм³. Найвищі показники мінералізації фіксувались у 2016-2017 рр., в цей же період зафіксовано найвищі показники по забрудненню вод річки Нічлава – хлоридами, фосфатами і нітратами. Забруднення водотоку нафтопродуктами зафіксовано у 2017-2019 рр., в цей же період спостерігався високий вміст сульфатів і нітритів.

Таблиця 1

Середньорічна концентрація речовин у контрольному створі р. Нічлава (м. Борщів)

за даними Регіонального офісу водних ресурсів у Тернопільській області

Назва показника	ГДК хімічних речовин у поверхневих водних об'єктах господарсько-побутового та рекреаційного призначення	2016 рік	2017 рік	2018 рік	2019 рік	2020 рік	2021 рік

Завислі речовини	75 мг/дм ³	12,0	16,0	17,0	16,4	20,0	16,0
Розчинений кисень	≥4,0 мгО ₂ /дм ³	9,7	9,6	9,8	10,5	9,9	10,9
Мінералізація	1000 мг/дм ³	660,0	553,0	532,0	550,0	300,0	378,0
БСК ₅	≤6 мгО ₂ /дм ³ (при 20°C)	3,7	3,3	3,9	3,3	2,5	2,4
ХСК	30 мгО ₂ /дм ³	29,0	29,1	29,1	30,5	20,0	22,0
Сульфати	500 мг/дм ³	110,5	90,2	158,8	165	74,0	68,0
Хлориди	350 мг/дм ³	43,5	45,4	35,8	37,7	38,0	33,0
Фосфати	1-3,5 мг/дм ³	0,48	0,47	0,3	0,2	-	0,26
Нітрати	45 мг/дм ³	3,5	2,07	2,8	2,9	0,56	0,57
Нітрити	-	0,07	0,05	0,13	0,09	0,1	0,092
Загальне залізо	300 мкг/дм ³	0,19	0,17	0,04	0,05	0,15	0,08
Марганець	-	0,04	0,03	0,05	0,04	0,003	0,026
Нафтопродукти	300 мкг/дм ³	-	0,02	0,01	0,01	-	-

Висновки та перспективи використання результатів дослідження. За результатами вище проведеного аналізу структури водокористування басейну р. Нічлава, динаміки скиду забруднених стічних вод, а також середньорічної концентрації забруднюючих речовин у контрольному створі річки, можна зробити висновок про порушення окремих параметрів екологічної безпеки регіону в якому протікає р. Нічлава. Високі обсяги водозабору 450 тис. м³ за рік та скиду у поверхневі водні об'єкти стічних вод 650 тис. м³ є негативними тенденціями у формуванні екологічної безпеки басейну річки Нічлава. Водночас, висока частка очищення стічних вод на очисних спорудах (60%) та великі обсяги оборотного водокористування (18,9 млн. м³), позитивно впливають на гідрохімічні параметри екологічної безпеки басейну річки Нічлава. Відповідність усіх гідрохімічних показників нормативам, що ставляться до поверхневих водних об'єктів госпо-

дарсько-побутового та рекреаційного призначення, у контрольному створі р. Нічлава, свідчить про її високий потенціал до самоочищення та відновлення. Проте, за результатами визначення коефіцієнту скиду забруднюючих стічних вод, який становить 0,12, можна стверджувати, що у басейні р. Нічлава існують ризики погіршення параметрів гідроекологічної безпеки. Тому запровадження ефективних механізмів раціонального водокористування, у басейні р. Нічлава повинно бути пріоритетним напрямком екологічної політики на регіональному рівні нових адміністративних районів та локальному рівні територіальних громад. План управління річковим басейном, який обов'язково має бути розроблений, повинен включати заходи з відновлення системи централізованого водовідведення у малих і великих населених пунктах, реконструкцію очисних споруд та ліквідацію несанкціонованих скидів у поверхневі водні об'єкти.

Література:

1. Вітенко І. Геоекологічна ситуація долини річки Нічлава. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Географія*. 2008. №1 (випуск 23). С. 174-179.
2. Герасимчук З.В., Олексюк А.О. Екологічна безпека регіону: діагностика і механізм забезпечення: монографія. Луцьк: Надстир'я, 2007. 208 с.
3. Державне агентство водних ресурсів України. Державний облік водокористування. URL: <https://www.davr.gov.ua/derzhavnij-oblik-vodokoristuvannya> (дата звернення 25.02.2023).
4. Децентралізація. Офіційний сайт. URL: <http://decentralization.gov.ua>. (дата звернення 02.02.2023).
5. Екологічний паспорт регіону Тернопільська область 2021 рік. URL: <https://ecology.te.gov.ua/media/uploads/%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%822021.pdf> (дата звернення 20.02.2023).
6. Клименко М.О., Клименко О.М., Буднік З.М. Оцінка екологічної безпеки території басейну р. Іква. *Вісник НУВГП. Серія «Сільськогосподарські науки»*. 2016, №2 (74). С. 29-37.
7. Клименко О.М., Клименко Л.В. Оцінка ресурсної складової екологічної безпеки басейну р. Горинь. Матеріали III Міжнарод. наук.-практ. конф. «Екологічна безпека як основа сталого розвитку суспільства. Європейський досвід і перспективи». Львів: ЛДУБЖД, 2018. С. 110-111.
8. Крицько І.М., Костенко П.М., Вплив господарської діяльності на малі річки. *Технології та дизайн. Серія: хімічна технологія та екологічна безпека*. 2012, №3(4). С. 1-5.
9. Кузик І., Кузик З. Сучасний стан та напрямки оптимізації землекористування басейну річки Нічлави. *Вісник Тернопільського відділу УГТ*. №2. 2018. С. 44-48.
10. Кузик І., Мельник Ю. Ретроспективний аналіз трансформаційних процесів у верхів'ї басейну річки Нічлава. *Вісник Тернопільського відділу УГТ*. №4. 2020. С. 42-46.
11. Мариняк Я.О. Методи дослідження малих річок: стан і перспективи. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Географія*, 2001. №1. С. 35-38.
12. Мельник Ю.Т., Царик Л.П., Кузик І.Р. Регламентация господарської діяльності на ставках і водосховищах в басейні річки

- Нічлава. *Людина та довкілля. Проблеми неоекології*. Випуск 38. 2022. С. 29-38. DOI: <https://doi.org/10.26565/1992-4224-2022-38-03>
13. Мольчак Я.О., Герасимчук З.В., Мисковець І.Я. Річки та їх басейни в умовах техногенезу. Луцьк: РВВ ЛДТУ, 2004. 336 с.
  14. Настанова з управління басейнами малих річок – приток Дністра: метод. посібник. За ред. В.П. Мельничука, Г.П. Проців. Львів: Сполом, 2019. 166 с.
  15. Природні умови та ресурси Тернопільщини. За заг. ред. М.Я. Сивого, Л.П. Царика. Тернопіль: ТзОВ: «Терно-граф», 2011. 512 с.
  16. Про схвалення Водної стратегії України на період до 2050 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 09.12.2022 №1134-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1134-2022-%D1%80#Text> (дата звернення 23.02.2023).
  17. Файфура В. Обґрунтування критичних меж антропогенного навантаження на водні екосистеми Тернопільської області. *Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України*. 2014, №19. С. 58-63.
  18. Царик Л., Буртак О., Царик В. Геоекологічна ситуація у басейні річки Нічлава. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Географія*. 2018. №2. С. 147-153.
  19. Царик Л.П., Царик П. Л., Кузик І. Р., Царик В. Л. Природокористування та охорона природи у басейнах малих річок: монографія. Тернопіль: Тайп, 2021. 162 с.
  20. Царик П., Вітенко І., Царик В. Річково-басейнові системи малих річок Західного Поділля в умовах антропогенних навантажень: порівняльний аналіз. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Географія*. 2022. №2. С. 129-137. DOI: <https://doi.org/10.25128/2519-4577.22.2.17>
  21. Ljubomyr P. Tsaryk, Ivan P. Kovalchuk, Petro L. Tsaryk, Bogdan S. Zhdaniuk, Ihor R. Kuzyk. (2020). Basin systems of small rivers of Western Podillya: state, change tendencies, perspectives of nature management and nature protection optimization. *Journal of Geology, Geography and Geoecology*, 29.(3), 606-620. DOI: <https://doi.org/10.15421/112055>

References:

1. Vitenko I. Geoekologichna situacija dolini richki Nichlava. *Naukovi zapiski TNPU im. V. Gnatjuka. Serija: Geografija*. 2008. №1 (vipusk 23). S. 174-179.
2. Gerasimchuk Z.V., Oleksjuk A.O. Ekologichna bezpeka regionu: diagnostika i mehanizm zabezpechennja: monografija. Luc'k: Nadstir'ja, 2007. 208 s.
3. Derzhavne agentstvo vodnih resursiv Ukraїni. Derzhavnij oblik vodokoristuvannja. URL: <https://www.davr.gov.ua/derzhavnij-oblik-vodokoristuvannya>
4. Decentralizacija. Oficijnij sajt. URL: <http://decentralization.gov.ua>.
5. Ekologichnij pasport regionu Ternopil'ska oblast' 2021 rik. URL: <https://ecology.te.gov.ua/media/uploads/%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%822021.pdf>
6. Klimenko M.O., Klimenko O.M., Budnik Z.M. Ocinka ekologichnoї bezpeki teritorії basejnu r. Ikva. *Visnik NUVGP. Serija «Sil'skogospodars'ki nauki»*. 2016, №2 (74). S. 29-37.
7. Klimenko O.M., Klimenko L.V. Ocinka resursnoї skladovoї ekologichnoї bezpeki basejnu r. Gorin'. *Materiali III Mizhnarod. naukju-prakt. konf. «Ekologichna bezpeka jak osnova stalogo rozvitku suspil'stva. Єvrops'kij dosvid i perspektivi»*. L'viv: LDUBZhD, 2018. S. 110-111.
8. Krin'ko I.M., Kostenko P.M., Vpliv gospodars'koї dijalnosti na mali richki. *Tehnologії ta dizajn. Serija: himichna tehnologija ta ekologichna bezpeka*. 2012, №3(4). S. 1-5.
9. Kuzyk I., Kuzyk Z. Suchasnij stan ta naprjamki optimizacії zemlekoristuvannja basejnu richki Nichlavi. *Visnik Ternopil'skogo viddilu UGT*. №2. 2018. S. 44-48.
10. Kuzyk I., Mel'nik Ju. Retrospektivnij analiz transformacijnih procesiv u verhiv'ї basejnu richki Nichlava. *Visnik Ternopil'skogo viddilu UGT*. №4. 2020. S. 42-46.
11. Marinjak Ja.O. Metodi doslidzhennja malih richok: stan i perspektivi. *Naukovi zapiski TNPU im. V. Gnatjuka. Serija: Geografija*, 2001. №1. S. 35-38.
12. Mel'nik Ju.T., Carik L.P., Kuzik I.R. Reglamentacija gospodars'koї dijalnosti na stavkah i vodoshovishhah v basejni richki Nichlava. *Ljudina ta dovkillja. Problemi neoeologії*. Vipusk 38. 2022. S. 29-38. DOI: <https://doi.org/10.26565/1992-4224-2022-38-03>
13. Mol'chak Ja.O., Gerasimchuk Z.V., Miskovec' I.Ja. Richki ta ih basejni v umovah tehnogenezu. Luc'k: RVV LDTU, 2004. 336 s.
14. Nastanova z upravlinnja basejnami malih richok – pritok Dnistra: metod. posibnik. Za red. V.P. Mel'nichuka, G.P. Prociw. L'viv: Spolom, 2019. 166 s.
15. Prirodni umovi ta resursi Ternopil'shhini. Za zag. red. M.Ja. Sivogo, L.P. Carika. Ternopil': TzOV: «Terno-graf», 2011. 512 s.
16. Pro shvalennja Vodnoї strategії Ukraїni na period do 2050 roku. Rozporjadzhennja Kabinetu Ministriv Ukraїni vid 09.12.2022 №1134-r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1134-2022-%D1%80#Text>
17. Fajfura V. Obruntuvannja kritichnih mezh antropogenogo navantazhennja na vodni ekosistemi Ternopil'skoї oblasti. *Regional'ni aspekti produktivnih sil Ukraїni*, 2014, №19. S. 58-63.
18. Carik L., Burtak O., Carik V. Geoekologichna situacija u basejni richki Nichlava. *Naukovi zapiski TNPU im. V. Gnatjuka. Serija: Geografija*. 2018. №2. S. 147-153.
19. Carik L. P., Carik P. L., Kuzik I. R., Carik V. L. Prirodokoristuvannja ta ohorona prirodi u basejnah malih richok: monografija. Vid. 2-ge dop. i pererob. Ternopil': Tajp, 2021. 162 s.
20. Carik P., Vitenko I., Carik V. Richkovo-basejnovi sistemi malih richok Zahidnogo Podillja v umovah antropogenih navantazhen': porivnjal'nij analiz. *Naukovi zapiski TNPU im. V. Gnatjuka. Serija: Geografija*. 2022. №2. S. 129-137. DOI: <https://doi.org/10.25128/2519-4577.22.2.17>
21. Ljubomyr P. Tsaryk, Ivan P. Kovalchuk, Petro L. Tsaryk, Bogdan S. Zhdaniuk, Ihor R. Kuzyk. (2020). Basin systems of small rivers of Western Podillya: state, change tendencies, perspectives of nature management and nature protection optimization. *Journal of Geology, Geography and Geoecology*, 29.(3), 606-620. DOI: <https://doi.org/10.15421/112055>

Abstract:

Ihor KUZYK, Yuriy MELNIK. WATER USE AS A FACTOR IN THE FORMATION OF ECOLOGICAL SAFETY OF THE NICHLAVA RIVER BASIN

The purpose of the article is to determine the level of pollution of the Nichlava River and the structure of water use in its basin from the point of view of forming the ecological security of the region. The following methods were used in the course of the study: evaluation, geoecological analysis, statistical, geoinformation, geochemical and cartographic. Ensuring the ecological safety of a small river basin directly depends on the hydroecological parameters of the river itself. Therefore, studying the pollution of the Nichlava River and the quality of its waters is an important and urgent scientific-practical task.

Based on the analysis of statistical data from the State Agency of Water Resources of Ukraine, we found that in 2021, 450 thousand m³ of water was withdrawn from natural water bodies in the Nichlava River basin, including 280 thousand m³ from underground water intakes. The used 600 thousand m³ of fresh water, including 260 thousand m³ for drinking and sanitary needs and 340 thousand m³ for production needs. The total water discharge in the Nichlava River basin in 2021 amounted to 660 thousand m³ of water. A total of 650 thousand m³ of wastewater was discharged into the basin's surface water bodies over the year. Including 80 thousand m³ of polluted wastewater and 180 thousand m³ of normatively clean wastewater without wastewater treatment. In 2021, 390 thousand m³ of wastewater was treated at the wastewater treatment plants in the study area. In 2016-2021, 668 thousand m³ of contaminated or insufficiently treated wastewater was discharged into the Nichlava River. Together with the polluted wastewater, 1147 tons of pollutants entered the river. The calculated polluting wastewater discharge coefficient for the Nichlava River basin is 0,12, which indicates not a high concentration of pollutants in the wastewater. However, despite the significant amounts of pollutants discharged into the surface water bodies of the Nichlava River basin, all indicators of the chemical-biological composition of water in the control section of the river meet ecological standards. Therefore, the level of ecological safety in the Nichlava River basin can be considered satisfactory. Promising measures to improve the ecological condition of the river and its basin include optimizing the structure of land use, restoring and preserving coastal protection strips, reconstructing inoperable sewage treatment plants in settlements, and eliminating unauthorized discharges into surface water bodies.

Therefore, the introduction of effective mechanisms of rational water use in the Nichlava River basin should be a priority area of environmental policy at the regional level of new administrative districts and the local level of territorial communities. The river basin management plan, which must be developed, should include measures to restore the centralized drainage system in small and large settlements, reconstruction of treatment facilities and elimination of unauthorized discharges into surface water bodies.

Key words: Nichlava River, polluted runoff, water use, water quality.

Надійшла 07. 03. 2023р.

РАЦІОНАЛЬНЕ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ І ОХОРОНА ПРИРОДИ

УДК 631.6(477.82)

DOI: <https://doi.org/10.25128/2519-4577.23.1.27>

Василь ФЕСЮК, Ірина НЕТРОБЧУК, Іван ФЕДІН

МЕТОДИКА ТА ПРАКТИЧНА ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СТАНУ ОСУШУВАЛЬНИХ СИСТЕМ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ (НА ПРИКЛАДІ ОКОНСЬКОЇ ОСУШУВАЛЬНОЇ СИСТЕМИ)

В статті запропонована методика дослідження сучасного стану осушувальних систем з використанням методів дистанційного зондування Землі (ДЗЗ) та проведена практична оцінка сучасного стану однієї із типових осушувальних систем Волинської області, а саме Оконської осушувальної системи. Виділено екологічні проблеми, пов'язані із функціонуванням Оконської системи, а також запропоновано заходи для їх ефективного вирішення.

Ключові слова: меліорація, осушувальна меліорація, меліоративна система, гідротехнічні споруди, сучасний стан використання угідь осушувальної системи, заходи поліпшення функціонування системи і підвищення екологічної безпеки.

Постановка науково-практичної проблеми. В 50-80-ті р.р. ХХ ст. на Волинському Поліссі відбувався бум розвитку меліорації. Доцільність меліоративного будівництва в таких значних масштабах в той час ніхто не ставив під сумнів. Проте з сучасної точки зору багато з цих систем старіють, занепадають, вимагають реконструкції, модернізації. Екологічні та фізико-географічні умови зазнали істотних змін за останні десятиліття. На одних осушених ділянках рівень ґрунтових вод піднявся, зумовивши заболочування багатьох територій. В інших місцях він, навпаки, знизився, спричинивши обміління і пересихання поверхневих вод.

Актуальність і новизна дослідження. Хоча осушувальні системи й проектувались в розрахунку на тривалий термін експлуатації, але при цьому не були враховані зміни кліматичних умов в майбутньому. Тому на сьогодні багато з них виявились просто не потрібними. Навпаки, на багатьох територіях перед водним господарством стоїть нині завдання не проводити скид надлишкового поверхневого стоку в гідромережу, а акумулювати його для забезпечення вологою ґрунтів та інших елементів ландшафту. Тому поліпшення стану осушувальних систем є важливим та актуальним для Поліського регіону. Необхідно проводити оперативну оцінку стану меліоративних систем, визначення проблем, спричинених їх експлуатацією, розробку заходів оптимізації функціонування і підвищення екологічної безпеки меліоративних систем.

Зв'язок теми статті з важливими науково-практичними завданнями. Тематика

статті узгоджується із напрямками поліпшення стану навколишнього природного середовища, що окреслені у Стратегії розвитку Волинської області на період до 2027 р., Регіональній екологічній програмі «Екологія 2023-26» та місцевих екологічних програмах.

Аналіз останніх публікацій за темою дослідження. Меліоративні системи Волинської області, їх сучасний стан, вплив меліорації на довкілля розглядаються в монографії Ф.В. Зузука, Л.К. Колошко, З.К. Карпюк [1], колективній монографії за ред. В.О. Фесюка [10], статті Ф.В. Зузука, Б.О. Веремчука, в якій проаналізовані особливості провідних меліоративних систем Волинської області [2], статтях Н.М. Ліщук, присвячених оцінці стану земель меліоративного фонду області, обґрунтуванню шляхів його оптимізації [4, 5], статті І.М. Нетробчук про моніторинг стану осушених земель Маневецького району [6]. Вплив осушення земель на стан ґрунтів Волинської області частково розглядається в монографії М.Й. Шевчука, П.Й. Зінчука, Л.К. Колошко [12]. Сучасний технічний стан меліоративного фонду оцінено в статті Л.В. Кузьмича, М.М. Карашука, А.А. Кузьмича [3]. Проте сучасний стан саме Оконської осушувальної системи досліджений мало. Частково це питання розглядається у статті В.О. Фесюка, А.С. Слюсарчука [11], присвяченій аналізу геоecологічного стану басейну р. Оконка. Тому дослідження сучасного стану Оконської осушувальної системи є важливими, своєчасними і актуальними.

Викладення основного матеріалу. Оконська – типова осушувальна система Волинської області. Вона досить велика, площа її становить 3130 га, в т.ч. осушено гончарним

дренажем 1405 га. Введена в експлуатацію в 1977 р. [1].

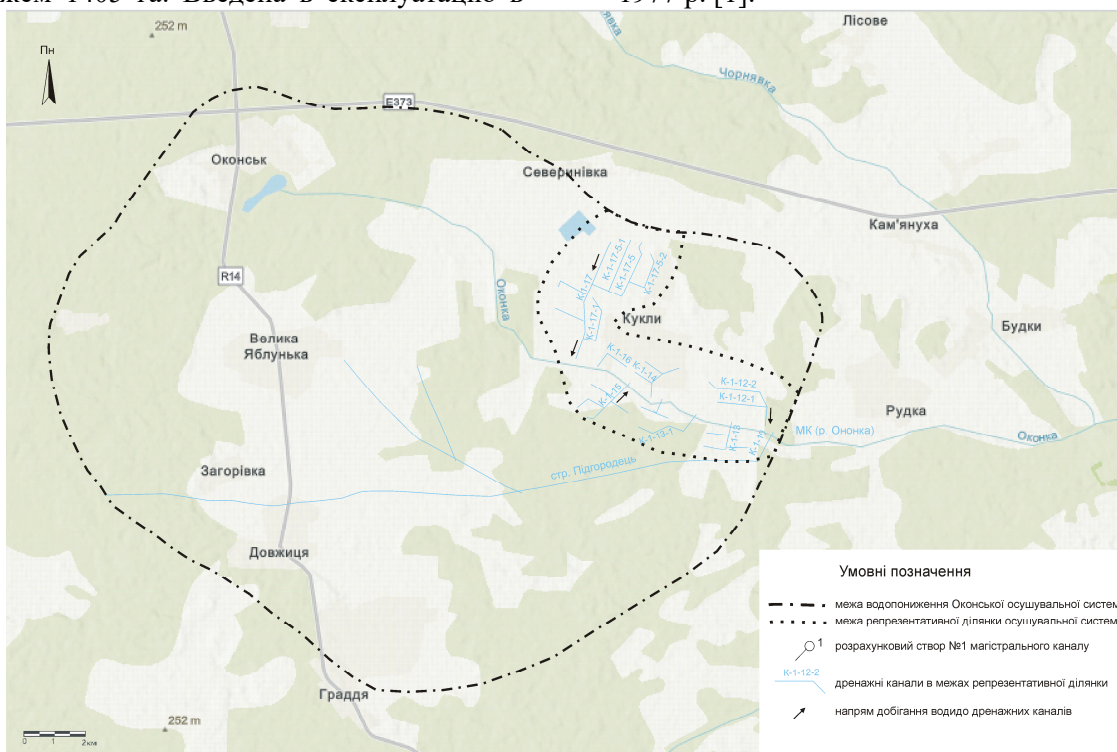

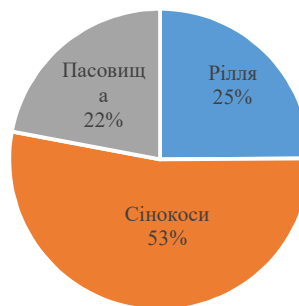
Рис. 1. Картосхема угідь Оконської осушувальної системи

Тому для детального дослідження обрано репрезентативну ділянку площею 329 га, яка знаходиться на сході Оконської системи і оточує с. Кукли півколом з півночі, заходу і півдня (рис. 1). Ця ділянка теж була введена в експлуатацію в 1977 р. В 1988-89 р.р. була реконст-

руйована. Меліоративна мережа складається із 9 меліоративних каналів, 52 дренажних колекторів загальною довжиною 41,45 км, довжина внутрішньогосподарських осушувальних і ловчих каналів становить 7,07 км. Відведення поверхневого стоку здійснюється в р. Оконка [8].

Структура осушених угідь

Структура зволожуваних с/г угідь

Рис. 2. Структура осушених і потенційно зволожуваних угідь системи [8]

Згідно з проектом реконструкції 1987 р., у структурі осушених угідь репрезентативної ділянки на сінокози припадає 42%, а разом за пасовищами – 67%. В той же ж час на орні угіддя – лише 25% (рис. 2). Тобто, проєктанти (УКРДІПРОВІДГОСП) рекомендували використовувати угіддя системи переважно як сінокози і пасовища із мінімальною розораністю. Після введення в експлуатацію в 1977

р. на окремих ділянках системи не було досягнуто необхідного зниження рівня ґрунтових вод в оптимальні для агротехніки терміни. Причиною незадовільної роботи системи на цих ділянках було порушення проєктної документації під час будівництва, а також низька якість робіт. Тому проведена реконструкція репрезентативної ділянки гончарним дренажем. Більшість дренажних каналів станом

на 1987 р. замулені. В межах системи є багато заболочених знижень, звідки дренаж води суттєво ускладнений. З часу введення в експлуатацію осушувальної системи в 1977 р. до моменту реконструкції у 1987 р. проектна урожайність с/г культур не була досягнута через [8]:

- перезволоження ґрунтів у зв'язку із слабким стоком через рівнинний характер місцевості, низькими фільтраційними властивостями ґрунтів, наявністю неглибоких замкнутих знижень рельєфу, поганого технічного стану дренажних каналів;
- запізненням посіву через постійне перезволоження ґрунтів, пригнічену вегетацією рослин, ураження хворобами і шкідниками, втрати під час збирання врожаю тощо.

Осушені землі репрезентативної ділянки на той час використовувалися незадовільно. На багатьох меліоративних картах вимокали с/г культури. Існуючий дренаж працював погано, а на окремих ділянках не працював взагалі. Належне регулювання рівня ґрунтових вод забезпечене не було. Проектантами проведено ґрунтове обстеження системи. Встановлено, що із-за порушення під час будівництва дре-

нажні трубки укладені нерівно, ізоляція стиків не проведена, дренажні канали замулені і зміщені в вертикальній площині. Осушені площі сплановані незадовільно, окремі замкнуті зниження заповнені водою практично протягом всього року. Із 52 обстежених проектантами дренажних каналів в задовільному стані перебували лише 7 [8].

Неправильно експлуатувалась внутрішньогосподарська мережа. Канали обкошувалися тільки з метою заготівлі сіна, гирла колекторів не розчищалися. Наприклад, канал К-1-14, який межує з городами с. Кукли, засмічений і фактично перетворений в сміттєзвалище [9].

Існуюча осушувальна мережа не забезпечувала необхідне зниження рівня ґрунтових вод у вегетаційний період. Джерелом надходження води, що викликає перезволоження земель осушувальної системи, є атмосферні опади, частково, ґрунтово-напірні води і схиловий стік. Тому в 1987 р. був розроблений проект реконструкції репрезентативної ділянки, а в 1988-89 р.р. була проведена реконструкція. Загалом, стан поліпшився. Проте деякі проблеми лишилися [8, 9].

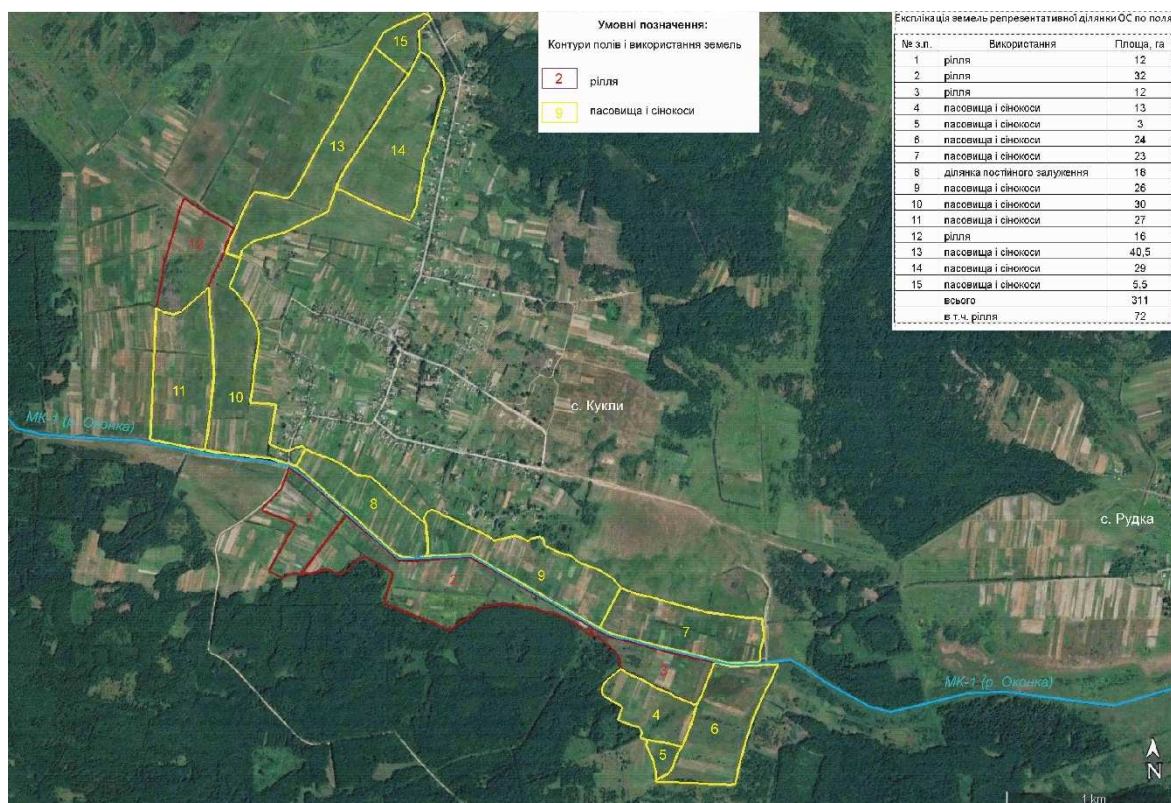

Рис. 3. Використання осушених земель репрезентативної ділянки Оконської ОС згідно рекомендацій проектантів

У структурі земель репрезентативної ділянки на с/г угіддя припадає 311 га. З них рілля – 72 га (23,15%) в межах полів 1-3, 12. Всі інші

поля (4-11) пропонується відвести під пасовища і сіножаті, їх загальна площа становить 239 га (79,85%) [9]. Під час оцінки використання земель

осушувальної системи одне з основних питань, що постають: чи дотримуються землекористувачі рекомендацій проєктантів стосовно використання земель системи. Відстежити це в ретроспективі нині не можливо, оскільки моніторинг використання осушених угідь з 1977 р. не проводився. Але можна проаналізувати сучасний стан використання земель.

Для цього використано метод дистанційного зондування Землі. Для початку оцифрована схема організації території Оконської осушувальної системи. Оскільки вся система досить велика, а процес оцифрування і подальшої обробки оцифрованого зображення досить трудомісткий, то оцінка проведена не для всієї системи, а лише для репрезентативної ділянки поблизу с. Кукли (рис. 3). Для цього використано програму Google Earth Pro 7.3.6.9285. Перевагами її є можливість:

- доступу до знімків з високою роздільною здатністю (Maxar Technologies, SkyYe, Gebc), які необхідні для детального аналізу окремих полів системи;

- створення файлів проєкту (**.kml, **.kmz), які можна імпортувати в інші GIS-додатки для наступного аналізу;
- синхронізації супутникового знімку і детальних карт Google Map;
- підрахунку довжин і площ, побудови вертикальних профілів.

Після оцифрування схеми організації території репрезентативної ділянки Оконської осушувальної системи побудована картосхема використання осушених земель згідно з проєктом реконструкції системи, визначено площі запроєктованих с/г угідь (рис. 3).

Після цього за супутниковими знімками (рис. 4) в програмі Google Earth Pro виміряно реальні площі використання с/г угідь, проведено їх порівняння із площами, що рекомендовані проєктантами, зроблено висновки про дотримання рекомендацій, а також про екологічні наслідки нераціонального землекористування в межах осушувальної системи.

Поле №1

Поле №2

Рис. 4. Фрагмент супутникових знімків полів №1,2 станом на 18.07.2020 р.

За результатами детального аналізу супутникового знімку поля №1 (рис. 4) встановлено, що його площа становить 12 га. Проєктанти рекомендували використовувати його в рільничих сівозмінах [9]. Нині ж розорано лише 5,8 га. Частина поля між дренажним каналом і магістральним каналом (р. Оконка) залужена. Канали зарослі чагарниками. Частина поля, що межують з каналами, підтоплюються, утворюються мочарі, які теж заростають чагарниками. Загалом такі ділянки займають 6,2 га. В західній і південній частині поля діагностовано осередки дефляції на ґрунтах легкого гранулометричного складу.

Площа поля № 2 становить 32 га. Проєктанти теж рекомендували використовувати його у рільництві [9]. З рис. 4 видно, що частина поля, прилегла до р. Оконки,

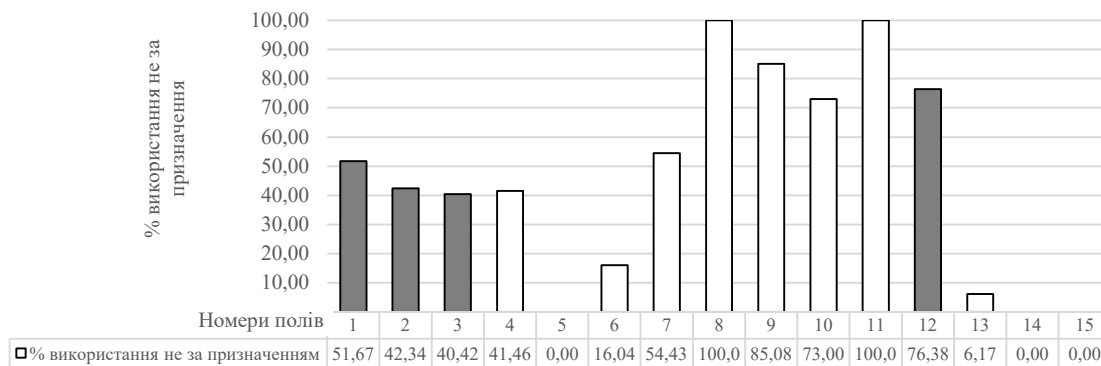
інтенсивно використовується, рілля підходить аж до самої річки, охоронна смуга каналів відсутня. Інша частина поля площею 13,5 га, протилежна від річки, перезволожена, с/г культури вимокають, формуються мочарі, заростає чагарниками. Канали тут теж замулені і зарослі чагарниками. На нерозораній залуженій частині поля не зафіксовано проявів дефляційних процесів, на іншій, оброблюваній, частині вони наявні.

Всього в межах репрезентативної ділянки виділено 15 полів. Для кожного з них був проведений ґрунтовний аналіз. З врахуванням формату наукової статті і обмеженості обсягу публікації обмежимось детальним аналізом використання лише 2 перших полів. В підсумку по репрезентативній ділянці на 45,8% угідь рекомендації проєктантів не дотримуються

(рис. 5). Найчастіше це пов'язано із розорюванням сіножатей і пасовищ.

Окремі поля (№1-3, 12) згідно з рекомендаціями проєктантів повинні бути повністю розорані, проте підтоплення і перезволоження окремих їх частин спричинили виведення цих

частин з активного обробітку, природне залуження і заростання рідкими чагарниками. Причиною є не ефективне дренавання ґрунтів, під час весняної повені надлишковий поверхневий стік не повністю відводиться з полів.

Рис. 5. Використання земельних ресурсів в межах репрезентативної ділянки з порушенням рекомендацій проєктантів (сірим кольором показані поля, які рекомендувалось використовувати як рілля)

Лише для трьох полів (№5, 14, 15) рекомендації проєктантів по використанню дотримані. За призначенням ці поля – сіножаті і пасовища. Рельєф їх ускладнений численними блюдцеподібними зниженнями, що періодично затоплюються і постійно перезволожені, заростають рідкими чагарниками. Їх розорювання або неможливе або недоцільне. На всіх інших полях рекомендації проєктантів [9] порушуються повністю чи частково. Найменша частка використання земель всупереч рекомендаціям – на полях №13 (6,17%) і №6 (16,04%). Це частково розорані пасовища, нині використовуються як городи. Поле №4 передбачено проєктом використовувати як сіножаті, але 41,46% поля розорано. Аналогічний показник використання всупереч рекомендаціям по полях №1-3. 40-52% цих полів не розорюються, перезволожені і заростають чагарниками, канали замулені і зарослі. На полях №7, 9, 10, 12 всупереч проєкту використовується 55-85%. Як правило, ці поля – інтенсивно розорані сіножаті. Поле №12 – це колишня рілля, що багато років не обробляється, перезволожена заросла чагарниками. Найгірша ситуація із використанням полів №8, 11. Це повністю розорані сіножаті. Смугами тут поширені осередки дефляції. Заростання чагарниками і мочарі тут відсутні, охоронні смуги каналів не витримані. Поле №8, згідно проєкту, взагалі не повинно використовуватись, це ділянка постійного залуження.

Отже, підбиваючи підсумки, відзначимо, що майже на половині угідь репрезентативної

ділянки (45,8%) рекомендації проєктантів не дотримуються. Найчастіше це пов'язано із розорюванням сіножатей і пасовищ або неможливістю використання угідь для рільництва у зв'язку із підтопленням і заростанням. Наслідками нераціонального використання полів всупереч рекомендаціям проєктантів є:

- зменшення площі орних угідь, придатних до використання;
- розвиток небезпечних екзогенних процесів (підтоплення, повторне заболочення, дефляція);
- спрацювання торфових горизонтів ґрунтів;
- надмірне антропогенне навантаження на луки і сіножаті спричинює деградацію ґрунтів;
- забруднення поверхневого стоку внаслідок надмірного розорювання, недотримання охоронних смуг каналів і прибережних захисних смуг річки, стоку з стихійних сміттєзвалищ;
- зміна карбонового циклу, коли болота поглинають CO₂, то на осушених торфовищах емісія парникових газів перевищує їх поглинання [13].

Ще одним наслідком впливу осушувальної меліорації на довкілля є зниження рівня ґрунтових вод і зменшення поверхневого стоку. Для оцінки динаміки рівня ґрунтових та поверхневих вод необхідні результати гідроекологічного моніторингу рівнів води в спостережних свердловинах осушувальної системи чи в річці. На жаль, гідромеліоративний моніторинг на Оконській осушувальній системі не проводився,

а тому оцінити зміну рівня ґрунтових та поверхневих вод за емпіричними даними неможливо. З літературних джерел [1, 5, 10] відомо, що після введення в експлуатацію меліоративної системи у перші роки ґрунтові води і пов'язані з ними поверхневі води стабілізуються на рівні нижчому, ніж до осушення території.

У зв'язку із цим, для опосередкованої оцінки змін водного балансу території використано метод дистанційного зондування Землі і супутникові знімки місії Sentinel-2 середньої

просторової розрізненості (10 м/піксель). Місія Sentinel-2 розпочалась з 2015 р. тому саме за цей період можна відстежити зміни. З допомогою ресурсу EO Browser, розробленого ESA (Європейським космічним агентством) розраховано індекс NDWI (нормалізований диференційний індекс води) за різні часові періоди в межах року. На рис. 6 наведена картосхема розподілу NDWI для репрезентативної ділянки Оконської осушувальної системи за 10.10.2022 р., а на рис. 7 – графіки динаміки NDWI за 1 місяць і 1 рік.

Рис. 6. Картосхема індексу NDWI для репрезентативної ділянки Оконської ОС за 10.10.2022 р.

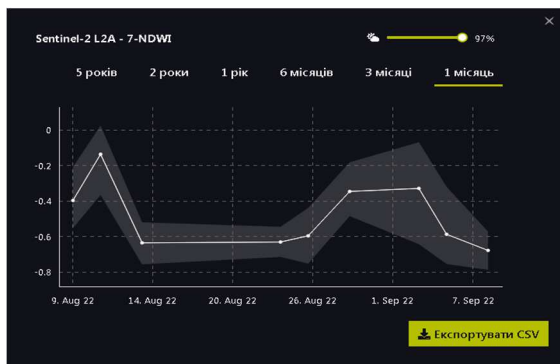

Рис. 7. Динаміка індексу NDWI для репрезентативної ділянки Оконської ОС за терміни: 1 місяць, 1 рік

NDWI – це досить популярний індекс, який використовується для моніторингу вмісту води в елементах ландшафту (ґрунтах, болотах) чи водності водойм. Оскільки водні об'єкти сильно поглинають світло у видимому та інфрачервоному електромагнітному спектрі, NDWI використовує зелені та ближні інфрачервоні частини спектру для виділення водойм та перезвожених територій. Для знімків Sentinel-2 NDWI розраховується за формулою [14]:

$$NDWI = (B03 - B08) / (B03 + B08),$$

де B03 – зелений канал знімка, B08 –

короткохвильовий інфрачервоний канал (SWIR).

Значення індексу NDWI більше 0,5 відповідають водним об'єктам, 0-0,2 – забудованим територіям, < 0 – рослинності [14].

З рис. 6 видно, що на початку вересня 2022 р. ґрунти репрезентативної ділянки Оконської осушувальної системи, незважаючи на тривалі дощі, були досить сухими. NDWI відповідав значенням для забудованих територій (0-0,2). Відслідкувавши динаміку індексу

протягом місяця (рис. 7), можна прийти до висновку про більші значення NDWI за цей час, а отже й більшу зволоженість ґрунтів (-0,1-0,6). Протягом року значення змінюються в межах від -0,7 до 0,2 (мінімальні значення характерні для активної вегетації, максимальні – для найсухіших періодів). Іншими словами, протягом практично всього вегетаційного періоду рослинність в межах репрезентативної ділянки перебувала в зоні водного стресу.

Ще одним із наслідків інтенсивного розвитку сільського господарства та впливу меліорації в межах певної території є забруднення поверхневих і підземних вод. Спеціально нами в процесі роботи над статтею це питання не вивчалось, проте наведемо оцінку якості води р. Оконка за літературними джерелами. Зокрема, в статті В.О. Фесюка та А.С. Слюсарчука [11] наведена екологічна оцінка якості води р. Оконка для створу №1 (витік) і створу №2 (гирло). Екологічна якість води у першому створі оцінена II класом III категорією (води досить добрі за якістю, досить чисті за чистотою), $I_E = 2,92$. В другому створі якість вод погіршується до III класу IV категорії (води задовільні за якістю, слабо забруднені), $I_E = 3,64$. Тобто вниз за течією води забруднюються, якість їх знижується з III до IV категорії.

Основні джерела забруднення поверхневих вод у басейні – тваринницькі ферми, склади хімічних добрив та отрухохімікатів, склади паливомастильних матеріалів, стік з сільськогосподарських угідь, селитебних територій та стихійних сміттєзвалищ [11].

Також внаслідок впливу осушувальної меліорації відбувається зміни карбонового циклу, зокрема, збільшення викидів парникових газів. Природні угіддя (ліси, болота, луки) поглинають парникових газів, насамперед CO_2 , значно більше, ніж виділяють. Внаслідок осушення боліт і їх наступного розорювання тенденція змінюється, тобто емісія парникових газів вже переважає над поглинанням. Згідно Н. Joosten (2017) [13], картопляне поле на осушеному торфовому масиві в Німеччині є джерелом емісії 37 т CO_2 з 1 га. В разі використання осушених торфових угідь як пасовищ емісія становить 29 т CO_2 з 1 га. За умови дотримання рекомендацій проєктантів емісія CO_2 з сільськогосподарських угідь репрезентативної ділянки становила б 9683 т/рік, а за реального стану використання угідь (з врахуванням використання угідь не за призначенням) – 10190,94 т/рік, тобто ще на 5,2% більше (рис. 8).

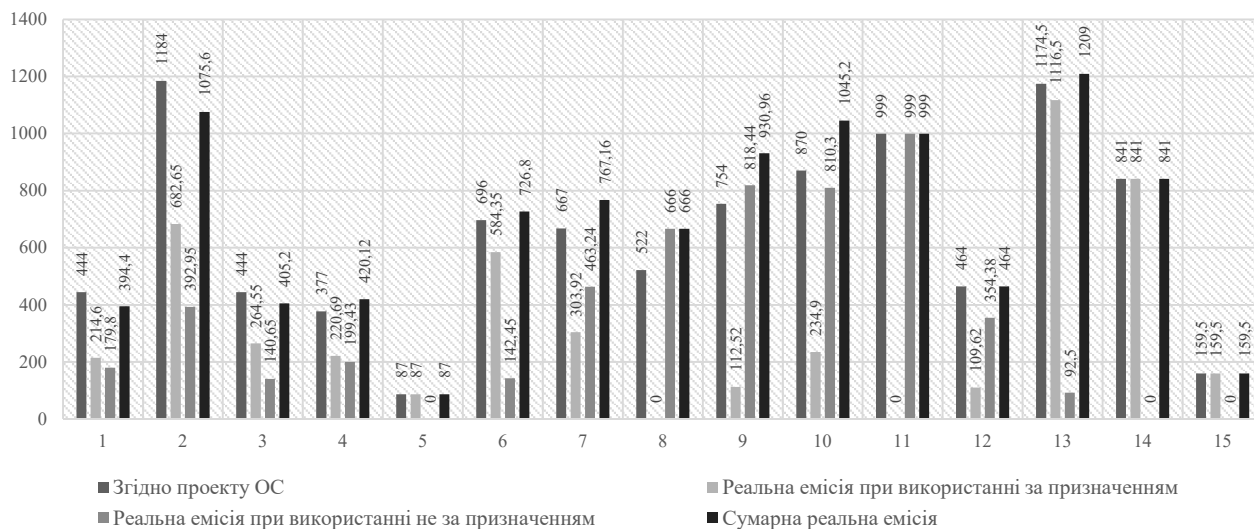

Рис. 8. Результати розрахунку реальних показників емісії CO_2 згідно проєкту ОС, за умов використання угідь за призначенням та не за призначенням і сумарної реальної емісії в розрізі окремих полів

Висновки та перспективи використання результатів дослідження. Отже, сучасний стан використання угідь Оконської осушувальної системи можна оцінити як напружений. Недотримання науково-обґрунтованих вимог під час експлуатації системи спричинює формування екологічних проблем, зокрема:

- скорочення площ с/г угідь, придатних

- для обробки;
- деградація ґрунтів;
- торфові пожежі;
- стихійні сміттєзвалища;
- забруднення поверхневих і підземних вод;
- зниження рівня ґрунтових вод, зменшення поверхневого стоку.

– збільшення викидів парникових газів
Для вирішення цих проблем необхідна реалізація комплексу заходів поліпшення функціонування системи і підвищення екологічної безпеки:

- дотримання технічних регламентів експлуатації осушувальної системи, визначених Проектом реконструкції;
- організація еколого-меліоративного моніторингу в межах системи, який повинен включати гідроекологічний моніторинг р. Оконка і гідромеліоративний моніторинг самої системи;
- підготовка системи до експлуатації в режимі двохстороннього регулювання стоку для адаптації до змін клімату, згідно Проекту передбачено на площі 245 га;
- агротехнічні заходи, які включають, в свою чергу, агро меліоративну обробку ґрунтів, агротехніку вирощування сільськогосподарських культур на осушених землях, організацію покращених сінокосів та пасовищ, дотримання агро екологічних норм внесення добрив і отрутохімікатів;
- заходи охорони ґрунтів та вод (посадка стокорегулюючої лісосмуги, дотримання вимог водоохоронного законодавства стосовно водоохоронних зон і прибережних смуг, зокрема, визначених ст. 87 Водного кодексу України, реалізація ефективної політики поводження з ТПВ для запобігання виникненню стихійних сміттєзвалищ, заходи попередження торфових пожеж).

Література

1. Зук Ф.В., Колошко Л.К., Карпук З.К. Осушені землі Волинської області та їх охорона: монографія. Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2012. 294 с.
2. Зук Ф.В., Веремчук Б.О. Особливості провідних меліоративних систем Волинської області. Природа Західного Полісся та прилеглих територій. 2008. № 5. С. 36-41.
3. Кузьмич Л.В., Карашук М.М., Кузьмич А.А. Сучасний технічний стан меліоративного фонду Маневицького району. Вісник НУВГП. Серія «Технічні науки». 2016. Вип. 2 (74). С. 34-40.
4. Ліщук Н.М. Оцінка стану земель меліоративного фонду Волинської області та обґрунтування способів його оптимізації. Природа Західного Полісся та прилеглих територій. 2012. № 9. С. 83-89.
5. Ліщук Н.М. Проблеми використання меліоративних систем Волинської області та напрями моніторингу осушуваних ґрунтів. Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В. Гнатюка. 2010. №1. С. 177-181.
6. Нетробчук І.М. Моніторинг стану осушених земель Маневицького району Волинської області. Геополітика і екогеодинаміка регіонів. 2014. Вип. 2. С. 754-759.
7. Паспорт р. Оконки. Луцьк: Волинводпроект, 2002. 52 с.
8. Рабочий проект реконструкции Оконской осушительной системы. Ч.1. Мелиоративное строительство. Луцк:УКРГИПРОВОДХОЗ, 1987. 99 с.
9. Рабочий проект реконструкции Оконской осушительной системы Ч.2. Сельскохозяйственное производство, освоение, экономическая эффективность. Луцк:УКРГИПРОВОДХОЗ, 1987. 54 с.
10. Сучасний екологічний стан та перспективи екологічно безпечного стійкого розвитку Волинської області: колективна монографія / за ред. В. О. Фесюка. К.: ТОВ «Підприємство «Ві Ен Ей», 2016. 316 ст.
11. Фесюк В.О., Слюсарчук А.В. Гео екологічний стан басейну р.Оконка та його оптимізація. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: географія. №2 (51). 2021. С.164-171
12. Шевчук М.Й., Зінчук П.Й., Колошко Л.К. Ґрунти Волинської області. Луцьк: РВВ „Вежа” Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 1999. 162 с.
13. Mires and peatlands of Europe Status, distribution and conservation. URL: https://www.schweizerbart.de/publications/detail/isbn/9783510653836/Joosten_Tanneberger_Moen_Mires_and_peat
14. NDWI Normalized Difference Water Index URL: <https://custom-scripts.sentinel-hub.com/sentinel-2/ndwi/>

References

1. Zuzuk F.V., Koloshko L.K., Karpiuk Z.K. Osusheni zemli Volynskoi oblasti ta yikh okhorona: monohrafiia. Lutsk: VNU im. Lesi Ukrainky, 2012. 294 s.
2. Zuzuk F.V., Veremchuk B.O. Osoblyvosti providnykh melioratyvnykh system Volynskoy oblasti. Pryroda Zakhidnoho Polissya ta prylehlykh terytoriy. 2008. № 5. S. 36-41.
3. Kuzmych L.V., Karashchuk M.M., Kuzmych A.A. Suchasnyy tekhnichnyy stan melioratyvnoho fondu Manevytskoho rayonu. Visnyk NUVHP. Seriya «Tekhnichni nauky». 2016. Vyp. 2 (74). S. 34-40.
4. Lishchuk N.M. Otsinka stanu zemel melioratyvnoho fondu Volynskoy oblasti ta obgruntuvannya sposobiv yoho optymizatsiyi. Pryroda Zakhidnoho Polissya ta prylehlykh terytoriy. 2012. № 9. S. 83-89.
5. Lishchuk N.M. Problemy vykorystannya melioratyvnykh system Volynskoy oblasti ta napryamy monitorynhu osushuvanykh gruntiv. Naukovi zapysky Ternopilskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni V. Hnatyuka. 2010. №1. S. 177-181.
6. Netrobchuk I.M. Monitorynh stanu osushenykh zemel Manevytskoho rayonu Volynskoyi oblasti. Neopolytyka i ekoheodynamyka rehyonov. 2014. Vyp. 2. S. 754-759.
7. Passport r. Okonky. Lutsk: Volynvodproekt, 2002. 52 s.
8. Rabochij proekt rekonstrukcii Okonskoj osushitelnoj sistemy. Ch.1. Meliorativnoe stroitel'stvo. Luck:UKRGIPOVODHOZ, 1987. 99 s.

9. Rabochij projekt rekonstrukcii Okonskoj osushitelnoj sistemy Ch.2. Selskhozjajstvennoe proizvodstvo, osvoenie, jekonomicheskaja jeffektivnost. Luck:UKRGIPROVODHOZ, 1987. 54 s.
10. Suchasnyi ekolohichni stan ta perspektivy ekolohichno bezpechnoho stiikoho rozvytku Volynskoy oblasti: kolektyvna monohrafiia. / za red. V. O. Fesiuka. K.: TOV «Pidpriemstvo «Vi En Ei», 2016. 316 st.
11. Fesyuk V.O., Slyusarchuk A.V. Heoekolohichnyy stan baseynu r. Okonka ta yoho optymizatsiya. Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Seriya: heohrafiya. №2 (51). 2021. C.164-171
12. Shevchuk M.Y., Zin'chuk P.Y., Koloshko L.K. Grunty Volynskoyi oblasti. Lutsk: RVV „Vezha” Volynskoho derzhavnoho universytetu im. Lesi Ukrayinky, 1999. 162 s.
13. Mires and peatlands of Europe Status, distribution and conservation. URL: https://www.schweizerbart.de/publications/detail/isbn/9783510653836/Joosten_Tanneberger_Moen_Mires_and_peat
14. NDWI Normalized Difference Water Index URL: <https://custom-scripts.sentinel-hub.com/sentinel-2/ndwi/>

Abstract:

V.O. FESYUK, I.M. NETROBCHUK, I.S. FEDIN. METHODOLOGY AND PRACTICAL IMPLEMENTATION STUDY THE CURRENT STATE OF DRAINAGE SYSTEMS IN VOLYN REGION (ON THE EXAMPLE THE OKONSKA DRAINAGE SYSTEM)

The article proposes a methodology for studying the current state of drainage systems using remote sensing methods and conducts a practical assessment of the current state of one of the typical drainage systems of Volyn region, namely the Okonska drainage system. The Okonska drainage system is a typical drainage system in Volyn region. It is quite large. Its area is 3130 hectares, including 1405 hectares drained by the pottery drainage. Therefore, a representative site in the east of the Okonska system, which surrounds the village of Kukly in a semicircle from the north, west and south, was selected for a detailed study. This section was put into operation in 1977. It consists of 9 reclamation canals and 52 drainage collectors with a total length of 41.45 km. Hayfields account for 42% of the structure of drained land in the study area, and pastures account for 67%. Arable land accounts for only 25%. That is, the scientifically-based requirements for the use of the system's land are mainly as hayfields and pastures with minimal ploughing and crop rotation. A detailed analysis of the current state of use of the drainage system's lands using remote sensing was carried out. It was found that currently, within a representative area, 45.8% of the land is not used in accordance with the designers' recommendations. This is most often due to ploughing of hayfields and pastures. However, some fields (No. 1-3, 12) also have this tendency: according to the designers' recommendations, they should be completely ploughed. However, flooding and waterlogging of certain parts of the fields cause them to be withdrawn from active cultivation, naturally becoming alkaline and overgrown with sparse shrubs. This is due to insufficiently effective field drainage, when excess water is not fully drained from the fields during spring floods. Only three fields have met the recommendations: fields 5, 14, 15. These fields are designated as pastures and hayfields. Their relief is complicated by numerous negative relief forms (saucer-shaped depressions). They are regularly flooded and constantly waterlogged, overgrown with sparse shrubs. Ploughing these fields is currently impossible or impractical. On all other fields, the designers' recommendations are partially or completely violated. Fields 13 (6.17%) and 6 (16.04%) have the lowest proportion of land use contrary to the project. These are partially ploughed pastures used as vegetable gardens. The worst situation is with the use of fields 8 and 11. These hayfields have been completely ploughed up. There are widespread deflationary areas in strips, and there are no mosses or overgrown shrubs. The current state of use of drained land has negative consequences: reduction of the area of agricultural land suitable for use, especially arable land, spread of unfavorable exogenous processes (flooding, rewetting, deflation, overgrowth of areas), depletion of peat soil horizons, excessive anthropogenic load, which causes soil degradation, pollution of surface runoff due to excessive ploughing, noncompliance with coastal protection zones, formation of illegal landfills, and changes in the carbon cycle.

Keywords: reclamation, drainage reclamation, reclamation system, hydrotechnical structures, current state of use of drainage system lands, measures to improve the system's functioning and increase environmental safety.

Надійшла 21.03.2023р.

ПЕРСПЕКТИВНІ МОДЕЛІ ЗАПОВІДНОЇ І ЕКОЛОГІЧНОЇ МЕРЕЖ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД ЧОРТКІВСЬКОГО РАЙОНУ

У публікації основна увага привернута удосконаленню функціонально-просторової структури заповідної і екологічної мереж адміністративного району (АР). Виокремлено ключові і сполучні території в межах ландшафтних районів, означені перспективні заповідні об'єкти, елементи екомереж територіальних громад (ТГ). Розраховані показники наявної і перспективної заповідності ТГ, АР. Створено інтегральну картосхему-модель заповідної і екологічної мереж.

Ключові слова: заповідна мережа, екомережа, адміністративний район, територіальна громада.

Постановка науково-практичної проблеми, актуальність і новизна дослідження. Концепція екомережі реалізована в Україні на національному і регіональних рівнях в період з 2000 до 2015 років. Не зважаючи на закінчення терміну дії Закону України «Про загальнодержавну програму формування і розвитку національної екологічної мережі за період 2000 – 2015 років» в рамках програми залащились не вирішеними низка завдань рівня нових адміністративних районів і територіальних громад. Власне тих рівнів, на яких базові елементи екомереж отримують своє метричне відображення і екомережева система наповнюється конкретним змістом. З даними елементами можна проводити ренатуралізаційні заходи, відводити на місцевості ширину природоохоронних зон в межах річкових екокоридорів, відновити зв'язок між складовими ділянками ключових територій, встановити конфігурації і закріпити на місцевості межі захисних територій тощо. Тому можна вважати, що на зміну кабінетного моделювання схем національної і регіональних екомереж розпочинається етап обґрунтування і виокремлення на місцевості (візуального моделювання). При цьому необхідно до складу елементів екомережевих моделей ввести не тільки ареали природної рослинності, а й конфігурацію численних перспективних для заповідання територій та об'єктів, запропонованих до створення місцевими фахівцями з охорони природи, активістами-природоохоронцями територіальних громад.

Аналіз останніх публікацій за темою дослідження. Перша капітальна наукова праця в галузі обґрунтування екомережевої стратегії була опублікована в Україні у 1999 році, в якій поданий детальний опис особливостей природи та запропоновані методологічні підходи до напрацювання схем екомережі України [17]. В період 1999-2004 років з'явилась низка статей, присвячених проблемам формування екомережі. Концептуальні основи формування національної екомережі України розкрили у своїй публікації А. Ткачов, І. Іваненко [20]. Питання теорії і методології досліджень ландшафтних передумов і чинників розбудови екомережі України розглянуті В.Т. Гриневецьким [7], роль міждержавних природно-заповідних територій у системі екомережі – Т. Л. Андрієнко [1], проблеми збереження ландшафтного різноманіття Західного Поділля у контексті формування регіональної екомережі висвітлено у публікації Л.П. Царика [23], ландшафтний каркас як просторова й структурна основи екомережі розглянуті у праці І. А. Байдікова, В.М. Пащенко [2], еколого-географічні підходи до організації екомережі Запорізької області обґрунтовані у публікації В. Воронки [5], аналіз концепції ландшафтного різноманіття в контексті формування національної екомережі проведений А. Домаранським [8]. Дискусійна праця під назвою «Екологічна мережа чи еколандшафтна мережа» опублікована В. Коржиком у 2004 році [12]. Працю «Регіональна екологічна мережа як фактор оптимізації ландшафтів Івано-Франківської області» опублікував М.М. Приходько [14]. Теоретичні та практичні аспекти формування екомережі на прикладі Миколаївської області України розглянуті у праці О. Деркач, Г. Коломієць, В. Костишин [20]. У 2004 році колективом авторів опублікована одна із базових монографій, в якій розроблено методологію, загальну стратегію і методи проектування екомережі басейну Дніпра. На засадах басейнового підходу відпрацьовані теоретичні, методичні і прикладні аспекти реалізації міжпредметного дослідження екомереж [28].

Важливою науково-методичною працею першого періоду розробки екомережевої концепції були методичні рекомендації з розробки регіональних схем екомережі [Т. Андрієнко-Малюк, Л. Вакаренко, Є. Гребенюк та ін.] (2004), які дали можливість уніфікувати методичні підходи формування схем регіональних

екомереж в Україні [22].

Наступний етап реалізації екомережевої стратегії на теренах України розпочався з часу захисту перших кандидатських дисертацій, захищеної зі спеціальності 11.00.11 «Конструктивна географія і раціональне використання природних ресурсів» з географічних засад формування екомережі Тернопільської області П.Л. Цариком та публікацією автором одноосібної монографії у 2005 році [27]. Н. П. Корогодою у цей період захищено кандидатську дисертацію на тему: «Методика геоінформаційного математично-картографічного моделювання проектної регіональної екомережі в басейні Росі». У 2006 році опубліковано працю «Геоінформаційне моделювання екомережі» В. М. Самойленка, Н. П. Корогоди, в якій розкрито засади геоінформаційного математично-картографічного моделювання регіональної екомережі, наведено типологічні класифікації її елементів [19].

З проблем обґрунтування схем екомереж, їх місця і ролі у національній і регіональних природно-господарських системах підготовлено кілька монографій, захищено ряд докторських і кандидатських дисертацій. Зокрема, у 2007 році П. М. Бойко захистив кандидатську дисертацію «Просторово-часова структура біоценозів Нижньодніпровського екокоридору», у 2009 році Л.П. Царик опублікував монографію «Конструктивно-географічні засади формування і розвитку регіональних природоохоронних систем: концептуальні підходи, практична реалізація» на матеріалах Подільського регіону [23] та у 2010 році захистив докторську дисертацію. Зарубіною А. В. захищено кандидатську дисертацію на тему: «Географічні основи формування та розвитку регіональної екомережі на території Кіровоградської області».

В наступні роки захищені кандидатські дисертації «Флористичні принципи і критерії формування регіональної екомережі Донецької області» (О. Г. Муленкова, 2011); «Комплексне обґрунтування регіонального ландшафтного каркасу екомережі антропогенно змінених територій та акваторій» (І. А. Байдіков, 2011), докторська дисертація О. В. Мудрака «Структурно-функціональні особливості реалізації регіональної екомережі в контексті стратегії збалансованого розвитку» (2012).

У 2012 році проф. О. М. Байрак підготовлено звіт про стан виконання «Загальнодержавної програми формування екомережі України за 2006-2010 роки», за результатами якого в Мінекології опубліковано національну доповідь. Наведені матеріали свідчать про під-

готовку схем екомереж та формування їх елементів загальнодержавного та регіонального рівнів в межах природних зон України, основних регіонів, адміністративних областей, м. Києва.

У 2014 – 2019 роках захищено кандидатські дисертації: З. К. Карпюк «Внутрішня функціональна структура екологічної мережі Волинського Полісся (у межах Волинської області)» (2014); С. М. Конякіна «Регіональна екомережа Черкаської області: географічні засади формування і розвитку» (2015); О. С. Омельчук «Заплавні фітосистеми у структурі річково-долинних коридорів екомережі Закарпаття» (2016); О. О. Статівки «Правовий режим природно-заповідного фонду як складового елементу екологічної мережі України» (2018); В. М. Кондратюк «Правовий режим земель національної екологічної мережі України» (2019). З наведеної тематики дисертацій можна зробити висновок, що в цей період акценти робилися на деталізації просторового аспекту структури екомереж та річково-долинних систем, постановці і частковому вирішенню правових питань формування і функціонування базових елементів екомереж.

На етапі 2011 – 2020 років створено схеми локальних екомереж Києва, Севастополя, Тернополя [27], Хмельницького, Вінниці, Кременчука, Могилів-Подільського, адміністративних районів: Чернігівського Запорізької області, Муровано-Куриловецького та Могилів-Подільського Вінницької області,

Подібні дослідження ведуться і в зарубіжних країнах Європейського Союзу. Так, наприклад, у Словаччині [30] і Польщі [31] цим питанням присвячені вказані праці.

Праці 20-х років присвячені проблемам реалізації екомережевого підходу на рівні великих міст, нових адміністративних районів, зокрема Кременецького району Тернопільській області [26], територіальних громад [23].

Викладення основного матеріалу. Нові адміністративні райони (АР) представляють собою економічні мікрорайони – цілісні економічні утворення в межах економічних підрайонів, якими в рамках Подільського економічного району є адміністративні області. Тому, створену схему екомережі Тернопільської області (2005, 2006) потрібно творчо конструювати з урахуванням нових реалій природозаповідання та поділу АР на територіальні громади (ТГ). Так, в межах адміністративних районів, при обґрунтуванні локальних ключових територій необхідно враховувати заповідні території площею близько 500 га, серед яких потенційними є перспективні регіональні ландшафтні парки

(Бариський, Борщівський, Скала-Подільський) з площами заповідних зон від 100 до 300 га, а також перспективні ландшафтні заказники відповідних площ (табл.1).

У відповідності з положеннями «Стратегії біорізноманіття ЄС до 2030 року» (2022), щонайменше 30% суходолу і 30% морських акваторій повинні стати заповідними. Окрім того, принаймні третина цих заповідних територій (10%) повинні бути під режимом суворої охорони (біосферні резервати). В Україні на національному рівні пересічний показник заповідності становить близько 7%, в Тернопільській області – близько 10%, в Чортківському адмінрайоні – 13,98%, а у частини територіальних громад (ТГ) Чортківського району – менше 1%. Така розбіжність показників заповідності, їх невідповідність світовим і європейським нормам ставить на порядку денному проведення наукових досліджень природозаповідання і охорони природи.

Особливо актуальною проблема ступеня заповідності територій стала після проведення реформи децентралізації, адже в деяких адміністративних районах і територіальних громадах рівень заповідності становить 0,5-5%. Це зумовлює необхідність наукових досліджень таких територій на предмет створення нових заповідних об'єктів. Тому вивчення сучасного стану рівня заповідності територіальних громад Тернопільської області (інших областей) є актуальним та важливим науково-практичним завданням. Подібні дослідження актуалізують дану проблему в інших регіонах України, особливо тих, які постраждали від військових дій, зумовлених російською агресією.

Варто зауважити, що заповідні території в Чортківському адміністративному районі представлені 10 із 11 заповідних категорій, наявних в Україні. Відсутньою є категорія біосферних заповідників. Ті заповідні об'єкти, які за заповідними площами перевищують показник у 1000 га виконують функції ключових територій загальнодержавного рівня. Важливо, щоб такі ключові території репрезентували кожен ландшафтний район області задля збереження не лише біотичного, а й ландшафтного різноманіття. Тому фахівцями заповідної справи внесена пропозиція про створення у АР 5 регіональних ландшафтних парків, 4 ландшафтних заказників і 1 пам'ятки природи площами понад 100 га, які здатні виконувати функції регіональних і локальних ключових територій екомережі. З позиції дотримання природоохоронних режимів на заповідних територіях за площею переважають категорії з суворим режимом природокористування. На більшості дрібноплощадних об'єктів природоохоронний режим мав би забезпечуватись управлінськими структурами населених пунктів, територіальних громад.

На рівні адміністративних районів екомережа представлена фрагментарно частиною регіональної екомережі обласного рівня з доповненням місцевими ключовими територіями площею 100- 500 га і локальними сполучними територіями.

Найбільш проблемною є ситуація з локальними фрагментами екомереж і базовими заповідними об'єктами. Ступінь заповідності (більше 10%) на рівні територіальних громад у 72,7% не відповідає встановленим природоохоронним нормам. (табл.1).

Таблиця 1

Наявні та перспективні заповідні об'єкти в межах територіальних громад Чортківського АР

№ з/п	Територіальна громада	Кількість заповідних об'єктів, од (існуюча/ перспективна/ разом)	Площа заповідних об'єктів, га (існуюча/ перспективна/ разом)	Заповідність існуюча %	Заповідність перспективна %	Збільшення, %
1.	Мельнице-Подільська	25/6/31	13816,74/47,62/13864,26	56,51	56,52	0,01
2.	Коропецька	10/1/11	3996,76/4000,0/7996,76	46,10	96,10	50,00
3.	Золотопотіцька	17/7/24	6226,5/2,18/6228,68	38,89	38,89	-
4.	Заліщицька	40/6/46	12703,15/61,56/12764,71	36,25	36,26	0,01
5.	Копичинецька	9/3/12	4504,92/24,5/2529,42	26,33	26,33	-
6.	Гусятинська	7/1/8	6133,74/0,02/6133,76	24,85	24,85	-
7.	Гримайлівська	7/1/8	5862,61/00,1/5862,62	17,72	17,72	-
8.	Товстенська	20/8/28	5582,12/1277,72/6859,84	16,49	20,26	3,77
9.	Борщівська	46/2/48	5262,13/300,02/5562,15	12,78	13,5	0,72
10.	Монастириська	19/12/31	4282,13/66,71/4348,84	9,08	9,09	0,01
11.	Заводська	9/2/11	662,90/82,0/744,90	7,31	8,21	0,90

12.	Бучацька	26/14/40	3133,71/2128,62/5262,33	5,99	10,06	4,07
13.	Нагірянська	11/2/13	821,93/85,0/906,93	4,55	5,00	0,45
14.	Хоростківська	4/-/-	747,52/-/-	4,05	4,05	-
15.	Чортківська	15/13/28	603,46/5047,2/5650,66	3,99	37,36	33,37
16.	Більче-Золотецька	14/12/26	395,67/79,14/474,81	3,80	4,56	0,76
17.	Іване-Пустенська	6/2/8	194,64/68,30/262,97	2,43	3,28	0,85
18.	Васильковецька	3/-/-	398,73/-/-	2,34	2,34	-
19.	Білобожницька	8/8/16	14,23/183,4/197,63	0,50	6,94	6,44
20.	Скала-Подільська	14/4/18	81,77/2520,12/2601,89	0,44	14,00	13,56
21.	Колиндянська	3//4/7	18,85/70,03/88,88	0,12	0,57	0,45
22.	Трибухівська	1/-/-	0,02/-/-	0,0002	0,0002	-
	Загалом	314/110/424	71162,1/16044,17/87206,27	13,98	17,1	3,15

Умовні позначення:

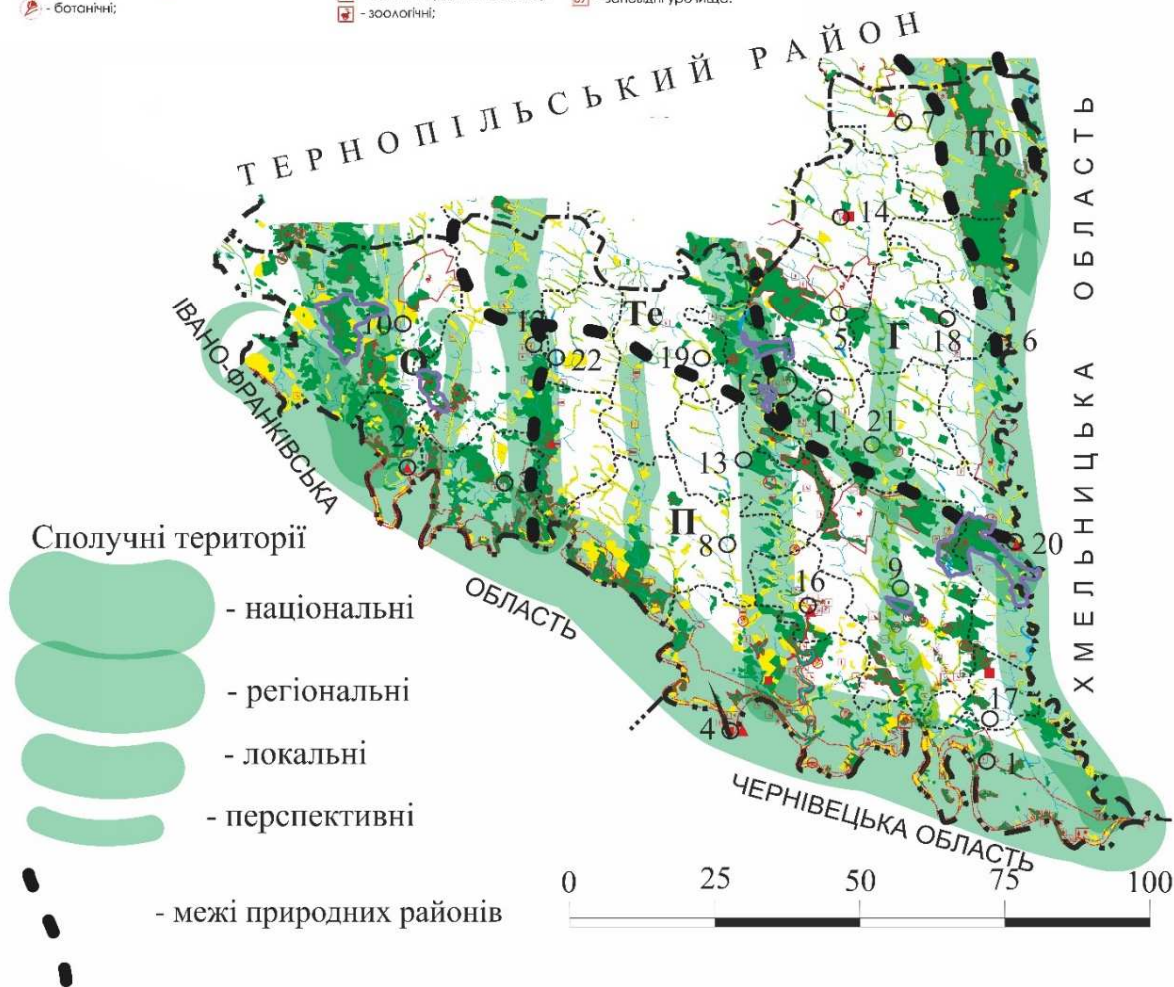

Рис.1. Екомережа Чортківського району

Дрібноплощадні перспективні заказники та пам'ятки природи (98 позицій) дозволять збільшити заповідність територіальних громад, а з позицій їх ролі у екомережі АР формуватимуть нову конфігурацію сполучних територій (субмеридіонального спрямування) таких як: Золотолипська регіональна, Бариевська локальна, Коропецька локальна, Стрипська регіональна, Джушинська локальна, Серетська регіональна, Нічлавська локальна, Збруцька регіональна, Дністерська національна субширотна сполучна територія, Товтрова регіональна (субширотна),

(рис.1).

Водночас перспектива створення заповідних територій площею понад 100 га (табл.2) дасть можливість запроєктувати в їх межах ключові території регіонального та локального рівнів (рис.1). Територіальна організація екомережі є сталою з незначними новаціями, пов'язаними зі створенням великоплощадних заповідних територій. Тому, найістотніші зміни базових елементів регіональних мереж відбуватимуться в межах територіальних громад.

Таблиця 2.

Перспективні заповідні об'єкти територіальних громад Чортківського адміністративного району площею більше 100 га

№ з/п	Громада	Назва об'єкту	Площа ,га	Площа перспективних заповідних об'єктів
1	Бучацька	Регіональний ландшафтний парк «Барішський»	2000,0	2128,62
2	Борщівська	Регіональний ландшафтний парк «Лісова пісня»	300,0	300,02
3	Чортківська	Регіональний ландшафтний парк «Середньосеретський» Ландшафтний заказник «Бердо» Ландшафтний заказник «Моклеків- Костьолисько» Ландшафтний заказник «Ліс Мордова»	4000,0 100,0 104,9 479,0	5047,20
4	Товстенська	Ландшафтний заказник «Над Джурином» Ботанічна пам'ятка природи «Урочище Чагор»	954,0 210,0	1277,72
5	Скала-Подільська	Регіональний ландшафтний парк «Надзбручанське Поділля»	2500,0	2520,12
6	Коропецька	Регіональний ландшафтний парк «Лемківське село»	4000,0	4000,00

Важливо при цьому дотримуватися принципу збереження не лише біотичного, а й ландшафтного різноманіт'я (репрезентувати ландшафтне різноманіття природних районів хоча би однією ключовою територією).

Висновки та перспективи використання результатів дослідження. Результати проведених досліджень дають можливість зробити такі висновки. Екомережа Чортківського адміністративного району представляє собою ранг підсистеми регіональної екомережі Тернопільської області. Базовими її структурними елементами виступають: 2 ключові території національного рангу (Медоборська і Заліщицька), 5 ключових територій регіонального рангу (Яблунівська, «Дача Галілея», Шупарська, перспективні Бариська, Скала- Подільська, Борщівська, Коропецька, Середньосеретська) і локального рангу (Над Джурином, Чагор, Мокл-

еків, «Ліс Мордова»).

Сполучною національною територією є Дністровська, регіональними (Товтрова, Збруцька, Серетська, Стрипська, Золотолипська). Локальними сполучними територіями виступатимуть (Бприська, Джушинська, Нічлавська, Серетсько-Збруцька). У зв'язку зі створенням і перспективою створення нових заповідних територій та об'єктів відбуватиметься зміна конфігурацій переважно сполучних і захисних територій, а також наповнення заповідними об'єктами територіальних громад. (Коропецької, Золотопотіцької, Заліщицької, Чортківської, Гусятинської).

Формування оновлених моделей заповідної та екологічної мережі адміністративного району сприятиме оптимізації ландшафтно-екологічної організації території.

Література:

1. Андрієнко Т.Л. Міждержавні природно-заповідні території – важлива складова екологічної мережі / Екол. вісн. К. ВЕЛ, 2003. С.2-5, 7-8.
2. Байдіков І.А., Пащенко В.М. Ландшафтний каркас як просторова й структурна основа екомережі / Укр. географ. журнал. К.:Видавн. дім “Академперіодика”, 2004. №3, С. 44-50.
3. Брусак В., Гнатюк Р., Зінько Ю. Перспективи формування природоохоронної системи Поділля. Наукові записки ТДПУ. Серія: географія. Тернопіль: Видавн. відділ ТДПУ, 1998. № 2, С.180-187.
4. Ващишин М. Я. Спеціальні принципи правового регулювання у сфері формування збереження національної екомережі. Наук. вісн. Львівського держ. ун-ту внутр. справ. Серія юридична. №2. Львів, 2015.С. 80 – 87.
5. Воронка В. Еколого-географічні підходи до організації екомережі Запорізької області. Наукові записки ТДПУ. Серія: географія. Тернопіль: Редакційно-видавн. відділ ТДПУ, 2004. № 2 (1). С. 206-211.
6. Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття. К.: Авалон, 1998. 52 с.
7. Гриневецький В.Т. Поняття екомережі та основні напрями її ландшафтознавчого обґрунтування в Україні/ Укр. геогр. журнал, 2002. № 4, С.62-67.
8. Домаранський А Концепція ландшафтного різноманіття в контексті формування національної екомережі / Україна: географічні проблеми сталого розвитку. В 4-х т. К.:ВГЛ Обрії. 2004. Т.2. С. 82-84.
9. Екомережа України та її природні ядра [Ю.Р. Шеляг-Сосонко, В.С. Ткаченко, Т.Л. Андрієнко, Я.І. Мовчан]/ Український ботанічний журнал. К.: Видавничий дім „Академперіодика”, 2005. т. 62, № 2. С. 142-157.
10. Кагало О.О. Розбудова екологічної мережі в Україні: принципи, проблеми, перспективи / Матеріали дев'ятої наукової конференції молодих учених «Наукові основи збереження біотичної різноманітності» (Львів, 1–2 жовтня 2009). Л. : Інститут екології Карпат НАН України, 2009. С.10–13.
11. Концепція трансєвропейських природоохоронних поясів та розбудова екологічної мережі в Україні. [Ю.Зінько, Я.Кравчук, В.Брусак, В.Казаков]. Україна та глобальні процеси: географічний вимір. [Зб. наук. праць. В 3-х т.] Київ-Луцьк: Ред.-вид. від. „Вежа” Волин. Держ. Ун-ту ім. лесі Українки 2000 № 3,С. 24 -27.
12. Коржик В. Екологічна мережа чи еколандшафтна мережа./ Україна: географічні проблеми сталого розвитку. В 4-х т. К. ВГЛ Обрії, 2004). № 2, С.58-60.
13. Мовчан Я.І. Екомережа України: обґрунтування структури та шляхів втілення. Конвенція про біологічне різноманіття: громадська обізнаність і участь К. Зелена Україна, 1997. С.98-110.
14. Приходько М.М. Регіональна екологічна мережа як фактор оптимізації ландшафтів Івано-Франківської області. Наукові записки ТДПУ. Серія: географія. Тернопіль: Видавн. відділ ТДПУ . 2004 № 2 (1), С.215-221.
15. Регіональна екомережа Полтавщини. За наук. ред. О.М. Байрак. Полтава. Верстка, 2010 214 с.
16. Розбудова екомережі України /За ред. Ю.Р. Шеляг-Сосонка. К: Програма розвитку ООН. Проект “Екомережі”, 1999.127 с..
17. Розвиток заповідної справи в Україні і формування Пан’європейської екологічної мережі. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Рахів, 11-13 листопада 2008). Ред. колег. Гамор Ф.Д. (відп. ред.) та ін.. Рахів, 2008. 510 с.
18. Самойленко В.М., Корогода Н.П. Геоінформаційне моделювання екомережі. К. Ніка-Центр, 2006 224 с.
19. Теоретичні та практичні аспекти формування екомережі на прикладі Миколаївської області України [О. Деркач, Г. Коломієць, В. Костишин та ін.]. Наукові записки ТДПУ. Серія: географія. Тернопіль: Вид. відділ ТДПУ. 2004. № 2 (1), С.211-215.
20. Ткачов А., Іваненко І. Концептуальні основи формування національної екомережі України / Рідна природа. К. ТОВ „АДЕФ-Україна”. 2000. № 2, С. 50-55.
21. Фаріон Ю.М., Чехній В.М. Ландшафтознавчі аспекти створення екомережі України/ Український географічний журнал. К. Вид. дім „Академперіодика” 2004. № 3, С.36-43.
22. Формування регіональних схем екомережі. Методичні рекомендації [Т.Андрієнко, А.Малюк, Л.Вакаренко, Є.Гребенюк та ін.]. К. 2004. 76 с.
23. Царик Л.П. Географічні засади формування і розвитку природоохоронних систем Поділля: концептуальні підходи, практична реалізація. Тернопіль. Підручн. і посібн, 2009. 320 с..
24. Царик Л.П., 2003. Збереження ландшафтного різноманіття Західного Поділля у контексті формування регіональної екомережі. Роль природно-заповідних територій Західного поділля та Юри Ойцовської у збереженні біологічного та ландшафтного різноманіття. [Збірник наукових праць.] Гримайлів-Тернопіль. Лілея, 107–114.
25. Царик Л., Ковальчук І., Царик П., Кузик І., Царик В. Природоохоронні стандарти ЄС – національні і регіональні реалії. К. УГЖ. 2023 № 4.. С.
26. Царик Л., Кузик І., Царик П. Сучасний стан та перспективи розвитку природно-заповідного фонду Кременецького району Тернопільської області / GLOBAL AND REGIONAL ASPECTS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT COPENHAGEN, DENMARK March 26-28, 2023. COPENHAGEN 2023. S.306-318.
27. Царик Л.П., Царик П.Л. Локальна екомережа м. Тернополя. Екологічний бюлетень м. Тернополя. Тернопіль. Терно-граф, 2014. С.107- 195.
28. Царик П.Л. Регіональна екомережа: географічні аспекти формування і розвитку (на матеріалах Тернопільської області). Тернопіль. Ред.-видавн. відділ ТНПУ, 2005 172 с..
29. Шеляг-Сосонко Ю.Р., Гродзинський М.Д., Романенко В.Д., Концепція, методи и критерии создания экосети Украины К.: Фитосоциоцентр, 2004. 144 с.
30. Biodiversity strategy for. URL: https://ec.europa.eu/environment/strategy/biodiversity-strategy-2030_en
31. Navrh narodnej ekologickej siete Slovenska – neconet. Bratislava, 1996. 371 s.
32. Strategia wdrażania krajowej sieci ekologicznej ECONET-Polska. Warszawa, 1998. 272 s.

References:

1. Andriienko T.L. Mizhderzhavni pryrodno-zapovidni terytorii – vazhlyva skladova ekolohichnoi merezhi / Ekol. visn. K. VEL, 2003. S.2-5, 7-8.
2. Baidikov I.A., Pashchenko V.M. Landshaftnyi karkas yak prostorova y strukturna osnova ekomerezhi / Ukr. heohraf. zhurnal. K.:Vydavn. dim “Akademperiodyka”, 2004. №3, S. 44-50.
3. Brusak V., Hnatiuk R., Zinko Yu. Perspektyvy formuvannya pryrodokhoronnoi systemy Podillia. Naukovi zapysky TDPU. Serii: heohrafiia. Ternopil: Vydavn. viddil TDPU, 1998. № 2, S.180-187.
4. Vashchysyn M. Ya. Spetsialni pryntsyipy pravovoho rehuliuвання u sferi formuvannya zberezhenia natsionalnoi ekomerezhi. Nauk. visn. Lvivskoho derzh. un-tu vnutr. sprav. Serii yurydychna. №2. Lviv, 2015.S. 80 – 87.
5. Vorovka V. Ekoloho-heohrafichni pidkhody do orhanizatsii ekomerezhi Zaporizkoi oblasti. Naukovi zapysky TDPU. Serii: heohrafiia. Ternopil: Redaktsiino-vydavn. viddil TDPU,2004. № 2 (1). S. 206-211.
6. Vseievropeiska stratehiia zberezhenia biolohichnoho ta landshaftnoho riznomanittia. K.: Avalon, 1998. 52 s.
7. Hrynevetskyi V.T. Poniattia ekomerezhi ta osnovni napriamy yii landshaftoznavchoho obgruntuvannya v Ukraini/ Ukr. heohr. zhurnal, 2002. № 4, S.62-67.
8. Domaranskyi A. Kontsepsiia landshaftnoho riznomanittia v konteksti formuvannya natsionalnoi ekomerezhi / Ukraina: heohrafichni problemy staloho rozvytku. V 4-kh t. K.:VHL Obrii. 2004. T.2. S. 82-84.
9. Ekomerezha Ukrainy ta yii pryrodni yadra [Iu.R. Sheliah-Sosonko, V.S. Tkachenko, T.L. Andriienko, Ya.I. Movchan]/ Ukrainyskyi botanichnyi zhurnal. K.: Vydavnychi dim „Akademperiodyka”, 2005. t. 62, № 2. S. 142-157.
10. Kahalo O.O. Rozbudova ekolohichnoi merezhi v Ukraini: pryntsyipy, problemy, perspektyvy / Materialy deviatoi naukovo konferentsii molodykh uchenykh «Naukovi osnovy zberezhenia biotychnoi riznomanitnosti» (Lviv, 1–2 zhovtnia 2009). L. : Instytut ekolohii Karpat NAN Ukrainy, .2009. S.10–13.
11. Kontsepsiia transievropeyskykh pryrodokhoronnykh poiasiv ta rozbudova ekolohichnoi merezhi v Ukraini. [Iu. Zinko, Ya. Kravchuk, V. Brusak, V. Kazakov]. Ukraina ta hlobalni protsesy: heohrafichni vymir. [Zb. nauk. prats. V 3-kh t.] Kyiv-Lutsk: Red.-vyd. vid. „Vezha” Volyn. Derzh. Un-tu im. lesi Ukrainky 2000 № 3,S. 24 -27.
12. Korzhyk V. Ekolohichna merezha chy ekolandshaftna merezha./ Ukraina: heohrafichni problemy staloho rozvytku. V 4-kh t. K. VHL Obrii, 2004). № 2, S.58-60.
13. Movchan Ya.I. Ekomerezha Ukrainy: obgruntuvannya struktury ta shliakhiv vtilennia. Konventsii pro biolohichne riznomanittia: hromadska obiznanist i uchast K. Zelena Ukraina, 1997. S.98-110.
14. Prykhodko M.M. Rehionalna ekolohichna merezha yak faktor optymizatsii landshaftiv Ivano-Frankivskoi oblasti. Naukovi zapysky TDPU. Serii: heohrafiia. Ternopil: Vydavn. viddil TDPU . 2004 № 2 (1), S.215-221.
15. Rehionalna ekomerezha Poltavshchyny. Za nauk. red. O.M. Bairak. Poltava. Verstka, 2010 214 s.
16. Rozbudova ekomerezhi Ukrainy /Za red. Yu.R. Sheliah-Sosonka. K.: Prohrama rozvytku OON. Proekt “Ekomerezhi”,1999. 127 s..
17. Rozvytok zapovidnoi spravy v Ukraini i formuvannya Panievropeiskoi ekolohichnoi merezhi. Materialy mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii (m. Rakhiv, 11-13 lystopada 2008). Red. koleh. Hamor F.D. (vidp. red.)ta in.. Rakhiv, 2008. 510 s.
18. Samoilenko V.M., Korohoda N.P. Heoinformatsiine modeliuвання ekomerezhi. K. Nika-Tsentr, 2006 224 s.
19. Teoretychni ta praktychni aspekty formuvannya ekomerezhi na prykladi Mykolaivskoi oblasti Ukrainy [O. Derkach, H. Kolomiets, V. Kostyshyn ta in.]. Naukovi zapysky TDPU. Serii: heohrafiia. Ternopil: Vyd. viddil TDPU. 2004. № 2 (1), S.211-215.
20. Tkachov A., Ivanenko I. Kontseptualni osnovy formuvannya natsionalnoi ekomerezhi Ukrainy / Ridna pryroda. K. TOV „ADEF-Ukraina” . 2000. № 2, S. 50-55.
21. Farion Yu.M., Chekhni V.M. Landshaftoznavchi aspekty stvorennia ekomerezhi Ukrainy/ Ukrainyskyi heohrafichniy zhurnal. K. Vyd. dim „Akademperiodyka” 2004. № 3, S.36-43.
22. Formuvannya rehionalnykh skhem ekomerezhi. Metodichni rekomendatsii [T.Andriienko, A.Maliuk, L.Vakarenko, Ye.Hrebeniuk ta in.]. K. 2004. 76 s.
23. Tsaryk L.P. Heohrafichni zasady formuvannya i rozvytku pryrodokhoronnykh system Podillia: kontseptualni pidkhody, praktychna realizatsiia. Ternopil. Pidruchn. i posibn,2009. 320 s..
24. Tsaryk L.P., 2003. Zberezhenia landshaftnoho riznomanittia Zakhidnoho Podillia u konteksti formuvannya rehionalnoi ekomerezhi. Rol pryrodno-zapovidnykh terytorii Zakhidnoho podillia ta Yury Oitsovskoi u zberezheni biolohichnoho ta landshaftnoho riznomanittia. [Zbirnyk naukovykh prats.] Hrymailiv-Ternopil. Lileia, 107–114.
25. Tsaryk L., Kovalchuk I., Tsaryk P., Kuzyk I., Tsaryk V. Pryrodokhoronni standarty YeS – natsionalni i rehionalni realii. K. UZh. 2023 № 4. S.
26. Tsaryk L., Kuzyk I., Tsaryk P. Cuchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku pryrodno-zapovidnoho fondu Kremenetskoho raionu Ternopilskoi oblasti / GLOBAL AND REGIONAL ASPECTS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENTCOPENHAGEN, DENMARKMarch26-28, 2023. COPENHAGEN 2023. S.306-318.
27. Tsaryk L.P., Tsaryk P.L. Lokalna ekomerezha m. Ternopolia. Ekolohichni biuleten m. Ternopolia. Ternopil. Terno-hraf, 2014. S.107- 195.
28. Tsaryk P.L. Rehionalna ekomerezha: heohrafichni aspekty formuvannya i rozvytku (na materialakh Ternopilskoi oblasti). Ternopil. Red.-vydavn. viddil TNPU, 2005 172 s..
29. Sheliah-Sosonko Yu.R., Hrodzynskyi M.D., Romanenko V.D., Kontsepsiia, metody y kryteryi stozdanyia ekosety Ukrainy K.: Fytosotsyotsentr,2004. 144 s.
30. Biodiversity strategy for. URL: https://ec.europa.eu/environment/strategy/biodiversity-strategy-2030_en
31. Navrh narodnej ekologickej siete Slovenska – neconet. Bratislava, 1996. 371 s.
32. Strategia wdrazania krajowej sieci ecologicznej ECONET-Polska. Warszawa, 1998. 272 s.

Abstract:

Petro TSARYK, Liubomyr TSARYK, Ihor KUZYK, Volodymyr TSARYK. PROSPECTIVE MODELS OF THE CONSERVATION AND ECOLOGICAL NETWORK OF TERRITORIAL COMMUNITIES OF CHORTKIV DISTRICT

In the publication, the main attention is drawn to the improvement of the functional and spatial structure of the protected and ecological networks of the administrative district (AR). The problem of the degree of conservation of territories became especially relevant after the implementation of the decentralization reform, because in some administrative districts and territorial communities the level of conservation is 0.5-5%, while the average district indicator is 13.98%. It was established that protected areas in the Chortkiv administrative district are represented by 10 of the 11 protected categories available in Ukraine. The situation with local fragments of eco-networks and basic protected objects is the most problematic. The degree of protection at the level of territorial communities in 72.7% does not meet the established nature protection norms (more than 10%).

The eco-network concept was implemented in Ukraine at the national and regional levels in the period from 2000 to 2015. Despite the expiration of the Law of Ukraine "On the Statewide Program for the Formation and Development of the National Ecological Network for the Period 2000-2015", a number of tasks at the level of new administrative districts and territorial communities remained unresolved within the framework of the program. Precisely those levels at which the basic elements of eco-networks receive their metric reflection and the eco-network system is filled with concrete content. With these elements, it is possible to carry out renaturalization measures, set aside the width of nature protection zones within river Eco corridors, restore the connection between the constituent parts of key territories, establish configurations and fix the boundaries of protective territories on the terrain, etc. Therefore, it can be assumed that instead of office modeling of national and regional eco-network schemes, the stage of substantiation and selection on the ground (visual modeling) begins. At the same time, it is necessary to include not only areas of natural vegetation in the composition of elements of eco-network models, but also the configuration of numerous promising territories and objects proposed for creation by local specialists in nature protection, environmental activists of territorial communities.

The proposed small-scale promising nature reserves and natural monuments (98 positions) will allow to increase the protection of territorial communities, and from the positions of their role in the eco-network of AR will form a new configuration of connecting and protective territories (submeridional direction) such as: Zolotolipsk regional, Baryeka local, Koropetsk local, Strip regional, Dzhuryn local, Seret regional, Nichlav local, Zbrut regional, Dniester national sub-latitudinal connecting territory, Tovtrova regional (sub-latitudinal), New key and connecting territories within landscape areas have been identified, promising protected objects, elements of eco-networks of local importance have been identified. At the same time, the prospect of creating protected areas with an area of more than 100 hectares (Table 2) within six territorial communities will provide an opportunity to design key territories at the regional and local levels. The indicators of existing and prospective protected areas of territorial communities, administrative districts were calculated, taking into account the creation of prospective protected areas and objects (98 units). The most significant changes in the basic elements of regional networks will take place within the connecting territories of the regional and local levels, territorial communities. An integrated map scheme-model of protected and ecological networks with promising protected objects, new local key and connecting territories has been created, which will contribute to the introduction of a territorially differentiated approach to the optimal landscape and ecological organization of the territory.

The eco-network of the Chortkiv administrative district represents the rank of a subsystem of the regional eco-network of the Ternopil region. Its basic structural elements are: 2 key territories of national rank (Medoborska and Zalishchytska), 5 key territories of regional rank (Yablunivska, "Dacha Galileya", Shuparska, promising Baryska, Skala-Podilska, Borschivska, Koropetska, Serednyoseretska) and local rank (Nad Dzhurynom, Chahor, Moklekiv, "Forest Mordova").

The connecting national territory is Dnistrovsk, regional ones (Tovtrova, Zbrutska, Seretska, Stripska, Zolotolipska). Local connecting territories will be (Bpriska, Dzhurynska, Nichlavska, Seretsko-Zbruska). In connection with the creation and prospect of creation of new protected territories and objects, there will be a change in the configuration of mainly capital and protective territories, as well as the filling of protected objects in territorial communities (Koropetska, Zolotopoticska, Zalishchytska, Chortkivska, Husyatynska). The formation of updated models of protected and ecological networks of the administrative district will contribute to the optimization of the landscape and ecological organization of the territory.

Key words: protected network, econetwork, administrative district, territorial community.

Надійшла 08.04.2023р.

Світлана НОВИЦЬКА, Любов ЯНКОВСЬКА

ХАРАКТЕРИСТИКА ЛІСОВОГО ФОНДУ ДЕРЖАВНОГО ПІДПРИЄМСТВА «БЕРЕЖАНСЬКЕ ЛІСОМИСЛИВСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО»

У статті розглянуто особливості лісокористування Державного підприємства «Бережанське лісомисливське господарство (ЛМГ)». Проаналізовано історію створення та адміністративно - організаційну структуру Бережанського ЛМГ. З'ясовано, що в Бережанського держлісгоспі найбільшу площу займають ліси I і Ia класу бонітету (39 % та 26,6 % відповідно). Найменшу площу займають ліси IV класу бонітету – 1,2 %, що становить 106 га. Видовий склад лісів Бережанського держлісгоспу є різноманітний, проте основу більшості насаджень становлять твердолистяні породи дерев (близько 88 % площі), наступними є хвойні дерева (близько 8%) та найменше є м'яколистяних дерев (4%). Середній вік лісових насаджень держлісгоспу – 61 рік, хвойних – 52 роки, твердолистяних – 63 роки, м'яколистяних – 55 років. Найбільшу площу у держлісгоспі займають середньовікові насадження – 36,6 %, а найменшу стиглі та перестійні ліси (близько 20,7%). Визначено, що за категоріями близько 80% лісів держлісгоспу займають експлуатаційні ліси, а саме 29554 га. Незначну площу займають захисні та рекреаційно – оздоровчі ліси – 4,5% та 6,6% відповідно. Охарактеризовано лісові насадження Бережанського держлісгоспу за повнотою. З'ясовано, що тут переважають ліси із повнотою 0.7-0.8. Найменша частка лісів із повнотою 0.3-0.4.

Ключові слова: ліс, лісокористування, лісомисливське господарство.

Постановка науково-практичної проблеми, актуальність і новизна дослідження.

Ліси відіграють значну роль у стабілізації природних процесів, а також є ключовим фактором у збереженні біорізноманіття та комфортних умов життєдіяльності людини. Сучасні тенденції глобальних і регіональних кліматичних змін, зниження рівня залягання підземних вод, втрати ресурсів прісної води, тотального знищення пралісів світу, зумовлюють необхідність запровадження збалансованого і раціонального використання лісових ресурсів. На етапі євроінтеграційних процесів, Україна запроваджує елементи сталого лісокористування. В областях і територіальних громадах розроблено профільні програми розвитку лісового господарства, змінюються підходи до використання лісових ресурсів. Тернопільська область, із лісистістю близько 13,8%, з кожним роком нарощує потенціал лісовкритих земель. Це зумовлює необхідність з екологічної точки зору підійти до вивчення особливостей лісокористування в межах окремих лісомисливських господарств.

Аналіз останніх публікацій за темою дослідження. Питаннями дослідження лісокористування займалися: Адамовський О.М. (2015) написав монографію «Комплексне лісокористування : методи оптимізації»; Андрійчук І.В., Пінчук І.Р. (2009) проаналізували теоретико-методологічні засади оцінки конкурентоспроможності лісгосподарських підприємств; Гавришок Б.Б., Жайворонко Н. С. (2020) дослідили особливості лісгосподарського землекористування на території Опілля в межах Терно-

пільської області; Макаренко С.С. (2018) здійснив оцінку діяльності лісового господарства України; Мошак О.В. (2004) висвітлив регіональні проблеми формування і розвитку лісоресурсного потенціалу; Пилипчук О. (2015) проаналізував поліаспектні виміри сталого функціонування лісового господарства ДП "Бережанського ЛМГ" та заповідні об'єкти у системі Бережанського і Бучацького державних лісових господарств.

Викладення основного матеріалу.

Структурним підрозділом Тернопільського обласного управління лісового та мисливського господарства є державне підприємство «Бережанське лісомисливське господарство», яке займається вирощуванням лісу, декоративного посадкового матеріалу та виготовленням пиломатеріалів.

Бережанський лісгосп був створений у 1940 році. До його складу входили такі лісництва: Куропатницьке, Бережанське, Литвинівське, Завалівське, Поморянське та Тростянецьке. Площа лісництва на той час складала 28000 га.

Наступних два місяця після створення лісгосп входив до складу Львівського управління лісового господарства. Протягом 1941-1953 рр. був у складі Станіславського управління лісового господарства. У 1953 році Бережанський лісгосп увійшов до складу Тернопільського управління лісового господарства [4]. Згідно із наказом Головного управління лісового господарства і лісозаготівель, з 1960 року Бережанський лісгосп був реорганізований у Бережанський лісгоспзаг. Його функції

полягали у лісозаготівлі, проведенні лісгосподарських заходів та у веденні мисливського господарства. У 2005 році, згідно з наказом Державного комітету лісового господарства, підприємство отримало нову назву – Державне підприємство «Бережанське лісомисливське господарство». Що стосується лісовпорядних робіт на території лісгоспу, то перші відомості датуються 1934 роком. Наступні лісовпорядні роботи були проведені у 1952-53 роках. Протягом 1962 – 2003 років лісовпорядкування проводилися з використанням аерофотознімків, а вже у 2007 році лісовпорядкування перейшло на нову організацію робіт – вся інформація з

польових зборів передавалася лісгосподарському підприємству.

На сьогоднішній день, лісовпорядкування проводиться згідно I розряду у відповідності з вимогами чинної лісовпорядної інструкції – за методом класів віку. Даний метод полягає в утворенні господарських секцій, господарств та господарських частин. Протягом 2007 – 2013 років лісгоспом створювались нові культури на землях непридатних для с/г виробництва [3].

На сьогоднішній день площа державного підприємства становить 30 тис.га. До його складу входить 8 лісництв. (табл.1)

Таблиця 1

Адміністративно - організаційна структура Бережанського ЛМГ

№п/п	Лісництва	Площа, га
1	Бережанське	4464
2	Урманське	3114
3	Козівське	2651
4	Конюхівське	3259
5	Підгаєцьке	3214
6	Литвинівське	5006
7	Завалівське	3135
8	Нараївське	4711

Дані лісництва розподілені по території району рівномірно. Із заходу на схід простягається Завалівське лісництво, з півночі на південь – Підгаєцьке та Конюхівське, а усі інші лісництва мають простягання з північного заходу на південний схід [10].

Після проведення децентралізації у 2021 році, територія ДП «Бережанське ЛМГ» повністю розміщена у Тернопільському районі Тернопільської області.

На 1.01.2021 р. сформовані 10 територіальних громад (ТГ), на землях яких розташоване господарство: Нараївська, Бережанська, Підгаєцька, Козлівська, Козівська, Саранчуківська, Монастириська, Купчинецька, Підгороднянська та Зборівська [6].

Лісовим господарством надаються різноманітні послуги. Основними з них є: поліпшення стану лісів; здійснення лісозаготівлі; охорона лісів від незаконних вирубок та пожеж; організація лісових розсадників; проведення заходів по відновленню лісу; створення нових насаджень; проведення грошової оцінки лісу та ін [9].

Територія держлісгоспу розподілена на господарські частини, господарства та господарські секції, які складаються із однорідних за

продуктивністю та складом дерев. Господарська частина – це сукупність насаджень, які об’єднані однаковим рівнем інтенсивності ведення лісового господарства. Вони повинні мати визначені межі у вигляді природних рубежів (річка чи дорога) або у вигляді просік.

На території ДП «Бережанське ЛМГ» утворені такі лісгосподарські частини: рекреаційно – оздоровчі ліси: з особливим режимом користування на рівнині та з обмеженим режимом користування; експлуатаційні: експлуатаційні ліси на рівнині; ліси природоохоронного, історико-культурного та наукового значення: з особливим режимом користування та з обмеженим режимом користування на рівнині; захисні ліси: з обмеженим режимом користування. Також є розподіл території на господарські секції – ліси, які мають спільну господарську мету, вік стиглості та однакові лісгосподарські заходи [5].

Бонітет – це показник продуктивності деревостану, що залежить від лісорослинних умов [7]. Щодо Бережанського держлісгоспу, то тут найбільшу площу займають ліси I і Іа класу бонітету (39 % та 26,6 % відповідно). Найменшу площу займають ліси IV класу бонітету – 1,2 %, що становить 106 га (табл. 2).

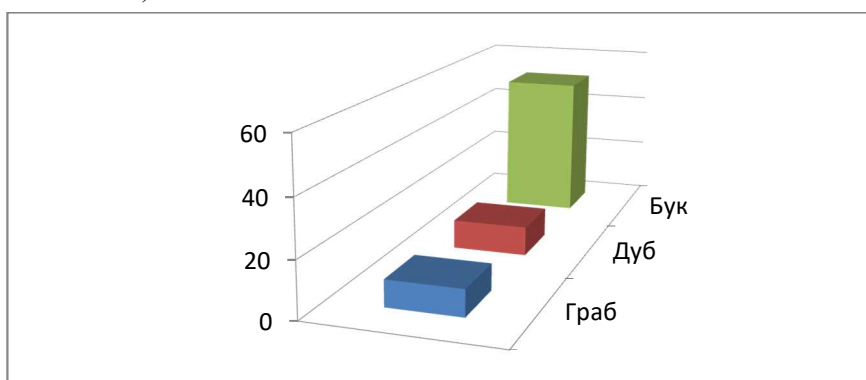
Розподіл лісів ДП «Бережанське ЛГ» за бонітетами

Бонітет	Площа, га	%
I a	10021,3	33,6
I	11194,0	39,0
II	4211,1	19,8
III	1119,3	6,4
IV	106,6	1,2
V	0,0	0,0
Va	0,0	0,0

Видовий склад лісів Бережанського держлісгоспу є різноманітний, проте основу більшості насаджень становлять твердолистяні породи дерев (близько 88 % площі), наступним є хвойні дерева (близько 8%) та найменше є

м'яколистяних дерев (4%).

Щодо панівних порід на території держлісгоспу, то із твердолистяних порід дерев переважаючими є бук, дуб та граб (рис. 1).

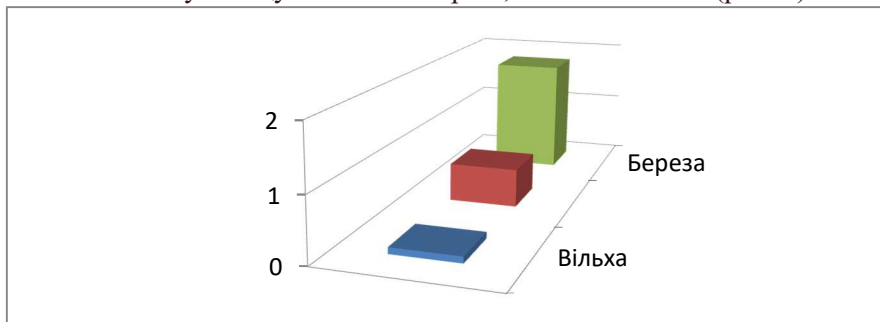

Рис. 1. Переважаючі твердолистяні породи дерев на території Бережанського лісгоспу
Також тут поширені такі хвойні породи дерев, як сосна звичайна, модрина, ялина (рис. 2.).

Рис. 2. Хвойні породи дерев на території Бережанського держлісгоспу

Із м'яколистяних найбільшу площу займають береза, осика та вільха (рис.3.).

Рис. 3. Поширення м'яколистяних порід дерев на території Бережанського держлісгоспу

Підлісок густий та складається із жимолості татарської, ліщини та бересклету бородавчастого. В трав'яному покриві переважають копитняк європейський, хмелиця звичайна, ясенець пахучий та герань лісова.

Окрім звичних для нашої території порід дерев, на території Бережанського ЛМГ ростуть також перспективні хвойні інтродуковані рослини. Це модрина європейська, псевдотсуга Мензіса та ялина європейська. Псевдотсуга у наших лісах зустрічається рідко. Основною причиною цього є обмежена кількість якісного насінневого матеріалу. Псевдотсуга Мензіса характеризується інтенсивним ростом, який починається у 40-річному віці дерева та триває близько 50 років. Ялина європейська також є швидкорослою хвойною рослиною. Цей вид тут знаходиться за межами природного ареалу, тому швидкий ріст в основному триває до 30-річного віку рослини. Основним напрямком використання цих порід є отримання значних запасів деревини за короткий термін [13].

Внаслідок такого поєднання різних порід

дерев, ліс виконує різноманітні функції: ландшафтотворчу (поєднання хвойних порід (сосна, ялина) з твердолистяними (дуб, клен)); естетичну функцію в основному виконують інтродуценти- модрина, горіх чорний, дуб червоний сосна Веймутова та ін.; рекреаційну – в поєднанні листяних та хвойних порід.

Середній вік лісових насаджень держлісгоспу – 61 рік, хвойних – 52 роки, твердолистяних – 63 роки, м'яколистяних – 55 років. Найбільшу площу у держлісгоспі займають середньовікові насадження – 36,6 %, а найменшу стиглі та перестійні ліси (близько 20,7%).

Така вікова структура свідчить про активну роботу лісівників, які працюють над формуванням видового складу та контролюють вік лісів. Проте вікова структура у ДП «Бережанське ЛГ» відрізняється по лісництвах підприємства. Наприклад, у Завалівському лісництві переважають молодняки та середньовікові, а у Литвинівському є значна частина пристигаючих та стиглих лісів (рис. 4).

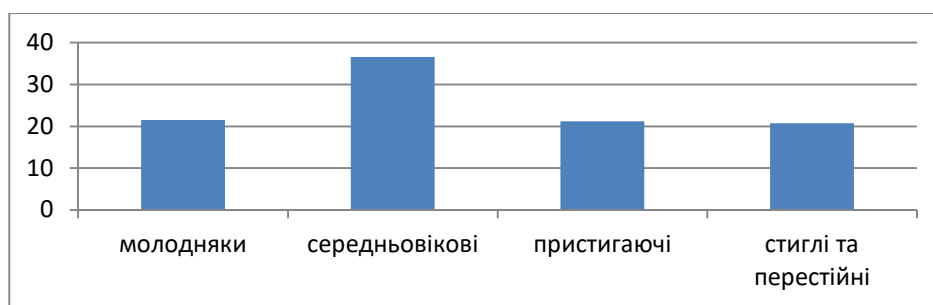

Рис.4. Розподіл лісів за групами віку

Згідно із спостереженнями, середньовікові деревостани найкраще виконують свої екологічні функції та мають найкращу біопродуктивність.

Одним із найважливіших завдань Бережанського лісового господарства є підвищення продуктивності лісу. Для підвищення продуктивності, працівниками лісгоспу виконуються такі заходи: зменшують площі земель, які зайняті чагарниками; підвищують родючість земель; запобігають утворення ерозії, засоленню чи заболочуванню ґрунтів; виконують випробування сортів, які є найціннішими у господарському відношенні деревних порід.

Збереження різноманіття в лісах здійснюється на екосистемному, популяційному, генетичному та видовому рівнях шляхом створення об'єктів ПЗФ, застосування екологічно орієнтованих способів відтворення лісів, забезпечення охорони рідкісних видів флори та фауни, створення лісонасінних ділянок і плантацій тощо [4].

Найбільшу площу на території Бережанського держлісгоспу займають експлуатаційні ліси, а найменшу – захисні (рис.5) [14].

Аналізуючи таблицю, можна сказати, що близько 80% лісів держлісгоспу займають експлуатаційні ліси, а саме 29554 га. Незначну площу займають захисні та рекреаційно-оздоровчі ліси – 4,5% та 6,6% відповідно.

Ще однією таксаційною характеристикою лісу є повнота насадження. Повнота деревостану – це показник щільності стояння стовбурів на одиниці площі. Повнота може бути абсолютною чи відносною. Абсолютна – це сума площ поперечних перерізів всіх стовбурів, що ростуть на одиниці площі даного насадження. Вимірюється у м^2 на 1 га.

Проте на практиці частіше характеризують ліс за відносною повнотою насаджень. Відносна повнота це відношення суми площ поперечних перерізів стовбурів даного деревостану до суми площ поперечних перерізів найбільш густої ділянки лісу аналогічного типу

і віку. Виражається в десятих частках одиниці.

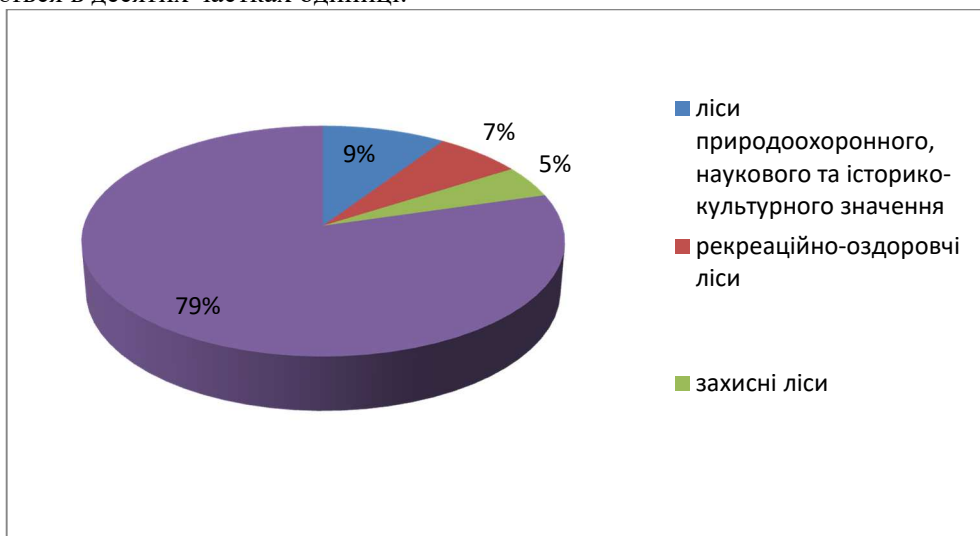

Рис. 5. Розподіл лісів за категоріями

Розподіл загальної площі земель на групи і категорії зведено у таблицю (табл. 3).

Таблиця 3

Поділ лісів на категорії

Категорії лісів	Площа за даними сучасного лісовпорядкування	
	га	%
Ліси природоохоронного, наукового, історико-культурного призначення		
Пам'ятки природи	147,8	0,5
Заказники	2578,3	8,7
Ліси наукового призначення, включаючи генетичні резервати	44,0	0,2
Разом за категорією лісу:	2770,1	9,4
Рекреаційно-оздоровчі ліси		
Ліси у межах населених пунктів	56,6	0,2
Лісопаркова частина лісів зелених зон	259,2	0,9
Лісогосподарська частина лісів зелених зон	1632,1	5,5
Разом за категорією лісу:	1947,9	6,6
Захисні ліси		
Ліси уздовж смуг відведення залізниць	309,5	1,0
Ліси уздовж смуг відведення автомобільних доріг	439,1	1,5
Байрачні та інші захисні ліси	591,9	2,0
Разом за категорією лісу:	1340,5	4,5
Експлуатаційні ліси		
Експлуатаційні ліси	23495,5	79,5
Всього по лісогосподарському підприємству:	29554,0	100,0

За відносною повнотою насаджень поділяють на: високоповнотні (0,9-1,0); нормальні (0,7-0,8); низькоповнотні (0,4-0,6); рідколісся (0,3 і нижче).

Характеризуючи лісові насадження Бережанського держлісгоспу, можна сказати що тут переважають ліси із повнотою 0,7-0,8. Найменша частка лісів із повнотою 0,3-0,4 (рис.6).

Висновки. Ліси відіграють значну роль у

стабілізації природних процесів, а також є ключовим фактором у збереженні біорізноманіття та комфортних умов життєдіяльності людини. Західна частина Тернопільського району характеризується високим показником лісистості території. Ліси даної території перебувають у власності двох державних підприємств: «Бережани райагроліс» та «Бережанське ЛМГ». Бережанське лісомисливське

господарство складається із восьми лісництв, які більш – менш рівномірно розподілені по території району. На території держлісгоспу також розташовані заповідні об'єкти. У досліджуваному лісгоспі їх площа становить 2761,46 га. Територія держлісгоспу розподілена на господарські частини, господарства та гос-

подарські секції, які складаються із однорідних за продуктивністю та складом дерев. Близько 80% лісів держлісгоспу займають експлуатаційні ліси, а саме 29554 га. Незначну площу займають захисні та рекреаційно – оздоровчі ліси – 4,5% та 6,6% відповідно.

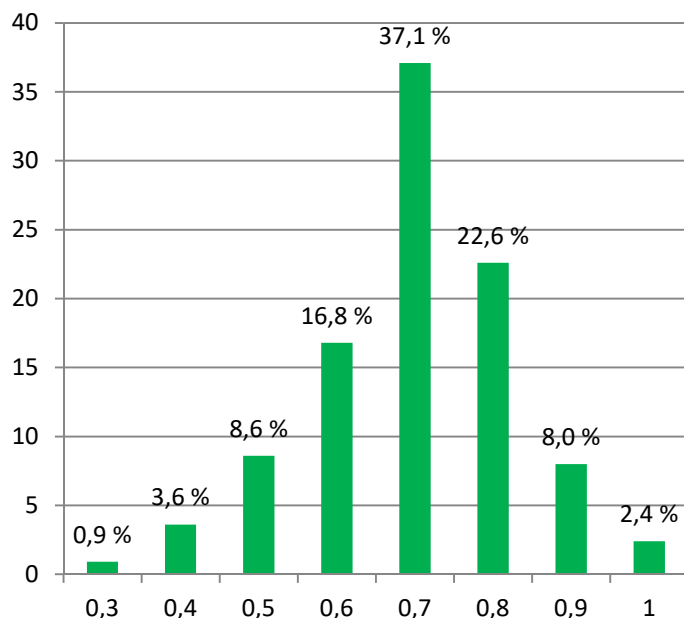

Рис. 6. Розподіл лісових ділянок за повнотами

Щодо бонітету лісу у Бережанському лісгоспі, то тут найбільшу площу займають ліси І і Іа класу бонітету (39 % та 26,6 % відповідно). Видовий склад лісів Бережанського держлісгоспу є різноманітний, проте основу більшості насаджень становлять твердолистяні породи дерев: бук, дуб і граб (близько 88 % площі), наступним є хвойні дерева : сосна звичайна, модрина, ялина (близько 8%) та найменше є м'яколистяних дерев : береза, осика та вільха (4%). Окрім звичних для нашої території порід дерев, тут ростуть також перспективні хвойні інтродуковані рослини. Це модрина європейська, псевдотсуга Мензіса та ялина європейська.

Середній вік лісових насаджень держлісгоспу – 61 рік, хвойних – 52 роки, твердолистяних – 63 роки, м'яколистяних – 55 років. Найбільшу площу у держлісгоспі займають середньовікові насадження – 36,6 %, а найменшу стиглі та перестійні ліси (близько 20,7%)

Ще однією таксаційною характеристикою лісу є повнота насадження. Характеризуючи лісові насадження Бережанського

держлісгоспу, можна сказати що тут переважають ліси із повнотою 0.7-0.8. Найменша частка лісів із повнотою 0.3-0.4.

Внаслідок такого поєднання різних порід дерев, ліси держлісгоспу виконують різноманітні функції: ландшафтотворчу (поєднання хвойних порід (сосна, ялина) з твердолистяними (дуб, клен)); естетичну функцію в основному виконують інтродуценти- модрина, горіх чорний, дуб червоний сосна Веймутова та ін.; рекреаційну – в поєднанні листяних та хвойних порід.

Перспективу подальших наукових розвідок вбачаємо у розробці ефективних механізмів ведення лісового господарства на засадах сталого розвитку з використанням позитивного вітчизняного та міжнародного досвіду на основі встановлення та врахування стійкості лісових екосистем в конкретних умовах їх зростання, продовження впровадження технологій відновлюваного природокористування.

Література:

1. Адамовський О.М. Комплексне лісокористування : методи оптимізації : монографія. Львів : ЗУКЦ. 2015. 187 с.
2. Бережанське лісомисливське господарство. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення 3.02.2022).
3. Державне підприємство «Бережанське лісомисливське господарство». URL: <https://ternopilis.gov.ua/derzhlisgosp/derzhavne-pidpriemstvo-berezhanske-lisomislyvske-gospodarstvo.html> (дата звернення : 3.02.2022)
4. Макаренко С.С. Оцінка діяльності лісового господарства України в контексті вимог. *Економіка та управління підприємствами*. 2018. № 19. С. 472-483.
5. Організація та розвиток лісового господарства. URL: <https://www.lisovporyadnyk.org.ua/dov> (дата звернення: 2.04.2022)
6. Основні результати моніторингу діяльності ДП «Бережанське ЛМГ» у 2020 році. URL: <https://www.facebook.com> (дата звернення : 13.02.2022).
7. Поняття лісової таксації. URL: <https://zoenc-edukit.uz.ua> (дата звернення : 16.02.2022).
8. Порядок поділу лісів на категорії та виділення особливо захисних лісових ділянок. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/79608955> (дата звернення : 14.02.2022).
9. Пояснююча записка до фінансового плану на 2022 рік ДП «Бережанський лісгосп» Тернопільського обласного управління лісового та мисливського господарства.
10. Пташник І. Природний склад та вікова структура лісових антропогенних ландшафтів Бережанського горбогір'я. *Студентський науковий вісник ТНПУ*. 2017. №41. С.47-49.
11. Таксаційні характеристики насаджень. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення : 20.02.2022)
12. Тернопільщина : цілі і потенціал сталого природокористування. / Л. Царик та ін. Тернопіль. СМП «Тайп». 2015. 498 с.
13. Хвойні в структурі флори ДП «Бережанське лісомисливське господарство. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua> (дата звернення : 21.03.2022).
14. Шмигельська Х., Жайворонко Н. До структури земель лісового фонду Бережанського району Тернопільської області. *Магістерські студії географічного факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка : збірник наукових праць. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка*, 2020. Вип. 1 (3). С. 35-38.

References:

1. Adamovskyi O.M. (2015). Kompleksne lisokorystuvannya : metody optymizatsii : monohrafiia. Lviv : ZUKTs. 187 s.
2. Berezhanske lisomyslyvske hospodarstvo. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (data zvernennia 3.02.2022).
3. Derzhavne pidpriemstvo «Berezhanske lisomyslyvske hospodarstvo». URL: <https://ternopilis.gov.ua/derzhlisgosp/derzhavne-pidpriemstvo-berezhanske-lisomislyvske-gospodarstvo.html> (data zvernennia : 3.02.2022)
4. Makarenko S.S. (2018). Otsinka diialnosti lisovoho hospodarstva Ukrainy v konteksti vymoh. Ekonomika ta upravlinnia pidpriemstvamy. № 19. S. 472-483.
5. Orhanizatsiia ta rozvytok lisovoho hospodarstva. URL: <https://www.lisovporyadnyk.org.ua/dov> (data zvernennia: 2.04.2022)
6. Osnovni rezultaty monitorynhu diialnosti DP «Berezhanske LMH» u 2020rotsi. ULR: <https://www.facebook.com> (data zvernennia : 13.02.2022).
7. Poniattia lisovoi taksatsii. URL: <https://zoenc-edukit.uz.ua> (data zvernennia : 16.02.2022).
8. Poriadok podilu lisiv na katehorii ta vydilennia osoblyvo zakhysnykh lisovykh dilianok. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/79608955> (data zvernennia : 14.02.2022).
9. Poiasniuucha zapyska do finansovoho planu na 2022 rik DP «Berezhanskyi lishosp» Ternopilskoho oblasnoho upravlinnia lisovoho ta myslyvskeho hospodarstva.
10. Ptashnyk I. (2017). Pryrodnyi sklad ta vikova struktura lisovykh antropohennykh landshaftiv Berezhanskoho horbohiria. Studentskyi naukovyi visnyk TNPU. №41. S.47-49.
11. Taksatsiini kharakterystyky nasadzhennia. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki> (data zvernennia : 20.02.2022)
12. Ternopilshchyna : tsili i potentsial staloho pryrodokorystuvannia. / L. Tsaryk ta in. (2015).Ternopil. SMP «Тайп». 498 s.
13. Khvoini v strukturi flory DP «Berezhanske lisomyslyvske hospodarstvo. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua> (data zvernennia : 21.03.2022).
14. Shmyhelska Kh., Zhaivoronko N. (2020). Do struktury zemel lisovoho fondu Berezhanskoho raionu Ternopilskoi oblasti. Mahisterski studii heohrafichnoho fakultetu TNPU im. V. Hnatiuka : zbirnyk naukovykh prats. Ternopil : TNPU im. V. Hnatiuka,. Vyp. 1 (3). S. 35-38.

Abstract

Svitlana Novytska, Liubov Yankovska. CHARACTERISTICS OF THE FOREST FUND OF THE STATE ENTERPRISE "BEREZHANY FORESTRY AND HUNTING ENTERPRISE"

The article deals with the peculiarities of forest management at the State Enterprise "Berezhany Forestry and Hunting Enterprise". The history of creation, administrative and organizational structure of the "Berezhany Forestry and Hunting Enterprise" is analyzed. The enterprise is located on the lands of the following 10 territorial communities: Narayiv, Berezhany, Pidhaisi, Kozliv, Kozivka, Saranchukiv, Monastyrysk, Kupchynets, Pidhorodiansk and Zboriv. It was found that in the Berezhany State Forestry, the largest area is occupied by forests of the I and Ia class of the bonitet (39% and 26.6%, respectively). The smallest area is occupied by forests of the IV class of bonitet - 1.2%, which is 106 hectares. The species composition of the forests of the Berezhany State Forestry is diverse, but the basis of most

plantations is hardwoods (about 88% of the area), conifers (about 8%) and the least of softwoods (4%). Beech, oak, and hornbeam are the predominant hardwood species. Conifers such as scots pine, larch, and spruce are also common here. Among the softwoods, birch, aspen, and alder occupy the largest area. The undergrowth is dense and consists of Tatar honeysuckle, hazel, and warty birch. The grass cover is dominated by European bindweed, common hop, fragrant ash and forest geranium. As a result of this combination of different tree species, the forest performs the following functions: landscape-forming (combination of conifers (pine, spruce) with hardwoods (oak, maple); aesthetic function is mainly performed by introductions - larch, black walnut, red oak, Weymouth pine, etc.; recreational - in combination of deciduous and coniferous species. The average age of forest plantations is 61 years, coniferous - 52 years, hardwood - 63 years, softwood - 55 years. The largest area of the forestry is occupied by medieval plantations - 36.6%, and the smallest by mature and overgrown forests (about 20.7%). According to observations, medieval stands perform their ecological functions best and have the highest bioproductivity. It has been determined that by category, about 80% of the area is occupied by exploitation forests, namely 29554 hectares. A small area is occupied by protective and recreational forests - 4.5% and 6.6%, respectively.

Forests play a significant role in stabilizing natural processes, and are also a key factor in preserving biodiversity and comfortable conditions for human life. The western part of the Ternopil district is characterized by a high rate of forested territory. The forests of this territory are owned by two state enterprises: "Berezhany Rayagrolis" and "Berezhany LMG". The Berezhany forestry consists of eight forestry farms, which are more or less evenly distributed over the territory of the district. There are also protected objects on the territory of the State Forestry. In the researched forest farm, their area is 2761.46 hectares. The territory of the State Forestry is divided into economic parts, farms and economic sections, which consist of trees of uniform productivity and composition. About 80% of the forests of the State Forestry are occupied by exploitation forests, namely 29,554 hectares. A small area is occupied by protective and recreational forests - 4.5% and 6.6%, respectively.

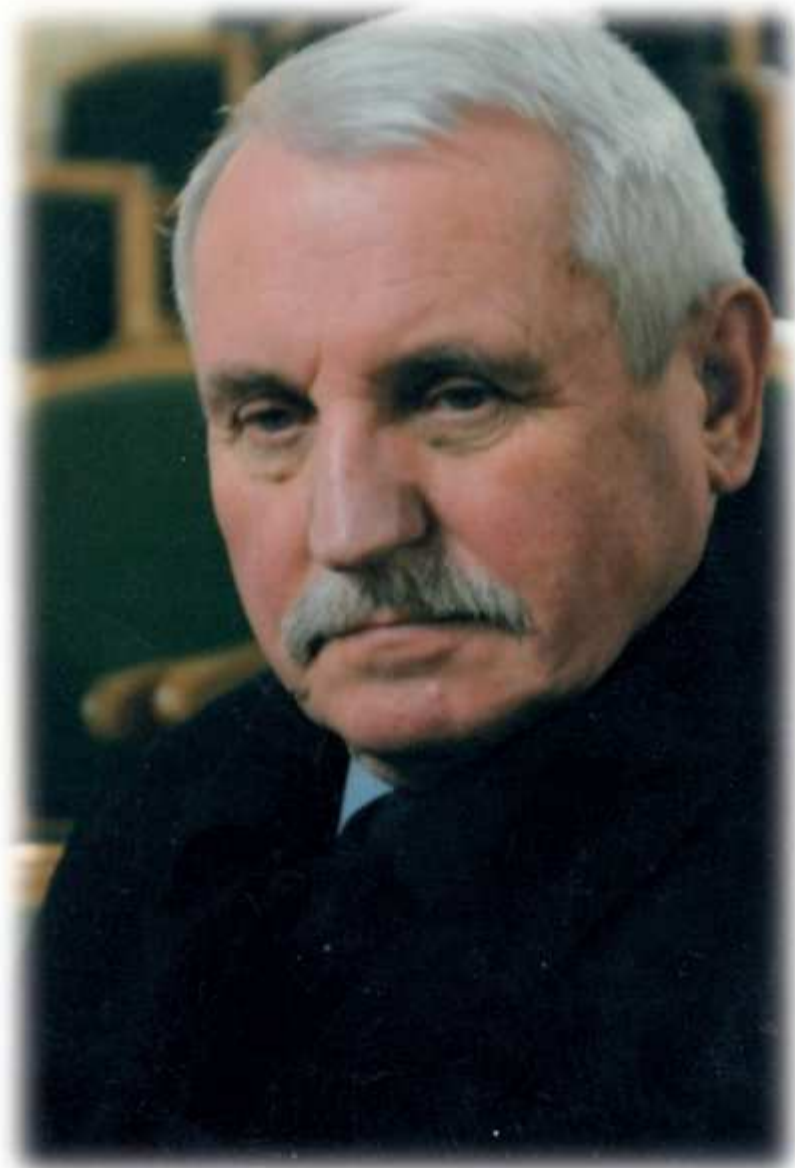
As for the quality of the forest in the Berezhany Forest Farm, the largest area is occupied by forests of the I and Ia quality classes (39% and 26.6%, respectively). The species composition of the forests of the Berezhany State Forest Farm is diverse, but the basis of most plantations are hardwoods: beech, oak, and hornbeam (about 88% of the area), followed by coniferous trees: Scots pine, larch, spruce (about 8%), and the smallest is in deciduous trees: birch, aspen and alder (4%). In addition to the tree species familiar to our territory, there are also promising introduced coniferous plants. These are European larch, Menzies pseudotsuga and European spruce.

The forest plantations of the Berezhany State Forestry were characterized by their completeness. It has been found that forests with a fullness of 0.7-0.8 prevail here. The smallest proportion of forests with a completeness of 0.3-0.4.

Keywords: forest, forest management, forestry and hunting enterprise

Надійшла 10,04,2023р.

1

ПОСТАТІ, ПОДІЇ, ПОВІДОМЛЕННЯ**До 80-річчя професора С. П. Позняка**

2 липня цього року виповниться 80 років доктору географічних наук, заслуженому професорові Львівського національного університету імені Івана Франка, професорові кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів, академіку АН вищої школи України, голові Львівського відділення Українського товариства ґрунтознавців і агрохіміків, Почесному голові Українського географічного товариства, відомому вченому-ґрунтознавцю, географу, засновнику Львівської наукової школи генетичного ґрунтознавства, дійсному членові НТШ, заслуженому діячеві науки і техніки України Степанові Павловичу Позняку.

Народився Степан Павлович у містечку Олесько Золочівської територіальної громади Львівської області. У 1950-1960 рр. навчався в Олеській загальноосвітній школі. У 1960-1961 рр. здобув спеціальність токаря з металу у Львівському технічному училищі № 8, після закінчення якого деякий час працював робітником на заводі мотовелосипедів у м. Львові.

У 1961 році вступив до Львівського державного університету імені Івана Франка (нині – Львівський національний університет імені Івана Франка) на географічний факультет, де навчався за спеціальністю «Географія», спеціалізація – «Географ-геоморфолог». В 1966 році обійняв посаду інженера науково-дослідного сектору ЛДУ. Продовжував вивчати сучасні геоморфологічні процеси в Карпатах під керівництвом кандидата географічних наук, доцента Я. С. Кравчука. В 1967 р. перейшов на роботу ґрунтознавчої експедиції НДС ЛДУ, брав

участь у проведенні великомасштабних ґрунтових обстежень у Північно-Казахстанській і Кокчетавській областях Казахстану.

У 1969 році вступив до аспірантури кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів Одеського державного університету імені Іллі Мечникова під науковим керівництвом професора І. М. Гоголева. В 1969 році брав участь у проведенні великомасштабних ґрунтових обстежень у Читинській області Росії. У 1969-1970 рр. служив у війську в м. Феодосія. Після демобілізації був поновлений в аспірантурі і розпочав вивчення впливу зрошення на генетичну природу чорноземів півдня України.

Закінчивши навчання в аспірантурі 1973 р., С. П. Позняк отримав скерування на посаду молодшого наукового співробітника Проблемної науково-дослідної лабораторії географії ґрунтів і охорони ґрунтового покриву Чорноземної зони кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів ОДУ. Захистив кандидатську дисертацію «Зміна властивостей південних чорноземів Правобережної України під впливом зрошення» і у січні 1975 року отримав науковий ступінь кандидата географічних наук, а в червні 1978 року йому було надано вчене звання старшого наукового співробітника за спеціальністю «Біогеографія і географія ґрунтів». В тому ж році Степан Павлович перейшов на посаду доцента кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів Одеського університету. Працюючи на посаді доцента розробив курси «Ґрунтознавство», спецкурси «Фізика ґрунтів», «Морфологія і діагностика ґрунтів». «Методи ґрунтового-меліоративних досліджень» та інші. Виконував важливі науково-дослідні роботи з держбюджетної та госпдогвірної тематики, пов'язані з вивченням динаміки сучасних ґрунотворних процесів у чорноземах півдня України, зумовлених зрошенням і дренажем.

У жовтні 1992 року в Ґрунтовому інституті ім. В. В. Докучаєва (м. Москва) С. П. Позняк успішно захистив докторську дисертацію «Зрошені чорноземи південного заходу України». 1993 року йому було надано науковий ступінь доктора географічних наук.

Понад 25 років С. П. Позняк вивчав динаміку сучасних ґрунотворних процесів теплої і помірної фації степової зони України, зумовлених зрошенням слабомінералізованими водами рік Дунаю, Дністра, Інгульця, Дніпра, водами опріснених лиманів (Сасик, Китай, Ялпуг), а також впливом зрошення на склад і властивості темно-каштанових ґрунтів Каховської зрошувальної системи.

Комплексне вивчення динаміки сучасних ґрунотворних процесів знесолення, декарбонізації, підлуження, осолонцювання, знеструктурування, ущільнення, оглеєння, іллімеліризації, дезагрегації, внутрішньоґрунтового вивітрювання, гідросегодизації, кіркоутворення засвідчило, що розвиток цих процесів відіграв істотну роль у тотальній деградації речовинного складу і властивостей чорноземів. Причому основна роль в розвитку негативних процесів належить особливостям складу поливних вод.

У вересні 1993 р. Степана Позняка обрано завідувачем кафедри географії ґрунтів (з 2002 р. кафедра ґрунтознавства і географії ґрунтів) Львівського національного університету імені Івана Франка. У жовтні 1994 р. Йому надано вчене звання професора кафедри.

Наукова діяльність у Львівському університеті спрямована на вивчення ґрунтового-екологічних проблем Західного регіону України, вирішенні актуальних теоретичних і прикладних питань ґрунтознавства, географії ґрунтів, екології землевпорядкування, використання, відтворення та охорони ґрунтів.

Дослідження Степана Позняка та його учнів зробили вагомий внесок у розвиток генетичного ґрунтознавства, географії, меліорації, екології та класифікації ґрунтів, зокрема: з'ясовано географічні закономірності розподілу та просторово-часові зміни головних елементів клімату ґрунтів західних областей України; з'ясовано внутрішню фаціальну диференціацію чорноземоутворення і властивостей чорноземів; розроблено та обґрунтовано діагностичні критерії елементарних ґрунотворних процесів у Передкарпатті; встановлено параметри змін властивостей чорноземів помірної та холодної фацій; проведено оцінку сучасного стану меліорованих ґрунтів Малого Полісся; досліджено антропогенну трансформацію ґрунтів Сокальського Пасма; досліджено характер та оцінено інтенсивність і

спрямованість ґрунтотворних процесів у рендзинах Малого Полісся; розроблено нові методологічні підходи до оцінки кислотно-основної буферності буроземів Чорногірського масиву Українських Карпат; досліджено особливості гумусового стану опідзолених ґрунтів Пасмового Побужжя; досліджено фторний режим ґрунтів південного заходу України; з'ясовано структуру ґрунтового покриву Гологоро-Кременецького горбогір'я та Волинської височини; досліджено причини виникнення та розвитку процесів фізичної деградації ґрунтів Передкарпаття; ґрунтовно вивчено буроземи пралісів Українських Карпат; проведено комплексне дослідження алювіальних ґрунтів заплави Західний Буг; досліджено трансформацію природних властивостей дерново-підзолистих ґрунтів легкого гранулометричного складу Західного Полісся; вивчено і систематизовано наукову спадщину ґрунтознавців західних областей України; досліджено ієрархічні рівні структурної організації ґрунтів та їх функціональні особливості в межах Пасмового Побужжя; з'ясовано характерні процеси та ознаки антропогенної трансформації рендзин Подільських Товтр; проведено комплексні дослідження гірсько-лучно-буроземних ґрунтів Свидовецького та Чорногірського масивів Українських Карпат.

У Львові сформувалася наукова школа генетичного ґрунтознавства, пов'язана з науковою діяльністю професора С. Позняка. Професор здійснює керівництво науковою роботою аспірантів і є науковим консультантом докторів наук. Під його керівництвом захищено 9 докторських і 21 кандидатські дисертації.

С. Позняк опублікував 375 наукових праць у вітчизняних і зарубіжних виданнях, зокрема 13 монографій у співавторстві із започаткованої ним серії «Ґрунти України», перший україномовний підручник «Ґрунтознавство і географія ґрунтів» в двох томах, навчальні посібники «Картографія ґрунтового покриву», «Чинники ґрунтотворення», «Соціальне ґрунтознавство», «Господареві про ґрунти і право на них», «Актуальні проблеми ґрунтознавства і географії ґрунтів», «Антропогенні ґрунти».

Під керівництвом С. П. Позняка створено цифрову карту ґрунтів України, проведено ґрунтово-географічне районування України. З ініціативи С. Позняка на географічному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка створено навчально-наукову лабораторію аналізу ґрунтів і природних вод, започаткована серія «Українські ґрунтознавці» і видано 2 монографії; створено галерею монолітів різних типів ґрунтів.

Професор С. Позняк є почесним членом Товариства ґрунтознавців республіки Молдова, нагороджений золотою відзнакою Польського товариства ґрунтознавців, нагороджений знаком «Відмінник освіти України».

У свій ювілей професор Степан Позняк сповнений творчих сил і задумів, з активною позицією щодо напрямків розвитку ґрунтово-географічної науки і освіти.

Кафедра ґрунтознавства і географії ґрунтів
Львівського національного університету імені Івана Франка

ПАМ'ЯТІ ВЧЕНОГО

23 березня відійшов у засвіти видатний вчений, один з найвідоміших українських мінералогів, доктор геолого-мінералогічних наук, професор, академік Вищої школи України, заслужений професор Львівського національного університету імені І. Франка, лауреат Державної премії України в галузі науки, дійсний член і голова геологічної комісії Наукового товариства імені Шевченка, наш земляк, Орест Іллярович Матковський. Народився 17 листопада 1929 р. в с. Терпилівка Підволочиського району, де минуло його дитинство, навчання в початковій школі. Протягом 1945-1948 рр. навчався в Підволочиській середній школі, а у 1948 р. після успішних вступних іспитів з 6 предметів вступив на перший курс геологічного факультету Львівського університету імені І. Франка. У 1953 році завершив навчання й отримав диплом з відзнакою із присвоєнням кваліфікації інженера-геолога.

Після закінчення університету вчився в аспірантурі на кафедрі мінералогії під науковим керівництвом тоді вже ректора університету, чл.-кор. АН УРСР, професора Є. Лазаренка. У 1957 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Мінералогія осницького комплексу Волині». Робота була рекомендована для демонстрації на виставці наукових праць молодих вчених у Брюсселі. З 1956 р. - асистент кафедри мінералогії, з 1961 р. - доцент кафедри. В 1975 р. захистив докторську дисертацію на тему «Мінералогія та умови утворення давніх ендегенних комплексів Мармароського масиву (Східні Карпати)». Із 1977 р. – професор кафедри мінералогії. З 1974 по 1999 рр. завідував кафедрою мінералогії. За час роботи на кафедрі читав курси «Мінералогія», «Методи мінералогічних досліджень», «Розшукова і технологічна мінералогія», «Мінералогічний аналіз», «Прикладна мінералогія», «Основи мінералогії України», «Генетична мінералогія», «Мінералогія України», спецкурси «Геохімічна спеціалізація і рудоутворення», «Акцесорні мінерали», «Мінералогічний аналіз шліхів», «Типоморфізм мінералів і комплексне використання мінеральної сировини». З 1980 по 1996 рр. О. Матковський був деканом геологічного факультету, очолював спеціалізовану вчену раду із захисту докторських і кандидатських дисертацій з трьох спеціальностей. За його підтримки та сприяння було захищено десятки кандидатських і докторських дисертацій. Наукова діяльність вченого присвячена, головню, вирішенню важливих проблем мінералогії загалом та мінералогії й корисних копалин України зокрема. В його творчому доробку понад 600 публікацій, серед яких 16 монографій, два підручники і два навчальні посібники, сотні статей з різних питань мінералогії і суміжних наук, нариси з історії науки. Переважають праці з проблем регіональної мінералогії, типоморфізму мінералів (зокрема такі капітальні роботи як «Генезис мінералів», 656 с., 2003; «Основи мінералогії України», 856 с., 2009; «Історія мінералогії в Україні», 460 с., 2019 та ін.). Головними об'єктами досліджень були Український щит та Українські Карпати. Вчений відкрив один новий мінеральний різновид, понад 10 мінералів раніше не відомих на території України, вперше склав схематичну карту мінералогічного районування території України. Розробки сприяли відкриттю трьох родовищ золота в Закарпатті. У 1961 р. О. Матковський став відповідальним секретарем редколегії «Мінералогічного збірника», з 1974 р. – заступником відповідального редактора, а з 1980 р. – головним редактором часопису. З 1980 р. О. Матковський – віце-президент Українського мінералогічного товариства й голова його Львівського відділення, з 1993 р. – керівник наукової ради з проблем мінералогії, петрографії і геохімії Відділення наук про Землю Академії наук вищої школи України. Тривалий час був також членом наукової експертної комісії з геології Міносвіти України, членом експертної комісії з геології ВАК України, віце-

президентом Львівського геологічного товариства, заступником головного редактора часопису «Записки Українського мінералогічного товариства».

У 1983 р. удостоєний Державної премії України в галузі науки і техніки. Його обрано академіком Вищої школи України, відзначено урядовими та міжвідомчими нагородами: орден Дружби народів (1990), медалі «За доблесну працю» (1970), «За заслуги у розвідці надр» (1989), В.І. Лучицького Держкомгеології України (1999). У 2001 р. - удостоєний почесного звання «Заслужений професор Львівського національного університету імені І.Франка, у 2004 р. Мінекології і природних ресурсів України присвоїло йому звання «Почесний розвідник надр», а на початку 2005 р. вчений отримав нагороду Ярослава Мудрого АН Вищої школи України за навчальний посібник «Прикладна мінералогія». Цього ж року Спілка геологів України нагородила його медаллю Є. Лазаренка за внесок у мінералогію, а Державна геологічна служба України – пам'ятним знаком ім. Л. Лутугіна «За заслуги в розвідці надр».

Орест Іллярович був закоханим в мінералогію, надзвичайно працьовитим й плідним науковцем, улюбленцем студентів геологічного факультету, просто доброю й чуйною людиною. Він ввів мене в геологію, в науку, з ним та академіком Є. Лазаренком у мене була перша в житті експедиція в Чивчинські гори і він сприяв моєму долученню до географії. Його передчасно померлий син Андрій, доктор фізико-математичних наук, директор Інституту радіоелектроніки у Львівській політехніці, був моїм найближчим другом. Пам'ять про цю Людину з великої літери – в моєму серці.

проф. Сивий М.

ГВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **Барна Ірина Миколаївна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри геоєкології та методики навчання екологічних дисциплін Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
2. **Беркова Оксана Петрівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри міжнародного туризму та країнознавства Національного авіаційного університету.
3. **Борис Ярослав Ярославович** – аспірант кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів Львівського національного університету імені Івана Франка.
4. **Борисюк Оксана Анатоліївна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри міжнародного туризму та країнознавства Національного авіаційного університету.
5. **Бут Марина Григорівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри міжнародного туризму та країнознавства Національного авіаційного університету.
6. **Варакута Ольга Михайлівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри географії та методики її навчання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
7. **Вітенко Ігор Михайлович** – кандидат географічних наук, доцент, заступник директора з науково-методичної роботи та міжнародного співробітництва Тернопільського обласного комунального інституту післядипломної педагогічної освіти.
8. **Война Інна Миколаївна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
9. **Войтичук Руслан Андрійович** – магістр кафедри фізичної географії Волинського національного університету імені Лесі Українки.
10. **Гавришок Богдан Борисович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії та методики її навчання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
11. **Ганчук Олена Вікторівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри географії та методики її навчання Криворізького державного педагогічного університету.
12. **Глазков Владислав Володимирович** – студент факультету географії, туризму та історії Криворізького державного педагогічного університету.
13. **Голод Андрій Петрович** – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри туризму Львівського державного університету фізичної культури імені Івана Боберського.
14. **Денисик Григорій Іванович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
15. **Дністрянська Наталія Іванівна** – кандидат географічних наук, старший викладач кафедри туризму Національного університету «Львівська політехніка».
16. **Дністрянський Мирослав Степанович** – доктор географічних наук, професор кафедри географії України Львівського національного університету імені Івана Франка.
17. **Долинська Олесь Олександрівна** – доктор філософії, доцент кафедри туризму, теорії і методики фізичної культури та валеології Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.
18. **Дудник Іван Миколайович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного туризму та країнознавства Національного авіаційного університету.
19. **Єрко Ірина Володимирівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри туризму та готельного господарства Волинського національного університету імені Лесі Українки.
20. **Качаровський Роман Євгенович** – магістр географії, інженер II категорії навчальної лабораторії краєзнавчих атласів кафедри фізичної географії Волинського національного університету імені Лесі Українки.
21. **Кізіон Алла Григорівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Вінницького державного торговельно-економічного університету.
22. **Коваль Ростислав Семенович** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та іноземних мов Львівського державного університету фізичної культури імені Івана Боберського.
23. **Кузик Ігор Романович** – доктор філософії, асистент кафедри геоєкології та методики навчання екологічних дисциплін Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
24. **Кузишин Андрій Васильович** – доктор географічних наук, професор кафедри географії України і туризму, декан географічного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
25. **Мариняк Ярослав Омелянович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
26. **Мельник Андрій Васильович** – кандидат географічних наук, доцент Інститут природничих наук і туризму Івано-Франківського національного університету нафти і газу.
27. **Мельник Надія Вікторівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри туризму ДВНЗ «Ужгородський

- національний університет», м. Ужгород.
28. **Мельник Юрій Тарасович** – аспірант кафедри геоєкології та методики навчання екологічних дисциплін Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
  29. **Мирон Інна Василівна** - старший викладач кафедри географії туризму та спорту Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.
  30. **Нетробчук Ірина Марківна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри фізичної географії Волинського національного університету імені Лесі Українки.
  31. **Никига Оксана Василівна** – доктор філософії (туризм), викладач кафедри туризму Львівського державного університету фізичної культури імені Івана Боберського.
  32. **Новицька Світлана Романівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри геоєкології та методики навчання екологічних дисциплін Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
  33. **Пантелєєва Наталя Борисівна** – асистент кафедри географії та методики навчання Криворізького державного педагогічного університету
  34. **Пестушко Валерій Юрійович** – кандидат географічних наук, професор кафедри міжнародного туризму та країнознавства Національного авіаційного університету.
  35. **Пушкар Зоряна Миколаївна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри менеджменту, публічного управління та персоналу Західноукраїнського національного університету.
  36. **Романів Павло Володимирович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри туризму Львівського національного університету імені Івана Франка.
  37. **Романчук Ольга Василівна** – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри української та іноземних мов Львівського державного університету фізичної культури імені Івана Боберського.
  38. **Рудакевич Іван Романович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
  39. **Сайчук Віктор Степанович** - кандидат географічних наук, доцент кафедри міжнародного туризму та країнознавства Національного авіаційного університету.
  40. **Салій Михайло Васильович** – аспірант кафедри географії України та регіоналістики Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
  41. **Сивий Мирослав Якович** – доктор географічних наук, професор кафедри географії та методики її навчання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
  42. **Стельмах Валентина Юрївна** – кандидат географічних наук, старший викладач кафедри фізичної географії Волинського національного університету імені Лесі Українки.
  43. **Стецько Надія Петрівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри геоєкології та методики навчання екологічних дисциплін Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
  44. **Телегуз Олексій Гнатович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів Львівського національного університету імені Івана Франка.
  45. **Федін Іван Сергійович** – магістр кафедри фізичної географії Волинського національного університету імені Лесі Українки.
  46. **Фесюк Василь Олександрович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри фізичної географії Волинського національного університету імені Лесі Українки.
  47. **Фокін Сергій Павлович** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри міжнародного туризму та країнознавства Національного авіаційного університету.
  48. **Холошин Ігор Віталійович** – кандидат геолого-мінералогічних наук, доцент, завідувач кафедри географії та методики навчання Криворізького державного педагогічного університету.
  49. **Худоба Володимир Володимирович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри туризму Львівського державного університету фізичної культури імені Івана Боберського.
  50. **Худоба Оксана Миколаївна** – аспірант кафедри туризму Львівського державного університету фізичної культури імені Івана Боберського.
  51. **Царик Володимир Любомирович** – магістр екології, аспірант кафедри фізичної географії та методики її навчання . Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
  52. **Царик Любомир Петрович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри геоєкології та методики навчання екологічних дисциплін Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
  53. **Царик Петро Любомирович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
  54. **Чижевська Лариса Тарасівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри фізичної географії Волинського національного університету імені Лесі Українки.
  55. **Шовкун Тетяна Миколаївна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії туризму та спорту Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

56. **Янковська Любов Володимирівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри геоecології та методики навчання екологічних дисциплін Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

1. **Barna Iryna** – candidate of Geographical Sciences, Associate Professor, Department of Geoecology and methods of teaching environmental sciences Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University.
2. **Berkova Oksana** – candidate of Economics Sciences. Associate professor, Department of International Tourism and Country Studies, Nation Aviation University, Kyiv.
3. **Boris Yaroslav** – postgraduate student, Department of Soil Science and Geography of Soils Ivan Franko National University of Lviv.
4. **Borisyuk Oksana** – candidate of Geographical Sciences, Associate professor r, Department of International Tourism and Country Studies, Nation Aviation University, Kyiv.
5. **But Maryna** – candidate of Geographical Sciences, Associate professor r, Department of International Tourism and Country Studies, Nation Aviation University, Kyiv.
6. **Chyzhevska Larysa** – candidate of Geographical Sciences, associate professor, Department of physical geography Lesia Ukrainka Volyn National University.
7. **Denysik Grigoriy** – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Head of Department of Geography Vinnitsa Mikhaïlo Kotsiubynskyi State pedagogical University.
8. **Dnistrianska Nataliya** – candidate of Geographical Sciences, Lecturer of Department of tourism Lviv Polytechnic National University.
9. **Dnistrianskyi Mirosлав** – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Department of geography of Ukraine of the Ivan Franko National University of Lviv.
10. **Dolynska Olesia** – PhD, associate professor, Department of tourism, theory and methods of physical culture and valeology of Khmelnytsky Humanitarian and Pedagogical Academy.
11. **Dudnyk Ivan** – Doctor of Geography Science, Professor, Head of the Department of International Tourism and Country Studies, Nation Aviation University, Kyiv.
12. **Fedin Ivan** – magister, Department of physical geography Lesia Ukrainka Volyn National University.
13. **Fesiuk Vasyl** – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Head at the Department of physical geography Lesia Ukrainka Volyn National University.
14. **Fokin Serhii** – candidate of Pedagogical Sciences, associate professor, Department of International Tourism and Country Studies, Nation Aviation University, Kyiv.
15. **Hanchuk Olena** – candidate of Pedagogical Sciences, associate professor, Department of geography and its teaching methods State Pedagogical University, Kryvyi Rih, Ukraine.
16. **Havryshok Bohdan** – candidate of Geographical Sciences, associate professor, Department of Geography and Methods of its Teaching, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University.
17. **Hlazkov Vladislav** – student of Faculty of Geography, Tourism and History State Pedagogical University , Kryvyi Rih, Ukraine.
18. **Holod Andrii** - Doctor of Economics, Professor, Head of Tourism Department, Lviv Ivan Bobersky State University of Physical Culture.
19. **Kacharovsky Roman** – magister of geography, engineer of the II category of the educational laboratory of local history atlases of the department of physical geography, Lesia Ukrainka Volyn National University.
20. **Kholoshin Ihor** – candidate of Geology-Mineralogical Sciences, Associate professor of Head of Department of geography and its teaching methods State Pedagogical University, Kryvyi Rih, Ukraine /
21. **Khudoba Oksana** – postgraduate, Department of Tourism Lviv State University of Physical Culture named after Ivan Boberskyi.
22. **Khudoba Volodymyr** – candidate of Geographical Sciences, associate professor, Department of Tourism Lviv State University of Physical Culture named after Ivan Boberskyi.
23. **Kizyun Alla** – candidate of Geographical Sciences, Associate professor of Department of Tourism and Hotel and Restaurant Business of Vinnytsia State University of Trade and Economicsю
24. **Koval Rostyslav** – PhD in Philology, Associate Professor, Ukrainian and Foreign Languages Department, Lviv Ivan Bobersky State University of Physical Culture.
25. **Kuzyk Ihor** – PhD, assistant of Department of Geoecology and methods of teaching environmental sciences Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University.
26. **Kuzyshyn Andrii** – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Department of geography Ukraine and tourism Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University.
27. **Marynyak Yaroslav** – candidate of Geographical Sciences, associate professor of Department of geography Ukraine and tourism Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University.
28. **Melnik Yuriy** – postgraduate, Department of Geoecology and methods of teaching environmental sciences

- Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University.
29. **Melnyk Andrii** - candidate of Geographical Sciences, Associate professor of Institute of Natural Sciences and Tourism, Ivano-Frankivsk National University of Oil and Gas.
  30. **Melnyk Nadiia** – candidate of Geographical Sciences, Associate professor Department of Tourism Uzhhorod national university.
  31. **Myron Inna** – lecturer, Department of Geography of Tourism and Sports Mykola Gogol Nizhyn State University.
  32. **Netrobchuk Iryna** – candidate of Geographical Sciences, associate professor, Department of physical geography Lesia Ukrainka Volyn National University.
  33. **Novytska Svitlana** – candidate of Geographical Sciences, associate professor, Department of Geoecology and methods of teaching environmental sciences Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University.
  34. **Nykyha Oksana** – Doctor of Philosophy (Tourism), Lecturer of Tourism Department, Lviv Ivan Bobersky State University of Physical Culture.
  35. **Panteleeva Natalia** – assistant of the department of geography and its teaching methods State Pedagogical University, Kryvyi Rih, Ukraine.
  36. **Pestushko Valerii** – candidate of Geographical Sciences, Professor, Department of International Tourism and Country Studies, Nation Aviation University, Kyiv.
  37. **Pushkar Zoriana** – candidate of Geographical Sciences, associate professor, Department of Management, Public Administration and Personnel of the West Ukrainian National University.
  38. **Romanchuk Olha** – Doctor of Science in Pedagogy, Professor, Head of the Department of Ukrainian and Foreign Languages, Lviv Ivan Bobersky State University of Physical Culture.
  39. **Romaniv Pavlo** – candidate of Geographical Sciences, associate professor, Department of Tourism van Franko National University of Lviv/
  40. **Rudakevych Ivan** – candidate of Geographical Sciences, Associate professor, Department of geography Ukraine and tourism Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University.
  41. **Saichuk Viktor** – candidate of Geographical Sciences, Associate professor r, Department of International Tourism and Country Studies, Nation Aviation University, Kyiv.
  42. **Salii Mykhailo** – postgraduate student, Department of Geography of Ukraine and regional studies Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.
  43. **Shovkun Tetiana** – candidate of Geographical Sciences, associate professor, Department of Geography of Tourism and Sports Mykola Gogol Nizhyn State University.
  44. **Stelmakh Valentyna** – candidate of Geographical Sciences, Lecturer, Department of physical geography Lesia Ukrainka Volyn National University.
  45. **Stetsko Nadiia** – candidate of Geographical Sciences, associate professor, Department of Geoecology and methods of teaching environmental sciences Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University.
  46. **Syvyi Myroslav** – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Department of Geography and methods of teaching Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University.
  47. **Teleguz Oleksij** - candidate of Geographical Sciences, associate professor, Department of Soil Science and Geography of Soils Ivan Franko National University of Lviv.
  48. **Tsaryk Lyubomyr** – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Head at the Department of Geoecology and methods of teaching environmental sciences Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University.
  49. **Tsaryk Petro** – candidate of Geographical Sciences, Associate professor, Department of geography Ukraine and tourism Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University.
  50. **Tsaryk Volodymyr** – magister of ecology, graduate student, Department of Geography and methods of teaching Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University
  51. **Varakuta Olha** – candidate of Pedagogical Sciences, associate professor, Department of Geography and methods of teaching Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University.
  52. **Vitenko Ihor** – candidate of Geographical Sciences, associate professor, Deputy Director for Scientific and Methodological Work and International Cooperation of the Ternopil Regional Municipal Institute of Postgraduate Pedagogical Education.
  53. **Voyna Inna** - candidate of Geographical Sciences, Associate professor of Department of Geography Vinnitsa Mikhailo Kotsiubynskyi State pedagogical University.
  54. **Voytychuk Ruslan** – magister, Department of physical geography Lesia Ukrainka Volyn National University.
  55. **Yankovs'ka Lyubov** – candidate of Geographical Sciences, Associate Professor, Department of Geoecology and methods of teaching environmental sciences Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University.
  56. **Yerko Iryna** - candidate of Geographical Sciences, Associate professor Department of Tourism Lesia Ukrainka Volyn National University

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Любомир ЦАРИК, Петро ЦАРИК, Ігор ВІТЕНКО, Володимир ЦАРИК. З ІСТОРІЇ СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ГЕОЕКОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ МАЛИХ РІЧОК ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ	4
Ольга РОМАНЧУК, Оксана НИКИГА, Ростислав КОВАЛЬ, Андрій ГОЛОД. ІСТОРІЯ ФРАНЦУЗЬКОГО ГАСТРОНОМІЧНОГО ПІДА GAULT & MILLAU	13

ФІЗИЧНА ГЕОГРАФІЯ

Валентина СТЕЛЬМАХ, Ірина НЕТРОБЧУК. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ «ОСТРОВУ ТЕПЛА» НАД МІСТОМ НОВОВОЛИНСЬК ТА ШЛЯХИ ОПТИМІЗАЦІЇ МІКРОКЛІМАТИЧНИХ ЗМІН	23
Денис ГЛУШКО. ЗАЛЕЖНІСТЬ ПРОДУКТИВНОСТІ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА УКРАЇНИ ВІД ЗМІНИ ТЕРМІЧНОГО РЕЖИМУ	33
Ярослав БОРИС, Олексій ТЕЛЕГУЗ. ОСОБЛИВОСТІ ГЕНЕЗИСУ АНТРОПОГЕННИХ ҐРУНТІВ ЛЬВОВА	41

ЕКОНОМІЧНА ТА СОЦІАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ

Мирослав ДНІСТРЯНСЬКИЙ, Наталія ДНІСТРЯНСЬКА. ЕТНОГЕОГРАФІЧНЕ МАКРО-РАЙОНУВАННЯ УКРАЇНИ ЯК ІНФОРМАЦІЙНА ОСНОВА РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕТНОПОЛІТИКИ	50
Андрій КУЗИШИН. ПРОСТОРОВА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ: ОРІЄНТИРИ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ УКРАЇНИ	57
Іван РУДАКЕВИЧ. ГЕОПРОСТОРОВІ АСПЕКТИ ФІНАНСОВОЇ СПРОМОЖНОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ	68
Андрій ЗУБИК. УКРАЇНЦІ В СЛОВАЧЧИНІ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ПЕРЕПISУ НАСЕЛЕННЯ 2021 Р.)	78
Михайло САЛІЙ. КРЕМЕНЕЦЬКА РАЙОННА СИСТЕМА РОЗСЕЛЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ	95

РЕКРЕАЦІЙНА ГЕОГРАФІЯ І ТУРИЗМ

Іван ДУДНИК, Валерій ПЕСТУШКО, Віктор САЙЧУК. ОСОБЛИВОСТІ ТУРИСТИЧНИХ ДЕСТИНАЦІЙ ЛОКАЛЬНОГО РІВНЯ ЯК ГЕОГРАФІЧНИХ ОБ'ЄКТІВ	109
Григорій ДЕНИСИК, Алла КІЗЮН, Інна ВОЙНА. РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕКСТРЕМАЛЬНОГО ТУРИЗМУ У МЕЖАХ ПОДІЛЛЯ	115
Ігор ХОЛОШИН, Мирослав СИВИЙ, Наталя ПАНТЕЛЄЄВА, Владислав ГЛАЗКОВ. ГЕОТУРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ГЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	123
Наталія ДНІСТРЯНСЬКА. ЕТНІЧНИЙ ТУРИЗМ ЯК ПЕРСПЕКТИВНИЙ НАПРЯМ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ РИЗИКІВ	132
Андрій МЕЛЬНИК, Ірина ЄРКО, Надія МЕЛЬНИК, Роман КАЧАРОВСЬКИЙ. ОСЕРЕДКИ АВТЕНТИЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК СЕКТОР КРЕАТИВНИХ ІНДУСТРІЙ	140
Сергій ФОКІН, Оксана БЕРКОВА, Оксана БОРИСЮК, Марина БУТ. ПОДІЄВИЙ ТУРИЗМ НІМЕЧЧИНИ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ	148
Володимир ХУДОБА, Оксана ХУДОБА РЕКРЕАЦІЙНЕ РИБАЛЬСТВО ТА РИБАЛЬСЬКИЙ ТУРИЗМ ЯК ВИД РЕКРЕАЦІЙНО-СПОРТИВНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ НА ЛЬВІВЩИНІ	158
Тетяна ШОВКУН, Інна МИРОН. ДЕРЕВ'ЯНІ ЦЕРКВИ ЧЕРНІГІВЩИНИ ЯК СКЛАДОВІ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ	167
Павло РОМАНІВ. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ АКТИВНОГО ТУРИЗМУ ТА РЕКРЕАЦІЇ У ЗАХІДНОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ	178
Ярослав МАРИНЯК, Надія СТЕЦЬКО, Зоряна ПУШКАР. ГЕОПРОСТОРОВА СТРУКТУРА ПАЛОМНИЦЬКИХ МАРШРУТІВ У ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ	188
Ольга ВАРАКУТА, Богдан ГАВРИШОК. РЕАЛІЗАЦІЯ КРАСЗНАВЧОГО ПРИНЦИПУ ВИВЧЕННЯ ГЕОГРАФІЇ ЗАСОБАМИ НАВЧАЛЬНИХ ЕКСКУРСІЙ	200
Олеся ДОЛИНСЬКА. ЛІКУВАЛЬНО-ОЗДОРОВЧИЙ ТУРИЗМ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ	210

КОНСТРУКТИВНА ГЕОГРАФІЯ ТА ГЕОЕКОЛОГІЯ

Наталія ПАНТЕЛЄЄВА, Мирослав СИВИЙ, Олена ГАНЧУК. ЕКОЛОГІЧНА ШКОДА ТА ЕКОЛОГІЧНІ ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ, СПРИЧИНЕНІ ПОШКОДЖЕННЯМ ПРОМИСЛОВИХ ОБ'ЄКТІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ В УКРАЇНІ	217
Василь ФЕСЮК, Лариса ЧИЖЕВСЬКА, Руслан ВОЙТИЧУК. АНТРОПОГЕННА ТРАНСФОРМОВАНІСТЬ БАСЕЙНУ Р. ЛЮТИЦЯ	226
Ірина БАРНА. ОЦІНКА ВПЛИВУ НА ДОВКІЛЛЯ: АНАЛІЗ ВИКЛИКІВ ВОЄННОГО СТАНУ	233
Ігор КУЗИК, Юрій МЕЛЬНИК. ВОДОКОРИСТУВАННЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ БАСЕЙНУ РІЧКИ НІЧЛАВА	240

РАЦІОНАЛЬНЕ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ І ОХОРОНА ПРИРОДИ

Василь ФЕСЮК, Ірина НЕТРОБЧУК, Іван ФЕДІН. МЕТОДИКА ТА ПРАКТИЧНА ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СТАНУ ОСУШУВАЛЬНИХ СИСТЕМ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ (НА ПРИКЛАДІ ОКОНСЬКОЇ ОСУШУВАЛЬНОЇ СИСТЕМИ)	247
Петро ЦАРИК, Любомир ЦАРИК, Ігор КУЗИК, Володимир ЦАРИК. ПЕРСПЕКТИВНІ МОДЕЛІ ЗАПОВІДНОЇ І ЕКОЛОГІЧНОЇ МЕРЕЖ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД ЧОРТКІВСЬКОГО РАЙОНУ	256
Світлана НОВИЦЬКА, Любов ЯНКОВСЬКА. ХАРАКТЕРИСТИКА ЛІСОВОГО ФОНДУ ДЕРЖАВНОГО ПІДПРИЄМСТВА «БЕРЕЖАНСЬКЕ ЛІСОМИСЛИВСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО	264

ПОСТАТІ, ПОДІЇ, ПОВІДОМЛЕННЯ

ДО 80-РІЧЧЯ ПРОФЕСОРА С. П. ПОЗНЯКА	271
ПАМ'ЯТІ ВЧЕНОГО	274
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	276

CONTENT

HISTORY OF SCIENTIFIC RESEARCH

TSARYK L., TSARYK P., VITENKO I., TSARYK V. FROM THE HISTORY OF MODERN RESEARCH OF GEO-ECOLOGICAL PROBLEMS OF SMALL RIVERS OF WESTERN PODILLIA	4
ROMANCHUK O., NYKYHA O., KOVAL R., HOLOD A. THE HISTORY OF THE GAULT & MILLAU FRENCH GASTRONOMY GUIDE	13

PHYSICAL GEOGRAPHY

NETROBCHUK I., STELMAKH V. FEATURES OF THE “HEAT ISLAND” FORMATION OVER THE CITY OF NOVOVOLYNSK AND WAYS OF OPTIMIZING MICROCLIMATE CHANGES	23
HLUSHKO D. DEPENDENCE OF PRODUCTIVITY OF AGRICULTURAL PRODUCTION IN UKRAINE ON CHANGES IN THERMAL REGIME	33
BORYS Y., TELEGUZ O. , FEATURES OF THE GENESIS OF ANTHROPOGENIC SOILS OF LVIV	41

ECONOMIC AND HUMAN GEOGRAPHY

DNISTRIANSKYI M., DNISTRIANSKA N. ETHNO-GEOGRAPHIC MACRO-REGIONATION OF UKRAINE AS THE INFORMATION BASIS FOR REGIONAL ETHNIC POLICY	50
KUZYSHYN A. SPATIAL DIFFERENTIATION OF THE SOCIAL SPHERE: LANDMARKS OF THE POST-WAR RECONSTRUCTION OF UKRAINE	57
RUDAKEYVYCH I. GEOSPATIAL ASPECTS OF FINANCIAL CAPACITY OF TERRITORIAL COMMUNITIES OF TERNOPIL REGION	68
ZUBYK A. UKRAINIANS IN SLOVAKIA (ACCORDING TO THE RESULTS OF THE 2021 POPULATION CENSUS)	78
SALII M. THE SETTLEMENT SYSTEM OF THE KREMENETS DISTRICT AND FEATURES OF TRANSFORMATION IN THE CONTEXT OF DECENTRALIZATION	95

RECREATIONAL GEOGRAPHY AND TOURISM

DUDNYK I., PESTUSHKO V., SAICHUK V. FEATURES OF LOCAL-LEVEL TOURIST DESTINATIONS AS GEOGRAPHICAL OBJECTS	109
DENISYK H., KIZYUN A., VOYNA I. REGIONAL FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF EXTREME TOURISM WITHIN PODILLIA	115
KHOLOSHIN I., SYVYI M., PANTELEEVA N., GLAZKOV V. GEOTURISTIC POTENTIAL OF GEOLOGICAL MONUMENTS OF THE DNIPROPETROVS'K REGION	123
NATALIA DNISTRIANSKA. ETHNIC TOURISM AS A PROSPECTIVE DIRECTION FOR THE DEVELOPMENT OF THE TOURISM INDUSTRY OF THE LVIV REGION UNDER THE CONDITIONS OF SOCIAL AND POLITICAL RISKS	132
MELNYK A., YERKO I., MELNYK N., KACHAROVSKY R. CENTERS OF AUTHENTIC PRODUCTS OF VOLYN REGION AS A SECTOR OF CREATIVE INDUSTRIES	140
FOKIN S., BERKOVA O., BORISYUK O., BUT M. EVENT TOURISM IN GERMANY: EXPERIENCE FOR UKRAINE	148
KHUDOBA V., KHUDOBA O. RECREATIONAL FISHING AND FISHING TOURISM AS A TYPE OF RECREATION AND SPORTS NATURE USE IN LVIV REGION	158
SHOVKUN T., MYRON I. WOODEN CHURCHES OF THE CHERNIHIV REGION AS MEMBERSHIPS OF HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE	167
ROMANIV P. CONCEPTUAL PRINCIPLES OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF ACTIVE TOURISM AND RECREATION IN THE WESTERN REGION OF UKRAINE	178
MARYNIAK YA., STETSKO N., PUSHKAR Z. GEOSPATIAL STRUCTURE OF PILGRIMAGE ROUTES IN TERNOPIL REGION	188
VARAKUTA O., HAVRYSHOK B. IMPLEMENTATION OF THE LOCAL STUDIES PRINCIPLE OF STUDYING GEOGRAPHY BY MEANS OF EDUCATIONAL EXCURSIONS	200
DOLYNSKA O. MEDICAL AND HEALTH TOURISM OF KHMELNYTSKYI REGION, CURRENT STATE AND DEVELOPMENT PROSPECTS	210

CONSTRUCTIVE GEOGRAPHY AND GEOECOLOGY

PANTELEEVA N., SYVVI M., HANCHUK O. ENVIRONMENTAL DAMAGE AND ENVIRONMENTAL CRIMES AGAINST THE ENVIRONMENT ARISING AS A RESULT OF DAMAGE TO INDUSTRIAL FACILITIES DURING THE WAR IN UKRAINE	217
FESIUK V., CHYZHEVSKA L., VOYTYCHUK R. ANTHROPOGENIC TRANSFORMATION OF THE LYUTITSA RIVER BASIN	226
BARNA I. ENVIRONMENTAL IMPACT ASSESMENT: THE ANALYSIS OF THE CHALLENGES CAUSED BY MARTIAL LAW	233
KUZYK I., MELNIK Y. WATER USE AS A FACTOR IN THE FORMATION OF ECOLOGICAL SAFETY OF THE NILAVA RIVER BASIN	240

RATIONAL NATURE MANAGEMENT AND CONSERVATION

FESYUK V., NETROBCHUK I., FEDIN I. METHODOLOGY AND PRACTICAL IMPLEMENTATION STUDY THE CURRENT STATE OF DRAINAGE SYSTEMS IN THE VOLYN REGION (ON THE EXAMPLE THE OKONSKA DRAINAGE SYSTEM)	247
TSARYK P., TSARYK L., KUZYK I., TSARYK V. PROSPECTIVE MODELS OF THE CONSERVATION AND ECOLOGICAL NETWORK OF TERRITORIAL COMMUNITIES OF CHORTKIV DISTRICT	256
NOVYTSKA S., YANKOVSKA L. CHARACTERISTICS OF THE FOREST FUND OF THE STATE ENTERPRISE " BEREZHANY FORESTRY AND HUNTING ENTERPRISE	264

FIGURES, EVENTS, NOTICES

TO THE 80TH ANNIVERSARY OF PROFESSOR S. P. POZNIAK MEMORY OF SCIENTIST	271 274
INFORMATION ABOUT AUTHORS	276

Вимоги до матеріалів, які подаються до часопису!

Надіслані статті обов'язково повинні відповідати Постанові президії вищої атестаційної комісії України "Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України" від 15.01.2003р. №7-05/1 і мати відповідні рубрики.

Для публікації матеріалів у нашому журналі необхідно представити до редакції:

- Статтю в редакторі WORD (шриффт Times New Roman, кегль 12, одинарний інтервал) електронною поштою (бажано *.doc і *.pdf версії, особливо у випадку використання у статті формул, схем та графіки), надруковану на папері формату А4, всі поля 20 мм; рисунки, діаграми вставити у текст і представити їх копії у кольоровому та чорно-білому варіантах (*.jpg *.cdr), **обсяг основного змісту статті (без резюме) не повинен бути меншим за 20000 символів (0,5 д.а.);**
- Резюме українською (не менше 50 слів), англійською (500 слів), ключові слова до них, перекладені прізвища імена, по-батькові авторів, назви статей;
- УДК теми статті;
- Список використаної літератури обов'язково оформляти згідно нових вимог (**Національний стандарт України ДСТУ 8302:2015**), також необхідно подати транслітерований латинкою список літератури (не перекладений), це можна зробити за допомогою сайту – <http://translit.kh.ua/> для української мови та <http://translit.ru/> для російської);
- Відомості про авторів (прізвище, ім'я, по-батькові, місце роботи, посада, науковий ступінь та звання, адреса, телефон, електронна пошта) українською та англійською мовами.

При відсутності однієї з вище перелічених вимог подані матеріали не прийматимуться до розгляду.

Контактні телефони:

(097) 354-14-18 (головний редактор) – Сивий Мирослав Якович
 (096) 500 44 27 (заступник головного редактора) – Царик Любомир Петрович
 (096) 699-48-55 (відповідальний секретар) – Царик Петро Любомирович

E-mail: pitertsaryk@ukr.net, pitertsaryk@gmail.com

Здано до складання 10.05.2023. Підписано до друку 10.06.2023. Формат 60x84/18. Папір друкарський. Умовних друкованих аркушів 28,8. Обліково-видавничих аркушів 28,0. Тираж: 110 примірників.

Свідоцтво про держреєстрацію: КВ № 15878-4350Р від 12.10.2010 р.

Віддруковано з готових діапозитивів у СМП "ТАЙП".